

**ОЛЕКСАНДЕР
СЕММО**

ХРОНИКА

Олександр Семмо

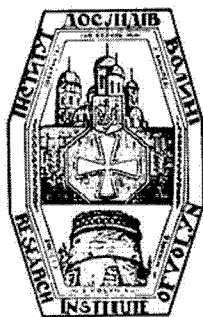
Х Р О Н І К А

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN

No. 57

ALEXANDER SEMMO

CHRONICLES

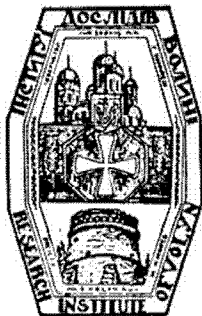
WINNIPEG

— 1987 —

CANADA

ОЛЕКСАНДЕР СЕММО

Х Р О Н І К А

Обкладинка М. Онуфрійчук-Сокульської

Присвячую цей твір тим, що життя своє віддали в активній і пасивній боротьбі за волю Української Народньої Республіки.

Тим, що в чужині умирили, не зрадивши ідеї незалежної України.

Тим, що своїм нащадкам передали любов до України і нащадкам учасників визвольної боротьби 1917-21 року, що йдуть слідами своїх батьків і працюють для визволення рідного Краю.

Автор

Олександр Семмо
(Фото з 1949 р.)

СЛОВО ВІД АВТОРА

За час від революції в московській імперії (1917 р.) до сьогодні було написано і видано багато „мемуарів”, „спогадів” та іншої літератури, присвячених питанню — як та революція породила надію українського народу на те, що та революція принесе їй волю від московського ярма.

Майже вся та література починається мовою про великий ентузіазм в цілій Україні, про захоплення ідеєю звільнення України, про те, що кожна вістка про якийсь почин організувати провід для ніби то уже вільної України, ще більше розгойдувала той ентузіазм. Так! Це було в Києві! Було і в губерніяльних містах, але в меншій мірі, бо там не можна було розібрати, чи то святкують москалі свою революцію, бо їх було в тих містах більшість, чи може й українська меншість, за одним заходом, пробує охрестити свою надію на ліпше майбутнє. Та ще менше цього було в повітових містах, бо в них міська інтелігенція чекала наказу в губернії про те, як вона має поводитись.

А в селі? . . Он старий Матвій латає свої чоботи, скоро греба буде йти в поле. Малих онуків за плугом не пошлеш, треба самому перевертати ріллю. Обох старших синів погнали на війну, а молодший повівся десь на шахти. . . Усіх здібних до роботи (та може й до революції) погнали в москалі, „на війну забрали”. В селі не було кому ні „захоплюватись” ні святкувати революцію.

Про такий стан речей в Україні ані „мемуаристи”, ані спогадувачі не писали. Але вони поклялися на те село „як на кам'яну гору”, бо „воно говорить українською мовою — значить воно свідоме!”

Тому то автор рішив показати читачеві Україну, якою вона була не лише в часі революції і в початку визвольної боротьби, а значно раніше, коли ще отой український селянин ріс, щоб пізніше стати борцем за визволення його батьківщини, показати, як він проходив через вимушену од нього службу в „царському” війську, та про інші надії, які перед ним розіслала революція і з якими він повернув додому.

Автор „Хроніки” пише лише про те, що він сам бачив, та про те, що йому оповідали саме оті українські селяни в московському війську під час війни, коли авторові було доручено робити з них „хороших руских унтерофіцеров”. Про це буде багато мови в „Хроніці”.

Автор пише „Хроніку” тією мовою, якою говорили тодішні українці, стосовно до подій і часу, коли ті події відбувалися.

В „Хроніці” буде одведено чимало місця діяльності першого українського уряду і Центральної Ради, та більше тому військові що зі свідоміщих українців створилося майже наперекір волі Центральної Ради і її уряду, та й про долю того війська, що було військом Української Народньої Республіки і самим фактом свого існування змусило навіть ворога на визнання факта існування України. Тому військові і буде присвячена ця „Хроніка”.

З визнанням нашим ворогом України, як назви нашого краю, слово „Україна” ввійшло і в словники інших держав. Слово *Україна*, це є спадщина молодим поколінням од тих, що боролися і умирали за нього, та й ще зараз борються і умирають. Те слово *Україна* буде існувати лише так довго, поки нові покоління не скомпромітують його чи шляхом асиміляції в чужому світі, чи продовженням міжусобної ворожнечі та поділом на партії та організації, на ліпших і гірших, на католиків і православних.

Україна мусить бути одна для всіх і визволити її можна буде лише об’єднаними силами. При цім не треба забути, що Вільній Україні не можна буде нав’язати волю якоїсь „закордонної” партії чи організації, бо там, в Україні є більше українців, ніж тут, за кордонами і у них треба буде питати, якої України вони хочуть?

Уважно читаючи „Хроніку” — читач і сам може зрозуміти, що Україну можна було визволити в 1917-18 рр. — як би визволяли її не взяли ворогуючі між собою політичні партії.

Автор

ЗМІСТ

I частина: рр. 1900-1918 ст.: 11-146

Україна, якою вона була на початку ХХ століття. Умови в яких росло і жило покоління майбутніх українців. Те покоління в московському війську воює „за веру царя і т.д.” Революція: Покоління довідується, що воно українське, але забуте українською інтелігенцією, підпадає під вплив московських агітаторів. Гетьманщина і гіркий досвід покоління. Спроба організації Українського війська. Організація „Січових Стрільців”.

II частина: рр. 1919-1921 ст.: 147-232

З невеличкої групи вірних патріотів виростає українське військо, армія Української Народної Республіки. Маленьке числом, але сильне духом, воно боронить здобутки української революції. Два роки воно боронить хоч невеличку частину незалежної України. Оточене ворогами, знеможене, не маючи військового матеріалу воно переходить польський кордон.

III частина: рр. 1921-1941 ст.: 233-328

Без зброї, в таборах інтернованих, військо зберігає свої військові формації протягом понад три з половиною років. Не маючи надії знову розпочати збройну боротьбу — вояки починають йти поєдинчо на Чехи, групами на роботи в Польщі і остаточно, діставши відпустку масово емігрує до Франції, де організується в українські громади. По смерті Отамана — б. вояки гуртуються у Військовому Товаристві і чекають другої світової війни. Але політичні новотвори починають розбивати єдність.

IV частина: рр. 1941-1985 ст.: 329-389

Німці почали війну проти червоних. Наші надії розквітають і в'януть. Німці мають багато полонених українців і морять їх тифом. Вивозять до Німеччини молодше покоління українців і є ознака, що вони хочуть викоринити український рід. Глибоке розчарування, але ми є лише безсилі свідки. Самоспечені провідники нового

визвольного руху штовхають український народ на безглузді жертви (тисячі українців проти десятка мільйонів ворогів). Москалі, з допомогою американців, перемагають. Україна знову в неволі. Українці — емігранти з Франції повертають до Франції. А депортовані з України „Ости” залишаються в Німеччині. Межа між українцями із заходу і українцями зі сходу глибшає. Нова еміграція у всі світи і згасаюча надія, що Україна буде нас на щось потребувати.

I

На початку двадцятого століття територія України, які багато літ перед тим, загарбана під московську кормигу, була поділена на вісім провінцій. За московською термінологією це були „губернії”. В кожній губернії сидів, наставлений московським царем, губернатор, якому було доручено не лише управляти губернією — а й неухайно русифікувати автохтонів, які уперто трималися своєї мови та звичаїв.

Для допомоги губернаторові у переведенні завдань, які на нього були положені московським урядом, було додано і тайну і не тайну поліцію, організовану на московський лад, забезпечено співпрацю „верноподданого дворянства” і також Церкви, яка не підлягала жадному Патріярхові, а лише Священному Синодові, який був відповідальним лише перед царем.

Як правило, всі адміністративні чинники в губерніяльному місті, всі вищі службовці в губерніяльних установах були або москалі, або стовідсоткові „верноподданніє малороси”, які отим „верноподданством” хотіли дослужитися до так званого „нецензового” дворянства. (Таких було немало не лише в губерніях, а навіть і в Петербурзі).

Кожна губернія була поділена на уезди (повіти). Таких уездів в кожній губернії було п'ятнадцять-шістнадцять, а вони в свою чергу були поділені на волості, яких у повіті могло бути двадцять п'ять, а часом більше. До кожної волості належало два-три десятка сіл та хуторів.

В кожному повітовому місті, окрім Городської Управи, яка турбувалася лише про „благосостояніє” міста, була так звана Земська Управа, повітова управа поліції з „ісправником” на чолі, пошта, державна скарбниця, „дворянское присутствіє” та ще півдесятка менших установ, між якими затерлося і „уездное, по воїнской повинності, присутствіє”, до якого додатком був „воїнській начальник”.

Для сільського населення найважливішою установою була ота повітова земська управа. Ця земська управа діставала від губернської земської управи лише загальні директиви і в своїй діяльності була майже автономна. Вона збирала так званий „поземельний податок”. Кожний, хто

володіє землею, мусить раз на рік заплатити певну суму грошей у державну скарбницю на конто земської управи. За ці гроші земська управа будує школи, утримує учителів, забезпечує школи учбовим матеріалом, утримує по більших селах медичних фельдшерів (лікарський помічник), утримує яких шість лікарів у повіті, шість учених агрономів, утримує в місті земський шпиталь, склад з рільничим знаряддям, ремонтує більші шляхи та будує, де треба, мости і часом дає стипендії здібнішим хлопцям, що хочуть продовжувати науку в спеціальних школах, наприклад, рільничих і ін.

Хто призначає цю земську управу, та командує нею? Оті „цензові дворяни”, що мають свої маєтки в повіті (поміщики). Вони раз на три роки мають загальні збори, читають доклади про те, що земська управа зробила за три роки, обговорюють пляни, що їх управа пропонує на наступні роки, деякі з них затверджують кошторис і або залишають стару управу ще на три роки або вибирають зпоміж себе голову і двох членів нової управи. Отже, це все роблять поміщики, тобто дворяни. А через те, що всі оті дворяни, за дуже малим винятком, є москалі, навіть їхня добродійність спрямована у всі напрямки але, борони Боже, не на підтримання, або пробудження національної свідомості українського селянина. Національна свідомість? О, так! її треба утовкти в голову отого селянина! Але для цього треба, щоб він забув оте „хохлацкое наречіє”, треба, щоб він навчився „говорить по рускі”. Для цього і учителі в земських школах були або чистокровні москалі, або „метіси”. Та й ті, щоб уподобатись губернаторові, мусіли бути просіяні через якнайгустіше решето, щоб якесь зернятко „мазепінства” не впало у ту школу.

Населення повітового міста можна було поділити на три корінних групи: дворян — інакше поміщиків, що мають свої маєтки в повіті і в більшості там і живуть. Міщан, що діляться на декілька менших підгруп, наприклад, купців, артизанів (в давнину цехові), служащих, робочих, що працюють для артизанів, і третя група це „крестьяни”, що живуть у місті, а мають якийсь шмат землі поза межами міста. Оці останні мають назву „мужики” і говорять „мужицькою” мовою. Міщани з мужиками, а більшість з них також вдома, говорять „по-нашому”, але на службі, або до когось, що стоїть на вищому од нього шаблі вживають мос-

ковську (мужики кажуть — кацапську) мову. А поміщики (тобто пани) говорять „по-панськи” (московською мовою), бо вони й з походження москалі.

Найменша і найсильніша група — це є поміщики, бо вони мають у своїх руках Земство. Земство це інституція дуже великого значення, і на ньому лежить багато завдань гуманітарного характеру, якщо поміщики в повіті трохи ліберальніші, коли ж ні, то й Земного є камінь за плечима!

У місті є Городская Управа, яка мусить дбати про „благосостояніє” міста. Вона теж збирає податки, утримує пожежну команду і єдину школу „городское училище”. Дві гімназії (мужская та женская). Часом ці гімназії дістають підтримку від обох: Городської і Земської управ. І на все місто є тільки одна „казьонна школа”, яку утримує московське „Міністерство Просвещенія”. . . Ні, в місті є більше шкіл, бо в місті є дев’ять церков і кожна церква має „церковно-приходскую школу”. Ці школи закінчують усі оті служащі, прикажчики по більших крамницях, шевці, кравці, ковалі.

Часом, коли у батька було трохи грошей, хлопці з тих шкіл йшли в „городское” (яке пізніше було перехрищене на вищу початкову школу). З цієї школи вже було більше шляхів у світ: можна було йти на пошту — у телеграфісти, на залізницю у „вісовщики”, можна було далі йти в учительську семінарію, в рільничу або фельдшерську школу. А в часі війни, майже всі йшли в школи прапорщиків, щоб стати офіцерами.

Були в отих повітових містах ще деякі „государственние учреждения”, але про них не варто говорити. Не можна не згадати лише про поліцію. Ота поліція могла зіпсувати чоловікові не лише кар’єру, а й ціле життя. Не один необережний міщанин помандрував у Сибір через неї, і то не за кримінальний злочин, а за якусь вигадану „крамолу”.

Поліційний „ісправнік”, найвища фігура поліційного апарату не лише в місті, але і в цілому повіті, коло себе не мав багато функціонерів. На це були дві причини: — перша він мав під собою пару „надзирателів”, які мали совати свого носа у всі темні кутки у місті, а в повіті були „станові пристави”. Друга причина була в тому, що йому було наказано згори, щоб він якнайбільше використовував „верноподданных і самоотверженных малоросов” по всіх установах і

закутках приватного життя, щоб вони йому доносили про зародки якоїсь „крамоли”. Цим убивалося двох зайців одним пострілом: не поліція за тобою слідить а такі ж як і ти, тобто твої приятелі тебе зраджують, іншими словами: поліція зовсім тобою не цікавилась, бо вона „добродушна”, а твої однопумці скаржуться на тебе. Поліція хоч і не хоче, але мусить взяти тебе на „цугундер”.

І треба сказати — така метода поліційної роботи по тих повітових містах була добре розвинена, а через це якийсь Клисенко, чи Стеценко думав та боявся комусь сказати, а потім почав боятися і думати. Особливо, коли це торкалося національної свідомості.

Коротко про Гімназії: до „мужеських Гімназій” ішли лише сини тих людей, що могли платити 100 рублів на рік за право навчання. Здебільшого це були сини управляючих у маєтках, сини багатших купців, яким хотілося з сина зробити доктора, або адвоката, часом піп посилав свого сина, який „заартачився” і нехотів іти в духовне училище та часом якась недуже багата дворянка посилала сина „може з нього щось вийде”.

Там панувала московська мова. Абітурієнти тих гімназій мріяли про якийсь університет, або інститут, а там „малоросійського нареччя” — не було потрібно!

Жіночі гімназії були комплектовано з тих самих клясів населення, що і мужеські. До того ще можна додати багатших артизанів, які хотіли вивести дочку в учительку. По закінченню науки в гімназії дівчина, склавши додатковий іспит, легко могла дістати учительську посаду в місті або і в повіті. Це задовольняло і адміністрацію і поліцію, бо дівчата майже не цікавились політикою і тому від них не можна було сподіватися „крамоли”. Але дівчата з вищої кляси родин ішли до школи з іншими аспіраціями, сподіваючись, що з освітою дістануть собі ліпшого жениха. І деякі діставали! А деякі довго сиділи і чекали „чарівного лицаря” і зрештою мусіли брати, кого доля їм підкине. В кожному випадку — з цього матеріалу українська справа мала мало пожитку. Хіба що оті учительки. Деякі з них давалися на-вернути на рідний шлях і навіть були досить активні в справі поширення національної свідомості серед доросту.

У повітовому місті в ужитку було п'ять мов: „московська”, „кацапська”, „панська”, „мужицька” і „наша”.

У волостному селі було інакше. Там був волостний старшина, був волостний писар. Вони діставали накази од земського начальника, та передавали їх у всі села своєї волості. Писар був важливою персоною і його час від часу треба було „підмаслювати”. Окрім того, в селі був поліцейський урядник, він був незалежний від старшини, його начальником був становий пристав, та це був інший департамент — поліція. Був ще стражник (жандарм), що слідив за „політичними”, щоб вони якоїсь революції не почали. (Політичними могли бути всі більш інтелігентні особи, що ненароком потрапляли у волость. До цієї категорії належали й учителі). Була у селі церква і був батюшка (так належало його звати). З батюшками бували часом прикрі непорозуміння, наприклад, хотів чоловік охрестити дитину, з цим треба було йти до батюшки. Як то був хлопець, він хотів щоб його назвали Іваном, як дівчина — то Оксаною. Перед тим як почати „таїнство хрищення”, (яке буде в церковнослов'янській мові, а її люди розуміли ще менше як московську), батюшка питає матушку, яка вела його фінансові операції: Скільки він дав? Якщо три рублі — гаразд! Якщо тільки один рубль у метрику було записано замість Івана — Яким, замість Оксани — Євпраксія. Чоловік про це не знав, бо йому ота „метрика” не була потрібна. Іван та Оксана до школи не ходили, усе було гаразд, аж поки Оксані захотілося заміж. Все було приготовлено, пішли до батюшки домовлятися про вінчання. На той час старий батюшка уже помер і був у селі новий священик. Отой новий священик, перегорнувши метричну книгу, каже батькові:

— Твоя Оксана у цій церкві не хрищена! Хрищена тільки інша твоя дочка — Євпраксія!

— Так я ж маю тільки одну дочку — оцю Оксану!

— У книзі стоїть Євпраксія, роби що хочеш, вінчатиму лише Євпраксію!

Як розв'яжуть цю плутанину Оксана та її жених, це їхня справа! А про Івана? Бігав Носачів Іван по вулиці (Носачів, бо батько був Хома Носач, а читати треба було Фома Несторенко) аж поки підріс і став з батьком гнути обіддя на колеса, тобто став колісником. Прийшов час „ставати під аршин”, тобто йти на „привіз к отбитію воїнської повинності” і тут приходиться повістка — давай Якіма Несторенка у рекрути! І знову, як з Оксаною: — Так у мене ж нема Якіма! . . . Добре

що знайшовся у „Воїнському Присутстві” такий чоловік, що взявся розв’язати цю справу, бо Іванів батько сам не дав би собі ради! Але Іван таки став Якимом.

Ми трохи одхилились од теми про волость. Може це не було потрібно, але воно цікаве для характеристики тодішніх обставин. Отже, тепер про волость.

У селі з волостью обов’язково була школа, де учителем був здебільшого москаль, про що вже була мова вище. Українські учителі, як правило, мусіли заробляти „свідетельство о благонадьожності” десь далеко од своїх околиць. Ба, навіть і маючи таке „свідетельство”, повернувшись в Україну, мусіли бути дуже обережними, щоб урядник не помітив, що вони до когось говорять українською мовою. А в школі — борони Боже од цього соблазна — учитель може назавжди втратити своє право учителювати. Йому платять за те, щоб він „насаждал рускій язык”, а не „какоє лібо наречіє”. Особливо він мусів боятися урядника, бо той мав свої уші скрізь, навіть коли п’яний спав удома, як казали люди. Того урядника мусіли боятися і москалі-учителі, бо й серед них „зерно, смути — могло пустіть корні”!

Був ще в селі „фершал” (фельдшер), завданням якого було лікувати селян з усіх Куданівок, що належали до волості, од усіх хвороб.

До села з волості література мала доступ. Часом учитель, щоб не здуріти од нудоти в чужому світі, або не стати алкоголіком, одривав од своєї платні 75 копійок на місяць (платня була стандарт — 30 рублів на місяць), та передплачував журнал „Ніва”. (З літературними додатками треба було офірувати руб бо річна передплата була 12 рублів). Часом хтось передплачував газету „Руское Слово” або „Новое Время”, яка кому подобалась. Прочитані газети звичайно йшли до місцевого крамаря, який охоче брав їх, щоб загортати оселедці, та компенсував тому, що їх давав, принагідно, пачкою тютюну абощо. Літературні додатки учитель зберігав, щоб створити власну бібліотеку. Часом він легковажно позичав волостному писареві якусь книжку, бо той хотів ще трохи доповнити свою „освіту”. Звичайно писар оддавав книжки назад, але часом з додатком гречаної каші поміж сторінками книжки, бо саме гречану кашу він їв, коли читав „сочінення” Тургенева абощо.

Волостний писар теж передплачував газету, але вона

була нижчого сорта — „Губернські Вѣдомості“ чи щось подібне.

Чимало волостних писарів передплачували, з певної причини, найбільш чорносотенну в цілій Російській імперії газету „Двухглавий орѣол“. Цю газету видавали в Києві. Чому не в Москві, або Петербурзі? Не буде перебільшеним припустити: „чтоб разбудить патріотизм среди малоросійского народа“, бо вже тоді були познаки, що віра в московський „патріотизм“ починає хитатися. Отже писарі передплатою цієї газети хотіли показати комусь свою „верноподданость“. (Може за це якусь медаль дадуть!).

Писар цієї газети не оддавав крамареві, це було небезпечно, а що як урядник довідається?! Не вживав він її й на цигарки, бо він куриє папіроси „Наталка-Полтавка“, 20 штук за п'ять копійок!

Бідна „Наталка-Полтавка“ — куди ти скотилась?!

Щоб доповнити контингент любителів „літератури“ у волостному селі, треба згадати ще грамотніших хлопців, що таки скінчили школу і хотіли використати своє уміння читати. От вам малюнок:

Батько збирається їхати до міста, щоб продати огірки чи капусту та каже синові — збирайся! Син біжить до матері і майже зі сльозами в очах просить: Мамо дайте п'ятака! Мати знає, що коли хлопець просить, то це не на який-небудь свисток або в'язку бубликів. Та п'ятак — це великі гроші, за нього можна купити пляшку оливи до лямпадки, що вистачить на цілий рік. Та коли ж він так просить. . . По надумі мати починає нишпорити у кишені. Знайшла гривню (три копійки), дає синові і каже: „Ось маєш, більше й сама не маю!“

В місті, поки батько продає свої огірки чи капусту, син біжить по ятках, де продають зеркалаця, гребінці та й книжки. ось він знайшов що йому треба, біжить очима по назвах: „Бова королевіч“, „Єруслан Лазаревіч“, „Альоша Поповіч“, а он лежить „Сердешна Оксана“! Хлопцеві аж дух захватило: це ж по-нашому! „Дядьку, скільки за оцю книжку?“ Відповідь: „П'ять копеек!“ (крамар — лапотник-москаль). Несміло хлопець каже: „я маю тільки три копійки“ Москаль сує йому в руки іншу книжку: „Вот тебе за три копейки“ — „Битва рускіх с кабардінцами ілі прекрасная магометанка, умирающая на гробе своего мужа“.

Трохи посмутнівши, хлопець з „Битвою руських з карбардинцями” за пазухою вертається до батькового воза. Йому так хотілося оту „Сердешну Оксану”!

* * *

Автор просить у читача вибачення за маленьку паузу в описі тодішніх обставин. Йому біль та жаль стискає груди і рветься з грудей скарга на тих, що в той час, коли хлопцеві хотілося „Сердешної Оксани”, бо то було „по-нашому”, а він міг спромогтися лише на „Битву руських”, сиділи в „Київській Громаді” чи „Клюбі” та мріяли про те, що хтось на лопаті подасть їм „Вільну Україну”.

Де ви, панове меценати, з Київської Громади, чи Клубу, стовпи та корифеї визволення України (як вас пізніше буде називати якийсь „підкорифей” Єремійв), були в той час, коли хлопцеві хотілося читати щось „по-нашому”, але він не міг на те спромогтися, бо у нього було тільки три копійки? Чи ви б збідніли (ви ж були „меценати”), якби ви поклали на крамарів прилавок отих „Сердешних Оксан” або щось інше, але „по-нашому”, щоб отой хлопець міг купити за три копійки? Ви, м’яко ховзаючись по паркетах „Київської Громади”, чи Клубу, та і в своїх „салонах” а „апломбом” говорили про „велику Україну, про минулу „велику славу українського народу”. А чи ви знали про те, що той народ уже понад двісті літ спить непробудним сном, що він уже понад півтора ста літ забув, що його мова, що її зайдимоскалі охристили „мужицькою”, є мовою українською? Чому ви не понесли в оті села хоч маленької частини „Кобзаря”, що вам Шевченко дав як зброю для боротьби за визволення України? Отой малий хлопець, що доростав, уже сам викресав би з нього свою національну свідомість, та був би готовий до боротьби за визволення України. Чи ви теж боялися „урядника”? Чи може ви думали, що вистачить вам лише свиснути, щоб усі „куданівці” збіглися до вас та на помах вашої руки, зразу „поперли на рожон” (як кажуть москалі)? Та ви напевно не знали й того, що Волю здобувають, та й Державу будують — не язиком, а багнетом! І не в салонах — а на полі бою!

Ще багато отих „чи ви”, та „чому” я міг-би вам кинути, та вас уже нема, і мій біль та жаль залишаться зі мною!

Переходячи до найнижчого шабля адміністративного поділу України, а саме до села та хутора, давайте, читачу, якщо ваша ласка, надамо отим повітам та селам якусь спільну назву, бо повітів тоді було яких сто двадцять, а сіл та хуторів понад пів сотні тисяч. Хай од цього часу повіт буде — Лебеден, а село — Куданівка. А отой селянин та містчанин хай фігурує під збірною назвою — Іван. Гаразд?

Куданівка — це село якоїсь волості, отже адміністративно воно підлягає волостному старшині, який сидить у більшому селі, що має Волостное Правління. Сама Куданівка має лише сільського старосту. Староста всі накази та розпорядження одержує од волостного старшини. Як у Куданівці станеться якийсь непорядок, туди приїде поліційний урядник з шаблею та нагайкою і залагодить справу. У Куданівці раз на рік відбувається сільський схід, на якому вибирають старосту, призначають сільського пастуха та обговорюють справи про випас худоби тощо. У Куданівці школи нема, тому діти бігають на науку до більшого села.

Якщо Куданівка розташована на межі з панським маєтком, якийсь куданівець може випросити у пана пару десятин орної землі „з половини”, тобто він обробляє і засіває цю землю, а восени половину врожаю оддає панові, а другу залишає собі.

У Куданівку ніяка література не зазирає! Зрідка волостний писар підкине до Куданівки пару листків, що їх земський агроном прислав йому для розповсюдження. В них написано: „Паші стерню на зябь”, а цього куданівська голова не може збагнути. Куданівці вживали ці листки, щоб крутити в них махорку, тобто на цигарки.

Коли Іван був малим, його щастям було б, якби школа була в його селі і не треба було б, в осінню сльоту, а взимку по коліна в снігу, тягтися яких шість, а то й сім кілометрів до школи в сусідньому селі, де вчитель буде товкти в його голову „что ти спиш, мужічок, ведь весна на дворе”. Учителі в школах в Україні, як правило, були москалі. Українців учителів москалі заганяли учити дітей якихось вотяків та черемисів тощо. „Мера благонадьожности” цього вимагала.

Коли Іван ще не довчився до „Ти знаєш край, где всьо облієм дишет, где рекі льються чіще серебра...” Іванів бать-

ко сказав: „Тепер буде інакше: восени ти будеш коні пасти, а весною — підеш за плугом! Бачиш — у нас у хаті тільки дві пари чобіт на усю родину. Я ж не полізу на піч сидіти, коли ти чоботи взуєш до школи. А й мати не побіжить боса до криниці по воду! Одже, зі школою „кришка”.

Іван почав ганяти коні на пасовисько та ріс, пхаючи плуга.

Настав час, коли його почали цікавити ще й інші речі. Вечорами по роботі він слухав як дівчата на вигоні співають:

„В кінці греблі шумлять верби,
що я насадила. . .”

Тоскна була пісня, але Іван любив її слухати. А особливо він любив, коли Галька виривалася з хору на високі ноти та виводила:

„Нема мого, миленького,
Що я полюбила. . .”

Мати почала налягати: „Пора тобі, бовдуре, женитися! Бачиш сам — батько вже починає нездужати!”

Іван женився, а після Покрови його покликали на зборню — значить у „рекрути” записали. На щастя, його не „забрали”, а записали в „ратинки” (в резерву). Іван повернув до своїх десятинок та плуга. Тепер всі Іванові інтереси були скупчені на тому, як би більше рублів вичавити з отих десятинок, що його батько має?!

Він пробував ходити до земського агронома просити поради. А той йому „Паші стерню на зябь!”. Іван знав що таке стерня, а от „паші на зябь” було поза межами Іванового розуміння. Пішов до учителя, щоб той йому роз’яснив, а учитель йому: „Єслі би ти, дурак, окончіл школу — ти сам би знал, что ето значіт”.

Іван зі школи пам’ятав лише „что ти спіш, мужічок”!

Була ще одна група Іванів: це були ті, що не мали плуга, за яким треба було ходити. Вони після такої самої „освіти”, яку вдома дістав Іван, трохи підрісши, ходили на заробітки в Донбас та в деякі промислові міста. Вони ще раніше як Іван „получили образування” на московський лад. Ті, що приїздили часом додому, привозили з собою „гармонь” та нові пісні, як наприклад:

„Шахтйор пашенькі не пашеть
Коси в рукі не берйоть,
Шахтйор дело свойо знасть —

Руду возить, водку п'ють. . .”

Тих інших Іванів не любив і наш Іван. Про них він казав, що вони „підкацаплюються”, тобто підробляються під москалів. Дійсно, це був намул. Шкідливий намул, якого треба було б якнайскорше позбутися!

У більших містах — був „інтелігентний” намул, не лише шкідливий, але й небезпечний. А в Лебединах? Якби добре прорешетувати оту „півінтелігенцію”, може б знайшлося з півсотні тисяч на всі сто двадцять Лебединів свідомих українців, а решта відпала б у категорію „куднівських” Іванів.

Хтож був Іван? Був він українець? Ні! Бо він книжок, писаних українською мовою, не читав. Як він був ще малим, він читав „Битву руських з Кабардинцями. . .” Зі школи він виніс лише „Что ти спиш мужічок?!” Був він „малорос”? Ні! Іван про „Малоросію” не чув, бо в той час уже й самі москалі старалися викреслити це слово з ужитку, бо „есть только одно руское Государство!”

Іван у селі був „ТУТЕШНІЙ”, а у місті він був „МУЖИК”!!!

Залишається Київ, про який я вже згадував, коли говорив про хлопця, що хотів „Сердешну Оксану”, бо вона була по-нашому, тепер мушу докинути кілька спостережень. Говорячи про Київ, автор мусить зазначити, що для його віку в ті часи — Київ був задалеко і зависоко, щоб автор міг робити спостереження, тому справедливіше буде назвати це: „зафіксовані”, пізніше підтвержені оповіданнями і писанням самих киян „вражіння”.

Київ був осередком української культури. З Києва наш нарід дістав і Христову віру і родовід. До Києва тяглися і селяни, а часом і містчани на прощу, і свідоміші люди з „інтелігенції” в потребі по пораду і часом по поміч.

Український Київ, хоч і стиснений у вузькому та міцному кільці московської наволочі, переховував і українські традиції і звичаї. І, де було можна, пробував вилізти на периферію шляхом ширення хоч і бідненької, а все ж літератури. Через Київ оті сонні повітові міста довідувались про існування: Квіток-Основ'яненків, Карпенків-Карих, Марків-Вовчків, Нечуй-Левицьких та десятків інших людей, які хотіли бути зі своїм народом, говорити його мовою, в надії піднести цей нарід до розуміння того, що і він є не „хохол”.

не батрак, а що він походить з колись вільного і славного народу, що умів боронити свою волю і право од багатьох ворогів, які насмілювались сьгати по його добробут.

На жаль, оті повітові міста, замість нести літературу далі в село — ховали її в скриньці під ліжком. Одні зі страху перед поліцією, інші з егоїстичних почувань: „Я маю — а ти не маєш!”.

Але ми хочемо говорити про Київ. В отому, майже замкнутому колі, була наша „квazi” — аристократія, яка окрім витонченої, добре вишліфованої української мови, переховувала в скринях і вишиту сорочку і стилізований жупан з відповідними атрибутами. Жінки могли похвалитися найліпшими вишивками, які належать до гарнітура з „керсетом” (звичайно оксамитним), оздобленим золотом та сріблом, до того належала й „найфайніша в цілому світі” запаска. Це все було в скрині і вживалося лише в надзвичайних випадках, коли комусь треба було показати, що „і ми, Химко, люди!”.

Там були і „меценати”, і „корифеї”, і „стовпи”, на яких мало б опиратися визволення України. Трохи далі од „центру” були і мистці, і театральні діячі, і композитори, і письменники та поети. А по периметру кола уже шлялися Винниченки, Шаповали та інші „адепти” в ідеологи. Одні вже з пашпортами „всемосковських” політичних партій, другі заробляючи ці пашпорти намагаючись отой „культурний центр” відділити од НАРОДУ.

Цей час, що про нього говоримо, був ще далеченько од першої світової війни, а ще далі од „великої безкровної” революції.

А народ спав! Часом йому снилося, що і він людина, що йому належить якесь місце в світі, що і він мусить мати якесь ім'я. Та то був тільки сон.

Народ спав духово, бо до того народу не доходила ні література, ні „хороші слова” з Києва. У того народу, у того великого українського Івана була ще одна турбота: як прогнати, одіти та обути родину з п'яти осіб на дохід з отих п'яти десятинок орної землі, що батько йому залишив?

Добру пару літ перед війною 1914 року у Московщині був такий міністер, Столипін звався. Він для українських Івачів вимудрував плян: „Мало тобі п'яти десятинок — ми тобі дамө вдесятеро більше! Покинь свою землю в твій

Куданівці, забирай жінку та дітей і їдь у Семиреченську, або Семипалатинську область: це в Сибірі, може трохи далеченько од твоєї Куданівки але там землі „хоч одбавляй”. Іван на це не пристав: „З Куданівки він не поїде нікуди!”

Вибухла війна. „Царю Ботюшке воевать захотелось”, як казав урядник, що прийшов повідомити Івана, що його на цей раз „забирають” і щоб завтра він був у волості, звідки його повезуть на „зборний пункт”.

На „зборному пункті” Іванові скажуть скинути сорочку, штани. Лікар гляне на Івана, промимрить „здоров. Следующий!” Іван побіжить до виходу на бігу одягаючи сорочку та штани, а при виході вже інше начальство вичитає із списку „Семйон Харченко” та повісить Іванові на шию номерок: перший, другий або третій і пхне Івана за двері. А надворі вже ефрейтор розсортує Іванів: з першим номерком поїдуть у Козлов, з другим — у Тамбов, з третім — у Саратов. Іван бачить, що його сусіди вже порозтикані в різні групи: він ще не знає, що як він приїде у свій Тамбов, там залишки його куданівців порозтикають по різних рогах, і він опиниться один у роті, поміж чужих Іванів.

У запасному батальйоні почнеться „бой ова підготовка” Івана. В першу чергу „муштра”: ефрейтор скаже Іванові, що як йому скажуть — „марш”, він мусить починати той марш лівою ногою. Далі буде: „ать — ва — трі”, „не часті”, „не засекай”, „ать — ва — трі”, „ногу”, „ногу”. . .

Завтра буде: „на-право! На-лево! Кру-гом! Полуоборот на-пра-во! Полуоборот на-ле-во!” І так аж поки дійдуть до „от середини по лінії в цепь на трі шага — бегом марш! . . „Ложись! Встань!” Оцю команду — „ложись, встань” треба було „передавати по цепі”.

Воєнна підготовка займе дві третини або й тричверті часу Іванового побуту в запасному батальйоні; наприкінці йому дадуть „гвинтовку” і почнуть учити орудувати нею: „на плечо, к ноге, на караул”. Тому що гвинтовок у батальйоні мало (на фронті не хватало!), на ці справи не буде трачено часу, бо ж треба обучати цілу роту (240 чоловік), а рушниць є тільки 80; наука буде йти повздошно: три години один взвод, три години другий, а взводів у роті було чотири. Та ще треба буде пройти „сіль” бойової підготовки — оперу-

вання рушницею в бою: як приготуватися до стрільби, як приготуватися до багнетного бою. Одного разу солдат, а з ними і Івана, поведуть до „чучела” (чималий верчик соломи, підвішений у дерев'яній рамі) і командуватимуть: „вперіод колі, назад прикладом бей, назад колі вперіод прикладом бей!”. . . І знову, і знову. Тільки раз піде Іван на „стрельбіще” і вистріляє з тієї „гвинтовки” п'ять набоїв у ціль. Чи трапив він у ціль хоч один раз, це неважно „не будемо ж ми тримати цілу роту в батальйоні, поки Іван научиться стріляти, а з фронту вимагають: „Давай Іванів”.

Коли „боевая підготовка” буде закінчена, — Івана поведуть до „присяги”, од нього будуть вимагати, щоб він сказав: „буду захищати царя і отечество до последней каплі крові”. Після присяги він уже „солдат” і йому призначена платня: 50 копійок на місяць. До присяги він служив „за порцію”, тобто за харчі.

Іванів день в батальйоні і пізніше в полку буде починатися і кінчатися молитвою „Спасі, Господі, люди твоя і благослові достояніє твоє, победи благоверному государеві нашему, Ніколаю Александровічу на супротивнія даруя!”. Та Господь чомусь не зважає на ці молитви і отих „побед” не дарує. Коли Іван уже дечому навчився, він почав думати: „Як би ти, „благоверний”, не був дурак, ти б після першої спроби з японцями був би обережніший та не починав би оцієї війни!” Іван ще не знав, що після війни може ще бути щось не менш жахливе як війна, а саме — революція. Іван взагалі нічого не знав про революцію, аж поки сам у ній загруз, але це було значно пізніше. Івани, на війні не мають часу думати про революції, вони думають: як найкраще викрутитися з небезпеки? Так думав і наш Іван, він, хоч трохи, а постиг цю премудрість. Він уже знав як під обстрілом ховати свою голову за якимось горбком, як бігати зигзагом, ідучи в атаку, і це його хоронило од поранень, а може й од смерти.

Отому Семенові Харченкові трапилася пригода. В той період війни, і в тому відтинку фронту ще не було ні окопів, ані дротяних зогород. Це було десь у Литві. Німці поволі перли москалів у „московську імперію”. Москалі часом ставили опір, але то не помагало. Одного ранку полк прогавив ранню годину відступу далі в тил. Полковник зауважив що німці на флангах уже просунулись уперед, він

наказав загнути фланги, щоб дати можливість середньому батальйонові вискочити з мішка, який німці могли кожної хвилини зашморгнути. Все тікало з того мішка стрімголов. Тікав і Семен. Та от він, випадково зиркнувши набік, побачив якогось капітана, що стояв під деревом на одній нозі, друга нога, півзігнута, висіла в повітрі. Семенові майнула думка: „може у того капітана теж троє дітей удома, та ще — хоч він і москаль, але він теж Божа тварина!” Семен підбіг під дерево та до капітана: „ваше високобродь, сідайте на мої плечі, може я вас винесу з цієї халепи”.

Капітан глянув на нього уже трохи помутнілими очима і мовчав, мов не розуміючи, що солдат од нього хоче.

Семен не тратив часу, він сів низько, задом до капітана, взяв обережно поранену ногу, поклав її на своє праве плече, з лівою ногою він уже не церемонився, притискаючи своїми плечима капітана до дерева, він перекинув капітанову ногу через ліве плече і підвівся. З Богом вперіод, ваше високобродь!” „Стой!” Згадав про рушницю, без неї не можна повернутися до роти, скажуть боягуз, покинув рушницю, щоб лекше було тікати!” Взяв рушницю за ремінь і поволік її за собою.

Витискаючись зі своєю ношею на плечах з мішка — він зауважив що його рота уже шикується на лінії, що резервовий батальйон уже підтягнуто, та сусідні полки уже повернулися передом до ворога, значить будуть приймати бій. Добре! тепер ще пару кілометрів до перевязочного пункту і все буде гаразд. Семен знав де - „перевязочний пункт”. В ті часи ще всі солдати мусіли знати, де він є.

По дорозі до Семена підбіг якийсь невеличкий москалик:

— Давай я тебе помогу!

Що? Ти візьмеш капітана на плечі?

— Нет, он тяжолий. Я понесу твою вінтовку!

Ага, думав Семен, напевне свою покинув тікаючи, та тепер хоче дешево викараскатись із біди!

— Іди геть, бісове насіння, а то я дам тобі таку вінтовку, що ти й до роти не долізеши!

Але москаль не пішов геть. Він плівся за Семеном, аж до перевязочного пункту і, коли Семен здав свою ношу санітарам, москалик пробував за санітарами влізти в намет, де вони вже почали поратись з капітановою ногою. Його

туди не пустили. Семен сидів під деревом і тяжко дихав. Капітан хоч і не був тяжкий та дорога була далека.

За чверть години з намета вийшов лікар. Він не потребував питати, хто приніс капітана на перевязочний пункт, бо бачив Семенову гімнастюрку червону од капітанової крові, і почав зразу питати та записувати відповіді на аркуші паперу: Якого ти полка? Якої роти? Як ти називаєшся? Де ти взяв капітана? Як довго ти ніс його на плечах? Скінчивши допит та записки, він дозволив Семенові вернутися до його роти. Ага, ще дав йому на дорогу кілька „панських” цигарок.

В роті й далі москалі кпила з „хохла”. Аж одного разу, приблизно за місяць от тієї події, Семена викликали до штабу полка, а за ним і цілу роту. Семен стояв між ротою і наметом штабу і не знав що думати: чи його будуть карати знову за якийсь вибрик якогось москаля? . .

Ні! З намету вискочив полковий ад'ютант, широко відкриваючи полу намету, а звідти виходить полковник, а зним генерал, сам-командір бригади. Вся рота одразу бере рушниці „на караул”, а старшини прикладають руки до картузів. Генерал починає говорити. І говорить він про „случай безпрімерної отвагі, когда сам находясь в смертельной опасности, відя раненого офіцера, мімо котораго уже пробегали несколько сот бегущих от врага солдат, стрелок Семейон Харченко берйот раненого офіцера на плечі і несёт его несколько вйорст на своїх плечах до перевязочного пункта. . . Семен пробує скоренько думати: „та я ж думав що може у того капітана теж трое дітей удома, а от виходить що я поміг „благоверному Ніколаю Александровичу” покорять під ноги „врага і супостата”. . . Генерал говорить ще довго. Рота стоїть іще „на караул” і офіцери ще тримають руки коло картузів. Але Семенові це починає уже не подобатись. Раптом він бачить, що ад'ютант дає щось поковникові в руки, а той передає це генералові. Генерал іде до Семена з такою міною, ніби хоче роздавити Семена своєю фігурою і сам салютує, піднісши руку до картуза, і чіпляє Семенові на груди срібний „Георгієвський крест”. Семен здригнувся, а в його голові, як ножем різнуло: „ну, тепер хай якийсь кацапура скаже мені що я „хахол”, повириваю йому ноги з тулуба і кину собакам. І ніхто мене за це не покарає!”. Як крізь туман він ще чує як рота кричить „ура”.

Другого дня Семен був уже „єфрейтором”, а за три місяці „младшим унтер-офіцером”. Ніхто в роті не наслідювався назвати його „хохлою”, бо він за це може „безнаказано” вибити зуби.

З цього часу Семен Харченко вже не соромився вживати свою мову і часом, навчаючи солдат свого „отделенія”, як орудувати рушницею в багнетному бою, гукав до якого „курського соловья”, що трохи спустив свій багнет додолу” після команди „на випадє остаться — колі!”:

— А ти, теляча морда, чому вішаєш свій штик, ніби на ньому твоя Матрьошка свою спідницю повісила?! Підривняй штика!”

Про подію з раненим капітаном, та й про своє життя, оповідав мені пізніше, коли я приїхав у полк, сам Семен Харченко, коли його прислали до мене. Семен, дуже радів, що нарешті він може до когось говорити „нашою мовою”.

До речі: Семен Харченко є прототипом отого „Івана”, яким буде закінчено перший розділ нашої „Хроніки”. На жаль, його почуття своєї вартості в цьому світі, навіть зародок національної свідомості спасували перед отруйною „Ваньковою” ідеєю про „земельку”! У Івана, часом „свідомість” плелася позад „інстинкта”.

Іван радів, що нарешті з кимось може говорити „нашою” мовою. Він може бути гордий з того, що він зламав отого „москаля, що звав його хохлом”. Що йому цього разу поміг просто сліпий випадок, це йому не було зрозуміле, тай думати про це не потрібно — „він осягнув свою мету”. Інші Івани осягали цю мету іншим шляхом, а саме: бажанням та впертістю, але це були трохи інакші Івани. Це були ті, що навчилися думати та втілювати думки в чин. Багато їх було з тої ж кляси, що й Семен Харченко, вони теж у школі не пішли далі, як „что ти спіш мужічок?” але вони дуже скоро зрозуміли, що найкраща оборона то напад, і вони дуже часто вживали цю тактику, щоб тримати отих „вотяків”, „черемисів” та інших „пошехонців” на віддалі. Оці інші Івани за всяку ціну намагалися „пройти науку в учебній команді”, бо як він вийде з учебної команди, він буде вже „єфрейтором”, а це для москаля уже „начальство”. (Значно пізніше, вже в українському війську, я збирав для журналу „Наша Зоря” матеріял, який мав зв’язок з цим питанням, і натрапив на полковника Євтимовича, який оповів, що це питання його

цікавило ще коли він був офіцером московської армії та що він найшов у московській військовій літературі певну статистику, де самі москалі твердили, що сорок відсотків унтер-офіцерів в російській армії були „малороси”). Про це я може пізніше згадаю.

От зараз, перед тим як я почну говорити про „Івана” та „Куданівця” з „Лебединцем” на підставі власного досвіду, я мушу розказати дещо про себе, та й про те, що привело мене в тісніші стосунки з цими людьми.

Почнемо з того, що я народився на межі ХХ століття в Лебедині на Харківщині. Перед тим як стати „українцем” — я був „малоросом”. Це була не моя вина. Такі були обставини. Коли я навчився читати та писати (це було значно раніше, як у інших дітей), я вже знав що „росіяни в наших краях це зайді”. Знав про те, що у нас був „гетьман малоросійський Мазепа, це значить, що була й Малоросія. Цар московський вигнав з Малоросії гетьмана і загарбав під свою кормигу наш край, але цей край не став Росією бо у нас залишилися і мова і звичаї та й минувшина, якої жаден цар не міг вигнати разом з Мазепою!” Це була база, ґрунт на якому росли моя свідомість і пізніший дороговказ на шляху „з Малоросії в Україну”.

Доля трохи пожартувала зі мною: вона наділила мене і зростом, тобто фізичним та й інтелектуальним розвитком трохи більшим, ніж це буває у моєму віці, тому я мусів товаришувати з хлопцями на добру пару літ старшими за мене. Я думав, що од них я можу навчитися чогось, що я ще не знаю. Це була помилка: вони у мене питали відповіді на питання, яких вони самі не уміли розв’язати.

Якраз у ті часи трапилась пригода, яка кардинально змінила напрямок мого „куррікулюм віте”. А це було так: з Лебединна на сході йшли два шляхи: один на Охтирку, другий на Суми. Ділились вони ще в місті, один виходив з Охтирської вулиці, другий із Сумської. Між цими шляхами був цвинтар і вигін. Отам праворуч од цвинтаря, де кінчався вигін, „споконвіку” був горб, тоді ще височенький і довгий. Лебединців цей горб не цікавив: „стоїть, ну й хай стоїть, він нікому не мішає!” Учителі з гімназії запевняють, що то скитська могила. Один навіть пробував прокопати її вздовж до ґрунту, та чомусь залишив це не докінчивши.

До того горба ходили на прохід два старенькі дідки: отець Леонтій Левандовський, заштатний (емеритований) батюшка Мироносицької церкви, та Антон Гречка, його сусід через дорогу. Вони звичайно сідали там спочивати.

Я та два мої товариші одного разу рішили послухати, про що ті дідки розмовляють. Коли ми побачили, що дідки наближаються до горба, ми стратегічно розташувалися за горбом, і от що ми почули:

— Чи ви, Антоне Павловичу, знаєте, що ви сидите на кістках тисячі літ тому отут похованого скитського вождя, що вів своїх воїв покоряти світ?

— Еге ж, чув я й таке! . . . А чи ви, батюшка, знаєте, що ви сидите на кістках більше як трьохсот „городових козаків”, що їх Мазепа послав під Полтаву на допомогу шведові? . . . Їх після Полтавської перемоги, москалі переловили, і коли цар Петро пив мед та вишняк у палаці Павла Плуботка, що був у теперішній Михайлівці (сім верст од Лебедина), отих козаків карали на смерть; тих, що боронилися, вішали отам де тепер Охтирська вулиця, а тим що склали зброю, рубали голови отут на вигоні. Отут їх кинули у яму. . . Пізніше, коли цар поїхав у Москву досвятковувати свою „победу”, самі Лебединські містчани насипали оцю „скитську могилу”. . .

Ми розказали про це декому з товаришів, не зрадивши джерела наших інформацій; та хтось з них бовкнув у гімназії про цю скитську могилу і там почала зріти „буря”. Хтось порадив моїй матері одіслати мене кудись інше — „набувати просвещенія”, і я мусів „просвіщатися далі”, в Білорусії.

Звичайно, на літо я приїздив додому на „канікули”, а щоб використати час — мені був до послуг увесь повіт, бо я не хотів сидіти в Лебедині та ятрити таку глибоченьку рану отією могилою.

Минуло кілька літ. Прийшов 1914 рік. Це було пару місяців перед початком першої світової війни. Мій старший брат, що працював у Гомельському Земстві (будував школи), викликав мене зі школи, щоб я поміг йому привести в порядок його папери та книги. Я знав що він кличе мене лише тоді, коли я йому потрібний. В цьому випадку він почував, що він узяв на себе більше завдання, ніж він був у стані виконати. Це була будова десяти шкіл для Земства. Вона потребувала більше, досвідчених будівничих, бо тер-

мін був короткий. Територія його діяльності була яких дев'яносто кілометрів вздовж і тридцять углиб, тому він мусів бути щодня в дорозі од одної школи до другої, а його книги і рахунки мусіли чекати, поки хтось сяде до них та зробить у них якийсь порядок. От для цієї роботи він і викликав мене зі школи.

Я стратив два місяці часу, щоб упорядкувати його папери. Часом мені треба було чекати пару день, поки він пригадає: що куди належить. Але нарешті і я маю час поїхати з ним, щоб десь побачити, як ті школи будують. Пізніше я поїду до Земства, побачити його старі справоздання.

Оте „пізніше” прийшло скоро. І зовсім не в тій формі, як хтось сподівався. В кінці липня в повіті було оголошено мобілізацію і мій брат як військовозобов'язаний мусів якнайскорше збиратися „на війну”. Він поїхав у Гомель до Земства, щоб домовитися про здачу книг, рахунків та недокінчених шкіл і приїхав назад з головним інженером. Той інженер заглянув у книги, а з них було видно, як далеко робота посунулась, скільки матеріалу зужито тощо. Він зауважив, що тут є проблема: хто передасть ці будови Земству? А по друге: через мобілізацію Земство теж втратило багато свого персоналу — коли Земство буде в стані перейняти ці будови і матеріал? . . Тут мій брат, певне зовсім не думаючи про те, що він говорить, сказав: „Мій брат, що вів оці книги і обрахунки, передасть їх вам!” Він зовсім не думав про те, що мені треба назад до школи, він не думав чи я захочу взяти на себе цей труд, та як я вив'яжусь із цього завдання, він думав лише про себе, та може ще: „Слава Богу, що я так легко позбувся цієї роботи!”

Я не міг далі слухати такої мови і вийшов з кімнати. Коли я за якийсь час вернувся з наміром сказати, що я завтра їду звідсіля, інженер випередив мене: „Ми з вашим братом домовились, що ви залишитесь тут і будете передавати Земству матеріал і будови поступово, бо ми в Гомелі теж не маємо досить людей, щоб перебрати це одразу. Ми будемо платити вам, скільки наші штати зобов'язані. Отже, згода?”

Я попросив дозволу обговорити дещо з братом на самоті й інженер вийшов з кімнати. Я спитав брата, — „Чи ти думаєш, що ти робиш? Чи ти сказав інженерові, скільки мені років? Чи ти думаєш про те що мені треба назад до школи?”

— Мене здивувало, що братова відповідь на цей раз мала сенс:

— Як тут не буде нікого, щоб передати Земству оте майно, то прийомщики, що прийдуть перебирати, розбазарять матеріял і скажуть у Гомелі, що так вони знайшли справді. Що тоді буде з моїм, та й з твоїм, ім'ям? Про твій вік вони не питали, але я в розмові, між іншим, прибавив тобі три роки! А щодо школи, то забудь про неї. Завтра буде війна і що буде з тими школами творитися — хто може знати?

Отже, рятуючи братове професійне ім'я, я дав інженеро-ві згоду. Тепер я мушу грати роллю дорослої людини!

За три дні мій брат уже був у дорозі до якогось піхотно-го полка „победоносної руської армії”. Я знав, що тепер він мені напише лише тоді, як він буде чогось потребувати, бо він звик, щоб усі його клопоти розплутував за нього хтось інший. Але мені це байдуже, бо я маю завдання дорослої людини, і я мушу це завдання виконати вже хочби тому, що б собі самому довести, що я людина доросла!

Ще восени я об'їхав майже всі недобудовані школи, перевіряв матеріяли. В імені Земства зобов'язав сільських старост охороняти матеріял од злодіїв, зробив помітки на пляхах, наскільки будови вирости над ґрунтом і т.п.. Навіть передав пару будов присланному з Земства прийомщиківі, нарешті став чекати весни, бо зимою ніхто не приїде і од мене нічого не прийме.

Моя „штаб-квартира” була в селі Теренічах, в маєткy генерала Власьєва, що був десь у Петербурзі. Той генерал був „земським гласним”, тобто одним з тих, що вибирають голову та членів Земської Управи, і то дуже впливовим. Через те і братова „штаб-квартира” була в його „дворі”, в малому домі, що звався „мезонін”. В цьому „мезоніні” була і приватна генералова бібліотека.

Коли прийшла зима і робити було нічого, я звернувся до тої бібліотеки за допомогою. Переглядаючи назви книжок, я рішив, що треба було бути щонайменше полковником, щоб одважитись ті книжки читати. Але там була і група менших книжок: то були „Устави”, „Руководства”, „Наставленія”, „Положенія”, „Інструкції” і т.п. Це був матеріял, яким мусів користуватися кожний офіцер для створення з „всеросійського Івана” — справжнього солдата. Я з

цього й почав, бо то був найнижчий шабель військової науки. Я зовсім не мав думки про те, що це мені буде потрібне, а читав оту „літературу” просто: щоб „дати голові якась заняття”. Але тому що у мене було дуже багато часу для змарнування, я прочитав деякі з отих „творів” добру пару разів. І на диво, багато з того мотлоху залишилося в моїй пам’яті так що я, лежачи в ліжку, міг шукати в них здорового розуму та критикувати їх.

Одного разу, переглядаючи мій багаж, я побачив мій старий шкільний білет. Дивлячись на нього, я подумав „ти, хлопче, по цьому білету перебуваєш іще в „отрочеському” віці, а мене мій брат та гомельське Земство вже майже рік як зробили „дорослою людиною”. Тому що я твій пан, я тебе теж зроблю дорослим, хоч ти мені більш і непотрібний, бо я до школи уже не повернусь, але ми мусимо пасувати один до одного!

Користуючись тушовим карандашем я зсунув дату мого народження дещо вниз, тепер вона пасувала до мого уявного віку. Дивлючись знову на той білет, я був задоволений моїм „мистецтвом” і замість викинути той білет геть — я сховав його в моїм портфелі.

Весною і літєм передача будов і матеріалу пішла жвавіше, на кінець літа залишались лише пара шкіл, та тут трапилась пригода, що штовхнула мене в казан „каламутної зупи”. В Теренічі приїхав на кілька день власник маєтку, генерал Власьєв. Він, як поважна персона в гомельському Земстві, був ініціатором будови отих шкіл і був зацікавлений у моїй роботі теж. Уже другого дня після приїзду в Теренічі він прийшов у мою „штаб-квартиру”. Напочатку ми говорили про школи, та про те, що я думаю робити, як передача буде скінчена. Раптом він перейшов на півофіційний тон: Перед тим як приїхати в Теренічі, він був у Гомелі, в Земстві та розмовляв про ці школи з головою Управи Грешнером і головним інженером. Вони дуже задоволені моєю працею. Техніка передачі шкіл справила вражіння, що я людина „солідна” і серйозна, тому вони хотять запропонувати мені нагляд за добудовою шкіл. Звичайно, я буду діставати інструкцію од технічного відділу того Земства. А як школи будуть збудовані, навіть службу в технічному відділі і т.ін.

Коли він про це говорив, я думав: „Інший би вхопився за цю пропозицію і руками й зубами, але зі мною це є трохи

інакше: мій брат брехав Земстові й Земство легковажно прийняло його брехню. Я вив'язався з цієї брехні чистим. Але приймаючи пропозицію Земства, я буду змушений брехати уже самостійно! Брехати мають право лише дорослі люди, а я ще тільки „номінально дорослий”, отже, — Ні!

Я відповів генералові, що пропозиція Земства є дуже приваблива, та я не можу її прийняти, бо тут у гру входить сумління! З моєї роботи до цього часу Земство робить висновок, що я легко можу виконати це завдання, я ж думаю інакше: завдання зв'язане з моїм зобов'язанням, а я, за порадою мого сумління, на себе ніяких зобов'язань брати ще не можу. Зобов'язання — це персональна відповідальність і людина, що бере відповідальність, мусить покладатися не лише на свої здібності, але й балансувати всі обставини. Для мене це поки що забагато!

— Це вже філософія! — зауважив генерал.

— Так, ваше превосходительство, але вона мені часом помагає!

— Можу я запитати вас, що ви хочете почати, коли ця справа зі школами дійде до кінця? Чи ви думаєте вернутися назад до вашої школи?

— Ні, ваше превосходительство! Цього наміру я не маю. Ви, може, знаєте що мій брат витяг мене із школи, щоб я йому тут допоміг. Пізніше обставини склалися так, що я мусів стратити мій шкільний рік отут у Теренічах. У школі я мусітиму починати знову те, що я вже й без школи знаю. Це значить — зробити крок назад, а я змалечку приучений йти лише вперед.

Знаєте що я вам порадив би? Чому б вам не піти у військову школу?

„Оцього якраз мені бракувало!” — подумав я. А генералові сказав: — Військову школу я вже скінчив, бо з нудоти цілу зиму студіював оті устави та наставлення, що лежать на нижній полиці вашої бібліотеки. Не гнівайтесь на мене, що без вашого дозволу! До вищих полиць я не наважився перейти, бо то напевне лише для „загартованих у боях командирів!”

Генерал посміхнувся: — значить у вас, все таки, була думка про військову школу?

— Ні! Мені було лише цікаво, як були підготовлені до війни оті Авдєєви та Міхеєви, що ходять сьогодні по Терє-

нічах на костиях та з порожніми рукавами!

Генерал не зразу почав говорити, він тримав у руці звою елегантну борідку і дивився на мене. По павзі він почав:

— Шкода, що ви ще не є офіцер, я б вас зразу послав у дисциплінарний батальйон уже за те — що ви дозволяєте собі думати про такі речі. Але, тому що ви є ще молодий і з вас ще можна щось зробити — я вам дам кілька маленьких порад. Почнемо з того, що в отій літературі, яку ви тут студіювали є наївно шукати відповіді на те, як були підготовлені і т.д.? Отих Авдєєвих та Міхєєвих не підготовляють до війни. Їх підготовляють воювати. І вони є готові воювати поки вони ще одбувають дійсну службу. Коли його термін кінчиться — він іде в запас, а там у нього є досить турбот, поборюючи які він забуває, чому його у війську вчили. Коли приходить війна — йому знову треба пройти вишкіл. А на це часу немає. В нормальному війську, оті Авдєєви та Міхєєви є лише знаряддя, потрібне для виконання якогось завдання. Завдання ставить вища команда і отдає наказ, який спускається по щаблях аж до безпосереднього командіра Авдєєвих та Міхєєвих, який мусить слідити за тим, щоб той наказ був виконаний. Передумовою успіху у всякому підприємстві — є певність, що все буде виконано так, як воно було заплановано. Для цього у війську впроваджено одно поняття, яке зветься „дисципліна”. Щоб упровадити і тримати ту дисципліну — офіцерові й дано оту літературу, що зветься: устами, наставлення, інструкція, положення і таке інше. Ця вся література є лише підсобний матеріал, щоб тримати оту дисципліну, і так її треба розуміти.

Тих офіцерів, — що це розуміли, уже мало залишилося, бо й їх убивають і посилають на костиях додому. Нам треба нових офіцерів! Ми маємо багато прискорених курсів для вишколу нових офіцерів, можливо теж матимемо багато бажаючих пройти той курс, щоб стати командірами, але як багато з них буде таких, що розуміють своє завдання і відповідальність? — це ще є одкрите питання.

Через те, — що ви вживаєте дуже часто слово: „думав”, „думаю”, тощо, — і я починаю думати, що як ви пішли до військової школи — там вас навчили б не розкидати ваші думки на всі боки, а концентрувати їх! Коли ви вже десь навчилися думати, то вам не трудно буде навчитися і тримати ваші думки стисло на тому об'єкті до якого вони

належать. Тобто, вам треба дисциплінувати ваші думки. А для цього вам буде потрібна наука у військовій школі. Окрім того: кінця війни ще не видно, за яких пару років вас і так покличуть до служби. Чи не ліпше вже зараз підготувати себе до тої служби? Подумайте про це і скажіть мені! Тоді я виберу для вас якраз таку школу, яка, на мою думку, для вас найліпше пасує!

З цим попрощався і пішов.

З лекції, яку уділив мені генерал, мене зацікавило лише одкрите питання: — як багато з тих, що йдуть до школи і вийдуть з неї офіцерами — будуть розуміти своє завдання і відповідальність?

Може генерал має рацію, коли побічно натякає на те, що оті порожні рукави та костилі Авдєєвих та Міхєєвих це нормальна річ, бо й самі Авдєєви та Міхєєви є не що більше, як порожні рукави, або костилі. Вони є матеріал. Але генерал натякає й на те, що не знати скільки з майбутніх офіцерів будуть розуміти „завдання і відповідальність?” Може це натяк і на те, що Авдєєвих без ніг, та Міхєєвих з порожніми рукавами було б менше — як би в школах, що підготовляють офіцерів було більше тих що розуміють і те, як можна схоронити руки та ноги отим Авдєєвим та Міхєєвим?

Ніяка статистика не дасть відповіді на генералове „одкрите питання”. Але там, у школі можна на власні очі побачити „скільки буде таких що розуміють. . .” З цього ж можна зробити й висновок, чи порожніх рукавів та костилів буде менше чи більше?

Я знаю, що мені рано до війська і до школи, але фізично мені нічого не бракує і ніхто не вірить мені, коли я говорю про мій вік. Генерал, коли говорив про те, що мене за яких два роки покличуть під аршин, напевне базувався на даних, які подав мій брат у Земстві, бо про мій вік і про мою кваліфікацію він мене не питав. Як я прийму його пораду, я нічого не згублю. Мені може бути трудно „вийти в отставку” по закінченню школи, але в отих уставах та наставленіях я читав і про дисциплінарну кару, яку, уміючи, можна самому на себе наложити. Це, правда, не дасть прямого результату, але створить іншу ситуацію, з якої буде лекше і виплутатись. Для цього треба лише запам'ятати, що там у тому „руководстві” стоїть. Але те „руководство” треба ще раз пере-

глянути, щоб бути певним, чи з цього щось вийде, це треба зробити ще перед тим як я дам мою відповідь.

Одно мені не подобається, я починаю цю авантуру набуваючи собі небажаного протектора. Але на перший час може з протектором було й ліпше!

Я сказав генералові, що я піду в школу, але лише тому —що він цього хоче!

Генерал поїхав у Гомель, до Земства, щоб ліквідувати мій зв'язок із Земством, а я зайнявся знову книжками з бібліотеки, та на цей раз уже й з вищих полиць. Може воно мені теж пригодиться!

Приїхав земський інженер з двома „експертами”. Процедура передачі і прийому взяла лише пару годин часу. земський інженер дав мені свідоцтво, що все було добре виконано і подякував мені, а я подякував йому за мою платню, що мені належалась за останній місяць, та пару десятків рублів „нагородних”, які він привіз мені од Земства. Чи не почав генерал уже вішати на мене медалі?

Мушу тут зауважити, що той генерал, у цей короткий час мого знайомства з ним, був для мене лише „земський гласний”, дуже зацікавлений у будові шкіл у повіті, бо він розумів, що „Коষ্ঠюк Євкін”, або „Ляксандра Гріханов” зможе собі ліпше давати раду в житті — коли він буде уміти читати та й писати. Ота будова, аж так багато, шкіл у повіті — це була його ідея і він ні з початком війни, ні під час війни не занехав цієї справи! (Чи є там у нас, в Лебедині, якийсь „гласний” з такими якостями?)

Навіть його генеральська уніформа, в перший час, не робила на мене якогось вражіння, аж поки він, міняючи тему розмови, звернув мою увагу на те, що він є генерал. Тай тоді для мене він залишився старшою, розумною людиною, яка уміє розважно використовувати свій характер, коли треба. Від такої людини й поради приймати можна без почуття власної меншевартості. А те, що він генерал? . . . Кожна людина, що стоїть на двох ногах, мусить носити на собі познаку її стану: той — пагони, той — рясу, той — портфель, напханий „денежними знаками”. От і я — мав шкільний білет, що я його скалічив (до речі, з ним треба буде щось зробити після того як я пройду процедуру у військового начальника, бо можливо, що там треба буде показати якийсь доказ дати мого народження, як раз — сфальшованої. А

після того він може мені пригодитися для доказу правдивої, бо інакше треба буде звертатися до „отца протоієрея Васілія Сушкова” з проханням про метричне свідоцтво).

Земський Гласний ще раз приїхав до свого маєтку, певне щоб дати інструкції своєму управляющому маєтком, після чого знову поїде в Петербург до виконання своїх прямих обов'язків. При цій нагоді він уділить мені авдієнцію на десять хвилин. Він не буде слухати — що я говорю, а я мусітиму слухати — що він говорить.

Він говорить, що процедура вступу до військової школи починається у повітового військового начальника. Йде через командіра запасового батальйона і кінчається в самій школі. З першою інстанцією в Гомелі він уже говорив. Друга інстанція дістане від першої супроводжуючу записку, тому вона буде знати, що зі мною робити. В третій інстанції я мушу себе поводити так, щоб не осоромити і себе і його.

На цей раз промовляє не „земський гласний” — а „його превосходительство”! Це було видно з його тону.

Коли він відїхав — мені ще не було так спішно бігти до військового начальника. Я ще можу передумати і замість Гомеля поїхати в Лебедин.

Так, у Лебедин можна повернутися! Але що я там буду робити? Йти до школи в Лебедині уже пізно. Шукати мою школу? Так я ж стратив більше як рік науки, призначеної для „підростків”. Чи пасує мені, „дорослій” людині знову сидіти поміж майже дітваками? Окрім того ту школу вже давно москалі евакуювали з того міста, де вона була, бо була небезпека, що німці захоплять її в полон. Йти назад до Земства та сказати, що я передумав та приймаю їхню пропозицію, не можна з двох причин: поперше на перешкоді буде отой „гласний генерал”, якому я приобіцяв іти в школу, подруге — моя засада, що брехати мають право лише дорослі, а я ще так далеко не доріс. Отже, залишається Лебедин, або військова школа. Ця військова школа, з короткою підготовкою в запасовому батальйоні візьме яких чотири з половиною місяці. За цей час може багато чого трапитись, тоді я й думати буду про те, що далі робити. А тепер? Багато збиратись мені не треба — післязавтра я їду в Гомель, до військового начальника!

В цей час у московській імперії йшов досрочний „призов” новобранців. Це вже третій цього року. Регулярні

новобранці вже пройшли свій „аршин”, лишилося лише вилувати отих, зайд з інших повітів та губерній, що на той час перебували в місті та повіті і добровільно не зголосилися „під аршин”, та старовірів, які не були хрищені в церкві і не мали метрики, а довкола Гомеля їх було дуже багато. Та й ще деяких „іноверцев”, що теж живуть не хрищені, цих є багато не в селах, а по більших містечках, а ще більше в самому Гомелі. Цей народ будуть кваліфікувати по „наружному” вигляду. І першу опінію про їхній вік буде складати поліція, а далі, як захоче, призовна комісія. Оті призовники мусять довести якимсь документом, що вони ще молоді.

„Зайди” — це були в більшості ті, що групами ходили з повіта в повіт, часом приходили з іншої губернії, як у випадку з Гомельським повітом — з Чернигівщини, вони працювали на будовах і були міцно зв'язані в групах, що тоді звалися „артель”. Одиниці такої групи огиналися йти навіть на „призов”, щоб не ослабити „артель”, бо вона мусить на час скінчити будову. Ці одиниці не хитрували і корилися законові та приписам. Інша справа була зі „старовірами”. Старовіри, взагалі, не любили приписів, тому де лише можна — пробували викрутитись од якогось обов'язку. Вони рано женилися, щоб уже мати коло себе пару дітей на час коли йому треба ставати під аршин, або рослили собі бороду з п'ятнадцять сантиметрів довгу, щоб виглядати на тридцять п'ять років віку, і теж часом ходили в тих „артелях” працювати подалі од свого села.

Третя група, це оті нехрищені іноверци. . . Значно пізніше, уже в полку один „унтер” казав мені, що вони бояться йти до війська, щоб не стати хоч маленькими героями. „Що буде, як йому дадуть Георгієвський крест і накажуть носити його на грудях?” . . . Окрім того „іновець” не має жадного вигляду до чогось дослужитися, його не вільно навіть в унтер-офіцери підвищити. Який сенс — служити за сімдесят п'ять копійок у місяць, коли він удома може зробити сімдесят п'ять рублів? Тому вони, за всяку ціну, пробують уникнути зятягнення у військо, для цього часом навіть калічать себе. Але в ешелоні, що піде з Гомеля у різні запасові батальони, їх буде чимало, бо на цей раз, хтось наказав з ними „не церемонитись”.

Уже в кабінеті військового начальника я помітив, що земський гласний говорив тут про мене, не знати лише, чи говорив як земський гласний, чи як генерал? Це не важно, головне є що „інквізиція” була не дуже сувора, за пів години моя анкета пішла в канцелярію, а мені було сказано, що я ще два дні можу бути в Гомелі і робити, що мені подобається, а на третій день о другій годині пополудні мушу бути на залізничній станції, там буде ешелон, яким буде командувати поручник Железняк, котрий буде мати й мої папери і доведе мене до Красного села (під Петербургом) і там передасть мене під опіку командира 172-го запасового батальйона, яким до речі командує полковник Кожуховський.

Мені байдуже, хто чим командує, але мене непокоїть думка що генерал — сам для мене вибрав школу і посилав мене в околиці Петербурга; це значить, що він буде зблизька уважати на мою поведінку і т.д. . . Ну, як мені його увага не сподобається, — я можу й зі школи утекти в Лебедин, залишивши там мій шкільний білет. Але для цього його треба, знову привести в оригінальний вигляд. В цій справі допоможе мені старий приятель мого брата, у котрого я й квартирую. Цей пан працює хеміком у якомусь закладі. Окрім того він є „майстер на всі руки” — йому ця робота буде забавкою. Коли я від’їздив до Красного села — мій білет був у моїй кишені і на ньому й знаку не було, що ним хтось маніпулював.

В ешелоні, що відходить з Гомеля, я їду з Поручиком Железняком. Він сам запросив мене в своє „купе”, він хоче мати собі співбесідника.

Уже в дорозі він сам почав оповідати про себе. Він після японської війни, коли побачив, що його невеличкий маєсточок підупадає, попросився в резерву. Йому цю приємність уможливили. Він мусів добре попрацювати, щоб привести той маєсточок у добрий стан, та от прийшла знову війна і його знову витягли з резерви. У нього зовсім немає охоти знову заробляти собі нові ордени. Тим часом його залишили служити в тилу, але як там буде погано може й йому дадуть маршову роту і пошлють на фронт. . .

— А вас яке лихо погнало в однорічники? питає він.

— У мене теж немає охоти заробляти ордени. . . Але є охота пізнати як багато з отих однорічників що їдуть до

школи, щоб стати офіцерами, будуть розуміти їхнє завдання і відповідальність, яку вони беруть на себе? — кажу йому.

— Ваша цікавість може вам дорого обійтися! . . . мовив Железняк і по довгій павзі почав знову: „Мене дивує, що он інші однорічники, що ідуть в інших переділках, мають своє призначення і туди ідуть, а вас мені наказано здати в руки командіра запасового батальйона, що стоїть у Красному селі?

— Це напевно, щоб я не втік з дороги — я відповів. Він зауважив, що мені не сподобалось його питання і замовк. Далі ми розмовляли про все — тільки не про війну!

Три дні пізніше ми вже в Красному селі. Железняк доручив мене полковникові Кожуховському, той оддав мене прапорщикові Копиткевичові, командірові 6-ї роти літера Б. Копиткевич далі передав мене прапорщикові Афансьєву, своєму „полуротному“, а той в свою чергу покликав чотового унтер-офіцера першої чоти, Алексева, і збуваючи мене з рук — сказав унтерові, що моя муштра буде тривати лише десять день. До тої першої чоти була приліплена маленька команда однорічників, нас було там вісім: три естонці, два латиші, два білоруси і я. Унтер Алексєєв — здав опіку над новобранцями своїм ройовим і цілу свою увагу присвятив нам. Через те, що ми не маємо часу йти в учебну команду — він научить нас як солдат мусить ходити („а майбутній офіцер і сам мусить уміти. . .“), як подвоювати ряди, як виконувать команду: справа по чотири, праве плече вперед, кроком руш і т.д. Як ходити церемоніяльним маршем (найтрудніша і найменше потрібна солдатів наука), далі: як оперувати рушницею, приготувитись до бою, як „брати на караул“, навіть як колоти багнетом і як виконувать команду „на випадє остаться — колі“? Тут один однорічник, латиш, спитає: чи так воюють на фронті? На це він дістане легкосаркастичну відповідь: „спитайте командіра батальйона!“ (Унтер Алексєєв був інтелігентна людина, він давно міг би скінчити військову школу і бути командіром, але він не хотів!). Оця наука майбутньому офіцерові була потрібна лише на те, щоб він знав — як муштрувати солдатів у запасовому батальйоні, бо як він піде на фронт — там не буде ні часу ні змоги когось муштрувати.

У вільній розмові з унтер-офіцером Алексєєвим я довідався що 172 батальйон є частина 21 запасової бригади (кож-

на запасова бригада складається з восьми батальонів), що тут, в околицях Петербурга, всі батальони комплектуються рекрутами з самого Петербурга, з Вологодщини, Псковщини, з Латвії, та Естонії, дуже рідко з Білорусії. „Малоросів” він не бачив тут жодного! — Шкода, говорю йому, я хотів би побачити, як вони сприймають науку од Опьонкіна та Шеннікова (ройові в першій хоті)?

— Чому? Хіба вони не вчилися у російській школі?

— А хіба Опьонкін та Шенніков не училися в російській школі? Ви ж чуєте якою мовою вони повчають своїх підлеглих? Окрім того — „Малороси” мають свою мову. Коли вони ходили до російської школи, вони зачували слова — не розуміючи їх значіння. . . Але давайте ліпше на цьому спинимось, бо ця розмова можна запровадити нас у дисциплінарний батальон!

— Ну, ні! поки ви говорите зі мною, але обережність нікому не шкодить!

Елегантне закінчення розмови. . . Ця розмова мені була потрібна, бо я знав, як реагуватимуть на таку мову в Україні, як у Білорусії — та не знав, як ця справа стоїть у московщині. Я мав ще пару розмов з Алексеевим, і в останній він уже сам попередив мене: „обережніше на зворотах, —це починає бути небезпечним!”. Ага, це може бути небезпечним і коли я спробую ужити цього коника, щоб виїхати з ситуації, в яку я сам себе загнав.

* * *

В ті часи в Україні місяць вересень уважали першим місяцем осені. А сьогодні є перше вересня і ми вже на території військової школи. Формальності з заліченням до школи закінчені без „інквізиції”. Чи не мушу я це завдячувати незримому протекторові, що стоїть у мене за плечима? Правду сказати, він мені уже починає обридати. Він може спротивитись мому намірові залишити школу без підвищення в прапорщики. А мій намір є непорушний. Ще тоді в Теренічах, коли я бачив Авдеевих на костилях та Міхеевих з порожніми рукавами, я думав: — хто є за це відповідальний? Та й самому протекторові казав, що я ще не смію брати на себе відповідальності. А тут у рахубу входить відповідальність за життя людей, якими я буду мусів командувати.

В загальних рисах я вже маю план побудування на моїх відомостях, що я в Теренічах викопав з генералової бібліотеки, на цей раз з вищої полицки, в цім плані не буде ні генерала, ні мого шкільного білета, навіть не буде потрібно метрики од отця-протоієрея. Справа обійдеться в рямцях субординації і дисципліни. Але це буде потім! Зараз треба себе „поводити так, щоб не осоромити і себе і його”.

Учоба в школі проходить не зле. В деяких дисциплінах, я знаю багато більше, чим інструктори викладають, бо я мав більше часу студіювати це в Теречах в бібліотеці. В деяких я мушу напружувати себе, бо фізично я не так сильний як інші, але я плаваю у верхній половині учнів і тому не думаю, що я когось осоромлю.

В середині листопада на полігоні треба було проходити науку командувать чотою, ротою тощо. Погода була погана: був вітер і було зимно. Я стояв п'ятнадцять кроків перед ротою і почав команду „рота смірно” — моє горло схопила спазма і я заляк. . . Доктор сказав, що це катар горла і що мене на деякий час треба звільнити од цієї науки і що моє місце мусить бути у казармі. Це добре, я можу ще раз передумати мій план.

В грудні уже йшли останні іспити. Тиждень перед випуском зі школи я пішов до капітана Альфонського, мого командіра, і сказав йому, що я хочу говорити з начальником школи. Він відповів що за приписом, я мушу подати докладну записку. „Я хочу персонально! Як він не хоче доложити начальникові — я подам ту записку персонально, а це порушить приписи ще більше”. Капітан пішов до начальника. Що він там говорив — не знаю, але другого дня він сам повів мене до начальника якому я сказав, що я не хочу мати свідка, тому капітан мусить вийти. Коли ми були сами, начальник почав: „ви забули про субординацію!” „Так, я це знаю і якраз з цього починаю!” І зразу ж виложив йому, що я не хочу бути випущеним зі школи з підвищенням у прапорщики, бо я ще не смію брати на себе відповідальність за життя солдат. За порушення приписів про субординацію одправте мене в полк без „производства”. Це все було висловлено чемно, але твердо. Начальник пару хвилин мовчав і дивився на мене, зрештою наказав мені вернутися в роту і чекати кари.

Я в роті і чекаю. Напевне начальник школи зразу зв'язався телефоном з моїм протектором, бо той був у Петербурзі і вони рішають, що зробити. Уже на другий день капітан Альфонський довірочно сказав мені, що я викреслений зі списків післязавтрашніх прапорщиків і поїду юнкером, під доглядом штабс-капітана Скородумова, в 17 Стрілковий полк на фронті. Це є моя кара за порушення приписів про субординацію, загострена тим, що я порушив ті приписи напередодні випуску зі школи.

Завтра штабс-капітан Скородумов візьме з канцелярії мій послужний список і супроводжуючі папери і повезе мене в полк. Він сам їде в той полк заробляти собі мечі і банти до своїх пісних орденів.

В дорозі „на фронт” я попросив штабс-капітана розказати мені про полк, до якого ми прямували. Як бувший кадровий офіцер того полка — він мусів знати його найліпше.

Перш за все, що таке стрілковий полк взагалі: різниця між стрілковим полком і піхотним — є та що перший складається з двох батальйонів, а другий з чотирьох. Друга різниця — солдати піхотного полка носять на собі викладку сорок фунтів, а стрілки лише тридцять. Третя — піхота йде п'ять верст на годину, а стрілки йдуть шість. . . Там є ще багато різниць але цього мусить вистачити щоб зрозуміти, що стрілкові полки багато рухливіщі чим звичайна піхота і їх ганяють по фронтах скрізь, де є негайна потреба залатати якусь прогалину.

17 стрілковий полк почав війну під командою полковника барона Корфа, наступом на Східню Прусю. Коли німці знищили в Мазурських озерах армію генерала Самсонова, ми мусіли відступити зі Східньої Пруссії. Тут барон Корф був підвищений в генерали і прийняв під свою команду якусь іншу стрілкову бригаду, а полк од нього прийняв полковник Рейнталь (естонець). Тоді одступали з боями через Литву. Рейнталь був убитий. Полк прийняв полковник Алексеев. Одступали далі на північ, теж з боями. Алексеев був тяжко ранений. Полк прийняв полковник Кекушев. Оце до нього ми й їдемо. . . За шіснадцять місяців війний — полк має уже четвертого командіра — можна собі уявити, що то таке стрілковий полк!

Скородумов був кадровим офіцером цього полка; на початку 1915 року його послали в „тил” підготовляти нових офіцерів у військовій школі. Він там був майже цілий рік і напевне знову туди повернеться, як скінчить три місяці фронтової служби. Справа в тім, що головна команда рішила розвернути всі стрілкові бригади в дивізії. Для цього кожний стрілковий полк дістане додатковий третій батальйон. От на командування цим третім батальйоном і розраховує штабс-капітан Скородумов. Три місяці фронтової служби збільшують його шанси на скорше підвищення в капітани, або, принаймні, на „мечі і банти” до двох орденів, які він дістав у тилу, бо без „мечів і бантів” вони „як весілля без музики”, всі знають, що вони заслужені не на полі бою.

Од цього штабс-капітана я почув багато цікавого, про що варто було б знати кожному молодому старшині, та на жаль не всім трапляється подорожувати в компанії зі штабс-капітаном Скородумовим.

Всім відомо, що в кожному полку є полковий ад'ютант. Але не всім відомо що од того ад'ютанта можна набратися халепи значно більшої, ніж, наприклад, попавши в „немилість” самого командіра полка. Командір полка, коли його настрій трохи зміниться, може передумати свій гнів і забути про нього. Але „спритний” ад'ютант уже занотував випадок і сховав його в своїх анналах, ждучи коли він може його використати. Часом це не має нічого спільного з командіром, наприклад щось неприємне трапилось між двома старшинами. Ад'ютант лише випадково почув про це, і теж вмістив у свої аннали.

Таким ад'ютантом є поручик Борис Дмитрієв, ад'ютант 17 стрілкового полка. Він теж є кадровий офіцер, але він не може рівнятися з боєвими офіцерами, коли ходить про нагороди та підвищення в рангах.

В цьому полку є командір першого баталіона поручик Петро Брігер, нащадок отих тевтонських лицарів-меченосців, що колись окупували Лифляндію та Курляндію. На службі в полку він показав на що він здібний і за це має нагороди „Орден святого Георгія”, „Георгієвську шаблю”; в різдвяному наказі цар оголошує „Височайшую благодарность” капітану Брігеру, а той капітан сидить далі в поручиках, бо він зайняв посаду командіра баталіона, яким поручик Дмитрієв хотів покомандувати, принаймні три місяці, щоб

дістати собі „Орден святого Володимира” з мечами і бантом. Чому з полка не виходить „представленіє к производству” Брігера? Претекст цього що він німець з тисячелітнім родовим гербом, та що він колись кинув в лице капітанові Карагодіну колоду карт, коли в грі в карти капітан Карагодін зробив йому зауваження тощо.

Штабс-капітан Скородумов ще не знає, чи адьютант Дмитрієв не шукає місця, де можна підложити свиню і йому, Скородумову, бо за приватними інформаціями зі штабу 5-ої стрілкової бригади — адьютант Дмитрієв уже шукає „союзників” серед начальників відділів у штабі бригади і вже завербував начальника інспекторського відділу, капітана Капустянського (цей капітан Капустянський буде пізніше фігурувати в інших розділах цієї книжки), та зараз ходить довкола начальника оперативного відділу капітана Скабічевського. Та це йому, Скородумову не може пошкодити — батальйон йому забезпечений полковником Кекушевим. . . „Маленька порада: тримайтеся якнайдалі од цієї креатури, бо попадете в його орбіту — не виберетесь з неї ніколи!”

Нарешті ми в штабі полка. Штабс-капітана Скородумова одразу впустили до командіра полку, я мусів чекати поки полковий адьютант буде ласкавий запитати мене, чому мене сюди прислали? Це тривало таки довгенько і навіть писарі в канцелярії вже поглядали на мене зі співчуттям.

Раптом двері з кабінета командіра одчинено, звідтам виходить штабс-капітан Скородумов і каже до мене: „командір полка велить вам з’явитися!” Адьютант зірвався на рівні ноги, але в дверях уже стояв командір і я попростував до нього. Я одрапортував йому, хто я є і що в дисциплінарному порядку направлений в його розпорядження. Сам командір зачинив за нами двері, коли я ввійшов у кабінет. Очевидно штабс-капітан уже щось сказав йому про мене. Мої папери лежали на столі перед полковником. Коли я стояв перед ним „струнко” — він почав читати мій послужний список, коли скінчив, глянув на мене, взяв долучений до послужного списку лист і почав читати уважно. Скінчив читання, одсунув папери на бік і мови: — „Юнкер мусить знати що він у цьому полку одбуває свою кару!”

— „Так точно!”

Полковник покликав адьютанта зі службовим конвер-

том, свічкою і каруком наказав адьютантові приготувати свічку і карук, вложити супроводжуючі папери, окрім „послужного списку”, в конверт, закрити його і сам запечатав його своїм перстнем, щось написав на конверті і сказав адьютантові: „зберігати, поки я спитаю”. Мені стало ясно, що Скородумов мав рацію, навіть командір полка не довіряє адьютантові! Потім він сказав адьютантові: „приказом по полку зарахувати юнкера в учебну команду як інструктора, написати начальникові учебної команди „полевую записку” і одправити юнкера з ординарцем у місце постою учебної команди, при чому наказати штабс-капітанові Кржижановському (начальникові учебної команди) „пожаловать завтра ко мне”. Короткий жест рукою, на який належалося „відповісти закаблуками”. Ще година чекання на кінного ординарця з двома кіньми і нарешті ми в дорозі. Я запитав ординарця, чи він знає штабс-капітана Кржижановського? Так, він знає й Кржижановського. Він знає всіх старшин у полку така його служба, щодня посилають то до одного то до другого. Оцей штабс-капітан — це старий офіцер цього полка, він був уже в полку, як воювали з японцями. Двічі ранений. У Східній Пруссії він командував ротєю, хотіли дати йому батальйон, він сказав „дякую”, дайте мені ліпше „учебну команду”!

З мови цього ординарця я пізнав, що він з наших країв, та й запитав, з яких країв він походить?

— Та я, бачите, „курський соловей”, так нас кличуть, але ми до них не належимо. Я з Гайворонського повіту. Москалі кажуть „Грайворонського”, а ми вживаємо нашу назву!”

Я сказав йому, що я з Харківщини. О, так ми земляки, нас теж тягне до Харківщини, і він перейшов на „нашу” мову. Потім він розказав мені, що в осени 1913 року він мав бути відпущений додому, але цілий річник тринадцятого року затримали, так ніби вони знали, що буде війна!

— Виходить так, що вони ніби знали! Я погодився з ним. — А чи багато тут „наших” у полку?

— Та мусіло б бути чимало, але багато вже навчилися московської мови. Їх трудно пізнати. Хібащо сам признається. Бачите, ніхто не любить як його „хахлом” дражнять. . . У цьому полку більшість унтер-офіцерів була з „Малоросії”. Багато їх минулого року перебили та поранили німці, але й

нові, що приходять на поповнення видно, що з наших країв. . .

Ми доїхали до села, де була розміщена учебна команда і тут мій ординарець передав „полеву записку” і мене з нею начальникові команди, штабс капітанові Кржижановському. (Мене трохи дивувало, що цей пан не змінив транскрипції свого прізвища стосовно до польської вимови „Кшижановський” та про це, при нагоді, я згадаю пізніше). Кржижановський, як і належить у війську, спочатку прочитав „записку”, потім звернувся до мене: „Ви напевне хочете їсти і спати?” — покликав свого денщика і наказав приготувати вечерю на двох і резервове „походне” ліжко для „гостя”. При вечері говорив тільки він: „Толковать ми будемо завтра, коли я вернусь з полка, а зараз забудьте все. Їжте і лягайте спати! Завтра вранці не починайте нічого, поки я вернусь.” Чи він думав, що я буду так довго спати, що він відїде до штабу, не сказавши мені „добрий день”? Я вже був на ногах, коли він проснувся. Я його привітав: „Здравія желаю...” Він махнув рукою: „Залишмо це на пізніше! Янек! Сніданок!” Його денщик як з під землі виріс зі свіжим хлібом, латишським сиром і чаєм. По сніданку штабс-капітан поїхав до штабу, сказавши, що не затримається там довго, а як я хочу чимось заповнити час — он там на маленькому столику лежить цілий стос топографічних карт, можу їх студіювати для розваги.

Я „студіював” ті мапи, а окрім того студіював помешкання, де штабс-капітан мав свою квартиру. Це була досить простора кімната, як звичайно у військовий час, у найліпшому в селі домі. Про це квартирйер дбає перед тим, як рота або команда прийде в село „на постої”. Селяни в таких випадках стискаються в решті дому і віддають найліпшу кімнату „офіцерові”, бо ліпше мати в домі одного офіцера, ніж півдесятка „пошехонців”. Трудно часом буває зговоритися з господарями дому, бо дуже рідко хто з місцевих людей говорить московською мовою, як наприклад і в цьому селі, де ми зараз є, та „завдання порозуміння” з господарями дому про глечик молока абощо належить до обов’язків денщика. Янек у Кржижановського був майже „поліглотом”, бо він уже давав собі раду у Східній Пруссії, у Литві та й тепер у Латвії. Він уже вмів сказати „dot man pene” (дайте мені молока) і знає, як відпарувати „нав” (немає), бо

він уже тримає в руці дрібні гроші, щоб довести, що він не хоче чогось задармо. Кржижановський, як прийшов у це помешкання, не хотів позбавити хазяїв їхніх розкошів — ліжок з перинами. Він сказав господарям, що він обійдеться зі своїм устаткуванням. З усіх меблів він затримав лише три стільці, два столи та невеличку шафу. Денщик Кржижановського теж дістав маленьку комірчину, де він знову став сам собі паном.

Коли начальник команди повернувся зо штабу, він дав наказ денщикові, щоб той щоденно брав мій „раціон” з полевой кухні в сирому стані і готовив страву разом з тою, що готує для самого штабс-капітана. Мені він сказав, що дістав од полковника деякі інструкції щодо мене і що вони виробили певну „формулу”, але про це ми будемо говорити трохи пізніше. А зараз сідайте й розкажіть про себе. Чим більше ви розкажете, тим ліпше буде для нас обох. Полковник сказав йому, що закінчивши курс у школі прапорщиків, я напередодні випуску в „господа офіцери” порушив приписи про субординацію і то цілком свідомо! Тому тамошнє начальство рішило „сослать мене в дальній Угліч на некое послушаніє”. При тім дало право командирові полка, через рік часу, якщо він буде мною задоволений „представіть к производству”... Чому через рік? Як була порушена субординація? Аттестація, яку полковник дістав од начальника школи є надзвичайно гарна — в чому ж справа? Він припускає, що може полковник знає більше — але не сказав йому, а може й полковник не знає. Він, Кржижановський, бачив мій „послужной спісок” і нічого в ньому, за що б можна було зачепитися, не знайшов... Йому не хотілося б блукати в припущеннях...

Мені подобалось, як він мене вчора прийняв сказавши: — „говорити ми будемо пізніше”... Окрім того, мені здавалося, що цій людині можна витрусити все, що лежить на серці і не шкодувати пізніше. Але я йому скажу лише стільки — скільки треба, щоб задоволити його цікавість. Тут треба йому розказати, як брат мене витягнув зі школи, щоб я йому допоміг у роботі, на яку він фізично не мав часу, що коли брата мобілізували до війська — я не міг покинути все і вернутися до моєї школи, бо треба було передати Земствові недобудовані школи і матеріял, а Земство не поспішало з прийомом, тому я мусів стратити цілий мій шкільний рік.

При тім я мусів розказати і про те, що братова „штаб-квартира” була в мастку земського гласного, котрий був заінтересований в будові шкіл у Гомельському повіті, та що на моє нещастя, той гласний оказався генералом, також про те, ще генералова приватна бібліотека була в тому самому домику, де я мешкав і що цілу зиму, не маючи що робити, я спочатку читав, а потім, може то було призвичасня зі школи, студіював, що мені трапляло під руку. А то була не звичайна література, то були: статuti, устапи, наставленія, інструкції, руководства і все таке інше, що торкається фарікації „хорошого московського солдата із руського мужика”.

На моє нещастя, коротко перед тим як я міг збутися мого зобов'язання перед Земством, передаючи йому решту майна і недобудованих шкіл — до Тереніч приїхав сам земський гласний, генерал К.

Сумлінно я розказав штабс-капітанові і про те, як генерал намовляв мене у військову школу, та й про ту розмову, де він висловив сумнів: чи багато з тих студентів що йдуть у школи прапорщиків, щоб стати офіцерами, — розуміють обов'язок і відповідальність, яку вони беруть на себе. Та що якраз оце спокусило мене дати генералові мою згоду. При тім я ще не був певний чи я дотримаю обіцянку, але знову, пригадавши розмову з генералом про Міхеевих та Авдеевих, що ходили по Теренічах з порожніми рукавами та на костиях, я таки погодився йти до війська та коли я прийшов до воїнського начальника, той зустрів мене словами: „я вас ждав! Ось ваші папери і марш у запасовий баталіон, а потім до школи!”

Мене здивувало, що генерал аж так далеко посунув справу і у мене вже тоді родилася думка, що десь у якомусь пункті, я мушу натиснути на гамульці і трохи припинити генералів аллюр. Школу скінчити? Це добре! Я побачу, хто там, і як фабрикує нових офіцерів, а також, чи ті за чотири місяці спечені, офіцери — зможуть зменшити число Авдеевих на костиях та Міхеевих з порожніми рукавами, або збільшать його.

Щодо мене самого, я сказав штабс-капітанові, — я зовсім не мав наміру, скінчивши школи схопити маршову роту і гнати як найскорше в полк, на фронті, а там чи зі взводом, чи з цілою ротою штурмувати ворожі позиції. Я уже тоді поставив, що так не сміє бути і для того спеціально присвятив

час студії питання про дисциплінарну кару та донасування до неї і „злочину”.

Штабс-капітан, спочатку нашої розмови, сказав що він бачив мій послужний список, (а там у ньому я є старший на три роки чим я є в дійсності. Це хай залишається так як воно є, про це я йому не скажу!) Але я йому сказав що на випадок, що мені не пощастить уникнути підвищення по моєму планові я мав у резерві ще одну, так би мовити бомбу, яка могла б наробити декому багато неприємностей, але через те, що все обійшлося так — як я плянував — я не буду й зараз говорити про ту „бомбу”.

Я просто уважав, що я не можу і не смію брати на себе моральної відповідальності за цілість рук та ніг у тих Міхесвих, та Авдєєвих, а ще більше за їхнє життя. Право так думати дає мій послужний список, тобто, моя дата народження, де стоїть дата „18 літ”, а доказ того, що я не боягуз — я піду на фронт, де я буду відповідальний лише за своє життя! Коротко: злочин (вірніше проступок) був поповнений, коли я сказав капітанові Альфонському, що я, обминаючи його, хочу говорити з начальником школи — це було порушення субординації і то свідоме, знаючи що за це буде кара.

Другий злочин було те, що я сказав начальникові школи про те, що я не хочу брати на себе відповідальності за життя солдат. Цей пункт не входить у дисциплінарний статут. За це мене треба судити. Цього всі розумні начальники не можуть собі дозволити не наражаючи себе на дуже неприємні наслідки. Позатим, я знав, що у мене за плечима стоїть мій „непрощений” протектор і він порадить, кому треба забути про цей пункт.

От, покараний делінквент сидить перед вами, господін капітан, і просить вас не розголошувати непотрібно його таємниці і дозволу під вашою командою дозріти та й пізнати отих майбутніх „порожніх рукавів” та „костилів”. Що до тих „господ офіцерів”, котрі будуть фабрикувати порожні рукави та костилі — я вже бачив їх у школі, та й зробив опінію про них, але лише для себе. Так само, лише для себе я створив і опінію про систему виховання майбутніх командирів і та опінія є не дуже похлібляюча, але тому що вона є вимушена обставинами, як мені казав генерал у Теренічах — про це може й говорити не слід.

Ану, розкажіть мені про вашу опінію про систему?!

Виховати якогось абітурієнта з вищої початкової школи, навіть прогнавши його через учебну команду, за чотири місяці часу на хорошого офіцера не можна, бо він потребує що найменше два місяці на те, щоб одвикнути од його професійного становища в цивілі. Другу половину часу він буде вживати на вироблення своєї статури з золотими погонами на плечах. Натурально він буде намагатися затримати в пам'яті те, чому його учать. Але він не знає того, що як його викинуть офіцером у полк — він трапить у цілком новий для нього світ. Отих студентів, перед тим, як їх послати в школи, треба було б послати у фронтові полки принаймні на шість місяців, щоб вони пізнали, що то таке війна, та й довідались, нащо тій війні потрібні офіцери. Треба, щоб вони уже перед тим, як йти у школу — здобули оту військову матуру. Щоб вони знали, що ставши офіцерами, взяли на себе й відповідальність за сотні тих, що будуть мусіли виконувати їхні накази.

На жаль, головний штаб думає трохи інакше, а ми дістаємо накази од того штабу і мусимо виконувати їх якраз так, як той штаб од нас вимагає. Ви ліпше одсуньте ваші „разсужденія” на цю тему на трохи пізніший час. Та й нікому не кажіть про те, що ви маєте власну опінію. У війську ніхто не сміє її мати. Чи ви не читали цього в бібліотеці вашого „протектора”, там на цю тему були навіть цілі трактати?! У мирний час було загально прийнято, що ідею якогось поліпшення у війську міг подати лише старшина генерального штабу. Чим нижча була ранга старшини, тим менше було шансів, що хтось нею зацікавиться і тим більше шансів, що той старшина буде одісланий на службу десь в Оренбургську губернію, або ще й далі на схід. Тому „новаторство” навіть серед старшин генерального штабу вишло з ужитку.

Тепер щоб скінчити цю розмову, до всього, що ви знаєте про військо, я додаю маленьку аксіому: „У війську є лише один пункт, довкола якого все обертається, це є „наказ”!.. Перейдемо на персональний ґрунт. Через те, що я майже вдвіці старший од вас, вдома я буду говорити „ти”, і ми придумаємо якесь коротше ім'я. А для тебе, теж отут удома, я є Константін Константинович, а там, за дверима я є твій начальник, а ти будеш юнкер. Іншим старшинам я втолкую що ти є такий самий офіцер як і вони, та тільки за те що ти посмів „своєю сужденіє імєть”, на деякий час оді-

сланий на „послушаніє”. З розмови з полковником я виніс вражіння, що твій твого протектора стоїть і далі за твоїми плечима і я, персонально, не маю абсолютно нічого проти цього, але од тебе самого залежить затримання надалі цього становища... Завтра ми почнемо вислужувати твоє „помилування” і побачимо чи воно піде рівним шляхом. Увагу ми звернемо на те, щоб не було жадного тертя та ривалізації, бо це може бути поважною перешкодою на шляху до цілі...

* * *

На початку довгої розмови зі мною — штаб-капітан Кржижановський сказав, що полковник і він виробили певну „формулу” і що про це ми будемо говорити пізніше. Розмова про формулу цілком відпадає, бо Кржижановський привіз з собою зі штабу цілком нову програму навчання в учебній команді, де деякі пункти мусять віддати трохи часу іншим, більш важливим, для майбутнього унтер-офіцера дисциплінам. Наприклад, нудна і мало потрібна на фронті маршировка мусять віддати половину часу поширеній науці „словесності”, „на випадок остаться колі!” мусять уступити час „тактичним вправам”, які до цього часу були більше подібні до прогулянок у поле. Інструктори в команді (офіцери) мусять, помірі можливості, піднести і інтелектуальний рівень унтер-офіцерів, які працюють над вихованням ефрейторів, бо й там є ще багато дечого — що було добре для мирного часу і зовсім непридатне сьогодні...

В учебній команді вже є два молодших старшини: подпоручик Єгоров-третій (бо в полку вже є два подпоручика Єгорови) і прапорщик Борейко. Подпоручик Єгоров був москаль, але я мав вражіння, що з ним у мене, навіть дуже скоро, можуть бути цілком дружні стосунки, але не так з прапорщиком Борейком. Він був ще „зелений”, на два-три роки старший за мене. Приїхавши на фронт, він зразу злякався. Тому призначення в учебну команду, хоч на короткий час, давало йому певність, що він ще хоч трохи може пожити, бо як він буде в роті, його можуть послати в бій, а він аж тепер переконався, що „бій” це щось далеко більш небезпечно, ніж люди собі в тилу уявляють. Я мав вражіння, що він з моїм прибуттям до команди почув небезпеку, що його одішлють назад у „роту”. Він був українського походження, але в таких випадках навіть од свого земляка можна сподіватися

неприємності. Отже тут „обережно на зворотах“! Але начальник команди передбачав такі можливості і наші „функції“ розмежив так, що третя виникнути не могло.

Все складалося добре для мене. Тепер я матиму яких півтори сотні „всеросійських Іванів“, яких мені так хотілося пізнати зблизька, а серед них і наших Іванів, та Іванів з інших земель, що мають мало спільного з московським Іваном.

У перших днях лютого було зимно і чимало снігу лежало на землі. Майже всю „учобу“ команди треба було провадити в клунях, де можна було зібрати більше майбутніх ефрейторів та в перервах між двома пунктами програми трохи говорити з Іванами. Але тому, що тут були більше молоді „Івани“, та й до того ще не з якоїсь „Куданівки“, а більше з міст, та більших містечок, з ними втягаться в розмову не випадало.

Раз увечорі мій новий „протектор“, штабс-капітан Кржижановський почав говорити. І на цей раз тема нашої розмови була значно ширша і більш цікава, ніж наші розмови були перед тим.

Він є поляк, хоч цим хвалитися навіть у московському війську не випадає. Він закінчив у Вільні гімназію з золотою медаллю і мріяв про довгий шлях — через університети здобути катедру професора історії, щоб корегувати „світової слави“ істориків, бо серед них нема ні одного об'єктивного ученого, всі вони мають якусь „патрію“ і з огляду на неї обстрілюють цілий світ.

Він хотів почати з Кракова і, пройшовши півдесятка університетів, включаючи й „Сорбону“, вернутися в Краків і звідтам почати „збирати собі лаври“.

Коли він сказав про це батькові, той похвалив його думку, але додав: „Ні! Тут треба чогось іншого! Припустимо, що ти осягнув свою мету і осів у Кракові! Тобі може не здається дивним, що ти осів у Кракові, бо до цього привела тебе твоя підсвідомість. Вона привела тебе в твою „патрію“. Тепер ти станеш перед питанням, чи тобі вільно корегувати істориків твоєї „патрії“, чи залишити їх спокійно й далі обстрілювати цілий світ, а корегувати лише чужих істориків? Бачиш, зараз частина твоєї „патрії“ є отут, де ми живемо, друга частина є там, де твій Краків, а третя під пруською кормигою. В якій би ти частині твоєї „патрії“ не

осів, тобі скажуть „це наша патрія” і ти її не зачіпай, бо ми можемо послати тебе туди, де „козам роги правлять”!

Отже, на хвилану забудь про корегування істориків та подумай про те, чого твоя „патрія” буде колись потребувати! На мою думку ти зробив би ліпше, як би пішов у військову школу!

І так сталося. Він скінчив військову школу і скоро після того опинився на Далекому Сході. Воював японців не на те, щоб комусь подобатись, але на те, щоб набути вправу в мистецтві воювати, був двічі поранений. Третій раз був поранений у війні проти німців, має досить нагород, он там у шуфляді цілий „іконостас”, ти можеш його подивляти, як хочеш. А при тім я навчився не лише воювати, а й зберігати моє життя для моєї „патрії”. Я це все говорю тобі, бо я більш, ніж певний, що я знаю, чого ти прийшов до цього „війська”. Про це ми, певно, будемо ще не раз говорити. А тепер давай поговоримо про те, що тут коло нас „вариться”, я говорю про те, що я *передчуваю*. Якби знав щось — я б не смів говорити бо це „військова таємниця”, а передчуття тут трактують як фантазію. Отже „ми фантазуємо”.

17 лютого 1841 року, тобто 75 літ тому, московське військо дістало додаток — 17 стрілковий баталіон. Тоді ж цей баталіон дістав свою „хоругву”. 17 лютого 1866 року, тобто 50 літ тому, цей стрілковий баталіон дістав додатковий баталіон і став 17-м стрілковим полком. 17 лютого цього 1916 року 17 стрілковий полк „офіційно” дістане третій баталіон. Це має бути потрібне полкове свято. У нас „словян” є звичай усі свята святкувати з горілкою та музикою, а тому, що під час війни горілку пити заборонено, наш полк цими днями, дістав пару фур ручних гранат, серед яких є значна порція нового винаходу якогось ідіота Новікова — п’ятифунтових бомб, які треба вживати, щоб нищити ворожі дротяні загороди. Отже, мало вражіння, що ми будемо святкувати потрібне свято без горілки, але з гучною музикою і не тут, а на фронті.

Тепер ще одно: я дістав приватну інструкцію од полковника, щоб я тебе послав на який тиждень, до новосформованої „гренадерської команди”. Там інструктори, яких нам надішле штаб корпусу, будуть учити наших гренадерів, як уживати оті різні бомби. Ти підеш туди не лише щоб перейняти від інструкторів їхнє „мистецтво” а і приготувити

для полковника „реляцію” про що нову зброю, бо він не дуже покладається на друкований матеріал, який йому надіслали зі зброєю. Он там на столі ти знайдеш „modus operandi” нової зброї, яка на мою думку, в цю пору і в наших умовах надається більше для поповнення самогубства, ніж для нищення ворога. На всякий випадок, кажу тобі з власного досвіду — будь обережний!

Три дні пізніше я був у гренадерській команді, якої начальником був подпоручік Серебряков. Він уже пройшов спеціальний вишкіл і міг дати мені наперед деякі відомості, як належить поводитись з гранатами, та як їх уживати. Він навіть продемонстрував мені техніку кидання різних бомб, і я кроками міряв, на яку віддаль кожную бомбу можна було кинути. Я спробував сам, уживаючи його техніку, кидати ті бомби і міряв віддаль, різниця була досить велика, Серебряков поясняв це тим, що він уживає щонайменше три години денно на практику кидання тих бомб. Але і у нього віддаль не завжди та сама, наприклад, коли він повісить через плече торбу з п'ятьма бомбами то у нього теж результат покаже значну різницю. Його результат можна вважати пересічним, бо в команді є люди і сильніші і слабші за нього. Крім того, до цього часу команда робила вправи зі штучними, тобто дерев'яними бомбами. Завтра прийдуть інструктори і почнуть учить нас, як оперувати гарячою, тобто справжньою бомбою. В нашій команді зібрані ніби найліпші гренадери, але в бою ми ще не випробувані, тому хвалитися ще трохи ранувато. Спочатку був план створити в кожній роті п'яту чоту, гренадерську, але з причин нам не відомих, вища команда спинилася на гренадерській команді.

Увечері ми знову взялися за „бомбометну теорію”. Прочитавши кілька „наставлень”, я звернувся до Серебрякова: „Чи вам не приходила думка про те, що на фронті лежить сніг, яких три чверті аршина глибокий, а коло дротяних загород снігу буде ще більше. Припустимо — якомусь вищому командирові прийде думка розігріти нашого „Івана” невеличким босм, і він накаже послати два-три баталіона налякати німців? Я знаю, ви кинете в кожний баталіон групу ваших гренадерів на поміч, але навіть, коли вони вилізуть з наших власних колючих дротів, вийдуть у поле між нашими і німецькими дротами, „перебіжка по одному на п'ятнадцять кроків” більше як по коліна в снігу, не всякому „Іванові”,

обтяженому патронташами та рушницею, буде під силу, а окрім того — німці теж уміють стріляти, тому лише невеличка купка наших „Іванів” дорветься до німецьких дровів. Що буде робити та купка під кулеметною парасолою?” —Видно що ви ще „зелений” на фронті, тому я мушу вам дещо пояснити. Перш за все — тут думку має право мати лише штаб-офіцер, а не якийсь підпоручік. Цей останній мусить виконувати накази старших, навіть тоді, коли вони здаються йому божевільними. Друге — коли я підкину кожному баталіоніві грунку моїх гренадерів, вони автоматично стають під команду баталіонного командира і що з ними станеться, це мене не повинно цікавити. Третє — у нас є і польова і тяжка артилерія, яку отой „якийсь вищий командир” має вжити, щоб розторозити ворожі дротяні загороди. І нарешті — мої гренадери дістануть новий винахід „якогось ідіота” Новікова — п’ятифунтові бомби кубічної форми, з чотирма тягачами на них, які призначені для знищення дротяних загород! Ми ще не знаємо, як далеко цю бомбу можна кинути, але про це ми довідаємось, як буде нагода її ужити.

Коротко і ясно! Колись на дозвіллі варто буде подумати над цим, а зараз треба звернути свою увагу на бомби.

Чотирі дні ми вчилися вживати ручні гранати, спочатку без детонаторів, а під кінець, з півдесятка, з детонаторами (більше не було дозволено з огляду на ошадність). Сам Серебряков кинув дві „гарячі” бомби і здивувався, що результат був менший, як від „холодних” бомб. Пізніше тримасш у руці бомбу з детонатором, що уже почав горіти.

Кржижановський мав рацію; тринадцятого лютого полк дістав наказ вирушити в околиці Якобштадта. Наша, підвищена зі стану „бригади” дивізія має зайняти позиції 61 піхотної дивізії. Таким чином ми маємо перед собою „марш” яких тридцять кілометрів, який треба покрити в один день. В зимову пору це завдання трохи тяжке, але вища команда про це не думає.

В той час „Командующим з Армейским Корпусом” був генерал-лейтенант Альфтан і це він рішив аранжувати музику нашому полкові до наших ювілеїв. (Пізніше його, може навіть за цей „аранжемент” забрали геть і дали нам справжнього командира корпусу генерала од інфантерії Огоновського).

Вночі з чотирнадцятого на п'ятнадцяте лютого ми зайняли позицію 241 полка і, на наше здивування, знайшли, що вони вже позначили віхами засіки в наших дратах, тобто в якому місці є ворота з наших дротів у поле, де блукає небезпека, а може й смерть... Наказ про акцію міг прийти кожної хвилини. Цілий день 15 лютого командири баталіонів були у штабі полка на нараді. Першим баталіоном командує поручик Брігер, кавалер ордена святого Георгія і георгієвської зброї, третім командує штабе-капітан Скородумов, що приїхав до полку здобувати „мечі і банти” до своїх „лісних” орденів, а може, як пощастить, і щось більше. Другий баталіон під командою поручика Крилова буде найближчою резервою. Що робилося у решті полків дивізії — ми не знаємо, бо не знаємо чи це початок великої офензиви чи лише демонстрація.

Уже вночі з 15 на 16-го лютого зроблено спроби звільнити од снігу “козли”, що закривали ворота в дротяних загородах, більше було зроблено наступної ночі. 17 лютого о шостій годині ранку чекаємо артилерії, що мусіла почати руїну німецьких дротів. Артилерія мовчить. Проходить ще година — жадного стрілу артилерії. Штаб дивізії повідомляє, що він не може знайти командира артилерійської бригади. Ще чверть години — дивізія дзвонить, командуєчий корпусом наказує починати атаку. Яких два кілометри зліва од нас артилерія одинадцятого корпусу починає бити по німецьких дратах, але на нашому відтинку жадного стрілу. Поручик Брігер сам вириває з окопів третю роту, якою командує подпоручик Іванчиков, оддає команду “вперед” і перший вибігає в поле перед дратами. За третьою ротою рушає перша з більшою групою гренадерів. Німці починають рушничний та кулеметний вогонь і на снігу уже видно нерухомі сірі плями. Друга і четверта рота уже теж за дратами. Серебряков збирає решту своїх гренадерів з важкими бомбами і прямує до воріт у дратах, я захопив в окопі рушницю, одну з тих, що гренадери з важкими бомбами залишили в окопі, і йду з гренадерами. Подпоручик Серебряков схопив мене за рукав: “Назад!.. Мені не дозволено вас туди пустити!” — “Це наказ!”

Я залишаюсь в окопі. Крізь “бійницю” я можу бачити, що там у полі діється. Німці почали шалений гарматний вогонь по полю і по наших окопах, а наші “Івани” вже не

далеко од німецьких дротів. Наші гренадери уже кидають бомби, але вони не долітають до німецьких окопів. Десь грюкнули дві тяжкі бомби, але далеко од німецьких дротів. Наші "Івани" залягли перед німецькими дротами і почали рушничну стрілянину. В цей час наша артилерія почала жвавий вогонь, та не по німцях, а по полю, де лежать наші "Івани".

Полковник Кекушев уже в другому баталіоні. Він на власні очі бачив, як відбувалася вся ця операція. З ним був штаб-горніст і він дістав наказ сігнувати відворот. Але як тут будеш "отступать", коли наша артилерія загорожує тобі відступ?

Сам полковник, вживаючи польовий телефон, через штаб полка зв'язався зі штабом дивізії і кричить у телефон, щоб вони негайно наказали "тому ідіотові в артилерійській бригаді" припинити вогонь.

За пів години бій скінчився. Вся операція тривала тільки три з половиною години, бо "Івани" одступають скоріше ніж наступають. Правда, деякі солдати волокли ранених товаришів з небезпекою для себе. Німецька стрілянина ще не вщухла, хоч і не була вже така густа як передше.

Знову баталіон в окопах. Треба б підрахувати втрати, але на це немає часу, німці кожної хвилини можуть почати контр-атаку. За годину часу все стихло, жадного стрілу. Я знайшов подпоручіка Серебрякова, йому бракує семеро людей. Двоє ранених сами приволоклися в окоп, решта лежить далеко спереду — чи живі? Чи убиті? Довідаємось, як санітари вийдуть у поле. Та чи дозволять німці санітарам збирати "наші трофеї"? Буває часом, що вони починають стріляти і по червоних хрестах санітарів. Про наші бомби він може сказати, що лише один гатунок з них годиться до ужитку, "ота металева пляшка". Її можна кидати навіть стоячи на колінах і то значно далі як інші. Він зауважив, що деякі гренадери були поранені власною бомбою. Серебряков уже порахував свою "тяжку артилерію" (він так охрестив свої п'ятифунтові бомби Новікова). З восьми бомб, що "вийшли на війну" — дві експльодували, але далеенько од цілі, одна чомусь не експльодувала, чотири вернулися додому, а одна лежить у полі коло свого гренадера!

Мене покликали в другий баталіон, там був командир полка, мені сказали з'явитися перед його "грізні очі". Коли я стояв перед ним "струнко" з рукою коло шапки, він сказав коротко: "Місія в гренадерській команді скінчена, опінія не потрібна, я сам бачив!.. Можна вернутися в учебну команду!"

— Слушаюсь! Стук каблуками. Кругом, геть з бліндажа. Це все було пророблено з найліпшою технікою, яку я виніс з науки в школі.

Увечорі, я сиджу в новій квартирі Кржижанського (учебну команду було підтягнуто ближче до фронту — на всякий випадок) і оповідаю про перебіг операції. Кржижановський цілком спокійний, він слухає моє оповідання, при тім думає. Коли я скінчив оповідати, Кржижановський почав говорити: "Почнемо знизу: 20 стрілковий полк мусів почати операцію одночасно з нами, 18-й мусів включитися уже коли 17 і 20 були в полі між дротами, його завдання було трохи відтягти на себе увагу німецької артилерії, 19-й, тимчасово в резерві. Нормально наша артилерія мусіла почати вогонь щонайменше дві години перед тим, як полки рушать уперед. Чому цього не сталося? Ми мусимо для цього заглянути в штаб дивізії. Командір 5-ої стрілкової бригаи генерал Савін, обіжений тим, що його не призначили бути начальником 5 стрілкової дивізії, якою стала бригада. Новий начальник дивізії генерал-майор Гарановський ще не прибув у дивізію. Начальник оперативного відділу штабу дивізії, щойно підвищений у підполковники, Скабічевській уже десять день тому поїхав у двохижневу відпустку святкувати своє підвищення, його обов'язки тимчасово перейняв начальник інспекторського відділу капітан Капустянський.

Виконуючим обов'язки начальника оперативного відділу штабу 3-го армейського корпусу був підполковник Станкевич, Корпусом тимчасово командував генерал-лейтенант Альфтан. Цьому останньому безпосередньо підлягала 5 стрілкова артилерійська бригада, але вона одночасно мусіла бути в якнайтіснішому зв'язку зі штабом дивізії, яка займала фронт і навіть приймати директиви од командирів полків, коли полки мали якесь спеціальне завдання...

Тепер почнемо зверху вниз: генерал-лейтенант Альфтан, перед тим як прийняти у тимчасове командування 3-й

армейський корпус, довгий час був у Петербурзі, чекаючи поки командирові корпусу буде “приказано заболеть”. Це сталося в січні цього року. Тобто яких п’ять тижнів тому. Чи Альфтан знав назву полків, які стануть під його команду, — можна сумніватися. Але він знав, що тут буде 17 стрелковий полк, який 17 лютого буде святкувати сімдесятп’яту річницю свого існування, та що государ-імператор буде мусів випити 17 шклянок горілки “за здоров’я полка” і послати в полк 17 телеграм з повідомленням про це. (Кржижановський підсунув до мене сьогоднішній “приказ по полку”, де всі ті телеграми одна за другою були оголошені).

Чи мав Альфтан диспозицію 5-ї армії, в склад якої 3-й корпус тоді входив, цього ми не знаємо. Ми знаємо лише що 5 тижнів часу є замало, щоб підготувати план операції, який потребує цілого корпусу для його виконання. Отже, генерал Альфтан просто імпровізував, не рахуючись з тим, що ця імпровізація може коштувати 5-ї армії яких двадцять тисяч “Іванів”. Він навіть не знав, що командир артилерійської бригади за два дні перед початком офензиви Альфтана взяв самовільний отпуск на кілька день до Двінска. Начальник оперативного відділу штаба корпусу, підполковник Станкевич послав диспозицію Альфтана командирові артилерійської бригади в запечатаному конверті. Ординарець, що привіз її в штаб бригади передав її ад’ютантові, сказавши: “лічно командіру!”. Ад’ютант поклав її на столі з думкою “коли лічно — то лічно!” і забув про неї. В свою чергу Станкевич не запитав ординарця, чи він передав пакет “лічно” командирові бригади і не рапортував Альфтанові про те, що ординарець не бачив командира бригади “лічно”. Альфтан, отдавши диспозицію, не цікавився як вона виконується. Виконуючий обов’язки начальника оперативного відділу штабу дивізії, капітан Капустянський, не ввійшов у контакт з командиром, артилерії, рішивши — що то є справа корпусу наказувати командирові бригади. Генерал Савін не може проявити ініціативи, бо він уже не “командір” і не “начальник”... Окрім того у Альфтана в Петербурзі є “т’ютя”, що належить до “світи її Величества”. Савін сидить і гріє стілець для генерала Тарановського. А в районі між Якобштадтом і Фрідріхштадтом, в полі між німецькими і нашими колючими дротами, лежать на снігу та стікають кров’ю кілька сот наших “Іванів”.

Тепер слухай, що буде далі: Альфтан за який тиждень поїде назад у Петербург і буде чекати свого підвищення в генерали од інфантерії, Станкевич дістане орден святого Станіслава 2-ї степені, Капустянський буде підвищений у підполковники, бо Альфтан уже завтра пошле “предста- ніє к наградам і повишенію в чінах”, Скабічевський, як вернеться з відпустки, буде жалкувати, що він не був тут під час “офензиви Альфтана”, начальники гренадерських команд 17 і 20 полків в наказі по корпусу дістануть догану за те, що не виконали завдання і, нарешті — забудуть повісити командира артилерійської бригади за “самовольную отлучку”.

На другий день ми довідались про наші “трофеї”: з нашого полка 38 убитих, в тім числі один ротний командир і два молодших офіцера, та 141 поранених. Тут Кржижановський сказав мені: “Не забудь при нагоді подякувати Серебрякову за те, що він не пустив тебе вперед, бо ти міг би бути там тридцять дев’ятим. Пам’ятай, що боеве хрищення треба приймати поступово, маленькими порціями, бо воно може бути фатальним, як його приймеш нараз забагато!”

А тепер питає мене Кржижановський, — чи душа не просилася в п’яти там у полі?

— Ні! Я змалечку призвичасний боятися лише на другий день, після того, як небезпека була перед порогом. Може на цей раз отой страх прийде цієї ночі, бо я ще й зараз бачу сірі землисті обличчя наших “Іванів”, коли вони верталися з поля. Оті великі, майже божевільні очі, напевне я їх не скоро забуду.

— Ти їх ще не раз будеш бачити, призвичасься! Такі речі, як ти сьогодні бачив, трапляються досить часто. Над цим не треба собі голову ламати, так воно було споконвіку і так воно буде!.. Пам’ятай ще одно: коли “Іван” побачить, що й твоє обличчя посіріло, та й твої очі лізуть з лоба — ти уже більше не командир, ти згубив його респект!

Тепер нас знімуть з позиції і пошлють на стару стоянку, як не де інде, в кожному випадку не на фронт, бо нам треба залатати дірки в ротах. Нам пришлють якусь маршову роту, ми оддамо в полк частину наших найбільш спритних майбутніх сфрейторів, а дістанемо нових “студентів” у вишкіл і все буде так — ніби нічого не сталося.

Уже третього дня після нашої невдалої спроби “по-

бідити ворога” до нас підійшла якась піхотна дивізія (не наш постійний сателіт “сота”) і одіпхнула нас назад, на стару стоянку. Те що нас змінила не дивізія нашого корпусу, означало, що ми не вернемося на цей відтинок. Це ліпше, каже Кржижановський: “Цей пейзаж не буде нам дратувати нерви!”

Ми знову в домі родини Сварупс і пробуємо забути “злочинну операцію” Альфтана. Довідуємося, що корпус прийняв генерал од інфантерії Огоновський, що дивізію прийняв генерал-майор Тарановський, а при тім і новину для нас: він привіз із собою генерал-майора князя Цулуکیدзе, який має бути командиром бригади в нашій дивізії. Кржижновський снує нову теорію: “нашій дивізії бригадного по штату не належитья, отже тут вариться якась нова зупа”. Тим часом Кржижановський що другий день їздить до штаба полка. Про що він там домовляється він нам не каже. Отже, це тим часом “военная тайна”.

Учебна команда переполовинена. Частину ми вже оддали полкові, інша піде за пару тижнів. Новий контингент “учнів” буде набраний в інший спосіб, як це було раніше, про це нам скаже Кржижановський пізніше,

І не багато пізніше Кржижановський сказав: “До відома командира полка дійшло, що після “победоносного поражєнія” офензиви Альфтана (Кржижановський часто гостро іронізував), в деяких ротах солдати починають критикувати команду і взагалі починають думати більше про щось інше, ніж про виконання свого “патріотичного зобов’язання перед родіной”. Через те, що це виникло нараз у більшому числі рот, у штабі прийшли до переконання, що ми маємо серед нас не лише поєдинчі екземпляри, а цілу групу голов, набитих ворохобницькими ідеями. Чи ця група є частиною якоїсь організації, чи просто гурток спантелечених голов що уже раніше наслухались “увещаній” соціалістичних агітаторів, які стало працюють серед робітників по більших заводах та фабриках, штаб не знає. Але штаб знає, що московський патріотизм є у поважній небезпеці! Полковник Кекушев не хоче бити тривогу, бо напевне ця новина жевріє і в інших полках, отже хай хтось інший починає ворухити вищу команду. А сам він хоче перевести “чистку полка од смуги” його власним способом. Весь підозрілий елемент буде сконцентрований в одній роті і при першій нагоді ця

рота буде підкинута якомусь “третєочередному полкові”. (Полкові, який ще є в стадії формування), над той час армія вже почала пекти нові й нові полки та дивізії. Наша учебна команда не сміє дістати жадного “агітатора”, тому буде переведений подвійний контроль, перший у роті, яка дає нам матеріал, другий подпоручік Єгоров і ти — будете переводити на місці у роті, згідно з інструкціями, які вам дасть полковий ад’ютант. Про всі ці “перетасовки” знають лише командири баталіонів. Ротні командири мають тільки наказ і більше ніяких пояснень, отже, не розмовляти про це з ротними та іншими “субалтернами”.

Пізніше увечорі, коли ми були одні в квартирі, Кржижановський сказав що на нараді в штабі полка полковник поставив питання чи не можна в життя полка ввести поняття про “патріотизм”. На це командир першого баталіона, поручік Брігер, “послушно доложив”, що поняття “патріотизм”, на його думку, дуже складне, бо сьогодні вояки не подібні до тих новобранців, яких у мирний час набирали до війська і яким цілих три роки можна було пхати цю тему в голову. Он у його баталіоні є кілька естонців, пара латишів і навіть один татарин із закінченою середньою освітою, які не хочуть іти до військової школи. Можливо якраз через “патріотизм”, бо для них “патрія” є та, мовою якої вони говорять удома. Таких “патрій” в московському війську буде з десяток, як не більше. Отже, чи не буде небезпечно розбудити оті “патріотизми”?

Полковник рішив свою ідею одсунути на пізніше. Сам Кржижановський думає, що Брігер має стопроцентову рацію. Але чи Брігерові не байдуже, що станеться з московським військом? Він же удома говорить латишською мовою. Виходить, що у Брігера, через віки не згоріло поняття “рицарской честі”, я мов узяв на себе обов’язок тебе захищати.

Далі він говорив ніби для себе, а мені було ясно що він дає пораду: — шкода що в наш полк не посилають більше поляків. Я б їх усіх перепустив через учебну команду. Бо добрий підстаршина є набагато ліпше як поганий старшина. Я б хотів подарувати їх моїй батьківщині замість отих Шефановських та Пасіковських, яких соромно назвати “компатріотами. Я в цей час думав: це мені “карт-бляниш” при виборі майбутніх “ефрейторів” для команди, як що там у

полку є досить здібних “Куданівців”, щоб не осоромити себе перед Кржижановським.

Отже, коли я та Єгоров за який тиждень часу поїхали до полку, полковий ад’ютант дав нам списки кандидатів, що ротні командири прислали йому в штаб. В них були зазначені місце народження і рід заняття в цивільному життю кандидатів. Нам дозволено вибрати з них, тимчасово шістьдесят “Іванів”, оминувши кандидатів з великих міст, особливо Петербурга, Москви, Нижнього Новгорода тощо та й їх околиць. Коли ми скреслимо з ротних списків кандидатів з отих міст, а буде бракувати “Іванів” до шістьох десятків, мусимо порадитись з ротними командирами і вишукати в ротах більш стійкий елемент, але при тій нагоді переглянути ротні списки, чи вибрані нами не походять з підозрілих місцевостей. Діставши інструкцію од ад’ютанта, ми порадилися і додали до списку “прокажених” міст ще й Харків, Ростов, Одесу та й майже цілий Донбас — нам не хотілося привезти Кржижановському якихось “ралків”, “босяків” чи “блатних”. Це трохи ускладнило нашу місію, тому ми стратили на це цілих чотири дні. Новий контингент склався з сорок двох “наших Куданівців”, одинадцяти москалів та семи білорусів. Ад’ютант був задоволений, а мені хотілося танцювати, бо крім того, що наші “Івани” чогось навчаються, вони на добрих три-чотири місяці будуть забезпечені од фронту, а тим самим і од можливості бути скаліченими або й убитими.

Незадовго перед Великоднем була укомплектована рота, яка за пару день піде на доформування якогось “третьоочередного” полку. В цю роту були всаджені всі оті петербуржці, москвичі, путіловці, сормовці та інші, затруєні “вольнодумством” всемосковські “Івани”. Ротою буде командувати командир другої роти, штабс-капітан Бродніков. Бродніков це цікава фігура: він є з “горохів”. Він не був у військовій школі. Перед початком війни він був уже “подпрапорщиком” (“горохами” у війську називали тих, що залишалися на понадстрокову службу, щоб дослужитися цивільного життя). З “горохів” він дослужився до штабс-капітана, але ним командував поручик Брігер, бо в стрілкових полках вартість має не ранга а хист!

В цей спосіб полковник Кекушев вийшов з небезпеки стати командиром першого полка “ворохобників”. Як буде

почувати себе командир полка, що дістане цю роту, нам це мало цікаве!

Уже нам відомо, що на другий день Великодня ми підемо далі на південь, а саме до міста Двінська, де будемо формувати четвертий батальон. Він нам непотрібний, але це буде ядро для нового 681 піхотного Алтайського полка, яким буде командувати щойно підвищений у полковники помішник командира нашого полка (по часті строевой) підполковник Шаравський. Цей новий полк буде складовою частиною нової 171 піхотної дивізії. Дивізією буде командувати генерал-майор князь Цулукідзе, який тим часом сидить у нас як командир бригади. Але це ще займе яких три-чотири місяці часу, бо ще треба буде дістати чотири маршеві роти та “навчити їх воювати” (бо з новобранців бойових полків не будують). Таке ж завдання мають і інші полки нашої дивізії.

Як ми трохи научимо отих новобранців (це може зайняти понад два місяці), нас пошлють десь на фронт. І там треба буде учити новобранців триматися під ворожим обстрілом та гарматним вогнем. Завдання не дуже приємне, але в тому є і ріжноманітність, тобто розвага.

Ми в Двінську. Місто наполовину порожнє. Мешканці з огляду на близькість фронту — пішли на південь, але цілий корпус війська на невеличке місто це трохи забагато. Тому деякі роти мусять розгорнути свої намети на березі Двини. Це добре, бо солдати мають де прати свої онучі!

До нашої команди скоро прибув прапорщик Петро Шарикін з трьома десятками “холодних” унтер-офіцерів. “Холодних” через те, що вони не вийшли з учебної команди, а були підвищені за “боевіє отлічія”, отож їм треба було зачерпнути од нас трохи “теорії військового мистецтва” (практику вони вже мали в боях). Цю групу буде виводити в люди Шарикін, але для своєї праці буде потребувати нашої допомоги. Декого з цих “унтерів” треба було ще навчити добре читати і писати, бо як знати, може хтось із них “заробить” усі чотири “степені” Георгієвського хреста і тоді він уже фельфобель; нагороджувати його вже нема чим, залишається тільки підвищення в прапорщики. Про цю справу командир полка говорив з Кржижановським. Було ухвалено почати цю операцію тихенько, без розголосу. Якомусь чинникові в господарській частині полка було наказано забезпечити нас “читальним та писальним матеріалом”. Та ж

господарська частина полка (хозяйственная часть) доставила нам величезний намет, спеціально зшитий з солдатських палаток, це для “теоретичних занять” унтер-офіцерів. “Підобразовувать” тих унтер-офіцерів доручено було мені, і я це завдання прийняв з великою приємністю з двох причин: перша — це давало мені нагоду безпосереднього зв’язку з “Іванами”, а друга — з тридцяти унтерів двадцять чотири були українського походження, таким чином я зможу безпосередньо знати їхні думки, їхній спосіб триматися на поверхні у “спільному з москалями казані”, знати їхні болі і жалі, турботи про залишені родини та хазяйство. Це ж бо було те, про що я думав як ішов у військо.

Отут якраз я й спіткав того Семена Харченка, про якого вже писав раніше і якого я буду мати на оці майже до кінця 1917 року.

Дні стали довші і погода була хороша, тому наші “студенти” після вечірньої повірки та “спаси Господи” часом збиралися й гуторили, а то й жартували, забувши що їх не сьогодні-завтра поженуть знову “побеждать”. Але це притаманне людській натурі.

Раз над річкою зібралася більша групка майбутніх “єфрейторів”. Дехто кидав камінці у воду, дехто пробував співати, та не те, що їм велять як вони ідуть колоною, наприклад: ...Девкі в лес — я за німи. Девкі селі і я с німі... Ні! Вони пробують “Іхав козак за Дунай, сказав дівчині прощай...” Унтери сидять трохи оддалік і прислухаються. До єфрейторів підійшов фельдфебель команди Семйон Невєров. Співаки затихли. Один з єфрейторів питає фельдфебеля, чому заборонено купатися в Двині? Він би переплив її туди й назад. Фельдфебель, зробивши поважне обличчя, відповідає, “Потому что немци набросали у реку бацілов, вот еслі ти пойдіош у воду, ти заболееш і хто за тебя будет воевать?” З гуртка унтерів хтось озивається: “Та ж німці яких півсотні верст звіци вниз по річці, як же ці бацили сюди потраплять?” Фельдфебель сердито поглянув на унтера, побачив у нього два хрестики на грудях, плюнув і пішов геть. Майбутні єфрейтори голосно засміялись. Отже, й тут “хохлацкая необразованость” перемогла московську мудрість.

Коли я розказав про цей епізод Шаринкіну, він сказав, що вже давно зауважив, що у малоросійського народа од народження логіка є складовим елементом його думання! Я

подякував за комплімент.

Цей Шарикін, хоч і тільки “прапорщик”, був одним із перших у полку, од яких еманувала інтелігенція.

“Дополнительное образование” унтерів посувалося скоро. Особливо з писанням, бо їхні руки вже не були заскоружлі від праці з плугом та щіпом і могли вправніше тримати олівець чи й перо, а охота здаватися більше освіченим підшнорювала їхні зусилля. А з читанням було трохи трудніше, у школі він учився читати “Что ти спіш мужічок?” Що йшло скорим темпом і повільнішим “Фрол Сілін бил богатим купцом”, або “паші стерню на зябь!” А тут вимагалось “Бомба Лемана взривається через сем секунд после активізації детонатора!..” І ще одна різниця, тоді треба було лише “бойко” читати, а тепер треба було ще й розуміти, що воно значить. Більше часу треба тратити на товкмачення отих “детонаторів” та “активізацій” на мову зрозумілу “Іванові”. Часом треба було звертатися до “Куданівської” мови за допомогою. Іноді якийсь інший “Іван” встрягне в мову та пояснить тому, що не розуміє: “детонатор” — це отой пиптик на одному кінці лимона (солдати бомбу лемана звали лимонами), коли ти удариш пиптиком по чомусь твердому, це й буде ота ак-ти-ви-за-ція!” (Шкода що великі чинники у головному штабі не догадалися так просто пояснити цей процес!) Звичайно унтер уже знав як активізувати бомбу, але йому була потрібна теорія, щоб повчати молодих “Іванів”. Як це на практиці робиться, він покаже їм на самій бомбі.

Часом “Івани” приходили до мене ще й з іншим матеріалом для обговорення. Наприклад, “Іван” написав листа до дружини в “Куданівці” і просить оцінити його літературний хист. І от читаєш: “Дорогая жена, Парасковея Степановна, я слава Богу іщо живою, а про заорену межу, што Мусей Гнида заорал, ти скажи ему, што я як приеду домой поломаю ему ребра так што он долго не забудеть што нельзя заорювать чужую собственность.”

Або другий: “Кланяюсь тібе Авдотья Філіповна от белого ліця до сирой землі, а Альошке скажи, штоб он мерзавець писал пісьмо што ти йому говоріш, а не якіе-то стихотворенія... (Його дев’ятилітній синок, Олексій, замість писати, що йому мати диктувала, ушкварив цілу поему “Скажі-ка, дядя, ведь не даром Москва, спальная пожаром,

французу отдана”).

Першому порада була проста: “Ти, Матвію, коли залицявся до твоєї Параскові, звав її теж Степановною?” Младший унтер-офіцер Матвій Шербаков (чому не Шербак?) ховає очі під стіл: “Ні!” А чому ти тепер не пишеш так, як ти звав її тоді? “Так усі пишуть письма, бо письма треба писати по-панські”... Слухай, Матвію! Щоб по-панські писати, треба знати “панську мову”, а те, що ти вживаєш у твоєму “письмі”, це не мова, а мішанина “кандьору з саламахою”. Та ще: хто тобі сказав що “письма” треба писати по-панські”? Як ти прийдеш додому, будеш ти з Параскою говорити “по-панські”? Буде вона тебе розуміти? Параска ж розуміє тільки по-нашому?.. А з заораною межею ми зробимо інакше. Ми напишемо до волостного старшини листа доброю “панською мовою”. Старшині його прочитає волостний писар і може старшина злякається “панської мови” та скоренько полагодить цю справу. Тільки я тобі дам такий лист лише тоді, коли ти напишеш свій лист нашою мовою: так як ти говорив з твоєю Параскою, коли до неї залицявся!.

З другим листом ми зробили інакше: написали лист до учительки, яка учить “Альошку” і, розказавши їй в чім справа, послали “Альошчин” лист, та попросили її при всій клясі якнайсуворіше покарати Альошку, бо його батько на фронті, в небезпеці і йому не до “Ти знаєш дядь!”. А Явдосі і Степан мусить написати тою мовою, якою з нею говорив дома. Та ще хай він викине геть з голови оті поклони “од білого лица”, бо то личить лише “кацапам”, а він же, дякувати Богові, розумна людина!

Результат отих порад був дуже гарний. Параска, діставши Матвійового листа, пригадала що й вона колись у школі вчилася тримати “карандаш” у руці та відписала що вона аж тепер почала розуміти про що Матвій до неї пише. Їй трохи трудно з писанням, бо руки струджені, але вона якось “упорається”. Вона аж до цього часу теж не знала, що можна писати так як думаєш. (Як і Матвій, вона думала, що листи можна писати лише “по-панські”). Із заораною межею вийшло також добре: старшина звелів Мусієві Гниді заплатити їй три рублі, та сказав, якщо він ще раз таке зробить, то він посадить його на два тижні в “буцигарню”.

Степан прийшов і похвалився, що й він дістав листа з дому, та що той лист написаний точнісінькою так як Явдоха

Його диктувала (тобто нашою мовою), тому він знає що там удома робиться. Альошка в школі дістав “два десятки квадратиків по долонях та одстояв у кутку на колінах цілу годину, і тепер став “слухняний”. Тільки жаліється, що хлопці на вулиці його дразнять “скажі-ка дядя”.

Я трохи радів, що допоміг цим людям, принаймні в кореспонденції з родиною розуміти один-одного, та плекав надію, що од цих “унтерів” мода писати листи “своєю мовою” перекинеться й на інших. І певне так сталося, бо я скоро помітив, що унтери почали ставитись до мене з підкресленою повагою.

Десь у червні 5 стрілкова дивізія, а за нею й 73 піхотна (вони творили 3 армейський корпус) мусіли залишити своє “дольце фарніенте” (солодке нічогонероблення), не докінчивши формування четвертих батальйонів, та посунутись поволі вниз по фронту. Нас випхнули з 5-ої армії в 4-ту. Блукаючи по фронту та шукаючи когось, хто нас потребує, знайшли “Горний Сторобов”, (люди казали “Скробов”). Це було в районі Баранович. Отже, ми будемо воювати. Наша 5-та дивізія мусіла зайняти фронт якоїсь піхотної дивізії, яка стояла на фронті довше, чим належало і мусить відпочити, а може й забудуть після відпочинку прислати її назад, щоб вона звільнила нас на відпочинок, а пошлють кудись інде і ми закиснемо на цій позиції. Тим часом до нас надходять маршові роти для комплектування четвертого баталіона.

Цих рот ще не можна посилати в першу лінію, вони мусять призвичаїтись до стрілянини, стоячи десь поблизу. За тиждень це буде інакше! З кожної старої роти буде одтягнено один взвод у резерву, а замість кожного взвода буде послано взвод з маршової роти. Четверта маршова рота буде розтикана по різних командах: команда розвідників, команда зв'язку, саперна команда і ін., хай вони й там учаться воєнного мистецтва. Таким чином вони будуть приймати боєве хрищення в гарячому стані.

Чи такий порядок був і в піхотних полках, я не знаю, але у нас — це традиція.

Багато стрілянини і рушничної і кулеметної, а найбільше гарматної. “Мабуть ми десь позичили багато гарматних набоїв, бо у нас їх завжди бракувало, коли вони були найбільше потрібні”, — жартує тихо подпорулік Єгоров-третьій.

Мимо нашої стоянки, приблизно чотири кілометри од

фронту, поволі йдуть на перев'язочний пункт легко поранені солдати. Єгоров заговорив з одним і той розказав, що командир 7-ої роти, підпоручик Аргентов убитий. “Він хотів знайти, звідки німецький кулемет стріляє, виліз з окопа і поліз ближче до дротів. Здається й добре примостився із своїм “бинокулем”, ми дивилися на це крізь бійниці, раптом шарпнувся і заклика!.. Нас п'ятеро кинулися йому на виручку, добігли, а він уже був мертвий, куля розторощила його “бинокль” і вцілила його в лоб. Оце там і мене та ще трьох підранено...”

Семен Харченко стояв недалеко і чув це все. Повернувши голову до мене і мовив: “Він був молодий, але дуже добрий офіцер. Але чому він не послав розвідників, замість самому лізти на смерть?” Я йому пригадав: “може тому, що він думав: у тих розвідників удома по троє дітей залишаться сиротами!” — “Може!”.. Але є такі офіцери, що за них і життя не шкода віддати. Шкода, що я там не був!..”

Я думав: “Якщо мені пощастить, то я ще не скоро пушу тебе оддавати життя!”

Подпоручик Аргентов був з Чугуєва. Отже “наш”. Його батько був директор гімназії в Чугуєві. Скінчивши гімназію, він зразу ж вступив до “Чугуєвського Воєнного Училища”, бо вже була війна. По восьми місяцях був випущений прапорщиком. Прибув у полк десь у червні 1915 року. У вересні вже командував ротою, а в січні 1916 року був підвищений у підпоручики. У жовтні 1916 р. йому було б лише двадцять літ.. Його труну, на просьбу його батька, послали в Чугуєв і там поховали. Я тоді думав, що на гранітному пам'ятникові, котрий поставив його батько, треба б висікти епітафію: “помер, заощаджуючи життя трьох або чотирьох “Іванів”, од кулі в лоб, а не в потилицю!”

На початку липня, стара піхотна дивізія змінила нас на цьому відтинку фронту. Нас погрузили у вагони і повезли окольными шляхами в напрямк Пинська. Здається в Парохонську розвантажили і наказали посуватися можливими шляхами в Пинські болота. Отже, в липні ми опинилися в місцевості, де село од села лежить яких двадцять-тридцять кілометрів і вони мають зв'язок між собою лише зимою, як земля замерзне. Де був фронт, ми не знали, бо учебну команду залишили позаду яких п'ятнадцять кілометрів. Наше становище було на невеличкому, може квадратний кіло-

метр, пісчаному підвищенні. Був маленький лісок. І навіть були дротяні загороди і наші і німецькі, які обома кінцями сходили в болото. Очевидно, тут колись був фронт, але тому, що він німцям не подобався, вони залишили його та відійшли в місцевість сухішу і більше певну.

Постачання полків харчами було утруднене двома чинниками: по-перше було мало проїздних доріг, по-друге, чи в “інтендантстві” був якийсь розлад, чи в Росії не стало харчів для війська. Харчували “Іванів” таранею та сочевицею, та часом давали “сухіе овощі”, тобто сушену картоплю, буряки, моркву та ще якесь зілля (цей харч у москалів залишився ще од японської війни). Отож, “Івани”, наївшиися соленої тарані, почали пити воду зі струмків, що текли через болото і в полках вибухла епідемія. (Одні звали її “дезінтерія”, другі “дизентерія”). Дивізія почала одсилати “Іванів” сотнями у запілля до шпиталів.

Нас скоро зняли з цього відтинка і послали знову ж нижче вліво по фронту. Топчимося в районі ріки Прип’ять, яка відома своїми болотами і хворобами. Хтось для нас вишукав місце на рівнині. На цей раз учебна команда, та унтер-офіцерський перевишкіл стоять ближче до господарської частини полка. Для нас це полекша, бо в тій частині є “немуштрова рота” і вона подбає про те, щоб ми мали трохи ліпшу воду. Але Семен Харченко не чекав помочі і почав своїм “шанцевим інструментом” (короткою лопаткою) копати. Зробив лише три штихи лопаткою і знайшов воду. Попробував пити — і засипав свою криницю. Переконався: пити не можна!

Почали давати солдатам кристалізовану “лімонну кислоту”, заборонили пити воду зі струмків. Наказали пити чай і при тім уживати оту “кислоту”, яка не мала нічого спільного з “лімоном” (цитриною).

Знову треба було комплектувати учебну команду, бо яких три десятка ефрейторів забрали в полк для заміщення “евакуованих” через хворобу. На цей раз фільтрувати призначених до команди нових “Іванів” піде прапорщик Борейко.

Ми ще не нагріли місця, як нам сказали всунутись між двома річками Горинню і Стоходом і тут напевно вже будуть наші “зимові квартири”. Із запізненням до полку надіслано кілька тисяч пар нового взуття, це були так звані “каламани”. Вони були зшиті з “сиром’ятної шкіри”, на взір

московського “лаптя” і взувати їх треба було, щоб шпарувати звичайні чоботи в поході. Приятель Семена Харченка, теж унтер, зауважив: “Як так піде далі, нам пришлють довгі полотняні сорочки, щоб ми не зуживали штанів!”

В середині серпня ми знайшли наше місце. Це було на Стоході. Там був і лісок і сухі дороги, і була пара сіл. В деяких селах навіть трохи людей. Виглядало так, що тут навіть перезимувати буде не так зле. Так ми думали, бо не знали, чим нам той Стоход відплатить за нашу “візиту” (про це буде мова пізніше).

Полковий ад’ютант взяв відпустку і поїхав до дружини на три тижні. Виконувати його обов’язки був прапорщик Шарикін. Значить унтер-офіцерський вишкіл залишиться без начальника. Ні! Вишкіл піде назад у полк. Навіть частину його віддадуть у наш “спеціальний баталіон”, що ми готуємо для 681 Алтайського полка. Час прийшов подумати, чи мені пощастить затримати Семена Харченка тут у тилу? Три дні я ходив довкола цієї справи в розмовах з начальником учебної команди, поволі звужуючи коло, нарешті сказав йому, чого я хочу. Кржижановський докладно знав усе, що ми зробили з нашими учнями. Він не лише погодився задовольнити мою просьбу, але в додатку сказав, що він пошле в полк “унтерів”, що були в команді вже вісім місяців і затримає чотирьох з нашого вишколу, в тім числі і Семена. А Семен? Він знав уже багато більше, ніж од “унтера” можна вимагати: він добре читав топографічну карту, умів користуватися компасом, умів добре і поправно писати московською мовою. Але до своїх товаришів уживав лише “нашу мову”. І таких Семенів у вишколі було кільканадцять, так що Кржижановський мав з чого вибирати.

Але Кржижановському не давала спокою якась думка. Він, як усі командуючі офіцери, діставав із штабу полка топографічні карти місцевостей, де ми стоїмо. Як правило у війську карти є суто детальні, масштаб їх приблизно 5 см -6.5 км метричною мірою (в той час там міряли ще на версти і дюйми). Діставши карти та переглянувши їх, він спочатку одсунув їх набік, потім вихопив одну з них, нахилився над нею, щось калькулював, зробив кілька поміток олівцем на карті, склав карти до купи, взяв свою мандоліну (він грав на цім інструменті надзвичайно добре, був віртуоз) і почав якусь сумну мелодію, видно імпровізував. Положив набік

мандоліну, знову глянув на карти і тихо промовив: “Дай, Боже, щоб нас звідціля якнайскорше забрали, бо як ми будемо тут зимувати, весною нам буде кришка!”

Питати його, що він думає — не випадало. Він сам скаже, як знайде це потрібним.

В обідний час Кржижановський одяг свій ліпший “кітель”, перевісив через плече “польову сумку”, наладувавши її мапами і сказав, що йде на прогульку до штабу полка. Штаб віддалений не більше як півтора кілометра, тому піде пішки. Я спитав його, чи це так важно? Зараз же обідний час. Він на хвилину спинився і з іронією відповів: “Обідний час солдати мають о дванадцятій, ротні командіри о другій, полковник о четвертій, генерал о шостій, а цар на другий день. Не віриш? Спитай першого ліпшого “москаля!” Додав: “Я буду обідати о другій в “офіцерському зібранню”, бо я теж командир”.

Я забув трохи раніше повідомити, що Кржижановський для мене уже давненько перестав бути штабс-капітаном, а став “дядя Костя”, а моє званіє було зведено до чотирьох літер “Алек”. Це коли ми були вдвох, або в присутности прапорщика Шарикіна, який належав до категорії “думающих”, назовні все було згідно з приписами.

Надвечір Кржижановський вернувся з полка. Коли я зустрів його, він тихенько собі під ніс насвистував якийсь романс. Було видно, що його настрої трохи поліпшав. Пізніше Прапорщик Шарикін, що вже виконував обов’язки полкового ад’ютанта, розказав мені про розмову Кржижановського з командиром полка і Кржижановський у моїй опінії виріс іще одним шаблем вище. Пізніше я згадаю про цю розмову.

В середині вересня штабс-капітан Дмитрієв вернувся в полк з відпуски (Кржижановський зауважив: з новим наказом од дружини — не вертатися додому без “Володимира з мечами і бантом”).

Шарикін підготовляє в полку новий контингент унтерів для вишколу. За тих унтерів, що по вишколі вернулися в полк, полковник подякував йому і з полка пішло “представленіє к производству прапорщика Шарикіна в подпоручікі”. В жовтні Шарикін уже знову з нами і в цей час учебна команда дістає наказ одсунутись у тил на яких п’ятнадцять кілометрів, тобто ближче до господарської частини полка. Прочитавши цей наказ, Кржижановський відітхнув і наказав дати

солдатам день відпочинку.

Прапорщик Шарикін розказує мені: Кржижановський прийшовши в штаб полка, привітавшись з полковником, зразу ж попросив дозволу “прогуляться по фронту”, де розташований полк. Штаб полка і рижні не бойові команди були на правому березі Стохода, у віддалі од самої річки яких півтора кілометра. Роти полка, та і всього корпусу, були на лівому березі. Віддаль між штабом і полком була яких чотири кілометри і ділив їх отой Стоход. Стоход — це, мабуть, найпаскудніша річка в цілому світі і назва походить од того, що він не тече як усі річки, а сонно посувається в своєму руслі. В якомусь місці ділиться на сотню рукавців, які течуть окремо кілька кілометрів, та нижче знову зливаються до купи, а за яких півдесятка кілометрів знову розбігаються на окремі річечки.

Зв'язок штабу з полком іде через уже кимсь побудовані переправи. Ці ж переправи треба вживати і польовим кухням, щоб уночі підвозити солдатам їжу, також для доставки амуніції. Од німців ці переправи захищені вільшняком та високим чагарником.

Повернувшись із прогулянки по фронту, Кржижановський знову пішов до полковника і почав з ним розмову такими словами: “Я вам господін полковник, пропоную “сделку”, — ви мене знімете з учебної команди і призначите командиром баталіона, або й роти, а за це ви одведете учебну команду, не зважаючи на те, хто буде її начальником, на яких п'ятнадцять кілометрів у запілля.”

— Чому? — запитав полковник.

Кржижановський мовив далі:

— Зараз на фронті тихо, бо німцям байдуже наше тут перебування, але цього наші стосунки з німцями не стали кращими і вони нас не повідомляють про свої наміри та пляни на весну. В цьому є велика небезпека. Я знаю, що ви повинні виконувати накази згори, які б вони не були безглузді, тому й пропоную цю “сделку”. В цей спосіб можна, принаймні, невеличкий кадр майбутніх підстаршин залишити в живих для формування нового полка замість знищеного отут німцями.

Полковник підсунув до себе топографічну карту з помітками Кржижановського, дивився на неї і думав, потім поволі почав говорити:

— Ось що, Константін Константінович, ваша “сделка” прийнята з поправками: учебна команда буде перенесена в тил, а ви підете на три тижні у відпустку. Тимчасово ваші обов’язки буде виконувати прапорщик Шарикін, ліпшого офіцера для цієї справи я покищо не бачу. Коли ви повернетесь з відпустки, я хочу говорити з вами про справу, яка мені ще не зовсім ясна, бо це є чиясь таємниця. Зараз вертайтесь до своєї команди і чекайте наказів.

На початку листопада Кржижановський поїхав “відпочивати”. Команда одведена в запілля, ми за лісом, майже не чуємо гарматної стрілянини, та може її й зовсім немає. Чому? Про це нам німці не кажуть.

Довідуємось, що наш четвертий баталіон скоро піде до своєї 171 дивізії, ставши її 681-им полком і полковник Шаравський, наш помічник командира полка відійде з баталіоном як командир нашого полка. Новою дивізією буде командувати генерал-майор князь Чулукідзе, а виконувати обов’язки начальника штабу дивізії буд шойно підвищений у підполковники Капустянський. Цей останній уже від’їхав до місця, де дивізія буде докінчувати формування. Щоб комплектувати штаб дивізії — Капустянський не взяв жадного офіцера з нашого полка. Коли Капустянський від’їхав — в колишньому його інспекторському відділі знайшли всі “представленія к проізводству поручіка Брігера в следующій чін”. Чому у відділі Капустянського? Не знати! (Пару місяців пізніше прийшов наказ “по военному ведомству: “Підполковника 17 стрелкового полка, Петра Брігера, персвести на службу в 1-ий полк Чорноморської Берегової Охорони”. Чому підполковника а не поручіка?)

Штабс-капітан Скородумов поїхав назад у Петергоф, вже зі своїми “мечами і бантами”, яких йому так бракувало.

Кржижановський вернувся з відпустки. Дивізія знята з фронту, тобто одведена на довший відпочинок у запілля. Це запілля приблизно двадцять кілометрів од фронту в сосновому лісі. На фронті є наш постійний сателіт “Сота піхотна дивізія”. Це вже початок грудня. Генерал Шулукідзе приїхав попрощатися з бригадою. Полковник Шаравський забрав баталіон і що йому додав полковник Кекушев зі спеціальних команд і вимаршував на південний схід. Ми готуємось до святкування Різдва.

Наш прапорщик Борейко (йому надоїло сидіти в пра-

порщиках), уже раніше просив перевести його в роту і йому зробили цю приємність; він відійшов в Алтайський чи Забайкальський полк.

Після повернення з відпуски Кржижановський кілька раз їздив до командира полка. І кожен раз повертався все більше задоволений, а все ж на його обличчі залишалась одна риска, яка свідчила, що він має якусь турботу.

Це було 12 грудня. Кржижановський запросив нас увечері до себе, тобто його частину нашого “вертепу”. Коли ми зібралися у нього, то здивувались: в середині “сепаратки” був імпровізований стіл, накритий новою палаткою, на столі: чотири свічки, посередині маленька, яких 30 сантиметрів, ялинка і їжа: кілька коробок сардин і ще щось у коробках (він каже що це він привіз з відпуски), вінегрет, що йому прислав капітан Ральцевіг (начальник господарської частини полка) і кілька брусків сухого латишського сиру, що денщик приховав ще з часів перебування в Латвії.

Кржижановський привітав нас словами: “Я забув вам сказати, щоб ви запитали дозволу отця протопресвітера Куриловича прийти сьогодні до мене, бо він як пізніше довідається, може вас усіх трьох поставити “под ружію”, або дати по три дні роботи на кухні”. Коли Кржижановський жартує — значить у нього настрій хороший.

— Я майже шістьнадцять літ був змушений святкувати ваше Різдво і ніколи не ремствував. Сьогодні я беру реванш і запрошую вас на моє свято, мій святвечір, бо я католик. Може як мій духовник довідається, що я запросив на моє свято трьох “схизматиків” — він мене теж покарає, наприклад, накаже бити тридцять поклонів абощо. А тепер сідайте! — Він показав на імпровізовану лавку, збиту з соснових гіляк, і теж покриту палаткою і витяг з-під стола пляшку коньяку. “Правдивий Шустова його ще можна знайти в нашій батьківщині, як добре пошукати!”

Антек уже поставив на стіл чотири чарки. Він позичив їх у Ральцевичого денщика. Наливаючи чарки, Кржижановський мовив до денщика: “Сьогодні ж і твоє свято — давай твою кружку!” — і налив денщиківі теж у його посудину.

Кржижановський підніс чарку: “На здоров’я!”... Це були останні слова, що я того вечора чув, бо, випивши ту чарку, я зразу побачив що у нашому “вертепі” немає стелі, що над нами небо усяєне зорями і що ті зорі не стоять на

одному місці, а плавають. Це була моя перша чарка в житті.

Другого дня Єгоров сказав мені, що сам Кржижановський поміг мені добратися до ліжка, і вернувшись до компанії, жалкував, що так сталося, бо він і мені хотів дати деякі поради. Але на це ще буде трохи часу. І вони сиділи, аж поки пляшка була порожня і остання сардинка перекочувала в чийсь живіт.

Коли я проснувся, Шарикін і Єгоров уже відійшли до команди. Одягатися не було треба — бо я спав одітий. Миска з зимною водою стояла на пеньку коло дверей — було приємно усе обличчя вткнути в неї. Кржижановський певно давав час мені привести себе в порядок і, коли рішив що я готовий, покликав до себе. Він був одітий, але лежав на ліжку, склавши руки під головою. Я привітав його, він відповів та сказав мені сісти, бо розмова може бути трохи довша як звичайно.

Я перервав його: “Найперше я мушу просити пробачення за вчорашнє”...

— Кинь про це! Я не знав, що ти ще не хрищений у цій частині “воєнного мистецтва”. Всі вояки п’ють, коли мають що пити. Одні знають міру, інші ні. Одним це шкодить, другим ні! В кожному випадку — вчора ти дістав безкоштовний додаток до “бойового хрищення” і будь задоволений що це тут трапилось, бо де інше і при інших обставинах це могло б бути значно гірше. — Я, про те що сьогодні тобі говоритиму, уже говорив твоїм побратимам. Тільки тобі скажу трохи більше ніж їм казав. Ти пам’ятаєш нашу першу розмову на побічні теми, коли я тобі розказував, як і чому я став “військовим”? Коли ти не забув — пригадай, що то була порада мого батька. І батько мій тоді накреслив ціль, до якої я мушу стреміти. Отже, я йшов цілий час по наміченій трасі, яка зникала десь у безконечності. Я не знав, чи на моїм віку прийде той час, коли моя “патрія” скаже мені: “Ходи сюди!” Я знав лише, що я мушу бути готовий!

Для того, щоб бути готовим до виконання обов’язку проти твоєї “патрії”, треба навчитися не лише воювати, а й зберігати себе для дальшої можливості служити твоїй “патрії”. Забудь оте “дульце ет гоноріс ест про патрія морі” — “Про патрія” треба “вівере”! Жити треба для “патрії”! Бо вона може ще не раз буде в біді та потребуватиме тебе до помочі. Я тут не говорю про “патрію всемосковську”. Це

мова про мою, твою патрію, про патрії латишів, естонців та інших окрадених, залишених “безбатьківщинниками” автохтонів загарбаних Москвою земель...

Попереджую тебе, що про це я не говорив ні Шарикіну, ні Єгорову. Вони хоч і добрі хлопці, але москалі. Тому ти можеш тримати в голові мої поради, але тримай їх подалі од твого язика.

Я хотів щось сказати, але він перебив мене:

— Я бачу, що ти хочеш нагадати мені про мої поранення? Це не була “жертва на алтарь руссаго отечества”. Це входило в курс моєї науки “як зберегти мос життя для моєї батьківщини”, а в додатку до того, ще й життя багатьох моїх компатріотів, яких моя батьківщина буде потребувати може ще більше як мене самого. Я тобі коротко розкажу, як це було. Тоді ще не було ні окопів, ні колючих дротів. Рідко навіть були прохожі дороги. Більшими дорогами посувалися більші колони війська. Коли тебе пошлють вперед, або в боковий дозор з якою чотою війська, у тебе вибору немає: йди паралельно з колоною, що йде дорогою, але не значній віддалі од неї і дивися, щоб ворог не вбив клин між тобою і колоною, бо тоді й ти пропав, та й колона буде в небезпеці. Ми майже дійшли до поля, де ріс майже спілий гаолян (китайське просо), коли ми почули перші стріли японців спереду і трохи вліво од нас. Що там у тім гаоляні — ми не знаємо, може там лежить лава японців. Перша думка: “Ти підпоручик Кржижановський, завів у засідку шістьдесят “поляків” (хоч серед них не було жадного поляка), треба за всяку ціну їх витягти з цієї халепи” і при тім рятувати самого себе. Перегортати в голові сторінки військових підручників нема часу. Там як блискавки стріляють фізика, природознавство, навіть психологія, а над усе — логіка.

Під ногами рослини немає, лише щербини та пісок, а спереду гаолян. Пали гаолян, це буде одночасно сигнал колоні про небезпеку, а для нас натуральний захист од ворога. Японці стріляли через вогонь і дим, що стояв над полем. Я рішив скорочувати дистанцію між нами і колоною під кутом, яких 45 градусів, залишаючись з одним унтером в ар’єргарді. Я хотів бачити, чи не трачу багато “поляків”. Солдати йшли в напрямку колони, але одстрілювались у бік, звідки японці почали стріляти. Японці за димом не могли нас бачити і стріляли навмання. Але одна з японських куль дог-

нала мене і стукнула в ліве плече. Унтер, побачивши кров, що текла по моєму мундирі, ткнув мені під мундир якусь онучу і гукнув на заднього в люнцюжку “Івана”, щоб той спинився, і вони довели мене до колони. Ще при колоні я довідався, що у нас було лише два легкоранених. Я був задоволений і дозволив “Іванам” перестати бути “поляками”.

І друге і третє поранення були майже при однакових обставинах, і мої думки були ті самі: “хай вони спасають родіну, а я, тому що я ними командую — мушу дбати про те, щоб вони живими вийшли з небезпеки... Бачиш? в тому не було жадного московського патріотизму. Там було тільки бажання навчитися зберігати людське життя для моєї батьківщини, коли матиму честь служити їй. Оті “Івани”, яких я спасав, це була бутафорія, це був реквізит, яким мені було дозволено користуватися в моїй студії “військового мистецтва”...

Тепер цьому наближається кінець. Мої побратими там, у запіллі повідомили мене, що наші мрії підсунулись на два кроли ближче до здійснення. Може там лежить шлях до здійснення ще яких двісті тисяч кілометрів довгий, але два кроки це вже щось!.. Отож 20 грудня, через те, що ті там у запіллі знайшли, що вони й мене будуть потребувати для чогось — я мушу залишити учебну команду і від’їхати в розпорядження Начальника Казанського Воєнного Округа, генерала Сандецького, що його бояться всі офіцери, — яким доводиться їхати через Казань.

Команду прийме поручік Георгій Астаф’єв, уроженець міста Чугуєва, який скінчив Чугуєвську військову школу. Він, не дивлячись на своє походження з Малоросії — є “іскренній рускій патріот і верний слуга єго величеству”. (Значно пізніше, в Калішському таборі інтернованих, полковник Євтимович розказував мені, що батько отого Астаф’єва викладав “фортифікацію” в Чугуєвській військовій школі, а у вільний час одівав широкі полотняні штани, брав свою люльку і копався в городі, де вирощував величезні гарбузи, кавуни та дині. І звав свого сина Юрком. Бо й сам походив з отих “сотень”, що москалі насадили в деяких повітах Харківщини, але які пізніше стопроцентово асимілювалися з українським населенням).

При тім Кржижановський зауважив, що поручикові Ас-

тафьєву буде наказано не дуже пхати носа в нашу систему навчання, бо є чимало охочих впровадити цю систему і в інших полках, якби вони тільки мали відповідний персонал, щоб її рушити з місця.

Кржижановському мусіло б бути байдуже, що буде далі з учебною командою, та й з цілим полком, але за шіснадцять літ служби в полку він зрісся з ним і тому йому смутно його залишати. Мені персонально він радить бути дуже обережним. Він бачив і толерував те, чому я повчав унтер-офіцерів та сфрейторів, але цього не буде робити новий начальник. У того нового начальника дуже погана вдача і його інші офіцери лише “терплять”, приятелів у полку він не має. Його навіть при підвищеннях у ранзі обминають. В 1913 році він прийшов у полк підпоручіком і за ці роки доріс тільки до поручіка, а ті, що прийшли в початку 1915 року прапорщиками — уже з дня на день чекають підвищення в штабе-капітани.

На думку Кржижановського, мої приватні розмови з унтерами треба на деякий час припинити. Він уважає ці розмови “спробою розбудити у куданівських Іванів національну свідомість”, а цього не буде терпіти і сам полковник Кекушев.

— Та тут, є ще одна річ... — каже мені Кржижановський. — Зі своєї поїздки в запілля він виніс дуже неприємне вражіння. Особливо у великих містах, Петербург, Москва, Казань тощо на вулицях можна чути вислови незадоволення і то голосно, ніби умисне провокуючи поліцію. Це не обіцяє нічого доброго. І як щось трапиться — це буде значено гірше, як у 1905 році. Тоді, звичайно, всі твої мрії, надії, шляхи і напрямки будуть змішані і перевернуті. Ти не будеш мати ментора і будеш змушений сам пробивати собі шлях у майбутнє, як це майбутнє ще залишиться чогось вартим. Тримай твій мозок вільним од усяких фантазій, бо в ситуації, яка може виникнути, мозок буде мусів працювати повною парою... Ця порада стосується і до вашого становища отут на фронті: десь у січні, або в початку лютого полкові скажуть знову вернутися на Стоход. Скоро після того як полк займе своє місце на фронті, почнеться відлига і Стоход стане півторакілометровою рікою. Ми маємо там переправи: якщо вода їх не змие, або не покрис, то їх легко знищити гарматами. І тоді не лише цей

полк, а й ціла дивізія, або й цілий корпус будуть на ласці німців. Отже моя тобі порада, я хочу, щоб ти сприйняв це як наказ, — ні кроку ближче до фронту. Не слухай ніяких намов, ні жадних порад... Коли нічого не трапиться, можеш сказати: “Дякувати Богові!”, і тоді можеш робити, що тобі до вподоби. Між іншим я говорив про тебе з полковником і він сказав мені, що в січні кінчається рік твоєї кари і він має намір повернути тобі право на виробство.”

Тому, що я вже майже забув про те, як і чому я тут, відповів, що мене мало цікавлять блискучі погони, що мені приємно і затишно сидіти отут у команді і робити те, що мені подобається. Але Кржижановський продовжував радити:

— Ти не знаєш, що тут буде, як я відйду. Нові командири, нові начальники команд, народ самолюбивий. Вони люблять проявляти свою активність, руйнувати все налагоджене і впроваджувати те, що їм сниться. Полковник йому наказав не чіпати системи, але, як він почне ламати, поки ваша скарга дійде до полковника — тут залишаться лише тріски. Ти мусиш триматися в команді аж поки полк не знімуть з цього проклятого Стохода. Це тобі мій останній **н а к а з!**

18 грудня в наказі по полку оголошено підвищення в капітани штабс-капітана Кржижановського. Коли ми прийшли його поздоровляти, він сказав: “це підвищення спізнилося на чотири роки, але може воно так і ліпше, бо хто знає, що сталося б з ним, як би він у цю війну пішов капітаном?!” 20-го грудня він відїхав.

Уже другого дня після відїзду Кржижановського, ми переконалися, що він мав рацію, коли говорив про нового начальника команди. Поручик Астаф'єв уже вранці зайшов до нас, ткнув у руки підпоручикові Єгорову листок папи: “Ось вам розкладка на сьогодні!” — і вже хотів відійти, коли Єгоров підвівся і спокійно промовив до нього: “Здравія желаю, господін поручік!” Астаф'єв повернувся і якусь хвилину дивився на Єгорова, не знаючи, що це значить. Єгоров спокійно почав говорити: “У нас уже давно вкорінився звичай принаймні при першій зустрічі привітатися”. Шарикін теж устав, а я вже стояв, коли Єгоров підводився.

— Ну, залишмо ці формальності — каже Астаф'єв. Тоді промовив Шарикін:

— Це не формальності, господін поручік, а елементарна

чемність.

Червоний як буряк, поручік Астафьев захльобувався од злості. З великим зусиллям почав витискати слова через зуби:

— Я бачу, штабс-капітан Кржижановський дав вам волю, забувши про дисципліну...

— Не штабс-капітан, а господін капітан, господін поручік — зауважив Єгоров.

— Молчать!

— Слухаюся, господін поручік!

— Прапорщик Шарикін, прийміть обов'язки підпоручіка Єгорова, а підпоручік Єгоров написати рапорт з проханням про переведення його в роту!

— Смію доложити, господін поручік, що ви не можете накладати на мене обов'язки вашого молодшого старшини, бо я є начальником групи унтер-офіцерів, яка вам безпосередньо не підлягає! — Спокійно але твердо вимовив Шарикін.

Поручік Астафьев скочив на свій “параван”, схопив шинелю і шапку та прожогом вискочив з нашого “вертепу” і побіг у напрямку до господарської частини, певне пожалітися начальникові її, капітанові Ральцевичеві, та просити у нього поради, як припинити “бунт його молодших старшин”. Ми пішли до нашої звичайної праці, але не з розкладкою Астафьева, а по нашій програмі, уложеній нами з Кржижановським і затвердженій командиром полка.

Аж по обіді поручік Астафьев вернувся в команду і не сам, а в супроводі капітана Ральцевича. Цей капітан був начальником господарської частини полка, а тим самим і помічником командира полка “по часті хозяйственной”. Він хоч і не був нам страшний, але й з ним треба бути обережним. Через необережність і його можна образити! Він був старий бойовий кінь і знався дуже добре на етикеті і субординації. Але він був сердечним другом капітана Кржижановського, тому й ми рахували на його прихильність.

Сьогодні він приходить до нас як “миротворець”.

Коли нас зібрали до нашого “вертепу”, Астафьев з Ральцевичем були вже за “параваном”, де був апартамент начальника команди. Капітан Ральцевич вийшов до нас і перший підніс руку до шапки і промовив “господа офіцери”.

на що одразу дістав відповідь “закаблуками і руками до шапок”. — Ви тут чогось не поділили з новим начальником команди, панове, могу я знати, в чому тут справа?

Підпоручік Єгоров підступив крок до капітана і знову підкинув руку до шапки: “Смію доложити, господін капітан, що ми не були підготовлені до нової форми взаємовідносин між старшинами, яку, напевне, господін поручік Астаф'єв хотів впровадити од сьогодні. Я розумію що він є наш начальник, але і у підлеглого офіцера є якась гідність, яка відрізняє його од звичайного денщика. Крім того, господін поручік Астаф'єв не попередив нас, що він скасував систему навчання в команді, яку впровадив довголітній її начальник капітан Кржижановський і затвердив командир полка, полковник Кекушев. Кожен місяць капітан Кржижановський, провіривши прогрес у команді, складав нову програму занять і йшов з нею до командира полка. Лише по затвердженню програми командиром він давав нам “розклад часу і розписання занять” — на цілий місяць уперед. В цей спосіб учебна команда і унтер-офіцерський вишкіл стали зразком для цілої дивізії.

От на сьогодні, по програмі, затвердженій командиром полка, ми мали підготовку до тактичних занять з учебною командою 18 стрілкового полка проти нас. В цю підготовку входить ознайомлення з місцевістю, перевірка орієнтаційної здібності майбутніх підстаршин, а унтер-офіцерський вишкіл мав спробувати шкіцування терену. Замість цього господін поручік Астаф'єв наказує отданіє честі, отданіє честі во фронт, форма обращенія к офіцеру вообщє і особєнно к своєму ротному командіру. А після обіду: “обученіє владеть вiнтовкой в штиковой атакє”.

Наскільки я розумію, скасування програми, одобреної командиром полка, — потребує теж дозволу командира. Коли такий дозвіл поручік Астаф'єв має, він мусів нас попередити і тоді не було б ніякого непорозуміння.

Ральцевіч звернувся до Астаф'єва: “Де є останнє “расписаніє” капітана Кржижановського?”

— Здається я ще його не викинув! — він прожогом кинувся за свій “параван” і вийшов з комком паперу в руці, пробуючи його розглядити. Перша сторінка “расписанія” була перекреслена. Ральцевіч узяв його, розглядив і на четвертій сторінці показав Астаф'єву: “примітка і підпис ко-

мандира полка"... Звертаючись до нас і поручіка, він по надумі сказав:

— Давайте, панове, якнайскорше забудемо про цей епізод, бо як він розійдеться з вашого "палаца" назовні — буде величезний скандал. І він нашкодить не лише безпосереднім учасникам його, а й цілому полкові, який пишається своєю учебною командою та вишколом. Отже, полагодьте цю справу між собою, та приобіцяйте, що більше цього не трапиться! А ви, поручік Астаф'єв, забіжіть до мене сьогодні вечерком, я дам вам деякі поради, — може вам сподобається їх прийняти". Ральцевіч встав, одсальютував і вийшов. Астаф'єв побіг за ним.

Сгоров зауважив: "Маю вражіння, що наші спроби приборкання "овечки у вовчій шкурі" — не були марними!" — "Могло бути значно гірше" відповів Шарикін.

До речі, завтра ми будемо поздоровляти Шарикіна з підвищенням у підпоручіки, його вже хтось зі штабу полка повідомив, що завтра це буде оголошене в наказі по полку.

* * *

Нові групи "студентів" в учебній команді і в унтерофіцерському перевишколі були відмінні од тих, з якими я починав мою "діяльність", коли мене призначили сюди. В учебній команді тепер здебільшого були 19-20 літні хлопці, уже трохи обтерті в стосунках з "раклами" та "босяками". Вони вже не звертаються до односельчан Миколо або Михайле, а — Колько або Мішка, бувало часом — "Петя Максимовіч", та тут мені в пригоді ставали мої чотири унтера зразкового виховання з Семеном Харченком на чолі. Один із них, теж Семен, Пинчук, коли до нього підійшов такий "обтертий" і звернувся: Сеня Степановіч, схопив його за петельки, притяг до себе і, показуючи кулак як пудова гиря, мовив: „я тобі оту Сеню оцим жажену у твою пельку так, що вона тобі ззаду висипеться!" — І одіпхнув петента так, що той одскочив на два кроки, забувши, що він хотів спитати. А Пинчук докинув: "Я тобі не "Сеня", а господін старший". Якийсь москаль в юрбі вигукнув: "Гляді ребята, старшой солдата бйот!" Пинчук сердито відповів: "Ти смердючий пошехонець, наваксуй свої лапті, бо такий як ти є — ти не вилізеш з твоїх трьох сосен... "Старшой" не бє, а учит порядку!" Після того оті "Мішки" та "Кольки" одірвались

од наших “куданців”, пробували втертися до москалів, але й ті їх одштовхнули, так вони й блукали самотними, аж до кінця вишколу.

Семен Пинчук переконав мене, що моя спроба втерти їм у голову самопевність, свідомість того, що залишаючись “куданівцем” можна й москалем командувати, тримати його в шорах, не була марним підприємством. Оці чотири унтери, своїм прикладом повчають і молодших майбутніх ефрейторів, як треба поводитись з москалем, щоб змусити його поважити тебе. І в ротах “Івани”, придивляючись як тримає себе його “отдельонний” чи “взводний”, починають не лише ставити опір москалям, а й висміювати москалів. Оце й було тим часом, те, чого я хотів од “нашого Івана”. Тепер треба спробувати поширити нашу програму, але звузити аудиторію. Треба тримати отих “кольоx” та “мішок” на віддалі, бо як вони довідаються про що йде між “нашими” мова, вони побіжать до нового начальника команди з доносом, а той в свою чергу побіжить до полковника і тоді в нашому полку станеться щось подібне до “землетрусу”. Те що “наші унтери” говорять не лише між собою, а й з “нашими Іванами” нашою мовою — це не так важно, бо і татари, і естонці, та латиші говорять своєю мовою. Можливо що на це й “вище начальство” не звернуло б уваги, а от як те “начальство довідається про що вони говорять? — це може привести до катастрофальних наслідків.

Але коли ці “підстаршини” уже довідались, що мова їх різниться од москалів і цю науку передають їхнім підлеглим, то треба їм ще пояснити, чому цю мову треба і далі плекати і навіть розвивати, щоб вона й надалі була живою серед них. Те, що я колись говорив до них: “як ти говорив до твоєї Параски, коли до неї залицявся” було примітивним, але діючим поштовхом. Мозок нашого “Івана” скоро сприйняв цей вираз, бо у того “Івана”, як колись зауважив прапорщик Шарикін: — “логіка є складовою частиною його думання”. Отже, тепер треба ще тому Іванові розказати ще щось і про мову. Звідки вона, та чому її вживають кілька десятків мільйонів отих “куданівців”, котрі уперто відкидають панівну, московську мову. Треба ще тому “Іванові” щось розказати про Україну. В якийсь спосіб треба довести “Іванові”, що він лише приневолений бути “руським солда-

том” і захищати “московське отечество”, що “Іванове отечество” є не московщина, а Україна і що він не “куданівець” і не “наш”, а українець, та й ще “що то є У к р а ї н а”. А для цього будуть потрібні відвідини в історію України.

Тим часом, коли унтер Семен Пинчук, уже відомо підкреслював свою вищість, навчаючи порядку якогось “кольку” — інші уже раніше, підсвідомо її підкреслювали. Це робив і Семен Харченко, коли ніс раненого капітана на плечах до перев’язочного пункту, показував і Корній Ткач, ще коли він був просто “наш”, “куданівський Іван”. Він розказував про один епізод, що стався ще в часі відступу зі Східньої Пруссії, показуючи маленький срібний годинничок, він оповідав: — “я виміняв його у москаля за баньку м’ясних консервів з “неприкосновенного запаса”. Всі уже поїли свій “неприкосновенний запас”, а я приберіг, може ще раз нужда буде. Москалик побачив ці консерви у мене і пристав: “давай пом’єняєм”. Я собі думав: як я не поміняю він однаково украде у мене ці консерви. І поміняв. Але на придачу дав йому “по морді” і сказав: “за годинник я дав тобі консерви, а це за те, що ти вкрав той годинник у людей.”

* * *

До нас почав учащати старший унтер із господарської частини, Василь Івашньов. Він хоч і був під начальством командира немуштрової роти, але по службі тому командирові не підлягав, бо він був ветеринарний фельдшер, тому його прямим начальником був ветеринарний лікар, що був десь при штабі дивізії. Обов’язком того Івашньова було лікувати усіх коней у полку, а тому що коні на війні “не люблять хорувати”, він мав багатенько часу, щоб відвідувати земляків у ротах та командах. Тепер йому сподобалась наша команда та перевишкіл і він залюбки проводив вільний час з моїми унтерами та сфрейторами, котрі говорили до нього “нашою” мовою. Він хоч і звався Івашньов, а був з роду Івашня, десь із Погара на Чернігівщині. Він часом приходив до нас з гітарою, бо вмів добре і грати і співати під неї. Одного разу, я зайшов несподівано до унтерів, коли він був у них з гітарою і почув що він співає. Мені стало трохи моторошно, бо це виходило трохи задалеко з кола обережності, яким ми мусіли оточити себе в наших обставинах. Перші слова тієї пісні були:

“Краю забутий, в кайдани закутий,
де твоя воля, де сила де право?

Чом з нами злучилась кривавая слава?..”

Він не перестав співати й коли мене побачив. Коли він скінчив свою пісню, я спитав його, чи воно не є трохи небезпечно співати ці пісні у війську? — “Може!” — була відповідь — але мені обридло весь час співати для “косопузих рязанців” їхнього “кудеяра” та “стеньку разіна”. Як я коли почну: “Ой Морозе, Морозенку...” — вони носами крутять, завьол свою хохлацкую!.. Тут у вас трохи затишніше, та й з людьми трохи по людськи говорити приємніше!..

Коли він збирався відходити “додому”, я запитав його, чи я можу колись заглянути до нього? “Завжди, коли охота буде!”. Ми умовились, що завтра я до нього прийду. З того почалися мої відвідини його, а його — мене і вийшло так, що він перебрав на себе велику частину усвідомлення “наших Іванів”. Було так, що я натякну Ткачеві, або Сліпченкові про Переяславський трактат, а другого дня Василь Івашня зробить цілий реферат — про причини і наслідки того трактату, та при цім і мене засоромить, бо деякі деталі він знав ліпше мене. Він, закінчивши науку в “городському училищі”, пішов у ветеринарну школу, а там поміж учнями було чимало таких, що їх можна було й українськими патріотами звати. Вони мали й літературу і деякі наукові праці, що їх нізаяку ціну не дістанеш у звичайному “книжному магазині” і “з під поли” позичали певним приятелям. Звідтам у нього і знання історії, якого мені ще багато бракувало. В той час як я ходив до школи в Лебедині, багатотомної “Історії України” Грушевського в тому місті ще не водилося. Історії Миколи Аркаса було яких п’ять примірників на ціле місто і вона дуже рідко попадала в наші руки. Моє знання історії походило більше з різних монографій, які мені часом пощастило винайти десь у приватній бібліотеці, доповнене було трохи в Білорусії, де я стикався з людьми, що цікавились історією їхнього краю і чомусь пов’язували її з історією України, а в останні часи з розмов з капітаном Кржижановським, який був експертом у польській історії, якої, з його слів, “не лишилося б і половини — якби од неї одірвати стосунки і сучички Польщі з Україною”.

Але одного періода не знав і Василь Івашня, бо цього чомусь у жадній історії не було описано, хоч там і була мова

про “Наказного Гетьмана Павла Полуботка”. Мова про оту “скитську могилу коло Лебедина”. Може таких “скитських могил” між Полтавою і Лебедином було значно більше, та чи там над ними були насипані горби? Хто може нам про це сказати? В Лебедині емеритований професор історії Гальковський, що на початку ХХ століття був директором гімназії, написав монографію “Наказний Гетман Полуботок” (російською мовою) і тим зрушив цілу зграю шакалів, з ріжних місць України, а найбільше з Стародубського повіту в Чернігівщині, з Полтавщини та й Харківщини, що претендували бути спадкоємцями Полуботка. Вони двічі збиралися в Лебедині, та хотіли перекопати усю територію між Михайлівкою і Бережками (в околицях Лебедина), шукаючи скарбів, що Полуботок десь позакопував перед тим, як цар Петро посадив його у в’язницю в Петербурзі та заморив на смерть.

Але про оту “скитську могилу” коло Лебедина і Гальковський промовчав... Чи він теж боявся урядника?

Коли я оповідав про Полуботка — один з слухачів запитав: “А защо цар посадив Полуботка у в’язницю?” На це питання відповів Василь Івашня: — Бо цар боявся, що Полуботок, набравши сили, як перед тим Мазепа, захоче скинути з України московське ярмо, зробити її вільною, щоб наш нарід став собі паном і не працював на дармоїдів, бо так воно було перед тим, як москаль загарбав Україну під свою кормигу.

Мені лишилося лише додати, що про це не слід багато патяки, коли біля тебе крутяться оті “Кольки” та “Мішки”, бо вони зразу побіжать до начальника команди з доносом і він тебе зробить “мазепинцем”. Тоді ти підеш назад у роту і мусітимеш викинути з голови надію на оту єфрейторську нашивку на погоні, по яку ти сюди прийшов.

Оповідуючи раз про Хмельниччину, випало слово Берестечко. Це містечко лежить далі звідцілья на південь, де наш Стоход черпає воду з якогось болота, щоб отут злити її у Прип’ять. Василь Івашня коментує: — ми вже билися тут з ворогом, але тоді ми захищали Україну, а не “матушку Русь”.

Розмов з “куданівцями” на історичні теми було багато і “куданівці” слухали їх уважно. Я думав: може це пригодиться їм, як вони повернуться додому! Чи пригодилось? По-

бачимо пізніше.

На початку лютого 1917 року нашого начальника команди, поручика Астафєва призначено командиром немущтрової роти. Тимчасово командою буде управляти підпоручик Єгоров — це перша і добра новина. Друга — мене покликали в штаб полка, не сказавши чому. Мене це збентежило. Що як вони довідались про мої розмови з “нашими куданівцями”?

...Тривога була зайва. Полковник сказав, що він знову перечитав мої папери, переглянув нотатки про мою діяльність у команді та перевишколі і рішив, що вже час урегулювати моє становище. Тому сьогодні іде в блукання по вищих командах моє “представлення к производству” і то разом подвійне, бо мені належить “старшинство” з дня закінчення школи. Дуже радіти цьому я не хотів, бо ж не на те я ув’язався у військову авантюру. Окрім того це додасть мені купу обов’язків з усякими можливими наслідками. Але я “раб” і мушу приймати навіть кару, коли “пан” того хоче! З цією новиною і з побажанням командира дальших успіхів я поїхав назад до команди, а їдучи думав: “мій протектор” стоїть далі за моїми плечима і пхає мене до своєї мети, зробити з мене хорошого офіцера. От тільки, якби він знав, що виробляє в полку його протеже!..

В середині лютого почалася відлига. Полк дістав наказ — знову на Стоход. Коли полк прийшов близько до “карколомного плацдарма”, вода в Стоході уже йшла поверх льоду. Командир полка наказав будувати човни і плоти, думаючи, певно, що вода забере переправи, щоб спустити їх у Прип’ять. Зміну частин, що були за Стоходом, треба було перевести якнайскорше і тому вже третього дня почався рух “швидким аллюром”. Полковник Кекушев рішив, що він сам піде з полком за Стоход. Для зв’язку з запіллям, на випадок як щось трапиться, він візьме одну чоту зі зв’язкової команди. Окрім того він потребує ад’ютанта. Він хоче взяти тимчасово підпоручика Шарикіна для виконання цих обов’язків, але ад’ютант — штабс-капітан Борис Дмитрієв уперся: “Я піду! А Шарикін хай лишиться в штабі як мій заступник!” Він непевно думав, що це найліпша нагода дістати орден Св. Володимира з мечами і бантом.

5 Стрілкова дивізія і два полка 73 піхотної дивізії уже за Стоходом. Позиція за Стоходом в дуже поганому стані: в

кількох бліндажах з ґрунту виступає вода, в окопах вода по коліна. В багатьох місцях окопів зовсім немає, замість них — мішки з землею мусять захищати бійців. Стоход розливається далі, вода уже ось-ось покриє переправи. Це значить, що полки тратять фізичний зв'язок з заплілям. Але підстав для тривоги ще немає, бо німці сидять спокійно.

28 лютого ми неофіційно довідалися, що в Пестербурзі почалися заворушення з масовими демонстраціями і стріляниною. 2 березня довідуємось, що Державна Дума запропонувала цареві “подать в отставку”. Цар торгується — він хоче передати корону своєму синові. Ніхто цього не хоче. Він хоче передати її своєму братові Михайлові — той не хоче нічого знати. Нарешті цар абдикував. Управляти державою буде “Тимчасовий Уряд” з князем Львовим на чолі.

Офіційне повідомлення прийшло до нас 4 березня, коли капітан Ральцевич, як заступник командира полка на правому березі Стохода, зібрав усі команди, що не були за Стоходом, на великій галявині серед лісу і прочитав прокламацію “Временного Правительства”.

Я дивився і на “московських Іванів” і на “наших Куданівців”, спостерігаючи, яке вражіння на них зробила ця новина.

Не знаю, як було там, за Стоходом, але тут ніхто не кричав “ура”, ніхто не кидав шапок угору, ніхто не танцював з радості!.. Ті самі, байдужі, тупі обличчя. Може вони ще не розуміють, що сталася величезна подія?.. Ну, їм про це розкаже якийсь Васька Фролов, або Стенька Ізергін, коли вони повернуться до своїх землянок.

Другого дня знову збірка на тому майдані і Ральцевіч читає додаткові постанови Тимчасового уряду: величання старшин “ваше благородіє” і “ваше високоблагородіє” відмінені, натомість треба уживати “господін прапорщик, господін капітан” і т.д. Але і заувага, що розпорядження і накази старшин треба виконувати, коли вони віддані на користь батьківщини.

Увечері Єгоров пішов до Ральцевіча — може він довідається щось більше про революцію, а до мене прийшли всі чотири унтери, бо думали що я їм можу щось розказати. Перше питання було: “що тепер буде?”

— Замість відповіді на ваше питання, я можу лише порадити — тримайтеся так, щоб завтра, післязавтра і може

навіть цілий тиждень було так само, як було учора, позавчора і минулого тижня. Що буде потім? Побачимо! Революція ще тільки почалася, і покищо лише у Петербурзі, Москві, по більших містах. Тут “революція” покищо “заборонена”! Ми у війську і зараз іде війна. Ми маємо командирів і їх треба слухатись.

Я мусів ще пояснити, що то значить “революція”.

— Є два роди революції. Один із них, це коли якась країна, що колись попала в неволю до більшої, або сильнішої країни, хоче визволитись з неволі. Тоді весь нарід тієї країни стає готовий до бою, творить власний уряд, власне військо і починає гнати чужинців поза свої кордони. І становиться на кордонах, щоб боронити свою країну од ворожих спроб знову повернути її в неволю... Такої революції тим часом ще немає! Але вона може бути! І може то буде наша революція. Тоді країна запитає й вас: чи ви хочете, щоб ваші діти репетували “что ти спиш мужічок...”? Чи вам не остогидло оте “паші стерню на зябь” у порадах як ліпше обробляти землю? Чи вас не ображає оте “безмозглий хохол” — яким вас величає московський фельфобель? Нарешті, чи вам не болить, що москаль вашим чорноземним хлібом годує ціле московське військо, та ще й половину Московщини, яку ви м у с и т е захищати? Як що вам усе це байдуже, то залишайтеся “безмозглими хохлами” і працюйте далі на дармоїдів! А як ні, то ходіть сюди! Ми будемо боротися за нашу волю!..

Другий рід революції, це отой, що почався в Петербурзі. Там був цар, він, правда, був “нікудишній чоловічок”, але московщина досьогодні ліпшого й не потребувала. Він сам собі набирав міністрів, щоб робили за нього брудну роботу управління імперією. Він ще мав “Государственный Совет”, тобто державну раду, яку теж він сам набирав з людей, які йому більше подобались і, нарешті він мав Державну Думу, яку він був змушений утворити після революції 1905 року. Ця дума мала складатися з усіх прошарків населення російської імперії. І так воно напочатку й було, але ця Дума змусила його дати народам імперії деякі полекші і він дав. Це не сподобалось Державній Раді і вона порадила цареві розігнати Думу і скасувати полекші. Він і це зробив. Вибрали нову Думу, але в ній уже було менше представників од народу, а більше од ріжних політичних угруповань, які більше сварилися між собою, ніж давали цареві якісь поради. Коли

цар почав оцю війну, ніхто не кричав “ми не хочемо війни”, всі співали “Боже, царя храни” та “Спасі, Господі...” Війна затяглася. І вже обмаль стало хліба, бо хліборобів послали “покорять врага і супостата” і став насуватися голод. Робітники по більших містах стали збиратися гуртами та пішли по вулицях, співаючи “вставай, подимайся, робочій народ”. Царські міністри рішили полагодити справу старими засобами, пославши проти бунтівників поліцію та жандармерію, але до бунтівників приєдналися солдати з гарнізонів тих міст і почалася стрілянина. Члени Державної Ради побачили що це вже є справжня революція. А тому що всяка революція починається з того, що рубають голову цареві, побачивши кров — революція починає рубати голови направо й наліво. Хто ж буде на черзі як не Державна рада, Дума? Вони помагали цареві?! Тому вони постановили “зіпхнути царя з трону” і поспробувати самим управляти імперією. Але як це робити, вони ще самі не знають. Тому й ніхто не знає “що тепер буде?!”

* * *

І 1 березня було наказано всім частинам полка, що були на правному березі Стохода, підсунутись ближче до штаба полка, щоб урочисто скласти присягу на вірність Тимчасовому Урядові і бути присутніми при передачі Полкової Хоругви представникові од штабу дивізії і прийнятті нової хоругви. Уся процедура зайняла яких дві з половиною години і кінчилася тим, що протопресвітер Курилович ішов вздовж шеревів з кропилом і хрестом. Кропило було майже сухе, бо на всіх не вистачило б свяченої води, а хрест треба було цілувати. Деяким “іноверцам” це не подобалось, але ніхто не смів оминати цього ритуалу, бо це була подія надзвичайної ваги.

Коли ми йшли назад до наших становищ, я зауважив, що хоч надворі було ще трохи зимно — весна вже починає бавитись на кущах новими бруньками.

Уночі з 20 на 21 березня, десь коло третьої години, підпоручик Єгоров розбудив мене: “Чуєш? Уже почалося!...” Дійсно! Од фронту, хоч відстань була коло п'ятнадцять кілометрів, було чути грюкіт тяжкої і полевой артилерії. Вітер був у наш бік і доносив шваркотіння і свист стрілен та грім експлозій... Я сів на своєму “грумові” скорчивши ноги і

чомусь мимоволі тихенько почав: “Со святими упокой душі рабов твоїх...” Єгоров майже крикнув: “це не жарті!” Я відповів йому “я й не жартую! Це передбачено. Пам’ятасш що тобі казав капітан Кржижановський, чи може він тобі не казав? Але мені він докладно розповів, як воно буде!.. Ти ліпше ганяй до Ральцевіча. У нього є телефонний зв’язок зі штабом полка, може він тобі скаже, що там робиться?”

Єгоров послухав поради і побіг до господарської частини, та за пів години вернувся. Він застав Ральцевіча на коні, готового з двома ординарцями гнати до штабу полка; він уже дістав погані вісті і наказав видати солдатам боеві набої і чекати дальшого наказу. Резервові дивізії є трохи далеченько од фронту і поки вони добредуть до Стохода, можливо нам треба буде тримати фронт! Може! Але це мало ймовірно, бо німці не такі дураки, щоб у плав перемогти півтора кілометра зимної води. Але наказ є наказ і буде виконаний!

Єгоров послав у господарську частину, де є телефон, чотирьох ефрейторів з наказом, щоб вони, як будуть якісь новини з фронту, негайно доставляли їх йому, і то бігом, аллюром три хреста.

Коло п’ятої години перша вістка: полковник Кекушев убитий, штабс-капітан Дмитрієв ранений.

Пів до шостої поправка: убитий штабс-капітан Дмитрієв, полковник Кекушев ранений! Німці почали газову атаку. Переправи знищені. Човнів немає.

Година шоста: легка артилерія б’є по окопах. Деякі стрільна сягають на цей бік Стохода. Є вже ранені й убиті в небесвих командах.

Шоста тридцять: німецькі кулемети й рушниці густо б’ють на відтинку 18-го полка.

Сьома година: всі лінії зв’язку з фронтом порвані. Ральцевич в штабі полка, розмовляє телефоном з командиром дивізії.

Сьома тридцять: На фронті тихо, не чути навіть кулеметної та рушничної стрілянини.

Там було шість полків: чотири полки 5-ої стрілкової дивізії, та два 73-ої піхотної. Разом яких двадцять п’ять тисяч “Іванів” та “Куданівців”... О сьомій тридцять стало тихо...

* * *

Ага! Ще одне: це був страстний четвер. Так, це був страшний четвер для тих, що були за Стоходом і близько коло Стохода!

* * *

У страстну суботу капітан Ральцевіч, тепер тимчасово командуючий 17-им стрілковим полком, поведе нас і рештки полка, що він зібрав над Стоходом, до станції Маневічі, де нас погрузять у вагони і повезуть “ми не знаємо куди”. Ми будемо ночувати в лісі коло Маневіч і в тому ж лісі будемо співати “Христос Воскрес”.

* * *

Чотири дні їзди залізницею, і ми в околицях Мінська. Нас розвантажили на станції Радошковичі, нам треба буде пройти пішки лише п'ять кілометрів до нашої стоянки в селі Дейнаровичі. Полк буде розташований довкола Радошкович. Щоб укомплектувати полк, нам потрібно 12 рот по 250 “Іванів”. Дві кулеметних команди “Максима” по вісім кулеметів з повною обслугою, і кулеметну команду “Кольта” також з обслугою і на додаток 300-400 “Іванів”, щоб укомплектувати команди, які теж залишили на Стоході багато людей. Тому що ми “стрілковий полк”, ми не хочемо комплектуватися лишень “маршовими” ротами, ми мусимо чекати, що якісь піхотні полки дадуть нам по одній роті і ми самі персробимо їх на стрілків. Звичайно, це займе трохи більше часу, але ми не поспішаємо на якийсь інший Стоход. Капітан Ральцевіч написав реляцію про бій на Стоході. Його зробили підполковником, певне для того, щоб він не розповідав про те, що написано в реляції. Бо якби військо довідалось про той “дурацький” пляцдарм на Стоході, воно могло б розгорнути ще більшу “революцію”, а це не вигідно Тимчасовому урядові. Ну Ральцевічові вже давно пора бути підполковником, він заслужив на те. Він буде тимчасово командуючим полком, аж поки приїде новий командир, полковник Тимофсюк (чому б йому не зватися — Тимофіюк? Але так воно написано!)

Роти надходять. Тимофсюк приїхав і зробив дуже приємне вражіння. З виду він був “аристократ з погонями штаб-офіцера”, його поведження було теж “сан-репрощ”.

Він залишив підпоручика Шарикіна полковим ад'ютантом, призначив поручика Астафєва командиром обоза 2-го розряду і затвердив Єгорова начальником учебної команди. Нам було наказано "форсувати" перевишкіл унтер-офіцерів і вишкіл ефрейторів, бо вони мусять заступити "малограмотних", яких нам посилають піхотні полки. А надворі — весна аж роздирається від розкошів. Як тут не забути про революцію? І ми, правда, про неї майже забули! Але вона йшла далі! Ми довідались, що нашим "верховним главнокомандующим" став Керенський, бувший міністер юстиції, та "прокурор республіки". Також, що він за тиждень приїде до Мінська, та в районі Заславля зробить нам "смотр" і буде намовляти нас бути і надалі "добрими солдатами", бо того потребує батьківщина.

Це було в травні. Верховий главнокомандующий приїхав робити нас "ще більше самоотверженими борцями за родіну".

В нашій уяві портрет верховного главнокомандующого був приблизно такий: висока, огрядна постать, з сивиною в волоссі, з гарними вусами, обвішана хрестами та медалями, з аксельбантом, та рясними еполетами і з низьким та голосним басом і звичкою починати свою промову словами: "ви, чортові діти, як не будете "побеждать" я вас поріжу всіх до одного!"

Трохи не такий був Керенський. Невеличка фігура одіта у "френч" без погонів, "галіфе", взуття щось середнє між чоботом і черевиком, зашнуроване до коліна. Видно, умисне скомбіноване убрання спеціально для зустрічі з солдатами. Тоненький голос, може сильний, але тому що "каре" дивізії було дуже широке, навіть мегафон доносив до нас дуже мало. Тому ми, не знаючи про що він говорить, стояли і чекали команди кричати "ура", коли він скінчить. Може пізніше нам хтось розкаже, про що він говорив і може то буде про революцію, про свободу і про "долг перед родіной" та заохочування і далі умирати на "Стоходах". В цей час до нас доходили чутки, що в штабі південно-західнього фронту вже щось вариться. Там сидить генерал Брусілов і йому наказано спробувати піднести войовничий дух "всемосковського Івана", щоб тим самим трохи втамувати жаждобу тих "Іванів" до споживання "здобутків революції"! Тим часом, Керенський є не лише верховний главнокомандующий, а і голова Тимча-

сового уряду, тому нам треба уважати на його прохання, слухати, чого він хоче!.. Хтось уже охрестив Керенського “верховний главноуговаривающий”.

У червні хтось підкинув мені вже трохи кимось почитану “Нову Раду”. Читаючи її, я думав: “Слава Богу, щось нове. Якби цього трохи більше і раніше, було б легше з Куданівців наробити Українців”. Я одніє її Харченкові і сказав: “дивись, це та сама мова, якою ти говориш, лишень у письмі там трохи інакші букви, але як ти будеш читати, то скоро призвичаїшся і все буде гаразд!”

За два тижні “Нова Рада” була вже частішим гостем у нашому полку. Це зробив унтер Сліпченко, він був найграмотніший серед унтерів. Він зібрав поміж людьми трохи грошей і передплатив газету. Один з молодих єфрейторів навіть замовив собі “Кобзаря”, бо він десь чув про “вірші по нашому”. Знову — “Богові дяка — моя наука не пішла в ліс!”

Читаючи “Нову Раду” — унтери часто зустрічали згадки про Військові зїзди, що відбувалися в Києві і приходили до мене з питанням, чи я знав про це? Та звідки я міг щось знати? Поперше, коли з вибухом революції у Києві українські кола почали творити Центральну Раду ми були на Стоході і німці нищили наш цілий корпус, потім ми з дезорганізованим штабом полка їхали на місце нового постюю, в думках у нас було — як із трісок зробити новий полк? Ніяких інформацій і ні од кого ми не мали. Можливо хтось у інших полках нашої дивізії знав про це, але всі в той час, за старим звичаєм, боялися почати розмову про це: “ану ж революція скінчиться новим царем у Петербурзі?!” З новими людьми, що приходять на поповнення полка ми ще говорити не можемо, бо ми їх не знаємо. Не знаємо навіть чи є там українці? Читаймо “Нову Раду” і чекаймо, може хтось надумається та й нас поінформує, що там робиться у Києві!

Про це буде трохи мови пізніше, а зараз вернемось до перебігу подій.

В початку червня для нас знайшли новий притулок. Не на фронті, але поблизу: містечко Воложин. Там буде стояти штаб дивізії, а півтора кілометра на захід буде наша Устинівка, де ми застрягнемо на довший час.

Цілий полк буде розташований недалеко од Устинівки. Старшини і солдати будуть ходити поміж ротами на побачення з земляками і товаришами. А найбільше будуть бігати

до Воложина де стоїть одна рота “солдаток у штанях”. Це є рота із жіночого баталіона Бочкарьової. Чому їх сюди прислали, ніхто не знає, але солдати, а особливо прапорщики, будуть пробувати довідатись.

Коли ми йшли до нашої Устинівки, ми мусіли пройти через Воложин. Там в одному місці я побачив у право од вулиці величезну садибу, огорожену напів цегляним муром з високими залізними штахетами (шедевром ковальського мистецтва). Я запитав прохожу жінку: “Чия це садиба?” Вона відповіла: “Графа Михайла Тишкевича” і додала “там тепер солдати”. Я знав, що ті солдати — це штаб нашої стрілкової дивізії.

За кілька день, як ми вжилися на нашій стоянці в Устинівці, я рішив відвідати ту садибу, бо там може бути ще щось більш цікаве, як оті штахети. Зі мною пішов молодий прапорщик. Він щойно приїхав до нашого полка із військової школи і його прикинули тимчасово до нашої команди. По дорозі я його розпитував, як там у краю? “Не дуже весело, — каже він. — Перед тим як їхати в полк, я мав тижневу відпустку додому. Я не пізнав нашого міста. Це було тихе чисте, все в зелені маленьке місто, привітливі люди, веселі обличчя. Тепер там повно солдатні... Мабуть, їх там більше, як отут на фронті. Багато п'яних з червоними обличчями і такими ж очима... Я був радий, коли моя відпустка скінчилася... Але мені здається, що й тут не ліпше.”

Ми дійшли до великої брами. Залізні ковані ворота, з фамільним гербом родини Тишкевичів на обох половинках, широко одчинені. В воротах ніякої варті. Зрозуміло. Пощо “Івана” обтяжувати двохгодинним стоянням на варті, хай він спить, бо вночі він довго грав у “очко”, пробуючи програти п'ять рублів, свою місячну платню, що йому “революція” збільшила од семидесятип'яти копійок. Революція уже і у війську послабила “очкурі” й “Іван”, почавши лекше дихати, почав і приписи припасовувати до своєї вподоби.

Од цієї брами в глибині яких сто метрів видно портал, підтриманий мармуровими колонами — це вхід до палаца Тишкевичів, який стоїть там не менш як сотню, а то й дві літ, але й зараз зовні добре утриманий. У середині поміж брамою і палацом є водограй і здалека ми бачимо мармурову фігуру. От туди ми й підемо, бо ми цього вже давненько не бачили. Підходимо ближче, бачимо — басейн водограя по-

рожній, з цього басейна дві мармурові ступеньки до низенького п'єдестала і на ньому мармурова німфа. Вона ніби щойно купалася в басейні і скочивши на п'єдестал, витискає воду з свого волосся.

Надзвичайно гарної роботи скульптура. Видно добрий смак мав якийсь з Тишкевічів і довго шукав її по всіх світах, щоб поставити її отут.

І от, якийсь “образований руський воїн”, побачивши цю фігуру, рішив що їй чогось не хватає, взяв аніліновий олівець і густо підкреслив доказ, що то є жінка!..

— Ходімо назад в Устинівку, — сказав я до прапорщика, — я не хочу більше нічого бачити.

По дорозі мій попутчик почав говорити: “Я ніколи не думав, що наш солдат здібний на такі речі. Але він через свою глупоту навіки зіпсував оту надзвичайно гарну скульптуру!..”

Я відповів йому:

— Солдат? О, “ваш солдат” здібний ще й не на таке, ви скоро побачите в полку... Але то не був солдат, що знищив оту фігуру, то був ваш “господін офіцер”! Солдат у кишенях носить “махорку” та кресало, а “господін прапорщик”, ще недавно “ваше благородіє”, завжди носить при собі “полевую книжку”, і при ній хемічний олівець. Бачите куди веде думка про те, хто то зробив?

Прапорщик прийшов до нас не зі школи прапорщиків, а з “воєнного училилища”, до якого вступив, закінчивши гімназію. Але окрім закінченої середньої освіти в його мові можна було помітити і дуже гарне домашнє виховання, — та тому що в мені наростала злість, я забув про чемність і говорив далі:

— Мене б не так роздратовало як би я побачив у тої німфи одбитий носик, руку, поламану ногу, на таке були здібні не лише гунни. А оте “підкреслення”... До речі, всередині кожної людини, що походить з Московщини, сидить спутаний по руках і ногах отой “гунн”, про якого питає ваш поет Валерій Брюсов: “Где ви грядущіє гунни, что тучей навислі над міром?” Де вони? Отам у палаці, в штабі 5-ої стрілкової дивізії, отам в Устинівці, по всіх Устинівках вздовж фронту. У російського народа споконвіку була спадщина симпатія до того спутаного гунна, що сидить у ньому. Пути трохи послабились, гунн частково зсунув їх із

себе та несміливо почав пролазити в цивілізований світ. Пішов у Городское Училище, а в часі війни і в школу прапорщиків. Революція порвала ті пута на гуннах і от вони починають свавільничати. Отим підкресленням він хоче сказати: “Це вам не подобається? Це ображає ваші естетичні почуття? Мені начхати на це! Моя коректура подобається мені! Як я схочу, завтра прийду сюди з моїм наганом і розстріляю вашу німфу!..

Тільки подумайте: отого “художника” послали сюди захищати батьківщину і, може навіть, “нести рускую культуру” в Німеччину, а у нього в голові і в серці отой “собачий інстинкт”...

Далі ми мовчки брели в Устинівку.

* * *

Нам прислали з Полкового Комітета представника. Хто він такий і що він буде тут робити? Єгоров запитав полкового адъютанта. Відповідь була: “Полковий Комітет не повідомляє командира полка про те, що він робить і чого хоче. Як ви зумієте порозумітися з тим представником, може він сам скаже. Я припускаю, що він мусить слідити за вашою роботою, та доносити комітетові!”

“Ага, політичний надзор, — каже Єгоров. — Чи не бояться вони контрреволюції?”

Цей “представник” був естонець. Перед тим як стати солдатом, він був матросом саботажного плавання, курсував між Ревелем і Рігою. Ми нічого контрреволюційного не чинили, то ж нам було байдуже — хай сидить. Він у нас нічого не питає, а ми йому ніяких справоздань не робимо. Ми військова одиниця, а не політична!

Кінець липня. Полк має вже майже всі роти, яких йому після Стохода бракувало. Звичайно, ці роти прийшли з різних полків, з різним поняттям про традиції, дисципліну та інший військовий крам, там треба було налагодити співвідношення старшин між собою і де можна здруження старшин: старих “стрілків” і нових “піхотинців”. Це буде трохи марудна робота, але це буде завданням штаба полка.

Корній Ткач, один з чотирьох моїх унтерів, уже оббігав майже всі роти і довідався, що в них було значно більше “наших” ніж ми мали в полку перед Стоходом. Я його попередив: “обережно, поки ти пізнаєш цих людей, бо там у них є

“полковий комітет” і ми ще не знаємо чим він дихає”.

Брусіловська спроба на південно-західньому фронті одігнати німців трохи назад (так звана “Брусіловська офензива”) скінчилася тим, що її німці легко одбили і навіть у деяких місцях виграли пару кілометрів території. Чому так сталося? Відповідь на це проста: “солдати москалі” уже почали “брататися” з німцями. Вони прив’язували до багнета якусь білу шматку і висували її з окопа та чекали відповіді од німців. Коли помічали якийсь знак, брали з собою “переводчика”, яким звичайно був якийсь катеринославський, або шкловський “бедуїн”, і вилазили з тією шматкою в передпілля та чекали німців. Німці приходили. Тоді починалися “мирні переговори руської армії з німцями”. “Івани” розказували німцям, що у нас тепер свобода і ми не хочемо воювати! “Івани” давали німцям хліба, а од німців діставали або “цигару”, або часом шкляночку бурякової мармеляди. Коли мирні переговори кінчалися, ніби взаємним порозумінням не воювати більше, “Івани” поверталися в окоп, наперед призначивши дату наступної зустрічі.

Такі “братання” і обіцянки “не воювати” були не лише на південно-західньому фронті, а і на всіх фронтах, за винятком турецького. Отож коли Брусілов у липні 1917 року, після артилерійської підготовки, захотів підняти “московського Івана” з окопів у багнетну атаку на німців, “Іван” сказав: “Ні!”. Бо німці наші брати і вони теж не хочуть воювати. З окремими ротами з полків, які послухались наказу Брусілова і пішли в атаку, він не міг стримати “залізної німецької контратаки” і мусів згорнути свої лави. А німці використали ситуацію і викинули “мирних переговорщиків” з їхніх окопів кудись у болото і зайняли ліпші позиції на фронті. Оце була та “літня німецька офензива”, про яку згадують деякі наші мемуаристи.

Після цієї офензиви десь народилася ідея формувати в полках “українські роти”. Може це був натиск із Києва, а може й проста думка, що “українці” більш надійні захисники “московського отечества”, ми не знаємо. В кожному разі полковник Тимофеюк наказав знайти в полку надійного офіцера українського походження і доручити йому формування української роти. На жаль там не було офіцерів українців. Були поручіки Гайдамович, Домашевський, підпоручіки Устимович, Гміро, але всі вони відхрещувались: “ми не

українці”. Зголосився лише підпоручик Боєвець. Я знав його ще од часу, коли він минулого року прибув у наш полк. Він був “Одесіт”. Говорив доброю українською мовою, що було трохи дивно, бо Одеса мала свою окрему, навіть відмінну од московської мову. А московська мова була панівною в Одесі.

Отому підпоручикові і було доручено зібрати в полку “українську роту”. Він певне, згадавши нашу довгу розмову тоді, як він прибув у полк, зразу ж знайшов мене — хотів порадитись. На питання: чия це ідея? Чи має це якийсь зв'язок із Києвом? Він відповідав: “Як бачимо з преси, що випадково і до нас заглядає — Київ оддає накази формувати навіть цілі полки, але кому Київ ті накази оддає — ми не знаємо. Нам наказувати, принаймні зараз, Київ не може, тому ми приймаємо їх лише од командира полка, а хто йому наказав це робити — це не наша справа. Я маю наказ обійти усі роти, вишукати в них українців, зібрати їх до купи і назвати це українською ротою. Що буде як я назбираю шістьсот, або сімсот українців? Що буде як я знайду лише півтори сотні? В першому випадку, тому що рота мусить мати лише двісті сорок людей, що я буду робити з рештою? В другому — буду я її доповняти москалями?”

— Може це початок формування отих полків, яких хоче український генеральний комітет?

— Може бути! Але в цьому випадку й генеральний комітет мусів дати нам знати про себе! Чому він не посилав до нас якихось зв'язкових? Отам же на військових з'їздах було понад тисячу делегатів, чому ті делегати не повернули на фронт, уже як делегати генерального комітету до військових частин?

— Ну, про це ти можеш спитати делегатів, як ти хоч одного з них спіткаєш отут на фронті. Я маю вражіння, що всі вони залишились у Києві, бо там безпечніше як отут на Стоходах. Фізичний зв'язок з окремими військовими частинами на фронті в запіллі — для генерального комітету не існує, бо у нього немає ні приватного телеграфу ні пошти, а все, що було налагоджене в початку війни — мобілізоване і працює лише для військових комунікацій. Там “зубрам”, що управляють військовими комунікаціями, зовсім не подобається те, що робить генеральний комітет і вони гальмують його рух.

— Давай ліпше підемо до Шарикіна, він був моїм приятелем перед тим як став ад'ютантом, може він цього ще не забув. Думаю що він знає трохи більше і поділиться з нами, тим що йому відоме.

Ми й пішли. Шарикін був задуманий, як ми всунулися в його “кабінет”, але побачивши нас, він зразу знайшов рівновагу і спокійним, але не дуже веселим тоном, почав:

— Тут є щось для вас обох. Але перед тим як ми до того прийдемо, мушу поділитися з вами не дуже приємною новиною: наша влада над полком починає хитатися, а “полковий комітет” починає обростати пір'ям. Два докази цього ви побачите в завтрашньому “наказі по полку”, проект якого я оце пишу. Але тому що це не є “воєнна тайна”, я можу вас із цим познайомити. Делегат полкового комітету при господарській частині полка дістав скарги од “стрілків” Флейшмана, Половінкіна та Рябушкіна, що полковий казначей Колежській Секретар Салея незаконно вживає “неприкосновенні” запаси харчів, що зберігаються в полковій базі в місті Рославль, Рязанської губернії, для підкормлення своєї родини в Москві. Комітет послав “стрілків” Флейшмана та Рябушкіна для розслідування справи на місці в Рославлі та в Москві. Флейшман і Рябушкін, розслідивши справу в Рославлі поїхали в Москву, і діставши дозвіл од Районного Совета Рабочіх і Солдатських Депутатів зробили трус у мешканні родини Салея і знайшли дві банки м'ясних консервів і пакет “сушених овочей”. З цього видно, що скарга Флейшмана і інших має підставу. Тому полковий комітет **вимагає** од командира полка усунення з посади казначея колежського секретаря Салея і призначення на посаду казначея поручика Георгія Жукова. Цей Жуков, прибувши в полк завше мав під рукою величеньку книжку і ходячи її читав. Назва книжки “Капітал”, автор Карл Маркс... (Маю вражіння, що це той самий Жуков, який пізніше, у більшовиків, став маршалом і перемагав німців у другій світовій війні). Полковий комітет в и м а г а є, а не просить. Це вже щось значить. Далі полковий комітет заарештовує бувшого казначея Салея і одсилає в Москву до Совета Рабочіх і Солдатських Депутатів “для предання його народному суду”.

Командир полка не може йти проти волі комітета, бо комітет підлягає тільки советові депутатів.

Друге: Комітет рекомендує командирові полка ліквіду-

вати унтер-офіцерський перевишкіл і припинити набір в учебну команду, бо солдати самі знають, кого вони хочуть мати старшими над собою.

— Це є перший шабель, панове! Думаю, що скоро нам дадуть рушниці і погонять в окопи під командою Афоньки Телепньова, або ще гірше Нахума Флейшмана. Полковник, порадившись з новим начальником дивізії, генералом Савельєвим (Гарановського по рекомендації Совета “скинули”), рішив піти ще далі як комітет хоче: він ліквідує й учебну команду. Єгоров прийме од Жукова третю роту, а ти (це до мене) підеш молодшим старшиною до оцього фельд-маршала творити нову воїнську частину, як вам не перешкодять полкові комітетчики. Це вже стоїть у завтрашньому наказі до полку. Ти (до Боевця) як хочеш можеш забрати собі всіх унтерів та єфрейторів, якщо там є українці... А тепер: чого ви хочете од “мого благородія”? Ніби жартуючи, але з гіркою усмішкою питає Шарикін.

Ми запитали його про наказ формувати “українську роту”, хто його видав? Які є пляни для цих рот? Чи можна сподіватися, що ми будемо діставати дальші, спеціальні, накази?

Він нам пояснив, що цей наказ походить од командуючого фронтом, але через те, що всі накази тої інстанції ідуть по команді, він побував у штабі армії, в штабі корпусу, в штабі дивізії і зрештою прийшов до нас. Чи він прийшов до нас у первісній формі ми не знаємо. В теперішні часи кожна з переходових інстанцій могла його трохи підстригти, поголити тощо — тепер усе вільно, бо за це більше не карають. На решту питань відповідь шукайте там! Він ткнув пальцем у гору. Ми попросили у нього списки українців, як штаб полка їх має.

“О, так! Щоб полекшити вам справу я п о п р о с и в полкову канцелярію виготовити їх, і канцелярія “послушно” погодилась виконати моє прохання... Бачите, зі словом наказав тепер треба поводитись обережно!”

Відносно того як велика буде наша рота? Там у списках є 642 українців. Але там немає українців що походять з Сибірі, та зза Уралу, а їх є багато і говорять вони українською мовою. Як буде з ними?.. В першу чергу треба в ротах оголосити, що в українську роту треба добровольців. Як що зголоситься дуже мало — треба починати з тим що є і

чекати що хтось передумає. Як що дуже багато, треба буде викинути усіх отих що народилися в Україні, а не вміють говорити українською мовою. Якщо це не допоможе і буде все ж більше говорити українською мовою. Якщо це не допоможе і буде все ж більше як двісті п'ятьдесят — брати їх і чекати може дістанемо наказ формувати ще й другу роту, або інакше, чекати поки вони почнуть дезертувати. Он уже надходять вістки, що в інших полках "Івани" вже почали "самодемобілізуватися".

В кінці серпня ми вже маємо потвердження наказу про формування української роти, та при тім і певні інструкції офіційні, тобто в наказі по полку і не офіційні, персонально Боевцеві і мені. Ці, останні, були найважливіші: "Борони Боже не допустіть у роті організацію "Ротного комітету", бо як це трапиться — ніякого сенсу творити роту не було і не буде. — "Чи можна пробувати нав'язати зв'язок з українськими ротами в інших полках?" — "Попробуйте, але для чого? Ви не є окрема військова формація і підлягаєте мені!" — була відповідь командира полка.

* * *

— Мені здається, — каже Боевцев, — вони хочуть використати вимоги генерального комітету для себе самих. Оскільки я знаю через десяті руки про що вони там у Києві говорять це — виділення всіх українців з військових частин, залишаючи їх провізорично на місці. Це карта, яку можна вживати як козирного туза у всякій грі: "ви хочете виділення українців з полків? Маєте! От вам роті! Ви хочете полків? Ніяк не можна, бо фронт розсиплеться! А якби й було можна — де ваші полковники, щоб командувати полками? Спитайте в армії, чи хоч один командир піде до вас на службу? От там у вас у комітеті є пара полковників, а чи хоч один з них командував полком на фронті? Де ваші генерали, щоб командувати дивізіями в трьох корпусах, які ви хочете мати? При тім не забудьте, що ваші полки будуть стояти між цілим фронтом розгнузданих революцією гуннів і глибокою смугою території, заселеної не менш розгнузданими вандалами, які не пустять ваших полків до Києва, бо хто ж буде захищати наших бідних "Іванів", як на них піде німець і вони "озброєні до зубів" будуть тікати в свою "Тьмурокань"?.. Ні!.. Так не можна!.. Ми залишимо вас отут "ротами" і

будете “нашою персональною лейб-гвардією”. Ви будете захищати нас, як ота “гідра революції” кинеється на нас, щоб скрутити нам в’язи! Може при цій нагоді всі ваші “роти” поляжуть трупом, але що з того? Ми ніколи не зважали на жертви, які хтось поносив для нашого добробуту...” Це єдине, на що мій мозок може спромогтися розв’язуючи проблему нашої ситуації!.. Далі Боевець говорив про становище в полку:

— З моїх приватних джерел маю відомості, що цими днями наш полковий комітет буде підвищений у рангу “Совета Солдатських Депутатов полка”. Хоч на чолі цього Совету і буде стояти Айзік Штильман, він буде під абсолютним контролем поручика Георгія Жукова, який переніс свій штаб з третьої роти до хозяйственной часті. Я знаю, що він руководить цілою “революцією” в нашому полку, а може навіть і в цілій дивізії. Для того й переміщення зроблено. — Що до нашої роти? Порада полковника добра, треба роту тримати чистою від комітетчиків!

Коли ми зібрали “роту” докупи — там не було 642 вояків. Дехто почав вимовлятися: “я не українець. Я робочій з Донбаса”. “Я родився в Одесі, бо мій батько служив там дворником, а він був з Ростова”. “Я з Харкова, але там більше нас — руських, як українців”. Багато було вимовок та покищо нам залишилося 570 українців. Частина з них не уміла говорити українською мовою. От ми тепер пустимо туди наших чотирьох “вірних” унтерів і з півдесятка інших, вибраних Харченком та Сліпченком. Вони “прочистять” ту юрбу та викинуть тих, що не знають української мови, або не хочать її вживати. Після цієї операції ми залишилися з чотирьма сотнями. Гаразд! У нас у роті буде по сто вояків, замість шістьдесятьох.

Ми тримаємося. Наші “куданівці” не ходять “на совет нечестивих”, а от “нечестиві” з сусідніх рот підсуваються до наших “куданівців” і одверто починають агітувати. На це ми не маємо ради. Ставати в одвертий конфлікт з цілим полком? Ні! На це ми покищо не підемо, у нас залишилося ще трохи розуму в голові!

Раз надвечір до нас підїхав ад’ютант Шарикін. Привітавшись з нами, він поклав на столі “приказ по полку”. — Цієї літератури вже мало хто читає. Деякі ординарці просто не доставляють їх у роти, а деякі ротні командири і

діставши їх одсувають набік. Тут є щось цікаве для одного юнкера, він підсунув приказ до мене, — “читай параграф третій і четвертий”.

Глянувши в приках, я замість того, щоб скочити з радості вгору, опустил голову на стіл, бо мені стало трохи моторошно. Це було моє подвійне підвищення: в прапорщики і слідуючим параграфом у підпоручіки, бо у мене було багато вислуги (старшинства). Чому я не радів? Бо я став кроком ближче до “золотопогонників”, яких роз’юшена юрба солдатні буде мордувати, де їх побачить.

— В кожному випадку поздравляю — каже Шарикін. Далі він поклав на стіл два пакети, один для мене, другий для Боевиця і пояснив: “Там у полковій канцелярії є ще одна порядна людина, це є полковий літограф, Василь Ляхович. Він з прихильності до підпоручіка Шарикіна, а може й зі співчуття з ним виїняв з полкових рекордів три “послужних списки” і передав їх йому. Отож Шарикін, даючи їх нам, попередив: у тих пакетах є і ваші отпускні і проходні свідоцтва, бо це належить до його “департаменту”.

Я хотів сховати “наказ по полку”, але Шарикін мовив: “Чекай, я дам тобі щось ліпше” — і дав мені “наказ по 3-й армії. Він був трохи компактніший як наказ по полку. Тут оголошений “наказ по воєнному ведомству”... Тепер слухайте уважно: хороших новин уже не можна сподіватися, а поганих уже ціла копиця перед нами. Перша з них: наш полковий комітет уже став “Советом солдатських Депутатов”. Цей Совет, не чекаючи ні чиїх розпоряджень, (а може він їх уже має) оголосив часткову демобілізацію старших річників. Туди ввійдуть усі од тридцяти п’яти літ і вище і ті, що мають більше дітей у родинах. Через те, що це трудно контролювати, в останню категорію полізуть усі, кому хочеться додому. Думаю, що і ваша рота буде в цьому “помийному посуді”, бо коли Совет перейме владу в полку, буде безглуздям противитися його волі. Тому, як тільки зауважите більший рух у полку, пакуйте зубну щітку і кусок мила в кишеню і зникайте з горизонту, бо за ваше життя і святий Миколай не візьме відповідальності. Щодо мене — я уже готовий записатися в дезертири!.. Він попрощався і відійшов.

Другого дня вранці до мене прибіг Харченко і поспішно почав говорити: “Мене наші прислали запитати вас, що нам

робити? Нам кажуть, що ми можемо їхати додому, бо ми вже одслужили наш час!"... Я сказав йому: "З Богом, Семене! Та скажи іншим, щоб вони не забули передати їхнім дітям мій привіт та науку, яку ви тут од мене дістали!" Він схопив мою руку в обидві свої руки і дивився в мої очі. Я бачив що йому збирається на плач, чи з суму, чи з радості, що так легко він звільняється од служби. Пустивши мою руку, він стукнув закаблуками, підкинув руку до картуза і зник.

Увечорі ми довідались, що Совет наказав зібрати в штаб полка: Тимофеюка, Ральцевіча, трьох командирів баталіонів і кудись їх вивезти. Дальша новина: кажуть що інших командирів полків нашої дивізії теж повезли у штаб Дальневосточного воєнного округа. Командиром нашого полка вибрано прапорщика Ершова.

Серед ночі ще раз прибігли Харченко і Сліпченко: "Скороше збирайтеся. Там надворі ще шестеро чекають, ми вас проведемо до станції, бо самим вам йти небезпечно. А завтра тут у полку буде чистка."

— Чекай! А ротний?

— Він теж хай іде!

О сьомій уранці ми були на якомусь полустанку між Молодечном і Мінськом, попрощавшись із Семеном і Сліпченкою і їхнім "взводом", втиснулись в якийсь потяг і поїхали в мрячне майбутнє. Дорога з Мінська на Гомель, де я попрощався з Боевцем, він поїде в свою Одесу, а я далі через Бахмач на Конотоп, Ворожбу, Суми, Лебедин.

По дорозі ми чули, як солдати розмовляли, що в Бихові солдати вбили генерала Духоніна, що верховним главнокомандуючим став прапорщик Криленко та це вже нам не було цікаво...

Генерал Духонін був начальником штаба верховного главнокомандуючого. Чому його забили? Може тому, що революція стала брудною? Може треба її підкрасити на червоно? Фарби у бідній Росії немає, але є кров. Вона теж червона. От кров Духоніна і послужить на оздобу революції. Не лише кров Духоніна — ще вони потребуватимуть крові мільйонів отих Тимофетоків, Ральцевічів, навіть прапорщиків, що їх убивають на перонах Конотопів, та інших залізничних станцій, за те, "що він забув зняти погони зі своєї гімнастюрки". Та революція ссе ту кров, і в неї червево росте, а бруд на ній як був так і є!

Убити якогось офіцера стало: “отправіть в штаб Духоніна”. Це стало девізом революції... Я вже не мав часу носити оті блискучі погони, бо якраз у той час, коли мені дали право їх носити, Совет Депутатів заборонив уживати цю “емблему деспотизма”, але я їх десь маю. Це отой маленький пакетик, що я у Петергофі дістав од невідомої особи... Чи ця “невідома особа” вже теж у “штабі Духоніна”?

Я вже раніше згадував, що в моїй натурі є якась, може вроджена, аномалія: у мене часом реакція на деякі події, що безпосередньо дотикаються моєї особи, як наприклад, велика небезпека, загроза, велика втрата і т.п. — приходять значно пізніше того часу, як сама подія була у мене перед очима. Події в останніх днях існування полка, в якому я був майже два роки, знищення командирів, втеча з полка, що була необхідна, як мені сказав унтер Сліпченко: “бо завтра буде чистка, яка почнеться з української роти, подія на станції Ковотоп, де солдати чобітьми добивали прапорщика, що лежав на пероні, майже плаваючи в крові. Реакція на це все прийде може за кілька днів після того, як я приїду додому і добре висплюся. А зараз? Зараз я ще мушу поводитись обережненько. Може небезпека ще крутиться довкола мене. У мене ще там на дні “гранатної сумки”, яка була цілим моїм багажом, лежить пакетик з моїми погонами, мій “послужний список” і “наказ по Армії”. Я мушу їх довести додому, показати моїй матері.

Остання пересядка. З Боромлі в Лебедин потяги ходять лише тричі на день. Тому що наш потяг десь у дорозі заснув і спізнився з прибуттям у Боромлю, я мушу чекати п'ять годин на слідуєчий потяг. За ці п'ять годин я міг дійти до Лебедина, але це зморило б мене і мені було б неприємно стати перед моєю матір'ю, витискаючи з себе останній віддих. До більше як чотирьох років, що вона мене не бачила, докинемо ще п'ять годин, яка різниця?

На маленькій станції були тільки ті пасажери, що як і я спізналися на потяг, і їх було обмаль. У мене не було жадного бажання до когось підійти, почати розмову. Потихеньку з усіх боків насувалися думки: що сталося з Шарикіним, з нашою “ротою”, з отими Харченками, Ткачами та з сотнями що перейшли через мої руки за більше як два роки мого перебування у війську? Чи доїхав Боевець до своєї Одеси, чи може й його розчавила революція у якійсь Бірзулі? Я одга-

няв, як мух, ці думки: дайте мені спокій, дайте відпочити, ми будемо пізніше бабратись у цих питаннях, на які відповіді ніхто не дасть!

Замість того, щоб сісти на лавку і хоч трохи задрімати, бо дві останні ночі я не спав (це було після Конотопу), я бігав по платформі і думав: скільки цих платформ треба, щоб зробити “переправу” через Стоход, скільки їх треба, щоб проложити дорогу з Устинівки до Воложина? Ще трохи і я збожеволію...

На щастя прийшов потяг з Лебедина, викинув кілька десятків пасажирів, що поїдуть на Суми, на Харків і буде чекати на пасажирів з інших потягів, що хочуть у Богом забутий Лебедин. Ні! Я не буду чекати на пересядку тих пасажирів. Я піду у порожні вагони, виберу місце ближче до вікна, вигідно уможуся на лавці і буду докурювати останні цигарки з “офіцерського собрания”.

Уже було темно, коли ми приїхали в Лебедин. На станції я ще зауважив “Станція Лебедінская”. Дивно, вже майже рік тут Україна, а станція — “Лебедінская”? — Ну це на потім! Я піду поволі додому. Моя мати не чекає на мене. Вона не знає, що я вже в Лебедині. Вийшовши з вокзала, йду в напрямку Охтирської вулиці. Ось тут стоїть резервуар з написом “Нобель”, там у ньому повно нафти. Він уже стоїть там понад десять літ. Ось “лесной склад” Ольховіка. Прізвище власника пасує до матеріялу, яким він торгує: дерево, і вільха. Трохи в глиб од вулиці “Мужская гімназія”. Ага, вправо від неї, під кутом у кільканадцять градусів і на віддалі тричверті кілометра буде ота “скитська могила”, що виросла там при допомозі “самодержця всієї Росії Петра першого”. Зараз темно і могили не видно, а й чи є вона ще там? Ага, чи живе ще батюшка Левандовський, та Антон Павлович Гречка? Далі підхожу до бувшого “Вознесенського саду”. Це було колись гарне місце для вечірніх прогулянок, та й у день там було приємно ходити по доріжках між тополями та липами. Це було, коли я був ще малим, у 1909 році там урочисто святкували “Полтавську победу”. А на другий рік, “батьки города” чи з користи, чи з сорому за те святкування вирубали й викорчували той сад і, чи продали, чи здали його в аренду Антонові Фурдиллові під буряки. Перед тим “буряковим садом” повернути направо, пройти мимо Роловкового дому (хтось казав що той дім, двісті літ

тому, належав Полуботкові), вийти на “Майданскую площадь”) Боже милий, чи не найшлося в Лебедині хоч одної грамотної людини, щоб сказала плановикам міста, що “майдан” і “площадь” є те саме!), повернути вліво, справа буде Вознесенська церква, а проти неї “приходское училище”, коло якого примостився “сінематограф”. Сьогодні коло сінематографа ціла юрба Іванів, Степанів, Микол і Ваньок, Стюпак, Кольок, так само Наталок, Явдох і Парасок, як і Дуняш, Наташ і Паш. Всі вони говорять між собою “хорошою” лебединською мовою: “опять та сама картина, — підьом лучче гулять на Сумськую!”

Підходжу до вітрини побачити, що там будуть сьогодні “приставлять”, (я мушу привикати до Лебединської мови),. “Ти сидиш одіноко і смотриш с тоской...” Мабуть Лебедин ніколи не побачить “Про що тирса шелестіла”! Пробиваюсь через юрбу, щоб вийти на Сумську і йти далі вгору додому. На правому розі Сумської група молодих парубків у шинелях, хтось у середині, напевно заводило, починає пісню “Гори, вершини, я вас віжу знов, Карпатськія долини, кладбища удальцов”... Знайома пісня, слухав її два роки... Залишаюсь на лівому боці. Он стоять три дівчини і дивляться на юрбу і кіно. Мов торгуються, чи йти на кіно чи ні? Рівняюся з ними, вони дивляться на мене — що за чужинець забрів у Лебедин? Раптом одна з них відступає од гуртка і до мене: “Та я ж вас знаю!” Я глянув на неї і у мене, як з туману в думці починає рости картина: “мені ще тринадцять років, я на “канікулах” у Лебедині, уже смеркає, я йду додому, як завше “сурйозний” як тоді казали люди. З одної хвїртки вибігають троє дівчаток, щось сміючись перерешіптуються, беруться за руки, вишиковуюються і йдуть, яких три кроки позад мене, починають співати якусь чудернацьку пісеньку: “І не спиться й не лежиться, і сон мене не бере...” Міркую — це відноситься до мене! Але чому? Мабуть тому що вони мене ніколи не бачили інакшим як зараз. Пісня йде далі: “Пішов би я до дівчини, так не знаю, де живе...” Повертаюсь до них, щоб щось сказати та вони, сміючись, повертаються і біжать назад.

Це одна з тих трьох дівчаток. Лише одна. Дві що стоять з нею, не ті самі, що бігли за мною, співаючи.

І я тебе знаю. Тільки чому ти кажеш “ви” я ще не городський голова. Повертаюсь до тих двох, що стоять

осторонь і кажу їм звідки Мотря мене знає. Вони сміються. До Мотрі: “Ну, шикуй свою когорту і починай “І не спиться...! тільки тепер не позаду, а поруч!”

Всі три сміються, видно їх починає цікавити ця зустріч. Я бачу що всі три різняться од “Дуняш і Пащ”, і це мені приємно. Навіть м'якшить перше гірке вражіння, що оголомшило мене на перших кроках в “рідних пенатах”.

— Ми проведемо вас, нам однаково по дорозі!

— Дякую, дітки! Оте “вас” починає прилипати до мене, значить мої вигляди стати городським головою можна вважати “можливістю”!

Ми йдемо далі. Я кажу дівчатам, що мене дуже вразила ота юрба парубків на розі Сумської, які співали “Гори, вершини, я вас віжу знов...” Що ця пісня мені остогидла вже там на фронті, з якого я оце вертаюсь. Почути її отут в українському місті — це майже персональна образа.

— Це отой “заводій”, він каже що вернувся з фронту, почав впроваджувати нові пісні. Перед цим співали “Ах зачєм ета ночь так била хороша”, “Єхал із ярмаркі ухарь купец...” Старих пісень у Лебедині вже давно не чути, — каже одна дівчинка. — Це почалося тоді, як наші люди почали їздити на заробітки кудись на Донець у шахти.

Ага — фіксую — тут ще є люди, які знають старе, і знають, з чого почалося пристосування Лебедини до “московської культури”. Може я якось знайду якийсь притулок для мого “смятенного духа”, щоб відпочити перед тим, як починати знову шукати шляхи в життя!

“Чи вам не нудно, дівчатка, йти зі старим дідом, та слухати його теревені? — Я починаю жартувати, щоб розвіяти у дівчат вражіння, що й цей “кавалер”, що забрів до них з чужини є “ні риба — ні м'ясо”.

Одна з них, та що до цього часу мовчала, мовила: “Ні, бо ви говорите гарною мовою. Ваша мова ліпша навіть за ту, яку ми чуємо часому у “Просвіті”. А там є люди, які знаються на мові... Де ви навчилися вашої мови? Он Мотря каже, що ви змалечку тільки літом бували в Лебедині, а решту часу ганяли десь у світах!”

(Ага! Тут є “Просвіта” і ти буваєш у “Просвіті”, отже до тебе теж треба говорити “ви”).

— Це напевне тому, що я давно не був у Лебедині, та що ті люди, з якими я мав нагоду говорити, не вміли говорити

лебединською мовою і говорили до мене справжньою українською. Окрім того я трохи читав, та при тім призвичаївся й думати українською мовою... Але ж і ви говорите доброю мовою і це мене приємно дивує. Я вже думав, що мені в Лебедині прийдеться учитися ще одної мови — лебединської. Я радо розмовляв би з вами, якби до цього трапилась нагода.

— Ось там на Троєцькій вулиці — дівчата вам покажуть, є наша “Просвіта”. Там ви можете нас часто зустріти, якщо ви схочете туди зайти. Я зараз побіжу додому, ось тут недалеко, за садом... Надобраніч! Мене звать Наталка Червонецька. А вас я вже знаю. Мотря мені вже сказала.

— Чому ви кажете “зі старим дідом?” — питає Мотря.

— Коли ти перестанеш мені говорити “ви”? Звертаюсь до неї.

— Дивись на нього, — каже вона в повітря, — каже, що він старий дід, а хоче щоб я говорила йому “ти”!

— Гаразд, не старий дід, а скалічений подіями хлопчик — кажу до неї і одночасно пригадую слова Шарикіна: “у малоросійського народа логіка є складовий елемент його думання”. Хоч ти й не маєш уяви, що таке логіка — ти мене спіймала на недоречності.

— Я зморений і духом і тілом, тому мені здається, що я вже старий дід. Коли я висплюсь та відпочину, може я буду інакшим!

На другому розгалуженні вулиць одстала і Марина Тріщенкова. Трохи далі і Мотря буде вдома. Далі я побреду сам. Мотря хотіла провести мене ще далі, але я сказав, що я мушу приготувитись до зустрічі з Мамою. Це є не легко, бо я їй спричинив не мало клопоту. На прощання я стиснув обидві її руки і сказав: “Дякую, як би ти не обізвалася до мене, моя голова тріснула б од гірких думок, які я волочу з собою от уже п'ятий день у дорозі.

— Ти прийдеш у “Просвіту”? — нарешті Мотря витиснула з себе “ти”.

— Так, Мотре, прийду. Але я мушу трохи спочити!

* * *

“Вспомніте, братци, как полк наш сражался на речке, на Бзуре в германску войну” — долітало з сусідньої вулиці.

Господи, пошли сюди доброго українського урядника з великою нагайкою, бо інакше порядку тут не буде!..

* * *

Коли я постукав у двері, мати сама одчинила їх. Побачивши мене, вона скам'яніла. Я бачив, що вона от-от упаде, простяг руки щоб підтримати. Її голова схилилася на груди, я мусів хвилину підтримувати її, поки помітив, що притомність вертається до неї. Я провів її в кімнату і посадив на стілець. Вона зложила долоні і стисла їх між коліньми. З її очей падали тяжкі сльози. Я теж хотів плакати, але я не вмів. Сльози не падали з очей, а йшли в груди. Мама знала це, вона навіть усміхнулася: “Гаразд! Гаразд сину спокійно! — звідки ти взявся?”

Я хотів відповісти, але сльози з середини здушили горло, і аж за хвилину я спромігся витиснути з себе: “майже з того світу”. Я став перед нею на коліна, поклав голову її на коліна і промовив: “Мамо, тут так тепло і приємно, я хочу тут заснути”.

“Ну, ну, хлопчику, встань, ти хочеш їсти?” (Так вона востаннє говорила до мене, коли мені було вісім років, перед тим як я став “самостійником” і почав уникати її спроб бути “доброю мамою”).

— Ні, мамо, їсти не хочу. Я, здається, обідав, не пам’ятаю — вчора чи позавчора. Дай мені чаю!

— Зараз, сину! У нас тепер чай з дубових жолудів.

— З твоїх рук, мамо, він буде, як нектар!

Я встав, оглянувся по кімнаті. В куті, де був образ, блимала лампадка. Мати слідувала за моїми очима і сказала: “вона горить уже два з половиною роки... Після твого останнього листа з Гомеля. Але...але, де ти був? Чому не дав про себе вістки?”

Я взяв свою “гранатну сумку”, знайшов у ній мої папери і, подаючи їх матері, сказав: “про це ліпше не кажи нікому!”

Коли вона читала їх, я помітив, що вона знову блідніє і підсунувся ближче, але вона опанувала себе: — “ти був там?”

— Так мамо! Але я не був у небезпеці, аж до останнього тижня. Я розкажу тобі пізніше, коли виплюсь... Мамо! Я хочу спати! І вслід згасаюча думка: “це реакція на все: од Петергофа, через Якобштадт, Стоход, Воложин, аж до Кототона”...

Я спав дуже довго. Але це був не звичайний сон. Це була ливна з багатьма вузлами на ній, і кожен вузол був кошмар, що мучив мене до втрати притомності. Між вузлами я приходив до притомності, але мені було трудно орієнтуватися в дійсності. Та й дійсність покищо була обмежена рідною хатою, материнною турботою про мій стан, та гірким почуттям, що я їй спричинив ще більше горя своєю появою отут.

Двічі приїздив доктор Шверцель, а раз навіть сам Кадиш Сендерович (тобто Константін Александрович) Зільберник, виїнятковий авторитет у всіх хворобах. Діагноза: “перевантаження нервів”, особливо там, де його найменше потрібно, але видно, що він бореться з хворобою. Прогноза: він не вмере і, можливо що його не треба буде послати на “Сабурову дачу” (відома на Слобожанщині лікарня для божевільних). Ліки? Йому вони тільки зашкодять. Зовнішня допомога: зимні компреси на лоб і спокій!

Зимні компреси, спокій та мамина присутність коло мого ліжка, то може ще трохи моєї боротьби з хворобою, яку примітив доктор Зільберник — помогли. По трьох з чимось тижнях я уже вибрався з ліжка і цілував мамині руки.

Якось мама спитала, чому у “послужному списку” дата мого народження стоїть 1897 рік? Я мусів їй сказати, що я завдячую це Федорові, старшому братові, що витяг мене зі школи, щоб я поміг йому вирівняти його рахунки і обрахунки, ще перед війною. І поступово розказав їй весь хід подій, аж до останніх днів. Та ще сказав, що мені часом подобалось бути там, бо я видумав собі особливе зайняття, яке мало відношення до сфери занедбаних обов’язків наших “патріотів” у Києві. Також сказав їй, що коли я йшов додому, я чув співи молодих парубків. Оті московські, солдатські пісні. Можливо що це частково було причиною моєї хвороби, бо це ж означало те, що я робив у війську, — зійшло нанівець.

Мама сказала, що коли я був хворий, пару раз прибігали трос дівчаток: “вони звідкись довідались що ти хворий і були збентежені”. Звичайно вони їй сказали, як вони спіткали мене на Сумській і розмовляли зі мною як йшли додому.

Ага! Це приємно знати, що хтось думає про тебе! Мамі я сказав — “може вони покажуть мені дороги в Лебедині, де

можна ходити, не чуючи "...полк сражался..."

Розглянімось трохи в тому, що було сказано про Україну з дореволюційного часу та й про "куданівського" і "лебединського" Івана. Можливо що там треба дещо додати, щоб читач мав ясніше уявлення подій і образів у них.

Початок цієї "Хроніки" присвятив багато уваги адміністративному поділові України і вихованню генерації, яка пізніше мусіла б боротися за визволення України. Читач уже бачив, що виховання генерації було цілком у руках москалів, тому од тої генерації, якоїсь користи сподіватися було більше, чим наівно. У селі — та генерація, вийшовши з московської школи, скоро поверталася до своєї "нашої" мови і жила ї навіть у розмові з волами, що тягли її воза: "Щоб, цабе і т.д.". Коли "куданівця" брали до війська, там уже гостріше бралися за його перевиховання і часом мали успіх, а часом і ні, бо "куданівцева" голова була зайнята думкою: що я буду робити як я прийду додому? У батька тільки вісім десятин, а нас четверо в родині!

Інакше стало як прийшла війна. Сотні тисяч "куданівців" мусіли покинути вдома свої волики, чи коники, хто що мав, покинути десятинки і дружину з двома-трьома дітьми і бігти "умірають за веру, царя і отечество". Як буде їм поводитись у тому війську? Як вони будуть собі раду давать? Оце питання зацікавило мене ще в Білорусії. І я пішов до війська, щоб побачити це все на "власні очі". Я побачив! А при тім побачив і те, що "куданівець" потребує ще трохи науки, щоб стати нарівні, або й перевищити москаля. А звідтам уже не так далеко й до того, щоб він зрозумів, що він не "тутешній", а справжній українець. Може тому, що в той час я був ще занадто молодий, мені не прийшла думка що у того українця є лише п'ять десятинок землі, але троє дітей, та може буде ще й більше, як він вернеться додому, а десятинок — не приросте!

Ми згадаємо про це трохи пізніше. А зараз — поговоримо про півтора мільйона українців. Можна було лічити пару сот тисяч. Це число збільшилось з вибухом війни, бо москалі почали мобілізувати запас і ратників. Першою лінією були оті, що почали військову службу в 1911, 12, 13 р.р. Уже в 1914 і початку 15 року од цієї групи уже мало що лишилося: частину німці перебили, покалічили та забрали в полон в Мазурських озерах, Східній Пруссії та в Литві. На їх

місце прийшли оті “куданівці”, власники п'яти десятинок та батьки трьох-чотирьох дітей. Їх витягли із “запаса” та з категорії “ратників”, що мали лише один місяць військового вишколу і були залічені в “запас”. І цих німці убивали, калічили та брали в полон. Москалі мусіли брати до війська все молодших і молодших “Іванів”, не лише для того, щоб замістити втрати, а і для того, щоб збільшити військо числом. Під кінець 1916 року “досрочний призов” брав уже 18 літніх хлопців до війська. А ці хлопці вже не були “статочними куданівцями”, вони в більшості, вже побували на шахтах, на заводах, по містах де можна було заробляти гроші, пити горілу та недбати про якусь худобу або родину. Бач! Багато з них уже перестали бути Іванами Шербаками, вони вже звалися “Іван Іванович Шербаков”, а подекуди “Ваня Іванович”, або “Коля Юхимович”. А все ж вони були в числі отих “півтора мільйона українців”.

Через те, що з кінця 15-го і початку 16 року війна була вже не така дика, тобто німці вже не сиділи на плечах утікаючих “хоробрих московських Іванів”, вона стала “позиційною” і “Івани” сиділи в окопах — тому і втрати московського війська не були вже такими великими, молодші “Івани” мали більше шансів залишитися в живих ніж їхні попередники, тому їх більше в отих “півтора мільйонах” ніж старших, досвідчених і в життю і в війську “Іванів”. Оці молодші “куданівці” і “Лебединці”, коли їх хтось захоче втягти в національне військо — надаються лише в статистику, але не в ряди майбутніх вояків за Україну.

Коли я починав освідомлювати Харченка, Ткача та й інших, що йшли через мої руки, ще ніхто не думав про революцію, а тому не було й думки, що Україна буде потребувати і Харченків і молодих єфрейторів до свого війська. Моя власна думка йшла лише так далеко, як обставини дозволяли: хай наш “Іван” стане свідомим того, що він є не “наш” а “українець”, та й гордим, що він ним є. Хай він, скінчивши війну, піде назад у “свою” Куданівку і понесе цю науку своїм дітям та поколінню, що підростало, бо це покоління уже задихається під тиском отих “Шахтьор пашеньки не пашеть...” та “А в суботу в два часа — гудок на получку...” (Дивним дивом було те, що в моїй праці з “Іванами” — мені ніщо не стояло на перешкоді. Моя ідея була “І Богові свічка — і чортові огарок!” Отой огарок задовольняв моїх і

“зверхників” і “протекторів”).

Моя увага була зосереджена на старших, що були мобілізовані із запаса, та й деяких молодших, що належали до групи “надійних”. Вони слухали мене — фіксували в пам’яті, що я їм говорив! Так було до революції!

Революція не лише дозволила, але й змусила багатьох думати також про інші речі. Не дивно що й “Іванові” вернулася в голову думка про його бідування з трьома дітьми на п’яти десятинах орної землі: “добре було б як би “революція” і йому підкинула з півдесятка десятин!”

Ще за “царствування” Керенського, до наших “куданівців” став підсуватися московський “Ванька”:

— Скільки у тебе земелькі-то?

— Та, десятин з п’ять, але в мене троє дітей!

— А вот у соседняво помещіка скільки?

А хіба я знаю: може п’ятьсот, може тисяча?!

— Вот ти, братішка, і забери сту земельку-то от помещіка. Он сію твоім трудом наживал. Значіт піл твою кровушку. А ти ево теперь по башке!

Слово “земелька” робило магічний вплив на “куданівця”. Почувши це слово, він навіть спати не міг, бо це слово розтягалося на цілу ніч.

Це я сам чув і бачив ще в полку. Чув я там, як Ванька обробляв моїх учнів “трьохсолетнім котьолком”, з якого він разом з Куданівцем “щі хлебал”. Але апагесм було:

— Ти вот слишал — хохлов, значіт вашего брата, в украинскую роту набірают, так вот, смотри, ми пойдем скоро домой, а еті українци будут фронт держать, одна рота за целый полк... А тем временем твою земельку-то от помещіка, кто-то другой заберьот!..

Я бачив куданівцеве обличчя. Я бачив, що він веде смертельну боротьбу з самим собою. А вже цілком ясно це стало, коли Харченко прийшов до мене по благословення: їхати додому через ласку Полкового Совета.

* * *

Ілюзорна надія Українського Генерального Військового Комітету на 1,580,000 українських вояків, що стануть зразу під його команду — тріснула як булька на воді від подуву вітру. Оті 700 делегатів на з’їзд, що представляли півтора мільйона вояків, — якби кожному з них Генеральний

Комітет сказав: “ну, давай сюди 2250 вояків” — навряд чи спромоглися б поставити по пів десятка кожний!

* * *

От тут, наш “Іван” чи “Куданівець” мусить поступитися своїм місцем у “Хроніці” комусь чи чомусь іншому. Він у “Хроніці” був трохи занадто довго, тому пошлемо його в “безтермінову відпустку” з рангою “одиниці в півтора мільйонах бувших українських вояків у московському війську” і перейдемо до опису подій та оточення, в якому він буде обертатися після повороту в свою Куданівку.

Раніше ми домовились, що Лебедин це є збірна назва для багатьох повітових міст в Україні тому, що вони подібні один до одного.

Автор не ручить за те, що вони абсолютно подібні, але тому що він сам у Лебедині, він з нього і почне.

Коли Москалі “скинули з посади царя Миколу” і посадили на його місце “Государствену Думу”, як тимчасовий уряд, в Лебедині мало що змінилося. Щоб підтримати Революцію, лебединці скинули поліцейського ісправника і разом з ним прогнали “фараонів”... Хай вибачить мені читач, так назвав агентів поліції у своїх спогадах один з моїх добрих знайомих, оповідаючи про початок революції у Петербурзі: “а наші В о л и н ц і скидали в Петербурзі фараонів з дахів будинків, разом з їхніми кулеметами”... Хай вибачить мені і автор спогадів, що я його трохи скорегую: у Лейб-гвардії Волинському полку було так мало “н а ш и х в о л и н ц і в”, як у лейб-гвардії Кексгольмському полку було фінів. Ця примітка тут потрібна для того, щоб майбутній історик не бовкнув: “революцію в Росії почали українці, а саме волиняки...”

Лебединці, ліквідувавши поліцію в цілком гуманний спосіб (ніхто не був забитий, заарештований, посажений у в’язницю), на місце поліції набрали міліцію, наказавши їй “бути обережною з можливими злочинцями, бо можливо, що вона свобода дає їм волю грабувати, убивати і т.д.” Службовці у всіх установах (що тимчасом залишилися ті самі, що й перед революцією) тепер мали трохи більше, вільного од службових обов’язків часу — стали більше приділяти уваги поліпшенню своєї (московської) мови, стали частіше голитися, бо — ми тепер стали “культурним

народом”, “ми скинули царя і, хоч ми покищо не одрубали йому голову, як колись англійці та французи, ми все ж стали одним кроком ближче до них. А мова це дуже важливий фактор, щоб показати, хто тут є культурний, а хто ні!”

У Земстві сталися зміни: дворян, яких було мало, але які управляли Земством, одсунули набік. До управління Земством обрали більш-менш ліберальний елемент. Волостні старшини дістали право голосу в розподілі капітала, який походив із поземельних податків. Тому що це був перший рік революції і було невідомо, чи хто буде платити податки, зуживали той капітал, який накопичився в державній скарбниці на рахунку Земства. Школи нормально кінчали шкільний рік у “державній” мові. Про те, що це був час подумати про “свою державну” мову, ніхто не турбувався. В кіно “опять приставляли картини такі, що ми бачили” тобто: “Спіте, орли боевіє...”, “Ти сидіш одінокій...” і це все!

Ага, несміло вилізла десь із підвала Просвіта. До цього часу вона не сміла афішувати себе. Тепер там уже є члени, здебільшого учителі та учительки, але не з Лебедина, — а з повіту, та ті що рішили в цей час вернутися до Лебедина з далеких Самаркандів, Ташкентів тощо. Дехто з них уже одівав довгий синій жупан і вишиту сорочку, а жіноча стать теж вишиту сорочку та часом запаску. Це була єдина ознака, що і в Лебедині є почуття своєї окремішності од московського армяка та косоворотки. В тій Просвіті вже є чимало українських книжок, що їх поназносили ті, що тримали цей скарб десь у скринці під ліжком. Отже, “Сердешна Оксана” почала пробивати свій шлях у народню свідомість. Це є добрий знак! Дай, Боже, тільки, щоб це на тім і не завмерло!

Це все було в Лебедині ще тоді, коли я був прив’язаний до розбитої на Стоході дивізії, та думав про те, що станеться з моїми Харченками та іншими Куданівцями, як вони повернуться додому?

Уже в Лебедині, коли інформатори розказували мені як Лебедин прийняв революцію, вони ні разу не згадали слова “Київ”, аж поки я запитав, чи мав Лебедин якийсь зв’язок із Києвом — “Це питання досить складне! Бачиш, ми уже од віків мали вістки з Києва тільки через стареньких баб, що вліті йшли на прощу до Печерської Лаври. Там, наші у Києві, напевно рішили, що ці баби, наслухавшись усячини в Києві, розкажуть і в Лебедині, що там у Києві діється!”

Скільки було іронії в цьому реченні? Нею можна було греблю загатити! І та іронія була оправдана, бо з Петербурга вісті в Лебедин долітали на другий день, хоч він був віддалений од Лебедина майже на півтори тисячі кілометрів, а з Києва до Лебедина вони доходили вряди-годи, і то лише в гарну погоду, через отих баб, що ходили літом на прощу.

Я порівнював становище Лебединців з нашим становищем на фронті, та коло нього по різних Воложинах тощо. Ми теж мусіли чекати на вісті з Києва, поки хтось вертався з відпустки та їхав через Київ. Різниця була лише в тому, що ми були зв'язані дисципліною і нам не вільно було ходити до Києва на прощу та слухати там про нові події, щоб принести їх у наші полки, а Лебедини були байдужі до того, що робиться у Києві, бо їх цікавило більше те — що робиться у Петербурзі!

Аналіза подій і настроїв у більших повітових, та й губерніяльних містах, тут не потрібна, бо вже десятки мемуаристів та спогадистів писали, що губерніяльні міста були заселені (засмічені) москалями, а повітові міста були засмічені своєю ж таки пів-інтелігенцією, яка вважала своїм паном того, хто їй гроші платить, отже покищо Московщину. Про селю, як і колись у Києві, ніхто не дбав. “Там у селі всі говорять українською мовою, значить вони свідомі українці. Їм ніякі вістки з Києва непотрібні”.

* * *

“...Наша інтелігенція під кінсьць була добре підготовлена до боротьби з царським урядом, але цілком не готова і не здатна до тієї великої організаційної і будівничої праці, яка її чекала...” Так пише один з учасників тих подій, що були наслідком російської революції. З цієї сентенції можна багато дечому навчитися! Наприклад: — “наша інтелігенція буде боротися з царським урядом аж до того часу, поки його повалить і, як це станеться вона піде додому, та залишить будову нового уряду комусь іншому, бо вона не зацікавлена в тому, що буде далі.” Звичайно організатором і будівничим нового устрою буде москаль! З яким обличчям “наша” інтелігенція стане перед “нашим” народом?

Це коли брати інтелігенцію в цілому. Але, не лише у нас українців, а і скрізь — є дві галузі інтелігенції: одна — це просто розумні люди, а друга це ті що пройшли через вишкіл

московських політичних партій і в більшості були й членами тих партій. Цим і не було потрібно бути готовими до “тієї великої організаційної і будівничої праці”. Бо, вона їх і не чекала. За них і для них цю працю зробить “Центральний комітет Всемосковської партії”.

Але вони були в Центральній Раді?!

Крапка! Не будемо чіплятися до автора тої сентенції, погодимось на тому що: “наша інтелігенція зовсім не сподівалася революції в Московщині в той час і, у всякому випадку, в такому вигляді, як вона сталася. Сама вона не була здатна ні робити революцію, ні не знала способу витягти якусь користь з тієї революції. Я вже раніше писав: вона ч е к а л а, що їй “вільну Україну хтось на лопаті подасть”.

А та “політична” інтелігенція була розбита на партії, фракції та підфракції і майже вся хотіла од Москви лише визнання їх “українською фракцією всемосковської партії і т.д.”. Всі політики на зборищах обіцяли “єдність”, але в щирість “політиків” могли вірити лише тодішні ентузіясти. Ті “політики” — не лише в часі творення Центральної Ради для управління ще не здобутою од ворога Україною, а і значно пізніше, будучи її членами, членами директорії і пізніше в еміграції, майже, аж до другої світової війни — ходили, з порожньою торбою через плече, попід двері московського пана, прохаючи прийняти їх під свою опіку. (Один із них, заступник голови Центральної ради, голова уряду за часів Центральної ради і перший голова Директорії Винниченко — навіть випросив собі дозвіл повернути в Україну, був там прийнятий і навіть призначений на посаду Міністра Освіти в Україні. Та пізніше московські пани наказали скинути його з посади, як не здібного до якоїсь праці, і одіслати його назад “в еміграцію” з напутством: “іди, Володя Кирилович, назад за кордон, там ти нам більше корисний, як отут”. Він пішов. На півдні Франції він купив собі курячу ферму і управляв нею до самої смерті).

Читач, як що його цікавила історія визвольної боротьби і він читав різні мемуари та прості спогади сучасників тодішніх подій — уже знає, як працювала, і чого хотіла од Тимчасового московського уряду, наша Центральна Рада.

Головою Центральної Ради в той час був професор Грушевський, великий учений, історик, якому належить і

слава і почесьть за всі його твори на цім полі. Але... Ризикуючи, що пізніші дослідники вб'ють осиновий кілок у мою могилу (якщо вони випадково її знайдуть) мушу несміло висловити мою думку: що він не належав до тої групи людей, які р о б л я т ь історію! Другими словами, він був надзвичайно талановитий археолог історії, але ніякий архітектор її. Благословляючи один пункт у IV Універсалові, про демобілізацію армії, та заміну її міліцією, яка буде захищати “робочий люд” (од кого), Голова Центральної Ради професор Грушевський додав до першого — другий доказ того, що він не знав, що він робить. Перший був — він торгувався з Російським Тимчасовим Урядом, знаючи абсолютно певно, що Тимчасовий Уряд не с м і є ні обіцяти, ні тим більше давати комусь подарунки. Ця прерогатива належить установчим зборам та урядові, який ті установчі збори наставлять. Другий був у тому, що він не думав про те, що добре, організована і сильна армія йому буде потрібна на довгі десятиліття, а може й навіки, щоб захищати свій край од тої країни, що втратила свою “перлину”, свій “котлолок”, з якого вона триста літ хльобала “щі” та й той “хлебушек”, що вона жерла, та й був єдиним предметом її торгу з закордоном. Та ж бо країна мала населення у четверо більше, ніж Україна.

Можливо, що професор Грушевський здався під тиском Володимира Винниченка та “командирів соціалістичних партій”, які мали вплив у Центральній Раді, але й тоді він не є жодним будівничим, чи творцем Відродження України, бо будівничі, творці уміють відрізнити корисне од шкідливого і не слухають шкідливих дорадників.

Заступником Голови Центральної Ради був Володимир Винниченко, про якого я вже пару раз згадував, тому я неохоче повертаюсь до його особи. Український “Максім Горький”, Володимир Кирилович Винниченко, почав свою політичну кар'єру десь коло 1903 року, скоро після з'їзду Російської Соціал-демократичної партії у Фінляндії, де та партія розкололася на дві частини: одна стала Р.С.Д.П. (Б) тобто більшовиків і друга Р.С.Д.П. (М), що мало значити — меншовиків. Тому що в Україні в той час не було радикальних партій, він пристав до одної з отих московських. Уже в 1906 році, кийвська жандармерія звернула на нього увагу і заарештувала його. Так нам пізніше в таборі Стржалково в

Польщі розказував генерал Пількевич (Пількевич тоді був офіцером у Києві і йому якраз припало бути вартовим по гарнізону, коли жандарми привели Винниченка і Шаповала на гауптвахту. Оті “політики” просили у Пількевича грошей. Він не міг їм допомогти бо в його кишені було тільки шість карбованців, а їм було потрібно що найменше шістьсот!).

Винниченка не заслали в Сибір, як товариша Леніна, а випустили на волю, але залишили під “надзором”. З того часу Винниченко почав бути обережним. Якоїсь творчої роботи, бодай політичної, він не починав, але завжди старався бути ближче до ініціаторів, і коли було можно, гальмував їхню працю.

Набувши досвід у цій “техниці”, він з нею прийшов і до Центральної Ради і пізніше в Директорію.

Тут я мушу попередити читача, що це не мої власні висновки, а те що я чув не лише од генерала Пількевича, але й од багатьох інших киян, що обертались в колах українських політичних і культурних діячів.

Од себе я можу до цього докинути, що у Винниченка і в той час і тепер були і є адепти, а особливо т о д і, тому йому легко було і універсали Центральної Ради шити на його копил!

Знову цитую одного з учасників подій 1917 року: “Треба признати, що вперше стало помітне, що Центральна Рада трохи відстає від руху. Дійсно в той час, *коли свідомість народу йшла гігантськими кроками, військо само організується на фронті*. Центральна Рада, без усякого успіху, прохала дозволу на організацію військових частин...”

Не беруся говорити про “гігантські кроки”, якими йшла свідомість народу, бо з фронту цього бачити не було можливо. А от, що військо *“само організувалося на фронті”* то хай вибачить мені автор тієї сентенції, бо він з Києва не бачив фронту і того війська. Коли почали організовуватися українські роти, то це було не лише з дозволу, але й з наказу військової влади і, як я вже раз згадував, для цілей відомих лише військовій команді.

А щодо Центральної Ради, там дійсно треба було хоч одної розумної людини, щоб крикнула: “ви, “тюхті”, марнуєте дорогий час і тратите нагоду зробити щось поважне. Ця нагода не вернеться до вас удруге. Будуйте собі якусь реальну силу, на яку ви можете спертися, щоб не

просити, а вимагати, бо без тої опори, ви можете випросити лише подвійне ярмо для вашого народу!”

* * *

Як відомо, Центральна Рада спонтанно повстала до життя з вибухом московської революції і складалася лише з керівників політичних партій. Претендувати, бути керівним органом українського руху вона не могла, бо не могла б відповісти на питання: — хто вам дав право говорити в імені українського народу? Тому вона скликала український національний Конгрес, котрий зібравшись в Києві у квітні 1917 року, довго слухав орацій отих керівників політичних партій та угруповань і нарешті рішив: затвердити Центральну Раду в ролі речника українського народу і, дав їй початкову директиву: вимагайте од москалів дозволу учити в школах, т а к о ж українську мову. Та ще й підкинув до складу Центральної Ради од себе якусь кількість членів.

Тому, що на той Конгрес прибули не лише представники селян, міщан та інших груп населення, а і деякі військовики, правда не з фронту, а з частин розташованих у запіллі, оті військовики почали думати: та ж там на фронті, є кілька мільйонів українців, — якже можна щось робити, не запитавши й їх — що і як вони думають?

От із цього і почався тиск на Центральну Раду про скликання “Військового З’їзду”. Не дуже приємна була ця ідея Центральній Раді, бо там, на фронті нема ні соціал-демократів, ні соціал-революціонерів, може вони всі є лише Українці і їх не можна буде запрягти в програму якоїсь соціалістичної партії?!. Але тиск був великий і Центральна Рада була змушена дати дозвіл на скликання першого Військового З’їзду. При тім Центральна Рада пошле на з’їзд і свого “вояка”, ним буде Володимир Винниченко. З військом він має спільного лише стільки, що його пра-пра-прадід був козаком. Але як заступник Голови Центральної Ради — він буде слідити за тим, щоб Військовий З’їзд не дуже свавільничав, тобто в ролі жандарма Центральної Ради.

З’їзд відбувся в травні 1917 року. На з’їзд прибуло 700 делегатів з мандатами од 1,580,700 українських вояків з фронту і тила, як свідчать мемуаристи. Число мандантів може бути сумнівним, але число українців у московському війську в той час — можна прийняти без застереження.

На з'їзді було обрано Генеральний Військовий Комітет і головою його обрано Симона Петлюру, додавши йому 17 дорадників, з правом Петлюри уживати їх в організаційних справах, та при тім і наказ почати справу організації українського війська. До цього комітету увійшов і Винниченко. Той же Винниченко ввійшов і в склад управи Комітету. Але головою все ж був Симон Петлюра.

Вістка про організацію Військового Комітету насторожила не лише Центральну Раду, але і московську владу. І тому Голова Московського Тимчасового Уряду, князь Львов, був обережний і не заарештував посланців Комітету до нього, і не віддав їх під суд як дезертирів. Стримала також і московську Раду Солдатських Депутатів од спроби розігнати З'їзд багнетами. Бо, як знати, коли їх є там сімсот, може за їхньою спиною стоять сімсот тисяч?!

Можливо, що Симон Петлюра думав уже значно раніше про потребу українського війська, я цього не знаю. Але Петлюра, ставши головою Генерального військового комітету, мав у себе лише отих сімнадцять вояків, що були у військовому комітеті (вибачте, мінус один, бо Винниченка в рахубу не можна брати). Та й ті сімнадцять були сумнівної якості, бо вони були ентузіясти, а не вояки.

Петлюра знав це. Але Москва про це ще не знала, тому її легко було увести в блуд різними “блефами” і він почав в імені Генерального Військового Комітету, видавати накази і розпорядження, ставити вимоги до штабів армії і фльоти. Він не міг не знати, що в часі війни вони є абсолютно не можливі до виконання і не мають жадних легальних підстав, але він міг знати, і напевне знав, що в часі революції навіть і “кулак у кишені діє як ціла бригада тяжкої артилерії”. У нього і був той “кулак у кишені”, оті 1,580,700 українських вояків у московському війську. “Шахуючи” навіть військову владу отим уявним, але магічним числом 1,580,700 вояків Петлюра вигравав час, щоб створити хоч одну бригаду українського війська в Києві, він її конечно буде потребувати в Києві для оборони отих можливостей, що дала нам російська революція. Як і коли ми будемо використовувати ті можливості? Про це ми будемо думати пізніше, коли побачимо, що ми їх не втратили.

А Центральна Рада в цей час запевняла москалів, що ми зовсім не хочемо самостійности, що нам вистачить малень-

кої автономії під московською кермою. Щоб переконати москалів, що ми не маємо наміру одщепитися од московщини — Центральна Рада навіть універсали видавала. Так ішло аж до “25 октябрю (жовтня) 1917 року”, коли Ленін з Бронштейном (Троцьким) розігнали московські Установчі Збори і забрали владу в свої руки.

Коли це сталося, Центральна Рада рішила: “тепер нам ніякого війська не потрібно, не потрібно і Військового Комісара Петлюю (Петлюра недовго перед тим був призначений ним бути).

Петлюра не утік з дороги до поставленої собі мети. Він пішов на Лівобережжя і почав збирати Слобідський Кіш.

Тим часом Ленін з Бронштейном не прислали Центральній Раді привітальної телеграми, замість цього — послали в Україну десятитисячну армію під командою Муравйова. Тоді Центральна Рада згадала про Петлюру і звернулась до нього з проханням про поміч. Він прийшов і виручив Раду з біди. І Рада його знову призначила Генеральним Секретарем військових справ, яким він і був аж до грудня 1917 року. У грудні знову виникли непорозуміння між Петлюрою і Головою Генерального Секретаріату (Ради міністрів) і одночасно, заступником голови Центральної Ради Винниченком. Петлюра склав з себе обов'язки Генерального Секретаря військових справ і одсунувся од Центральної Ради.

Лише під кінець січня 1918 року Центральна Рада побачила, що з москалями не можна домовитись і вона видала IV універсал оголошуючи “с а м о с т і й н і с т ь” України. Але і в цьому універсалі застерегла, що військо мусить бути демобілізоване і на його місці мусить бути зібрано міліцію, яка буде обороняти права робочого люду!..

Коли був оголошений IV універсал, на фронті було вже небагато вояків. Частина демобілізували Совети Депутатів, частина сама себе демобілізувала. Те, що лишилося — було під “верховною командою” прапорщика Криленка.

Голови українських Іванів, що ще там залишалися, уже були повні поміщицької земельки. Можливо, що “Іванові” навіть більше подобався московський, радикальний, спосіб ліквідації “крупного” землеволодіння. — “Убий поміщика, одівай нові лапті і міряй ними собі землі, скільки твоя душа

хоче!”. А Центральна Рада ще мусить наробити землемірів та плановиків, щоб перевести поділ поміщицької землі, а окрім того, вона більше дбає про робітників, ніж про селян.

Коли Центральна Рада ще редагувала та оформлювала IV універсал, у Києві та й довкола ішли бої, було повстання більшовиків, повстання робітників Арсеналу. Для боротьби з тими повстаннями — до диспозиції був лише наскоро склеєний Запорізький Кіш. В тому Коші було багато полків, але дуже мало вояків. До того ще, коли був відданий наказ їти в бій — два з полків Коша — відмовились, не хотіли битися. Повстання було і без уділу тих двох полків пацифіковано, але віра в надійність вояків що йдуть до нового українського війська — була порушена! Постає питання: чому ти прийшов до війська, коли ти не хочеш воювати? А що буде, як він відповість: “Центральна Рада нам каже, щоб ми захищали робочий люд, а не вбивали, а там в Арсеналі сидять тільки робітники?” Пізніше він може сказати, що й ціле московське військо, що пре на Україну, складається лише з робітників і його не вільно воювати! Видно, що вже тоді політичне наставлення деяких членів Ради — уже і у військо знайшло шлях!

Коли Муравйов вів на Київ свою червону (рабочую) гвардію, до Крутів було послано лише студентський курінь. У тому куріні були не лише студенти, там було чимало і гімназистів. Вони не були досвідчені у війні, навіть не були научені як слід поводитись із зброєю. Там було їх триста, вони мали наказ стримати багатотисячну армію Шуравйова. Вони всі полягли трупом. Під Крутами були й інші військові одиниці і вони вернулися до Києва, але всі триста студентів загинули!

Сумно про це згадувати! Особливо коли в око впаде якийсь спогад учасника котрий і собі хоче пришити лавровий листочок, на давно зношену уніформу...

Один мемуарист пише: “вибрані першим військовим З’їздом члени Генерального Військового Комітету одразу розібрали функції: той взяв “виховну”, той дисциплінну, той “інспекційну” і т.д.” Це хороший початок! Але кого вони мали виховувать, дисциплінувать, інспектувати?

Я повернувся в Лебедин у другій половині листопада 1917 року і, зразу ж по моїм повероті, моя хвороба на деякий час виключила мене з обігу. Лише в половині грудня хвороба залишила мене і я почав уважно слухати інформаторів, що приходили до мене, та пережовувати ті інформації. Так я довідався про III Універсал, про призначення Симона Петлюри Генеральним Секретарем військових справ, та й більше про саме місто Лебедин і становище, в якому були далекі од Києва повітові міста та села.

В Лебедині є Повітовий Комісар, якого хтось уже давненько сюди прислав. Сам він запеняє, що його призначила Центральна Рада. Але чомусь його тут не вважають за якусь “владу”. Лебедин йде своїм утоптаним шляхом. Де-не-де в адміністративних установах чинники починають думати про перехід на українську мову, але вагаються, бо одне діло нею говорити, тоді можна вживати й лебединський “волашок”, а друге писати, бо для цього потрібна чиста українська мова. Шкільних підручників українською мовою в Лебедині нема. Та й чи є вони взагалі десь в Україні?

Одна новина починає мене трохи непокоїти: в “Петербурзькій гостинниці” — стирчить уже більше місяця якийсь тип. Він ходить у штанях-галіфе і френчі, перешитому з солдатської шинелі, але носить матроську “безкозирку” з георгієвською стрічкою. У день він часом збирає на вулицях “мітюжки” (мітінги), це тоді було модою, і на тих мітюжках проповідує: “Гідра контр-революції сщо живіют... Надо ей свернуть голову!..” Але увечері, в підвалі тої гостинниці, де раніше було пристанище для п’яних візників, — до нього збираються якісь типи в шинелях і в “пальтичках”, і він їм щось розказує часом до півночі...

— А що ж влада на це?

— Та яка ж у нас влада? Ми живемо без неї ще од початку революції!

— Але ж ви розумієте, що з цього може вийти? Ви ж бачите, що цей тип організує когось і для чогось? Чи ви хоч довідались, хто він такий?

— Він є Єліазар Губін. Звідки він тут узявся, ніхто не знає. Він не прийшов сюди з цілим штабом, він один, а на сходини до нього ходять хлопці з Довгалівки, з Кобіжці, з Підварка, найчастіше там буває матрос з Довгалівки...

(Прізвисьце того матроса випало з пам'яті автора). Той матрос буде грати певну роль у подіях у Лебедині кілька тижнів пізніше.

— А що ж думає лебединська інтелігенція?

— Інтелігенція чекає результату марша на Петербург, що розпочав генерал Каледін... Не знати, чи він його ще провадить?.. Може, як йому пощастить, то й ніякої України не треба буде будувати!

З одного боку більшовики одверто агітують на вулицях міста, з другого — лебединська інтелігенція чекає повороту “старого режиму” і це в українському місті? На жаль, так! Чи не сказати матері, щоб вона відшукала мою гранатну сумку та поцілувала мене на прощання? Але куди підеш? Революція була скрізь! Окрім того, я був ще слабкий. На якийсь карколомний крок мене б ще не вистачило. Ще трохи відпочити!.. Потім я сам мушу побачити, що тут робиться. Бо я уже одвик покладатися на побічні інформації. Підемо в “Просвіту”.

Перші мої відвідини в Просвіті не дали мені, чого я шукав. Я не хотів починати розмови з людьми, що там були, бо думав, вони мене не знають і будуть відвертатися од прямої відповіді на мої питання, а на їхні питання, бо без сумніву, і вони будуть мене питати, де я був, що робив? Я не хотів відповідати, бо хотів на довший час забути про ті понад два роки, що я змарнував у московському війську.

До Просвіти часто заглядав Григор Молчан. Лише од нього люди могли довідатись, що робиться в світі, бо Лебедин був не так багатий, щоб мати власну газету, а Молчан був телеграфіст і мав приятелів і в Сумах і Харкові. Оті приятелі його частенько інформували про події, а він ділився тими інформаціями з приятелями в Лебедині.

Раз він приніс вістку, що Петлюра вже не є Генеральним Секретарем у Центральній Раді. Лебедин на це не реагував ніяк, бо він узагалі не знав, що там у Києві робиться, а тому й не знав, який вплив це буде мати на дальший розвиток визвольної боротьби. Лебедин взагалі хвилюється лише тоді, як якийсь Забуга розвалить кілком череп якомусь Лупієві, або якийсь Підвезько поб'є якогось Стеценка. Вся решта, навіть коли ходить про вирішення його персональної долі, це його не торкається: хтось на це поставлений, хай він і турбується!

В Лебедині було в той час понад тридцять прапорщиків, з десяток поручиків та з півдесятка штабс-капітанів, а в повіті було їх ще більше. І всі вони були українського походження. Скільки баталіонів війська можна було б сформувати з отих Куданівців з околиць Лебедин, як би ці панове старшини думали про визволення їхньої Батьківщини? Але вони сиділи спокійно і байдуже дивилися, як якийсь Єлізар Губін формує з лебединців Червону Гвардію для захоплення влади в Лебедині і повіті для більшовиків.

Слідуюча новина: Совет солдатських і робочих депутатів постановив заключити з німцями мир без анексії і контрибуцій.

І цю новину Лебедин приймає без усякого почуття. Виходить, що Лебедин не живе. Нічого нема на що б він реагував радістю або гнівом. Він працює, поки є якась праця, він їсть, поки є що їсти і спить навіть тоді, коли його власна хата починає горіти. Лишається лише одне, забрати свою гранатну сумку і втікати в світ за очі!..

Раптом, отой “світ за очі” став таким маленьким, що його можна було в кишеню сховати. Єлізар Губін зробив переворот. Він, оточивши себе красною гвардією, оголосив себе комісаром і, уже формує Совет Солдатських і Робочих Депутатів. Він уже верхи на коні, із шаблею при боці і наганом за поясом, галопом ганяє по місті, щоб показати, що він є тут влада, а увечорі вже в Народньому Домі веде, поки що вербальну боротьбу з гідрою контр-революції. На цих зборах уже були присутні не лише потасмні студенти Губіна, а всі, хто хотів послухати, що він там проповідує, тобто і та лебединська гідра, проти якої гострий меч пролетарської помсти був наставлений. На одних з цих зборищ і був обраний Совет Солдатських і робочих депутатів. Головою, звичайно, став сам Губін, другим за ним був отой довгалівський матрос, до них було добрано ще трьох од мас, а саме: бувшого учителя церковно-приходської школи Шутія (прапорщика армейської піхоти), Земського землеміра Пестенка (прапорщика армейської піхоти) і крамаря, що торгував екзотичними овочами (імпортованими з Криму) Логвиненка (Кулиничка по вулишному), теж прапорщика армейської піхоти).

Цих трьох останніх пізніше в 1919 році — денікінці, що були зайняли Лебедин, — повісили, разом з іншими, піз-

нішими, функціонерами більшовицького режиму.

У Харкові з Москви було призначено уряд української радянської республіки, в який увійшли Скрипник, Шумський, Затонський, Мануїльський і ін. Ця новина теж не цікавить Лебединців. Нам уже вистачає уряду Губіна з його советом. Довгалівський матрос, права рука Губіна, вже на подвір'ї колишньої поліції учиться їздити верхи. Він скоро буде гасати по вулицях Лебедина, оголошуючи всеросійський мат, з додатком усіх святих, направо і наліво. Цей матрос буде обвішаний кулеметними стрічками і ручними бомбами, бо це буде уніформою всіх містечкових Маратів.

Лебедин уже може пити казньонну водку, бо наші Куданівці, наслуховавшись у полках Ванькиної науки про ліквідацію поміщиків, уже потихенько почали впроваджувати цю ідею в життя. Цю ліквідацію тим часом вони починають з гуралень, де в резервуарах, запечатаних од початку війни, повно дев'яностошість-градусного спирту. Селяни з околиць близьких до гуральні тягнуть відрами спирт із тих резервуарів і діляться ним з родичами в Лебедині, а ті продають його по двадцять п'ять рублів за пляшку.

Отже, Лебедин теж бачить, що й революція не така вже погана річ. А Куданівець бачить, що й Ваньці слід подякувати за науку, як з революції можна користати. Тепер Куданівець, напившись горілки, набрався сміливості, та пішов у масток вибирати собі ліпшу корову та коня, бо його власні таки миршаво виглядають. А далі буде й ще дещо, чим Куданівець може оздобити свою хату, та й це... Можливості необмежені!

Тут трапилась пригода, що навіть і Лебединців стурбувала: прийшов наказ одірвати від стінного календаря тринадцять листків і викинути їх геть, бо завтра буде не третього а шіснадцятого лютого. Той наказ був виправленням помилки, якої трималися москалі більше як триста літ, бо ще в п'ятнадцятому столітті Римський Папа Грегор, за порадою астрономів скорегував Юліянський календар і тому вся Європа почала жити "по новому стилю" тобто вживаючи Григоріянський календар. Але "Московське Государство", через те, що "наша матушка Москва всему свету голова", не захотіло прийняти тої реформи, бо вона од Римського папи виходила. І ми аж до лютого 1918 року жили з формою московського "летоісчислення", тобто з

Юліянським календарем.

(Автор цієї “Хроніки” до цього часу вживав дати, спираючись на Юліянський календар, але від сьогодні переходить на Григоріянський).

Чому ця пригода стурбувала лебединців? Он Федір Олексенко приготувався святкувати свої іменини на “Федора Стратилата” 8-го лютого. Якже він буде святкувати, коли 8-го лютого в цьому році не буде? Коли хтось йому порадить: “а ти прибав тринадцять днів до 8-го та справляй іменини 21-го”. На це Федір плюне сердито та скаже: “Я народився 6-го лютого, як я прибавлю тринадцять днів, то буде 19-го, а в метриці стоїть 6-го... Коли ж мені на правду буде 38 літ?.. У крамарів буде багато мороки з рахунками, боргами та векселями. Буде морока і в скарбницях... Лебедин легко прийняв і революцію і більшовицьку владу, але оцей горіх йому зовсім не подобається.”

* * *

Мати остерігалася мене не ходити часто до міста, бо моя дорога була завжди мимо штаб-квартири більшовицької влади, але я їй сказав, що як я буду ховатися, мене будуть підозрівати, а це вже буде небезпечно.

Одного разу, вертаючись з міста з одним приятелем, якраз проти тієї штаб-квартири ми спіткали старшу людину в солдатській шинелі і шапці, з рижою борідкою-клинком. Моя права рука, що вільно рухалась збоку, раптом зігнулася в лікті і мені треба було зусилля, щоб стримати її, бо вона хотіла хватсько підскочити до шапки. Я стримався, але очима я провів ту людину, як мене колись учили. То був генерал-лейтенант Ніколай Андреевіч, барон Корф, колишній командир 17-го стрілкового полка, пізніше, підвищений у генерали, він командував десь стрілковою дивізією. Але чому він тут? Може переховується од солдатських і робочих депутатів?

Коли ми пройшли мимо, мій приятель, що помітив мій рух, запитав: “чого ти так напружився? Ти знаєш цю людину?”

— Так, я знаю! Не знаю лише, чому він тут?

— Це якийсь родич дружини Обітнева, що був головою Земської Управи.

Я думав: не дуже добре “убежище” ти, “Ваше Превосхо-

дітельство”, вишукав собі у Обітневих, але може “солдатсько-рабоча” немезида тебе якось обмине. Цей випадок знову викликав думку: “ти, хлопче, мало не вштовхнув людину в смертельну небезпеку, бо он там на ганку штабквартири стоять два цербера, які стежать за прохожими, чи якийсь із них не є контр-революціонером.

Хоч тоді, як я був у полку, барон Корф уже не був його командиром — я знав його дуже добре, бо він часто навідувався до полка і одного разу навіть відвідав нашу учебну команду.

Моєму приятелеві я приобіцяв пізніше сказати, хто він є.

* * *

Наприкінці лютого вже весна нахваляється захопити владу. Сніг уже темніє. Час витягати воза та смарувати колеса, бо саням за два-три дні уже не буде чого робити на дорозі, що на тиждень стане непролазною багнукою. Іванові думки потяглися знову до земельки: Совети теж, як і Центральна Рада, обіцяли дати землі, але обіцянки-цяцянки, а от приходить час, що земельку треба буде орати!.. Чи не піти б плугом через межу, у панський маєток?

Тим часом у Лебедині советська власть чомусь замутилася. Он уже красна гвардія збирає по всіх установах незгораємні шафи, (напевне думають що там є гроші) і вивозить їх до Боромлі. Та на другий день і сама зникає разом зі своїм комісаром. Люди відітхнули і почали збиратися гуртками на базарі, та й довкола нього і гуторять. Он стоїть проти “пожарної стражі” пожарний староста Вернидуб та жаліється, що у нього забрали ліпших коней. Двох для комісара та його помішника, отого довгалівського матроса. Не встигла ще луна його сумної мови згоріти —люди бачуть з Охтирської вулиці вилітає на майдан отой матрос на сірій кобилі. Роздаючи на всі боки “матюки”, вимахує нагайкою і вривається в юрбу. І тут... Як це сталося, ніхто не міг зрозуміти, хтось схопив його праву ногу і скинув його з сідла. Коли він уже був на землі, вся юрба кинулась на нього з чобітьми і за кілька хвилин там лежала купка поламаних кісток, та порваного м'яса в скривавленій матроській уніформі. Матросова ескорта, що під'їздила возом, побачивши це, покинула віз і пішла в розтіч. Одного піймали.

Він поясняв, що вони їхали, щоб узяти ще більше коней з пожежної команди!

Другого дня сам Губін з червоною гвардією вмаршував у місто. Вони прийшли під пожежну команду, виволокли з будинка пожежного старосту Вернидуба, прив'язали його до телефонного стовпа, що був проти команди і...розстріляли. Сам Губін оддав команду "палі!" Бідний Вернидуб, його участь в контр-революції була тільки в тому, що він забрав у стайню команди ту сіру кобилу, що матрос перед тим рекувірував для себе. Другого дня за труною Вернидуба на цвинтар ішло кількясот людей! П'ять літ пізніше у таборі інтернованих у Польщі, я спіткав підполковника Нестора Крепака. Коли я сказав, що я з Лебедина, він зразу запитав, чи я знаю ту пригоду з матросом? Як не знати? Цілий Лебедин про це тільки й говорив! Але як ви про ту пригоду знаєте? Ви ж кажете що ви з Чернигівщини! — я відповів. Він пояснив, що він мав родичів у Межиричі і якраз тоді був там. (Це була вимівка, в ті часи рідко хто говорив звідки він походить, бо була небезпека, що червоні про це довідаються). Далі він казав що то він скинув матроса з коня. Він тоді ще не був підполковником, але був старшиною. Я, пригадавши собі цю подію, запитав його — чи йому не прийшла думка що, особливо старшина, проявивши ініціативу в події де замішана ціла юрба, мусить рахуватися з можливістю неприємних для юрби наслідків його акції. Чому б зразу не приготувити юрбу до відсічі, якщо це буде потрібно? На його щастя Губін був боягуз і спинився на тому, що убив одного Вернидуба, бо він, вернувшись в Лебедин, міг розстріляти ще з півсотні Богу духа винних людей... Я вчасно спинився, бо мені не личило картати підполковників.

Центральна Рада знову приходить у Лебедин. Може знову приїде якийсь комісар, але на цей раз український, і знову ніхто не буде сприймати його як "владу". Самоурядування у всіх установах знову реорганізується. Четвертий універсал уже розклеяний на кіосках і там є знову про землю для Куданівців, але й там не сказано — коли!

Кажуть у Центральній Раді вже нема генерала Петлюри, ну то що ж? Буде якийсь інший! Та й Петлюра нас не чіпав. Він тільки кликав, щоб ми йшли до його війська, а урядника з нагайкою не посилав! Може вони й без нас обійдуться! Іванові, що десь аж під Різдво вернувся з фронту, все

було ясно.

Весна гналася на зустріч Великодню і люди почали рухатись жвавіше: треба ж на свята трохи причепуритися, хоч такого Великодня, як колись бувало, може й не буде, бо війна висмоктала і засіки й комори, але ж ми християни, — як напружимося, то воно може й вийде по християнському!

Іван справу з приготуванням до Великодня залишив жінці. Через його голову йдуть думки про його останній час перебування у московському війську. Найбільше про те, що той “бісів москаль” пхав у його голову. Це була поміщикова земелька. І тої земельки в Івановій голові було вже так багато, що він і світу не бачив. Іван уже був готовий заїхати плугом через межу до панського маєтку, та тут виникла якась перешкода. Через те, що Іван був добродушний — він не стукнув “поміщика по башке”, як йому радив москаль. Він забрав у поміщика лише коровку, коника та ще дещо. А оце ще хотів урізати в нього трохи земельки. А поміщик поїхав до німця та поскаржився і от тепер німець посилає сюди гетьмана, генерала Скоропадського, щоб він навів тут порядок. Це Іванова теза, її можна було заперечити на папері — але не в Івановій голові. Може вона дасть пізнішим дослідникам подій того часу новий напрямок, як дійсність покаже, що Іван мав рацію.

* * *

9 лютого, коли німці підписували мир з Центральною Радою, вони обіцяли Центральній Раді збройну допомогу, щоб вона могла випхнути москалів з України, а Центральна Рада обіцяла німцям хліб, якого німцям уже не хватало, щоб годувати військо. Вся німецька збройна допомога була в тому, що вони йшли в ар'єргарді Запоріжського коша, та полка Костя Гордієнка, які гнали перед собою москалів до їхніх кордонів.

Але німці, підписуючи мир, не довіряли Центральній Раді, бо в ній було багато соціал-демократів та інших соціалістів. Німці не хотіли і в московщині *соціальної* революції. Вони послали туди Леніна та Леона Бронштейна, щоб вони розвалили московське військо. З Центральною Радою вони підписували мир, щоб дістатися до українського хліба. А одночасно вони вишукали, серед полонених ними вищих старшин московської армії, генерала Корнілова, щоб після

того, як вони вже будуть в Україні, він почав нову революцію в московщині і знищив і Леніна з Бронштейном, і їхній режим. Вони того генерала Корнілова уже в травні 1917 року, звільнили з полону і послали в Росію. Прибувши туди, він зголосився до ставки верховного головнокомандуючого. Начальником штаба там був тоді генерал Алексеев. Про що і з ким говорив генерал Корнілов — ніхто не знає. Але тому, що в той час, і московський тимчасовий уряд і московська військова машина орієнтувалися в політиці на Антанту, а генерал Корнілов був післанець од німців, можна зрозуміти, чому Корнілов не дістав знову якоїсь командної посади у війську і зник з горизонту, щоб пізніше, в 1918 році з'явитися в околицях Новоросійська формуючи армію для боротьби з більшовиками.

А в Україні? Щоб не мати пізніше мороки з отими півтора мільйонами українських вояків, якими похвалялася Центральна Рада — треба цю Раду скасувати і на її місце посадити особу, яка не буде мати охоти творити власне військо. Звичайно, ніхто з Центральної Ради на це не надавався, бо там були лише демократи та соціалісти. Отже кандидат, якого виставили поміщики, щоб урятувати їхні маєтки, — надавався цілком добре для німецьких плянів. Щодо українського війська (гетьманського), Скоропадському було дозволено сформувати дві сердюцьких дивізії, але не зразу, хай він з цим формуванням почекає, “поки ми переконаємось, що він не підложить нам якусь свиню.”

На жаль, для німців Корнілов, який уже мав у своєму війську пару полків сформованих у більшості з “господ офіцерів”, які йшли служити йому навіть рядовими солдатами (серед яких було поважне число і українських прапорщиків) був убитий бомбою, чи гарматним стрілом, який невідомо звідки упав у двір, де Корнілов хотів сісти на коня, щоб їхати на огляд своєї армії. Не виключена можливість — що то була “внутрішня маленька революція в белом двіжені”. Армія Корнілова стала пізніше ядром армії Денікіна, який орієнтувався на Антанту. До цієї армії масово текли поповнення не лише з Московщини, а й з України. І то більше з України, ніж з Московщини.

Ленін з Бронштейном, упоравшись з розваленням московського війська, перекинули свою акцію на німецьке військо, та й на саму Німеччину, і то з великим успіхом у

результаті. Працюючи по плану Леніна, — в Німеччині Роза Люксембург та Карл Лібкнехт породили “спартаківців”, які почали поглиблювати революцію і довели Німеччину майже до цілковитої руїни.

У Києві — гетьманський переворот стався 30 квітня, у Лебедині про нього довідались 4 травня, коли на кіосках з'явилися гетьманські “трамоти”. І то в двох мовах. Одна для панів і одна для мужиків, казав Іван.

У деяких Лебединців була думка: “а де ж було військо Центральної Ради”? Ніхто з Лебединців не думав про те, скільки того війська Центральна Рада мала? Та й про те що гетьман не наважився б робити переворот, коли б не мав за собою німецького війська.

* * *

Як Лебедин пережив добу гетьманщини? Зараз будемо про це говорити.

5 травня був Великдень, який треба було святкувати, тому ніхто в Лебедині не цікавився тим, що робиться в Києві. Там тепер гетьман. Про це будемо думати після свят! Сьогодні у церквах служба Божа буде цілу ніч. Молоді хлопці та дівчата будуть ходити од церкви до церкви, та слухати як у якій церкві співають канони, а о дванадцятій в соборі, після харамаркання отця Стефана Прокоповича, отець дякон Браїловський товстющим басом крикне “Христос Воскресе!..” Це варто послухати! О пів до третьої будуть святити паски, яйця та ковбасу, як їй ще хтось має та принесе до церкви посвятити. Значить отець Стефан буде йти здовж цілого ряду пасок з кропилом і над кожною паскою буде говорити: “святім пасху, святім яйця, святім поросьонка...” забувши про те, що поросьонка уже два роки ніхто не несе святити, бо хай той поросьонок росте на цілу свиню, з неї буде більше користі. О п'ятій уранці люди прийдуть додому, будуть розговлятися і полягають спати (хоч на пару годин, бо ж треба буде ще святкувати).

На другий день уже скрізь розклеєні афіші, на цей раз аж у трьох мовах (спочатку німецькою, потім московською і нарешті українською). Читаючи їх Лебединець чує потилицю, бо там усе написано про те, що чоловік не сміє робити, а про те, що він сміє — жодного слова.

Третього і пізніших днів у Лебедині, замість повітового

комісара — буде повітовий староста. Ним буде полковник кавалерії Стасюлевіч, що перед війною був підполковником резерви і маючи в повіті масток — був членом Земської Управи. У нього буде секретарем штабс-капітан Саламашка (з нашого народу, але штабс-капітан!) Довкола Земства почнуть ходити Обітневи, Белоярцеви та інші, що колись були председателями та членами Земської Управи, чекаючи поки їх знову покличуть управляти Земством. Їм скажуть трохи почекати, бо спочатку треба ліквідувати установи, що Центральна Рада наставила, а щоб вони не дармували їм буде доручено ліквідацію. І далі все піде як за добрих царських часів. — Ага, ще була відновлена городська поліція, з обмеженими правами, та був призначений комендант, при якому буде створена комендантська сотня. Комендантською сотнею буде командувати інший штабс-капітан — Карабан. (Про нього буде ще раз згадано пізніше). Ця комендантська сотня по-перше не набрана з лебединців, по-друге, має якісь функції, про які ніхто не може щось сказати. Часом частина її виїздить або в Охтирку, або Зіньків, чи ще кудись. Може про ці функції нам скаже пізніше один з Куданівців. Почекаємо з цим!

“Служащі” та “прикащики” з більших крамниць узялися ретельно за самоосвіту, бо Обітневи та Стасюлевічі не повірять, що вони стали культурним прошарком Лебедина. Вони дістали дозвіл заснувати гімназію для дорослих і завзято вивчають, де в московській мові треба писати букву ять, та “сума квадратів катетів равняється суме квадрата гіпотенузи”. Деякі пробують щось навчитись із німецької мови, не тому, що тепер тут багато німців, а тому, що вона легша од французької, бо французи пишуть Полтава, а читати треба Лубні.

Але є одне цікаве явище хтось заснував курси української мови для учителів. Це напевно на випадок як хтось захоче, щоб його діти мали і урок української мови в початковій школі, — щоб учителі могли його задоволити. На диво на ці курси зїхались учителі майже з цілого повіту. Відвідуючи ці курси, вони хоч і знають добре українську мову, тепер очисять її од провінціалізмів і будуть говорити уже чистою літературною мовою. Але в установах, коли хтось почне до “сłużащого” говорити рідною мовою, той служашчий через кожних два слова буде перепитувати: “как!”

“как?”.

По місті, особливо надвечір, гуляють прапорщики, виблискуючи російськими погонами. Часом вони збираються до купи з своїми соратниками і розмовляють про свої подвиги в недавньому минулому і зітхають, що їм нема чого робити, бо офіцерові не випадає йти десь проситися, щоб прийняли на якусь службу, а батько вже налягає: або шукай службу — або сідай зі мною кожухи шити.

Раз, ідучи Сумською, я наздогнав пару таких прапорщиків з шинелями в накиду і, йдучи близько позаду, чув їхню мову: чисто московська. Але голос одного з них був мені знайомий і я, ще не побачивши його спереду, пригадав цю постать і промовив: здоровствуйте, господін поручік!

Він рвучко повернувся до мене, глянув і остовпів.

— Чекай! Хтось із совета бачив, як Харченко та Сліпченко з купою стрілков вивели тебе і Босвця з хати та кудись повели. Коли депутати питали Сліпченка, куди вони вас відвели, Сліпченко коротко сказав: “у штаб Духоніна, отам у мочарах!”... Другого дня той же Сліпченко з Харченком уночі забрали поручіка Шарикіна і одвели теж у штаб Духоніна. Ми, потерпаючи од страху, що наша черга прийде завтра, потихеньку одправили вам панахиду.

Це був той підпоручік Гміро, що тоді в полку одкараскувався од назви українець, бо він нібито був з Іркутска в Сибірі. Він прибився до Лебедина, бо тут є його родичі. Він не потребував мені цього казати, бо я знав це ще в полку. Він, скінчивши в Лебедині вищу початкову школу, пішов на телеграф. Він був спритний хлопець і його послали аж у Іркутск, в поштового-телеграфну контору. Коли почалась війна, він пішов у школу прапорщиків і з того часу став іркутським громадянином.

— Харченка і Сліпченка, — продовжував Гміро, — полковий совет уважав героями за те, що вони почали “винищувати буржуазію”, а ми почали обходити їх здалека, щоб вони і нас не вивели в штаб Духоніна...

— Як би ти не обходив здалека отого Сліпченка ти вже давно був би дома. Він би тебе провів до полустанка між Молодечном і Мінском, посадив би тебе в потяг і побажав би тобі “щасливої дороги”, — я сказав тому подпоручикові.

Я пізніше ще кілька разів спіткав його, але зтягти його в Провісі, щоб там його наставили на правдиву до-

рогу, — мені не пощастило і він, напевне пізніше, “пал смертю хорабрих” в армії Денікіна.

Мені було неприємно, що моя “одісея” од Гомеля аж до “Штабу Духоніна” з наказом про підвищення включно, стала відомою в Лебедині через підпоручіка Гміро, який сам довідався про всю “підноготну” після того, як почалася ліквідація полка коло Воложина і хтось почав нищпорити в реєстрах полка перед їх знищенням. Тепер мені буде скрутно, як, “не дай Боже, більшовики ще раз прийдуть у Лебедин”.

* * *

Ще трохи про Куданівського Івана, одного з тих півтора мільйона українських вояків, що були “до послуг Центральній Раді”.

Іван прийшов додому незадовго перед Різдом 17 року. Полковий Совет Депутатів, напхавши його голову “поміщицькою земелькою”, відпустив раніше як інших, бо він уже довше “проливав кров”, ніж інші. Спочатку Іван не робив нічого: треба ж було відпочити, та зимою й так нема чого робити. До рилі ще далеко, а в господарстві — дружина з дітьми справлялась не погано. Отже, маючи багато вільного часу, Іван думав про москалеві поучення — як користати з революції.

Як уже було раніше сказано: Іван почав з коника та коровки, та й ще з деякого дріб’язку... І коли вже заносилось на весну, у Івана залишились думки лише про поміщикову земельку.

Та тут прийшов гетьман. Він, скоро після того, як було сформовано комендантську сотню, видав наказ: усе пограбоване у поміщиків — повернути. А за знищене або зужите — треба платити!

Прийшли до Івана оті з комендантської сотні: — давай назад коника та коровку, та оті гардіни, що ти зняв з вікон!

Іван уже пошив з тих гардін штанята своїм дітям.

— Плати!

— Таж я не маю грошей!

— Спускай штани! Одсипавши Іванові порцію шомполів, забрали Івана в карцію (карцер, або арестний дім), бо у в’язниці вже немає місця, там уже повно Іванів.

Івана випустили в карцера, коли переконалися, що з

нього нема що здерти. Але може накажуть Іванові одробляти шкоду, яку він заподіяв поміщикаві. Це буде залежати од самого поміщика: як пан того схоче!.

Добре, що Іван, узявши у пана коня та корову, не позбувся власної худоби, бо тепер би йому революція боком вилізла.

Іванова земля була в Лебединській волості, а сам він жив у Лебедині, на передмісті. Іван бачив місто і містчан. Та завше, як він бачив якогось офіцера, котрому ще не набридло носити оті блискучі московські погони, його думка верталася до москаля, який у полку наставляв його на “революційний шлях, правду говорив бісів кацапура що самостійна Україна йому землі не дасть. А от у них у Московщині, поміщиків уже нема, усіх розстріляли і землі, скільки хочеш бери!”

Раз він побачив самого командира комендантської сотні, того що одлічував шомполи на його зворотній стороні. Він їхав у колясці, в яку були запряжені троє коней. Дивись на нього: не пішки, не верхи, а на тройці! Штабс-капітан з блискучими погонами. Дивись, яке воно пишне. Командує карним загоном, одраховує шомполи, мордує нашого брата! А ще не так давно його батько стояв на посту коло Троїцького саду та гукав на півсонних візників: “пошевелювай, скотіна”!.. Він, бач, був городовой (поліцай), ще не так давно отой штабс-капітан лазив красти яблука з Іванового садка, скінчив городське училище, служив писарчуком у поліції (прийняли з ласки до батька), а як почалася війна — пішов у школу прапорщиків, і, от маєш, він штабс-капітан. Його батько, як розігнали поліцію, сам став візником, а він рахує шомполи. Оце тобі й Україна!..

В листопаді 1918 року німецьке військо вже втікало з України. Гетьман Скоропадський, не маючи порятунку, оголосив федерацію з “білою Росією”, (Деникінською). Але та “Росія” не хотіла мати з ним нічого спільного і йому залишився лише один вихід, втікати до своїх панів — німців.

Може б він попробував борюкатися, але в той час Симон Петлюра почав збирати вільне козацтво, стягати докупи Запоріжський Кіш і в той час Євген Коновалець почав формувати з австрійських полонених українського походження Корпус Січових Стрільців. (Це не було те саме — що було в австрійській армії під назвою “Українських

Січових Стрільців”).

Тут потрібне маленьке пояснення щодо Корпусу Січових Стрільців. В 1917 році українці із Західньої України були полоненими московського війська, як вояки австрійської армії. Серед них були і Українські Січові Стрільці, так звані У.С.С. Москалі їх і тримали як полонених австрійців. Можливо що деякі з них були й на території України, але більшість була в Центральній Росії. Тому, коли в 1917 році Симон Петлюра, почав збирати українське військо, він не міг мати західніх українців до своїх кошів. У 1918 році, після заключення Берестейського миру прийшли в Україну німці і австрійці, вони зразу почали збирати полонених, своїх підданих, і репатріювати їх. Чехам уже раніше москалі дозволили “самоопреділитися” і вони в своїх легіонах не хотіли повертатися в свою батьківщину, бо там була Австрія і та Австрія може ще була ціла і сильна. Тому вони вибрали дорогу на батьківщину значно довшу — через Сибір і Владивосток. Добре озброєні, вони в Іркутську забрали у Колчака золоту казну і далі, морями, поїхали в Чехію. Галицькі українці не мали такої можливості, тому деякі зголошувалися до комендатур і були репатрійовані, а там в краю, були знову умундуровані і послані на італійський фронт. Деяким галицьким українцям це не подобалось і вони нелегально залишилися в Україні, десь в околицях Києва. В самій Московщині в той час уже ніхто не турбувався про полонених, бо уряд був зайнятий винищенням буржуазії, а люди думали — нащо його годувати, хай іде на зелену пашу! От тоді ті полонені стали обережненько пробиратися в Україну і теж не поспішали “репатріюватися”. На час, коли вибухло повстання проти гетьмана, їх було вже чимало довкола Коновальця. За гетьманщини ніхто б їм не дозволив формувати якесь військо, бо вони були австрійські підданці. А німці слухати не хотіли про якусь українську армію. Отож повстання розв’язало Коновальцеві руки, і він, замість знову йти під австрійця, рішив воювати за Україну.

Коли Симон Петлюра став кликати Іванів у повстання проти гетьмана, тобто у вільні козаки — Іванові до болю хотілося позбавитись отих гетьманів, та штабе-капітанів з шомполами і він пішов, але воювати йому не прийшлося, бо не було з ким. Гетьман війська не мав, а ті комендантські сотні та карні загони розбіглися і з половини пішли у вільне

козацтво, але в інших повітах, бо додому повертатися їм було небезпечно.

Іван не пішов далі за межі свого повіту, бо в той час може хтось забере його вимріяну земельку і тоді його зусилля будуть до нічого! Він, прийшовши додому, став за тином своєї садиби. Він буде чекати, що з цього вийде?

Чекати не прийшлося довго. Скоро Іван побачив: з півдня — сунуть Денікінці зі штабс-капітанами, яких Іван оце гнав з повіту, зі сходу і півночі тягнуться більшовики, які розстрілюють пожарних старост. А Петлюрівці, яких було обмаль — бо Іван не пішов до них — зникли десь на заході. Там у них виник ще один клопіт з поляками. Пригадався Іванові “трьохсотлітній котьолок”, з якого він разом з москалем “хльобав щі”, і заляк Іван, притулившись до надії, що ледве-ледве ще жевріла — а може ж таки дадуть земельки?

Іванів дух розколовся: одна частина його хотіла земельки, друга боялася шомполів, а третя — хотіла запхати голову під подушку, щоб нічого не бачити і не чути.

Заснув Іван духово. І довго спав. Спав аж до того часу, коли знову прийшов москаль зі своїм трьохсотлітнім котьолком та гукнув: “Ану-ка наворачивай, кулацкая морда, відіш — пустой?”

І пішла в той котьолок і Іванова худібка і п'ять десятинок. А сам Іван став перед вибором: або заслання, каторга і голодна смерть — або тваринна кошара — колгосп!... Отак заплатила Іванові революція за те, що він не хотів допомогти зробити Україну вільною.

Революція заплатила і багатьом політичним діячам за те, що вони не уміли з нею поводитись. Але вона залишила і багато позитив для України: вона породила українське військо, вона змусила москалів признатися, що Україна таки є, і є нерозв'язане українське питання. Москалі, уже при кінці 1917 і на початку 1918 року сформували навіть український (радянський) уряд, вони визнали і українську мову і українську культуру. Вони мусли це зробити, хоч це і не було в їхніх інтересах. Вони думали, що це визнання допоможе їм у боротьбі з українським національним військом, з пробудженою національною свідомістю тої частини українського народу, яка була готова і життя своє положити на вівтар воскресаючої України. Ця боротьба буде затяжна, вона буде тривати ще кілька років. В бігу отих років почне просипатися

і національна свідомість у великого числа українців — які спали на початках боротьби за волю України і дали москалям змогу прийти у їхню хату. Національна свідомість буде просипатися поволі, але неустанно.

Збройна боротьба українського національного війська буде наснажувати національну свідомість енергією.

* * *

Закінчуючи першу частину цієї хроніки, автор хоче закінчити і з негативами гетьманського управління Україною од квітня до листопада 1918 року. Трохи раніше уже було сказано, як “ясновельможний” прийшов до влади, як він використовував свою владу і як утратив ту владу. Але тут не зашкодить сказати дещо і про саму особу Павла Скоропадського.

Павло Скоропадський не походив по прямій лінії од зовсім не світлої пам'яті гетьмана Івана Скоропадського що понад парусот літ тому гетьманував в Україні. Не світлої, тому що він гетьманував на користь “московському престолові” і на шкоду українському народові. Павло Скоропадський походив по прямій лінії од Іванового брата. А тому що і брат не одставав од Івана в службі москалям — і його рід було нагороджено титулом “потомственного” (дідичного або спадщинного) дворянина, а при тім і маєтками, та для праці в них і рабами, набраними з вільного, також українського народу. З бігом часу рід Скоропадських ренегував і став опорою московського престолу, вірним слугою государю імператору. Павло служив в лейбгвардії кавалерійському полку і дослужився до ранги генерала от кавалерії. Коли він був ще офіцером в лейб-гвардії кавалерійському полку — його товариші-офіцери звали не Скоропадській, а Скоропатській! Чому?

Щодо першої точки генеалогії Скоропадського? Вона ходила по цілій Україні уже в 1918 році — “ясновельможний” її не заперечував. Щодо другої, його прізвища — то він не картав лейб-гвардістів навіть будучи гетьманом, коли вони втікаючи з московщини прибували в Київ і просили у нього дозволу поселитися в “його державі”, або помочі для виїзду в чужину.

Та це нам зовсім не цікаво. Нам цікаво, що думав гетьман, коли починав своє гетьманство?

Гетьман прийшов до влади опираючись на німецькі багнети! Тому йому німці зразу ж і сказали: “Вважай, Пауль, цьогорічний урожай, на п’ятнадцятого серпня мусить бути уже в чувалах, і навіть у залізничних вагонах, готовий до транспорту в Німеччину. Як ти це зробиш? Це нас не цікавить!” Коли гетьман сказав про німецький наказ поміщикам — поміщики йому відповіли: — “давай нам назад коників, та корівок, та й інше, що Куданівці у нас забрали. Без цього ти урожаю німцям на час не здаси!” Тоді гетьман був змушений послати свої комендантські сотні до Куданівців з шомполами.

Автор попереджує читача, що це є власна авторова інтерпретація того, що він чув з уст Александра Івановича Іова, бувшого віце-міністра хліборобства в гетьманському уряді, коли розмовляв з ним багато пізніше у Франції. (Трапилось так, що той бувший віце-міністр був авторовим “начальством” на роботі, але це не перешкоджало авторові мати з ним розмови на теми про минуле). Той Іов, хоч і був українським віце-міністром — був чистої води москаль. Але це не дивно, бо в “уряді” було дев’яносто відсотків москалів.

Ця маленька примітка ілюструє лише тодішні обставини та реакцію гетьмана на несподіванки. Нам і це не цікаво! Нам цікаво чи думав наш гетьман у той час, а ліпше сказати, чи він взагалі умів думати?

Не генерал от кавалерії московського війська, а звичайний штабс-капітан піхоти думав би так: “Я не знаю, як довго збираються німці сидіти в Україні? Війна, що йде ще на заході — може завтра скінчитися як не просто миром, то тим, що французи при допомозі американців прийдуть до Рейну. Тоді німці заберуть своїх Фріців з України і погонять їх захищати західні кордони. Тоді Ленін, що тільки й чекав, щоб німці забралися геть, пожене своїх голодних Іванів по український хліб. Чи ж поміщики в стані будуть батогами зігнати Куданівців, озброїти їх ціпами та вилами та послати їх назустріч московській орді?”

Генерал од кавалерії так не думав!

Авторові Хроніки пригадалася одна сатира, яку написав один московський письменник після японської війни:

“В польовий лазарет принесли полковника, раненого в голову. Лікарі скоренько, щоб урятувати його життя, покладали його на стіл, одпиляли йому верхню частину черепа,

вийняли мозок, вискребли з решти голови скалки кісток і вже хотіли вставляти йому мозк у голову — та тут влітає в лазарет ординарець з наказом од головного штабу: — полковника Закльопкіна підвищити в генерали. Полковник навіть через наркоз почув це і зірвався зі стола, схопив свою верхушку голови, поставив її на місце і натяг шкіру, та скочив до дверей, та там почув ще — якийсь лікар крикнув “Ваше превосходітельство — ви забули мозок”! Генерал Закльопкін на ходу відповів лікареві: “про мозок забудьте... Генералові мозок непотрібний”...

Чи не був той полковник Закльопкін прототипом генерала од кавалерії?

Тут проситься у Хроніку ще одна аналогія: чи не був той Закльопкін прототипом і тих у московському головному штабі в 1917 році, коли Український генеральний комітет хотів формувати з українських вояків у московському війську на початок хоч три корпуси правдивого війська. А з півтора мільйона українців можна було сформувати не менше як двадцять корпусів з більше чи шістьдесят тисяч вояків кожний!

* * *

Автор хоче закінчити цю першу частину Хроніки просьбою до майбутніх істориків і дослідників визвольного руху. Забудьте, панове, у ваших писаннях, про час од кінця квітня до середини листопада 1918 року, бо в той час не було визвольного руху. Той час забрала для себе безглузда авантюра московського генерала од кавалерії і вона нічого спільного з визволенням, або відродженням України не мала.

—o-O-o—

II

Друга частина Хроніки буде присвячена українському військові та його боротьбі з московською ордою, та тими, що тій орді помагали.

Та перед тим як почати про військо і його боротьбу — (у січні 1919 року ми мали уже, за свідченням деяких мемуаристів, 66,500 вояків піхоти та 1,460 кінноти, в листопаді та грудні 1918 року було може втриє більше, але те військо воювало лише проти гетьмана — а не за визволення України і тому не пішло захищати кордони рідного краю) — ми мусимо трохи розглянутись в обставинах нашої боротьби. Це займе трохи часу і одхилить нас од нашого прямого завдання на деякий час, але автор вважає це необхідним, бо молодшим поколінням трудно буде зрозуміти: чому і як це сталося?

В старі часи було так, що навіть у спокійний час дві країни, що мають між собою кордон, посилали одна в другу сотні своїх шпигунів, щоб вивідати, чи не має та друга країна яких намірів? Особливим інтересом отих вивідів був рух війська здовж кордону, число війська, озброєння і таке інше. Стосовно до відомостей, які вони здобували і самі вони, відповідно, міняли дислокацію свого війська. Вони ніколи не покладалися, навіть на дружні дипломатичні стосунки між собою. Вони завше були готові прийняти перший удар, коли той друг стане ворогом.

От, наприклад Україна, вона, маючи кордон з московщиною приблизно 2,600 кілометрів довгий — мусіла б мати на кордоні з московщиною що найменше 1,040,000 та ще половину того числа для обслуги того війська, тобто постачання війська зброєю, харчами, для планування операціями (штаби), для помічних одиниць, та першої, близької резерви. Докупи звівши — це буде якраз оте магічне число 1,580,000 українських вояків у московському війську.

Як би про це думав “ясновельможний генерал од кавалерії” — він міг би легко мати відомости про скупчення більшовиків на кордонах України і про наміри їх відносно України. Бо до нього ж тягли сотні бувших офіцерів москов-

ського війська, та й поміщики, які, згубивши свої маєтки у Московщині, тікали од неминучої смерті під його булаву і вони бачили що там у московщині діється. Та... Може він і мав ті відомости, але йому було байдуже — що станеться з Україною, як він, разом з німцями утече з України.

Нам гетьман не залишив жадного війська, окрім запоріжського коша та полку Костя Гордієнка, в яких, щедро оцінюючи, могло бути яких чотирі тисячі вояків. З таким військом можна було захищати лише сім — вісім кілометрів фронту, та й то лише при умові, що вони будуть мати певне і міцне запілля. Якраз отого певного запілля вони не мали. Вони були в прикордонній полосі. А всім відомо, що в прикордонній смузі населення є завжди мішане. В цьому випадку: московська домішка, хоч і була в меншості, була більш активна чим українська більшість. Ота меншість могла шляхом саботажу одрізати Запоріжський Кіш од шляху на з'єднання з іншими військовими формаціями в глибині України. Тому і Запоріжський Кіш мусів відходити з боями од кордонів у глибше запілля (яке, до речі мовити, було ніяк не певніше, як там, при кордоні). Уже глибше в Україні до запоріжців почав приєднуватись український молодняк. Це підбадьорувало запоріжців, підтримувало їхній дух і волю боротися далі. Але того молодняку ледве вистачало, щоб поповнити втрати несені в боях.

Про наших запоріжців, як і про ціле військо, ми будемо говорити трохи пізніше, але зараз ми мусимо ще трохи поговорити про обставини та умови, в яких ми починаємо другий період визвольної боротьби. Про нашу рішучість завзяття, витривалість і т.п. уже багато було написано у ріжних спогадах і може автор часом теж не втримається перед спокусою та згадає щось про цей крам, але зараз він хоче, на хвилину, “сісти на свої сани”, (бо завдання хронікаря є писати як воно було — а не відповідати на питання “чому”?)

Тому, що другий період збройної боротьби різниться од першого тим, що в першому ми боролися за самостійність, а в другому ми будемо боротися за збереження самостійності — ми й розмежимо ці два періоди один од другого. Забудемо про перший, бо в ньому було більше боротьби партійних політиків між собою, ніж праці для добра України, але ми, з того першого періоду візьмемо з собою два позитивних факти: — початок організації українського

війська та визнання, навіть нашим ворогом, московщиною, нашої незалежності.

От за цю незалежність і буде ще роками битися наше військо. Воно, навіть — переможене зброєю — не перестане і в чужині боротися, несучи в світі ідею незалежної України.

Але автор вернеться в “не свої сани”. Він сподівається, в цей спосіб, підвезти молодше покоління ближче до зрозуміння “ч о м у” події розвивалися не так — як було бажано і потрібно. Хай читач сам, читаючи далі Хроніку, знайде відповідь на оте “чому”!

* * *

Дві тисячі шістьсот кілометрів кордону навстіж одчиневого для ворога, а позаду ще яких тисяча кілометрів кордону з іншими сусідами і, теж без охорони. За ними сидять румуни та поляки. Вони сидять і чекають, поки червона орда займе половину України — тоді й вони може посунуть в Україну, може їм теж пощастить відірвати од України яких півсотки тисяч квадратних кілометрів для своєї експансії!. А у нас? Довкола Києва стоять 66,500 піших вояків на коло 1,500 кіннотчиків. Та і в тих 66,500 є багато отаманів, які вважають своїх вояків їхньою приватною власністю і будуть воювати лише, коли їм самим сподобається. Вони не визнають ніякої влади над собою (Оскілко, Волох і їм подібні).

Од Києва, назустріч ворогові, війська не можна послати, бо в Києві — ще з 1917 року залишилося вороже наставлення проти України і робітники у спілці з босьяками можуть знову спробувати повстання.

Війська! Війська! Свідомого українського війська потребувала тоді Україна. Україна потребувала тоді, ще й багато пропаганди, але не з рукава Винниченка, котрий втисся і в другий період збройної боротьби. Пропаганди чистої, української, національної! Позатим вона потребувала українських Отасюлевичів, навіть Губіних, котрі уміли б і організувати і адмініструвати!

А у нас було ось що:

Почнемо з того самого Лебедина, що вже грав роллю стандарту для Лебединів та їх повітів.

Під кінець листопада 1918 року, з упадком гетьмана, з відходом німців у свій фатерлянд — і лебединську адміністрацію з її комендантом, комендантською сотнею разом з її

командіром Карабаном — корова злизала. Лебедин залишився без влади. Новий український комісар, або комендант або приїде або ні. І як звичайно — лебединці будуть мусіти на нього чекати досить довго! Може замість українського — вони дочекаються знову якогось Губіна.

На цей раз Лебединці не сплять, лише дрімають: невідомо з чиєї ініціативи і невідомо, хто почав формувати “дружину”, кажуть для охорони порядку. Звідкись знайшлися навіть гроші, бо “дружина” буде платити дружинникам по двадцять карбованців на день. Туди побігли усі лебединські прапорщики та поручики, але вони не матимуть ким командувати, тому по тижневі часу “дружина” перестане існувати. На її місце хтось формує “охоронну сотню”. Але в цій сотні є “охоронники” а немає прапорщиків, бо тут не буде двадцять карбованців на день!

Тим часом через Лебедин пересуваються невеличкі військові формації, кожна з яких має свого отамана з чудернацьким прізвиськом: Насерва, Сузима тощо. Вони кажуть, що вони “вільне козацтво”, а лебединці кажуть, що це “комендантські сотні” з інших Лебединів, котрим треба переховатися од народньої помсти за їхню вірну службу поміщикам.

Нарешті до Лебедина прибули дві особи, про яких хтось пустив поголоску, що один з них буде комендантом Лебедина і повіту, але котрий з них ним буде — ще не відомо. Один з них є ніби-то підполковник, другий сотник. Одночасно з появою цієї “влади” — з’явилася в Лебедині і відозва, підписана персоною теж у Лебедині невідомою, а саме Омельченком-Косташем. Сам вигляд тої відозви насував думку, що вона друкована десь у містечковій й друкарні, а не в Харкові в “губернській типографії”. Окрім того вона була досить потерта, знак того що її хтось довго носив у кишені. В тій відозві — Омельченко-Костах закликає до формування **Слобожанського Коша**. Все стало ясно після того як сотник Ключко (з його слів: походженням з Кубані) оголосив, що він починає формувати “перший Лебединський курінь Слобожанського Коша”. І то оголосив не офіційними, друкованими оповіщеннями — а вербально, в розмові з деякими лебединськими штабс-капітанами та прапорщиками.

В першу чергу до Куріня почали зголошуватися пра-

порщики з родин багатших крамарів, та синки “управляючих” невеличкими маєтками, про яких ніхто не міг би подумати, що вони мають якесь відношення до української боротьби за незалежність. Менше зголошувалося таких, що почували себе українцями, у цих нуртувала думка: може це вже час взятися знову за зброю. Серед цих останніх були і молоді студенти, і пара унтерів з московського війська і зо два десятка молодих хлопців, що ще не були у війську, але почували себе здібними воювати.

Але до куріня почали прибувати, не відомо звідки, цілі маленькі групи озброєних “вояків”. Кожна з них мала свого “отамана”, або сотника. Цілими сотнями вони не були, бо там було по тридцять-сорок чоловік, але вони не хотіли бути ні докомплектовані лебединцями, ані влитися в сотні які будуть сформовані з лебединців, та куданівців. Таке дивне поведження отих “загонів” викликало у лебединців підозріння. Та коли вони питали Ключка: що це має значити? — він відповідав: спитайте коменданта міста! А комендант був “інкомунікадо”, його ніхто не міг ані побачити, ані з ним говорити.

Оті маленькі “загони”, як приходили до Ключка — такі зникали. В його курені, одного дня було триста сімдесят вояків — другого тільки сто дев’яносто... Завтра буде двісті вісімдесят. Вражіння було таке, що цей курінь є щось на взір “проходного пункта”, але для кого сотник Ключко працює?

Ті лебединці, що вже були в курені, намовляли й мене пристати до них. В цей час я мав довшу розмову з моєю, тепер уже порадницею мамою, я їй сказав, що сидіти тут у Лебедині довше — немає жадного сенсу. Тут не можна ні починати нового життя, ні кувати якісь пляни на майбутнє. Майбутнього мабуть уже і в цілій Україні немає. Але там, десь коло Києва є ще значна купка людей з думками яких і моя думка сходиться. Я піду туди до них, може серед них я теж на щось придумаю!.. Сидіти тут у Лебедині та чекати поки сюди знову прийдуть червоні? Ти й сама знаєш, що на цей раз Лебедин одним Вернидубом не одкупиться од помсти. Вони нароблять тут сотні Вернидубів. А як я й проскочу через їхнє решето — вони мене мобілізують і пошлють убивати однодумців.

Мати розуміла ситуацію і прийняла мої резони. Лебедин уже чує, що москалі вже зайняли Харків і сунуть далі у

всіх напрямках, так ніби хотять оточити одразу пів України. Залізницею з Лебедина уже можна дістатися лише в руки червоних. А хто ж цього хоче? Іншими шляхами, по одинці, небезпечно й пробувати, бо скрізь вештаються банди отих “кольок”, “мішок” та інших, що шукають де ще можна “пограбувати награвоване” і тому шукають того награвованого навіть у торбинках, з якими йдуть селяни до міста по пару фунтів соли. Єдиний шлях: — це йти в отой курень і, коли буде потреба маршувати з ним, хоч мені вже давно було ясно, що той курень ані до Києва, ані до якоїсь більшої частини, хоч і не зовсім регулярного, а все таки, війська — не збирається йти.

В куріні, коли я до нього прийшов, уже було дві групи лебединців. Одна з них це оті, що одверто звали себе українцями, друга це синки багатих крамарів, синки “поміщиків” та “управляющих”, ті що розкошували на службі “ясновель-можному” і т.д. Мова в курені офіційно була українська але в ужитку була московська. Ключко порівнюючо часто розмовляє з “отаманами” отих перехідних груп і теж часто з лебединцями, котрі не вмінють, або не хотять говорити українською мовою і, як українці іншої групи уже помітили — інформує їх про становище, — але дуже рідко інформує українців з Лебедина. Натомість часто налягає на те, що ми мусимо йти в народ, та вербувати охотників до вступу в курінь. Один з наших каже: “Ключко хоче, щоб ми створили йому міцний арьергард, коли останній з отих чужинців покине його курінь та піде в світ за очі, та й сам він буде готовий втікати звідсіля!” Здавалося це бути правдою. Тому ми рішили організувати і власну розвідку і власний плян збереження душі в тілі.

Ми знайшли хорунжого Дмитра Ключника. Перед революцією він був на фронті молодшим старшиною в розвідочній команді, а тепер, з батьком шиє “галіфе на випуск” (нова мода) для місцевих парубків, та часом бере собі відпуску і вправляється в мистецтві військової розвідки. Отой Ключник мусить нам вивідати що там робиться в Сумах, у Боромлі, в Тростянці. Ми вибрали ці три пункти, бо зимою до нас небезпека може тільки залізницею приїхати. Він охоче погодився зробити нам цю прислугу. Навіть більше — він приобіцяв нам співробітництво його приятельки Ліди, що була телефоністкою на телефонній цен-

тралі; вона буде часом викликати Суми та Боромлю, звідтам її професійні приятелі будуть її повідомляти, що там у них робиться і в разі небезпеки — заалармує нас. Але для цього ми мусимо, на телефонній станції, постійно мати нашого ординарця, щоб вона могла зразу ж передати нам вістку про небезпеку. Окрім того ми просили того хорунжого, щоб він організував для нас “обоз”, тобто валку у вісім підвод з міцними розвальнями, щоб вони вивезли нас з Лебедина на яких 25-30 кілометрів. Це нам було потрібно, бо ми не вірили, що сотник Ключко вивезе і нас з Лебедина, коли буде сам втікати. Ключник і на це погодився.

Тиждень пізніше, наш ординарець десь коло восьмої години вечора прибіг з вісткою од Ліді, що в Боромлю прийшов якийсь ешелон з військом. Ординарець уже повідомив і Ключника. Він уже побіг збирати підводи. Вони будуть нас чекати на розі, де “замкова” вулиця виходить з базару!...

О півдванадцятої вночі 13 січня 1919 року ми покинули Лебедин і помандрували для декого “в безконечний шлях”!

Маршрут: Веприк, Зіньків, Миргород, Лубні.. Ключків курінь з кожним етапом малів. Маліла і наша група, бо не легко йти, коли ти не знаєш — куди ти йдеш! В Лубнях нас лишилося тільки семеро. В Києві ще двоє відпали. У Вінниці нас прибуло п'ятеро!

У Вінниці військовий начальник послав нас у 55 піший, козацький “народного визволення”, охочекомонний полк. Йдучи до того полка, ми пробували розшифрувати назву нашого полка: Михайло Горошко каже, що йому не подобається ота вставка “козацький”! — Чому? — бо воно може значити, що там старшини не мають права голосу!.. Далі: “народного визволення” — тому що ми є у вільній частині України — це може значити що ми зразу підемо визволяти народ од москалів на теренах уже ними окупованих! Але це Горошкові не подобається. Народ треба визволяти, але Лебедин?.. Хай він на два-три роки залишиться під червоним урядуванням. Може тоді лебединці зрозуміють які дурні вони були — коли була змога стати вільними. Гумор Горошка був дуже макабричний, але я з ним погоджувався. Передостатнє слово “охочекомонний” — ми рішили спробувати розшифрувати його коли вже будемо в полку.

В полку мене з двома унтерами послали в шосту сотню (у списку 220 вояків), а Горошка з одним козаком у восьму.

Коли я з'явився до командіра шостої сотні і одрапортував йому, хто я є і чому приходжу в його сотню — він назвав себе, але мені здалося що прізвище було неправдиве. (В ті часи рідко од кого можна було почути правдиве прізвище, а ще рідше назву місця звідки чоловік походить). Але мусимо обійтися з тим, що нам сказано: хорунжий Нишпоренко, раніше народний учитель. Командує ротою уже шість тижнів і виглядає підходящої особи якій можна передати роту і піти на службу деінде! Чому він каже “роту” а не сотню? — Бо в цій сотні є більше як дві сотні вояків, але... лише на папері, бо позавчора видавали з цойггауза умундування і чоботи тому сьогодні в цій сотні є не більше як сто двадцять. За три тижні сотня знову буде укомплектована, бо за три тижні будуть знову видавати умундування. Козаки, зразу після роздачі матеріялу з цойггауза — зникають і вертаються в полк за два-три тижні, але під іншими прізвищами. Наприклад Погорілий, що дезертував, разом з рушницею, в новому мундурі — прийде назад у лахах, без рушниці, але з новим прізвищем: Новохатський. Чабан прийде Пастухом, і т.д. І так буде напевно аж до того часу, поки в цойггаузі є умундировання та зброя. Коли цього не стане — не стане й полка. Вся біда в тім, що до цього полка зголошуються тільки мешканці повітів, що лежать недалеко од Вінниці: Літин, Летичів, Немирів тощо...

Розмова з Нишпоренком була дуже довга, в ній він жалівся, що полк уже кілька разів кликали до фронтової служби, але командір полка завжди викручувався: полк іще не добре вимуштрований! Він потребує ще пару тижнів до укомплектування помічних команд і т.д. А муштра?.. Він, Нишпоренко, за шість тижнів перебування в полку — ні разу не бачив на полігоні жадного козака з рушницею. Та “завтра ви сами побачите, як я поведу вас до сотні, щоб ви з нею познайомились!”.

Другого дня я побачив! І послав одного з моїх унтерів до Горошка з запрошенням на бесіду зі мною. Горошка не було в сотні і унтер мусів залишити в сотенній канцелярії записку до Горошка з запрошенням. Де є Горошко? Можливо, що він пішов до міста!

Так, Горошко був у місті. Другого дня він прийшов до

мене і випередив мене почавши розмову:

— Я знаю, що ти хочеш сказати, тому я й ходив учора до міста, і спіткав там одну цікаву людину, яка нам може стати в пригоді. Ти знав Юхима Івка? Коли ні, то може знав його родину, бо він сам уже давно не був у Лебедині. Перед війною він учителював у Самарканді. В часі війни був хорунжим, в 1917 році пішов у Богданівський полк, а сьогодні він є адьютантом у 1-му курені “Загону Ковенка”, що його формують отут у Вінниці. Він пропонує нам службу в курені. Що ти на це?

— Ох, Михайле, ти вже заслужив “малу бронзову медаль на станіславській ленті, з написом за усердіє”. В цей спосіб 55-й піший і т.д. полк позбавиться нас, а ми позбавимось обов'язку служити в ньому!

Ми пішли до Івка. Івко розказав нам: “Отаман Ковенко є комендантом міста і як усякий отаман — хоче мати свій “загін”. Скільки війська в “загоні” він хоче мати — він поки що не сказав. На початок формуємо два курені: першим командує сотник Базілевський, другим буде командувати сотник Ляш-Гусарів. Отаман Ковенко рекрутує свої курені в трохи драстичний спосіб: він виловлює у Вінниці дезертирів і запрягає їх на службу у нього! Натурально, вони і в куренях мусять бути під стислим контролем, щоб одучити їх од призвичаєння дезертувати. Перший курінь уже закінчив формувати першу сотню, форсує формування другої, що робить Ляш-Гусарів у своєму курені це нам не цікаво.

В той час, як ми говорили з Івком, прийшов до “штабу” сам командир куреня, сотник Базілевський і з ним особа в темній “чинарці” з чорною шапкою на голові і окулярами на носі (представлена нам як “підполковник” Ніговський). Івко одрапортував командірові сказавши: — ці два старшини є його земляки з Лебедині і вони хочуть служити в курені.

Курінний промовив: гаразд! один з них доформує нашу команду зв'язку, а другий піде ось до цього пана, що буде нашим інтендантом. На цім вони відійшли, зобов'язавши нас розпочати службу якнайскорше.

Коли “начальство” відійшло, Горошко пішов назад до полку забрати наші “манатки” і обох унтерів, а я залишився з Івком. Йому було цікаво довідатись більше про Лебедин і при тім моє “куррікулюм віте” починаючи од 1913 року. Кінчаючи оповідати про Лебедин, замість говорить про моє

куррікулум віте показав йому мій послужний список.

Я не знав Івка в Лебедині перед війною, бо він був десь у Туркестані, а я в Білорусії, тому я попросив його розказати мені дещо про себе.

Він мені розказав, що він перед війною пару літ учительовав у Самарканді і в той же час підготовлявся до вступу в Педагогічний Інститут. І все було б добре, тобто він був уже абсолютно певний що його туди приймуть та тут прийшла війна. Звичайним шляхом він став прапорщиком. Революція його застала на фронті. Коли він почув про Перший Військовий З'їзд, він пішов до свого командіра порадитись. Командір був, надиво, приязний і дав йому "мандат" од семисот українців-воjakів у полку. По закінченні З'їзду він залишився на деякий час у Києві, та коли почалося формування Богданівського полку, він зголосився в полк і його прийняли. Він "воював", аж поки прийшов гетьман. Він серйозно взявся знову за підготовку до Педагогічного Інституту, але восени виникла нова революція, уже українська. Гетьмана "прогнали з посади", наукові заклади причинили свої двері. Та й здоровий сенс теж причинив двері — бо "будеш ти в школі — прийдуть більшовики, зачинять твою школу, оголосять тебе "паразитом" і зрештою, як не розстріляють тебе, то пошлють у "Красную Гвардію, чи армію" і скажуть "бей буржуев — спасай Росію", а це йому зовсім не до смаку! Він був розігнаний дістатися до Кам'янця, там організується університет, але отут у Вінниці спіткав Базілевського, з яким був у Богданівцях і той переконав його, що ліпше зачекати з освітою до часу, поки будеш певний, що твою школу не розчавить тяжким чоботом отой "Гунн", що гряде зі сходу!

При кінці нашої розмови я запитав Івка: "Чия це ідея формувати "Команду звязку" при курені? Чи може вона буде обслуговувати і другий курінь?"

— Перше питання, як можливо і інші, що можуть пізніше виникнути, легке для відповіді: "у нас є отаманом Ковенко! Все, що він робить, чи наказує робити — це все походить од нього. У нього є начальник штабу загону Ковенка, який зветься підполковник Мишаків, може він помагає Ковенкові в плянуванні цього загону — це нас не мусить цікавити. А друге питання... Я й сам покищо не знаю. Та напевно і Базілевський не знає!

Гаразд, підемо за планом Ковенка! Бунчужний Манжула, з команди зв'язку, бувший телеграфіст. Він був у якомусь полку московської армії старшим унтер-офіцером зв'язкової команди, значить він знає своє діло. Тут можна було б обійтися і без начальника команди, але коли "начальство" так хоче — не будемо перечити. Я буду доформовувати команду (Горошко піде в помішники до полковника Ніговського). Манжула був добрий унтер, з ним і працювати буде приємно. Він уже має шістьдесят спритних хлопців, яким він щодня викладає теорію зв'язкової служби. Практично приступити до науки про телефон, та сигналування він ще не міг, бо немає матеріялу потрібного для цієї роботи. Добре! — Ми складаємо зараз список потрібного нам матеріялу і пошлемо його Базілевському, а тимчасом почнемо учти хлопців альфавету Морзе, та й науки користуватися ним для сигналування чи то прапорцями чи ліхтарем. Цей спосіб телекомунікації, правда, трохи застарілий, але при деяких обставинах він не є гірший як телефон!

Список інвентаря ми склали. Послали його Базілевському, він напевно послав його Ніговському і нам треба чекати. Тому що чекання може бути занадто довгим — я приватно попросив Горошка, щоб він нам допоміг. Два дні пізніше ми вже мали три польових телефони і з пів кілометра теж польового телефонного дроту. В той же день наші телефоністи уже розмовляли телефоном з одної кімнати в другу, в готелі Савой, де вони були отаборені. Альфавет Морзе і користування ним були і далі предметом науки, Манжула уже мріяв про телеграфний ключ, але це була лише мрія.

Курінь дістав наказ зі штабу Загону підсунутись ближче до фронту, який був уже між Фастовом і Козятином. Ми поїхали залізницею до Калинівки і ледве встигли розвантажитись з вагонів, як першу і другу сотні було послано вліво од залізниці в напрямку до Хмільника, там треба було зайняти двоє сіл, щоб створити заслону на випадок, як ворог захоче обійти залізницю та захопити Калинівку в тилу нашого війська, що б'ється коло Козятина. Штаб залишився у вагонах. Зв'язкова команда була неужиточна на фронті, та тут би можна було повчити наших хлопців, як можна бути шпигуном, користуючись польовим телефоном і десятком метрів телефонного дроту. На жаль у нас не було "клешнів", щоб з їхньою допомогою влізти на телефонний стовп. Може

ми це спробуємо іншим разом...

Штаб загону міг би мати зв'язок з сотнями, що пішли вперед, — кінними естафетами. Але чи мав наш “штаб” кінних ординарців?.. Замість ординарця, прибіг до Калинівки бунчужний першої сотні Габрилевич з повідомленням, що першої сотні уже нема!.. Сотня йшла чотовою колоною. Сотник верхи їхав перед сотнею, а він ішов, трохи далеченько з-заду, щоб бачити, чи козаки не втікають десь у поле. Раптом із села почалася густа стрілянина і сотня, разом з сотником, зникла. Бігти вперед, щоб побачити, що там сталося, він не міг, тому він вертає назад до штабу... А де друга сотня? Цього бунчужний не знає, бо друга сотня йшла іншим шляхом... Значить, не було зв'язку і між сотнями! Чи не буду я з Манжулою винним у загибелі сотень? Але мені було наказано сидіти в Калинівці і чекати наказів!..

Тієї ночі наш загін з рештками куреня причепили до якогось потяга і повезли через Вінницю, аж до Жмеринки, де залізничники остаточно розформували “загін Ковенка”: вони одчепили половину нашого ешелона і послали на Проскурів, а нас зі штабом загону і частиною першого куреня — на Вапнярку. Про це полковник Мишаків довідався на Вапнярці вранці другого дня. Сам отаман Ковенко напевне з другою частиною його “загону” поїхав до Проскурова.

Мишаків командує “загоном”, його накази енергійні і “чіткі”: пошлять кілька підстаршин в поблизькі села, зібрати підводи для нашого маршу в напрямку на Могилів. Рештки першого куреня і козаків “штабу загону” послати вперед під командою хорунжого Горошка, ми їх доженемо як дистанемо підводи!..

Горошко повів свій “загін” уперед. Ми чекаємо підвод. Кілька годин минуло, поки наші післанці повернули з підводами. Підвід було тільки сім. Кожен післанець привів тільки одну підводу. Мишаків починає “розпикати” післанців за погану службу. Тоді один зі старших унтерів повернувся до полковника і, стримуючи себе, мовив до нього: — пане полковнику, як мав чотири підводи, та коли виїздив з села — три фури пішли в розтіч, мусів я злізти з воза та гнатися за ними? Тоді б я й цю підводу стратив!

Гаразд! Покинемо деяке майно. Покинемо й цілий вагон амуниції, що є в нашому ешелоні і поїдемо за нашим військом, що вже майже три години в дорозі на Могилів.

Пізно по обіді ми спинилися в якомусь селі, тут ми будемо ночувати. Коло мене зібралися оті сім підстаршин, яких Мишаків “обшторцував” за погану службу, їм не приємно бачити обличчя того “начальника”. Добре, ми будемо разом, і окремо од великого начальства. Хай воно там спить на перинах, ми для нас випросимо соломи і переночуємо он в отій хаті!.. З хазяями не було трудно домовитись, ми вже намовили господиню зварити нам вечерю, та тут надійшов господар хати і сказав нам, що наше “начальство” знову погрузилося на вози та їде назад до залізниці. Хтось їм сказав, що на Могилів їхати небезпечно! Коли ми знову зібралися та побігли до штабу — його вже не було. Не було й підводи для нас... Отут я почув, що й наші вояки уміють матюкати не гірше од москалів... Але ми в дуже скрутному становищі. Йти на Могилів? — Наша зброя зі штабом поїхала до залізниці! Ночувати в селі, бо вже сонце за обрієм? — ми без зброї і нас лише восьмеро! Доганяти пішки наше начальство? — так вони ж їдуть кіньми і їм тепер лекше на возах, бо вони покинули вісім пасажирів!..

Я згадав Горошка, котрий повів яких сімдесят вояків з рушницями, але без набоїв — і мені стало терпко! Але стояти та думати у нас немає часу. Марш до залізниці! А надворі уже темно!

Йти вночі, в незнаній околиці, ми переконалися не є практично. Ми збилися з дороги. По парі годин маршу ми натрапили на село, якого по нашому міркуванню тут не мусіло бути. Треба довідатись де ми є? На наше щастя, в селі ще не всі спали. В першу хату, де ще блимало світло, ми й постукали. Нас пустили в хату. Треба було якось з'ясувати господарям, хто ми є та звідки і куди ми йдемо. Це завдання взяв на себе один унтер, він знав, як треба поводитись у таких випадках і стосовно до питання — часом говорив і правду, а більше баламутив господарів, та так зручно, що вони не могли спіймати його на брехні. Зрештою я попросив господаря, щоб він дав нам пару кулів соломи, та ми отам, десь у кутку покладемося спати, бо ми цілий день і пів ночі були в дорозі і таки трохи змучені.

Коли солома була вже розіслана, вояки витягли з своїх заплечних мішків три нових палатки (останній подарунок отамана Ковенка), розіслали їх на соломі і ми поклялися спати. Та перед тим — господар, як побачив оті палатки,

чухаючи потилицю мовив до унтера: — чи ви не продали б мені хоч одну з отих палаток? (Тоді вже всі знали, що можна пошити з отих палаток). Унтер кивнув до іншого вояка: “давай твою”, і одночасно витяг свою і даючи їх господареві мовив: платити за них ти не потребуєш. Ти заплатив уже тим, що пустив нас переночувати.

Вранці господиня приготувала нам добрий сніданок, а ще й дала на дорогу досить величенький хліб і порядний кусок сала — “не знати де ви будете обідати!”

Господар вивів нас на дорогу і показав напрямом: вліво на Вапнярку, вправо на Крижопіль. Ми вибрали Крижопіль, бо як наш штаб поїхав на Вапнярку — він може сьогодні бути в Крижополі. Один підстаршина каже: “чомось у мене руки сверблять. У мене це завжди трапляється, коли я маю комось щелепи звернути!” Старший унтер промовив: “обережно, він ще тим часом полковник!”

В Крижополі ми пішли на залізничну станцію, нам треба було трохи відпочити і вирішити, що нам далі робити. Та в ті часи вирішувати — нікому не було потрібно — за всіх рішали обставини. У нас була мета дістатися до справжньої військової частини. Але як знайти ту “справжню” частину?

Мої “комбатанти” жували хліб та сало, а мені було не до їжі. Мені вже ставало трохи моторошно. Шукаючи війська, місця де й мій досвід можуть ужити на щось корисне, я трачу час і віру, що я колись знайду те, чого я шукаю. Пригадую слова капітана Кржижановського (ще в московському війську) — “твоя мета? Ти міг би йти до неї у лаві твоїх однодумців і то під команду доброго і сильного волею лідера, котрий не спинявся б перед жодними перешкодами!..” Де ж є той лідер? Отут, на оцій галузі залізничі є напевне з півсотні лідерів, які може й мають ту саму мету, яку й ти собі поставив, але якою дорогою вони тебе поведуть? Чи знають вони — як треба вести? Може вони такі самі лідери, як і твої бувші командіри: Ключки, Базілевські, Мишакови, Ковенки? Ще один такий лідер і я скінчений! У мене не лишиться ні волі йти до мети, ані бажання триматися на шляху до неї!

Я два роки служив у ворожій мені армії з метою пізнати її, перейняти од неї всі позитиви і передати їх нашим людям. Я порівнював характер наших “Іванів” до характеру ворожих вояків і помилявся думаючи, що наші стоять вище од

ворогів, що вони свідоміші свого обов'язку робити те, що їм наказано, що їм можна прищепити оту “свідому дисципліну”, яка допоможе майбутнім лідерам вести їх до перемог...

Вести до перемог? Кого? Отих п'ять тисяч, що сидять у казармах та спорожняють величезний склад зброї та умундування, що тягнуть рушниці у село, щоб озброювати “мішок” та “кольок”, які будуть нападати на потяги з постачанням для вояків?..

Я й не помітив, що коло нас уже стояло два вояки. Один мав на голові чорну шапку з червоним шликом. Чую питання:

— Хто ви такі? — Відповідь:

— Загін Ковенка!

Той другий козак, що був без шлика, каже до першого: “так це наші!”. Це був Тихін Комисарів, не тільки “наш” з першого курія загону Ковенка, а й з Лебедина. Він зразу підступив до мене і почав оповідати, що відступ штабу до залізниці наказав полковник Мишаків і то так скоро, що він, Комисарів, не мав часу попередити нас. Тепер Мишаків і Ніговський, та ще пара людей зі штабу Загону сидять заарештовані, а Базілевський з Івком — поїхали шукати Запоріжський кіш, бо вони старі Богданівці.

Я не міг утриматися, щоб не нагадати Комисарову: “Коли ти був в учебній команді в московському війську, тобі не раз товкли в голову: “Сам погібай — а товариша виручай!” Чи ти не думав, що це пасувало б добре і до українського війська?”

До нас підійшов ще третій “чужинець”, у чорній гімнастюрці, чорних “галіфе” і з сірою кубанкою на голові. Певне це трохи вище “начальство”! Той, зі шликом, одрапортував йому про нас, називаючи його сотником. Цей сотник мав “пенсне” на носі. Це мусить значити — що він правдивий старшина. З ним буде лекше порозумітися.

Він почав говорити до цілої групи: — “Наша частина називається Запоріжська Січ”. Нею командує Отаман Божко. Я є командиром першої сотні і називаюся сотник Шапоренко. Тому що по відомостях, які ми маємо, ваша військова частина вже більше не існує і ви прибули на територію, де перебуває Січ — ми мусимо взяти вас до служби в нашій частині. Як що серед вас є досвідчені вояки, тобто такі, що

вже служили в московській армії, я мушу попередити вас, що у нас є подекуди інші порядки, як у інших бойових одиницях, бо ми є Запоріжська Січ і перейняли звичаї і порядки старої Січі.

Я обізвався: — можна запитати, пане сотнику, чи всі порядки і звичаї у вашій Січі є ті самі, що були у старій Січі? Тоді наприклад було, що Січ була незалежна од гетьмана. Чи ця “молода” Січ є теж незалежна од якоїсь вищої команди? Сотник Шапоренко відповів: — На це питання вам відповідь сам отаман Божко, до якого я вас пошлю, але перед тим дозвольте мені одіслати ваших людей до отамана, а з вами я хочу трохи поговорити! Згода?

Після того як він наказав своїм козакам одвести моїх “комбатантів” до Божка — сотник присів до мене на лавці. Він хоче дати мені пораду, як можна говорити з отаманом, щоб результат розмови не мав небажаних наслідків. Перш за все, — не ставте йому отого питання, з яким ви звернулися до мене. У нього може й справді є думка стати сувереном, але він знає, що з цим військом, яке він уже має — він є ще дуже далеко од того, щоб почати афішувати свою персональну незалежність. Того війська є ще занадто мало і воно ще не здатне одночасно битися з ворогом і нищити інших претендентів. Та... Як що ви залишилися у Січі, і мені пощастить дістати вас у мою сотню — ми зможемо більше говорити на цю тему. А зараз підемо до Божка!

По дорозі до Божка — Шапоренко ще дав мені деякі вказівки про те, як можна і як не можна говорити з отаманом.

* * *

До старого кошового, Івана Сірка, модерний кошовий, Божко не був подібний. Дуже віддалена подобизна була в тому, що Сірко мав при собі джуру, яким була переодіта дівчина (за це, по старих запоріжських уставах — належало випороти Сірка нагарями, а дівчину обмазати дьогтем, обсіпати пір'ям та вигнати геть із Січі. Та чомусь історія забула це зробити!). Божко мав джурою хлопця, десь коло 14-15 літ віком, в елегантно на нього припасованій “черкесці” з гізірями і теж в елегантних чобітках. Це робило того хлопця подібним більше до пажа ніж до джури. Трудно було припустити, що “лялька” могла виконувати обов'язки джури у “грізного отамана”.

Сам Божко був вище середнього росту, худощавий брюнет, в синьому жупані, чорні штани, можливо “галіфе” (під жупаном не видно!). Виглядає елегантно. Говорить спокійно, не поспішаючи. Люльки в зубах не має (можливо що курить сігари, але в купе ні диму, ні смороду нема). Його купе так само умебльоване зі смаком. У людей, що наслідують інтелігентних і витончених персон, часом буває десь “промах” і якесь “міщанство” — можна приміти або в декорації, або в поведінці. Тут тим часом, цього примітити не можна. Може воно десь і є, але так зручно приховане, що треба стратити багато часу, щоб його знайти. В синьому жупані не було ні “цініка” — штабс-капітана, ні “скептака” — полковника. Здалека можна було уявити тінь архимандрита, що його думка заблудила в четві-мінеї і не спішить із них вибрести, зблизька? Цей тип навчився ховати своє внутрішнє обличчя так добре, що лише випадково, в інших обставинах, його можна спіймати з правдивим обличчям. Твердо є: “ні казармою, ні ладаном од нього не тхне”! Пробую уявити його з оголеною шаблею в руці спереду батальона, з гучним криком “баталіон вперед!..” Ні! Не пасує. Що він бувший офіцер — це є так, але не в строю, а в штабі... Припустимо що він, як той архимандрит заблудив, тільки не в “четві-мінеї”, а в нетрі теорії воєнного мистецтва, та зненацька опинившись перед дійсністю, не поспішає з них вибратись, виграє собі час, щоб призвичаїтись до обставин.

У нас нема багато часу про це думати, бо отаман уже питає:

— Хто ви такий і де ви служили? — Я сказав йому, хто я і що служив у 17 стрілковому полку од початку січня 1916 року до кінця листопада 1917. І перебрів фронт майже од Балтійського моря аж до Стохода, де наш корпус німці майже знищили.

— А в українському війську?

— Мені соромно згадувати, пане отамане, бо то не було військо де я служив, то були підприємства авантюристів, але я завше переконувався в цьому занадто пізно!

— Гаразд! Я вже знаю, що вам трапилось у дорозі на Могилів. Але коли ви побачили, що вас покинули ваші командіри, чому ви знову повернули до залізниці?

— Тому що нас було тільки восьмеро і ми не мали зброї.

Далі на Могилів ми мусіли б пройти багато сіл, де можна було натрапити й на ворога!

— Так! Це правда... Тепер от що: — До нас у Січ усі приходять рядовими козаками. Коли ми бачимо, що людина є здібна командувати — ми робимо ту людину старшиною! Це останнє речення він вимовив, пильно дивлючись в моє обличчя. Маленька пауза і потім далі, так ніби шукаючи реакції в моїм обличчі — нам приємно, коли якийсь січовик, десь на стороні галантно розважає якусь пані, або панянку, але... коли його поведінка вийде з меж пристойности, ми за це караємо... Горілка і жінки в Січі заборонені! Це вам розкаже ваш сотник, котрий он уже чекає на вас!.. Отаман повернувся в півзворота, це мусіло значити, що авдієнція (і іспит) скінчені. Легенький стук закаблуками, чіткий зворот кругом і я разом з сотником на виході з отаманського “шатра”.

Дорогу в сотню Шапоренко вибрав трохи довшу, видно було, що він хоче зі мною говорити. Я не чекав поки він почне, і звернувся до нього: — тут є пара речей, які, мені здається, мають подвійний сенс. Перша з них: чому? “ми робимо ту людину старшиною, — чому не “я”? Перша думка у відповідь буде “Ми, Ніколай второй...” Як це бувало в старовину, — друга: “Ми, Рада Січових депутатів...” як це було після “Ніколая”, отам на тім боці.

— Візьміть по половині з обох, каже Шапоренко. “До цього часу ніхто не знає певно, що у Божка на думці!.. Я вам зараз покажу одну річ, на яку мало хто звертає уваги, але вона вам буде цікава. Я сам довго ламав голову над нею, але рішив, що це зависока матерія для мене і ліпше буде забути про це!”

Він привів мене до одного вагона в січовому “шпиталі на колесах”. Там на вході в самий вагон, з правого боку од дверей була приліплена “об’ява” такого змісту: “Ми нижчепідписані, зібралися на нараді (?) січня 1919 року і ухвалили боротися за владу Рад на Україні... Далі я перестав читати і дивився на Шапоренка. Він мені кивнув і промовив: “читайте підписи!”. Першим прізвиськом було “Волох”, за ним ішло ще тридцять три. Відозва і прізвиська були друковані. Через те що я тих прізвиськ ні перед тим ні після того, за цілий час збройної боротьби, ні разу не спіткав — у мене в пам’яті не збереглося жодне з них, окрім одного: “Поджіо”. Деякі

прізвища були без приставки “отаман”, але більшість були отамани. Я шукав прізвища Божка, там його не було. Але хто такий Поджіо? Прізвище виглядає на якогось італійця! Як він міг записатися між українських отаманів?.. Шапоренко не мав відповіді на це! (Дуже багато літ пізніше, перебираючи в думках “навігацію сальної шкваринки в казані туманної зупи”, я спинився на одному пункті: Оту об’яву підписували отамани, кожен власною рукою, чи не міг отаман Божко так майстерно написати своє прізвище, що складачу друкарні, без наміру допомогти йому, зробив його отим “італійцем?”).

Гаразд! За порадою Шапоренка візьмемо “по половині од обох”: Божкові не дає спати кар’єра і слава Наполеона, але йому ще треба назбирати яких тридцять — сорок тисяч шахтарів у свою Січ перед тим як почати завойовувати світ. А тим часом паралельно до залізниці, якою їздять Божкові ешелони з січовиками — верхи на конях скачуть “червоні гайдамаки” Волоха, котрий зібрав оту нараду та писав “об’яву”.

З галантного розважання, січовиком, якоїсь пані можна зробити висновок, що Божкові не досить слави бути отаманом шахтарів-головорізів, йому хочеться ще й трохи романтики, якої не цуралися ні Цезарі, ні Наполеони. Але Божкова мрія мусить отут і зів’янути, бо з шахтарів-головорізів не наробиш галантних кавалерів — а з галантних кавалерів не наробиш головорізів.

З цим ми дійшли до вагонів Шапоренкової сотні, де він передав мене в руки мого трьохповерхового начальства: ройового — Юрка Коваленка, молодого київського студента; чотового — Двигуна, бувшого ефрейтора в московському війську і півсотенного Якова Щербака, бувшого отця-диякона, що кинув свій підрясник у кропиву та пішов у січовики.

З моїх трьох безпосередніх начальників є лише один, якого можна вважати гідним своєї посади. Це чотовий Двигун, бо він був ефрейтором у московському війську. От з нього я й почну! Та перед тим, як запрягти його в мою персональну службу — треба в йому розбудити “ефрейторську амбіцію”.

Я звернувся до Двигуна: — Ти, “старшой”, мусиш мене озброїти! Де моя рушниця?

— У нас усі рушниці отам, у першому переділі вагону!

— Ходім до нього, я хочу побачити, з чого я буду стріляти! Півсотенний Щербак встрияв у мій діалог з Двигуном: “всі рушниці однакові, яку схопиш — то й твоя!”

— Е ні, пане півсотенний, мене вже три з половиною роки тому вчили знати і берегти свою зброю! Це й чотовий знає, бо й його учили цьому в учебній команді. — Ми пішли де переділик зі зброєю і дійсно, там звалені купою, лежали одна на одній рушниці.

— Бери, яку хочеш, — каже Двигун.

— Ні, старший, ти дай мені якусь, тоді я знатиму, що вона моя!

Він узяв першу зверху і сунув мені в руки. Я зняв мій пояс і на його звороті написав хемічним олівцем номер рушниці. “Тепер вона моя! І я її візьму до переділки, де я сплю, бо, якщо вночі хтось крикне “до зброї” — лізти через сорок пар плечей у куток по зброю — не є так легко”. Я спробував відкрити замок рушниці — він не подавався. Певне, коли в останнє з цієї “гвинтовки” стріляли падав дощ і замок заіржавів. Нарешті, витягнувши замок, я заглянув у люфу... Горобців там не було, але бруду було так багато що й світло через люфу не проходило. Знову до Двигуна: — Старшой, чи тут нема де отої торбинки з “прибором”? Двигун уже посміхається, видно моя тактика, в його навіренні до служби, почала діяти! — “Он там у кутку ще є кілька торбинок. Хлопці викидали той “прибор”, не знаючи, що з ним робити, а торбинки брали на тютюн та кресало!...”

Уже в моєму “спальному покої” (ройовий Коваленко показав мені, де я буду спати) — я почав чистити моє “вогнестрільне оружжя”. Поки я видовбував “шомполом з протіркою” бруд із люфи — Двигун уже розібрав замок на його сім складових частин і чистив ті частини од бруду та засохлої оливи. Ага! Уже є один товариш і у мене, і у нього, бо він був лише один “старий салдат” у цілій півсотні. Решта то були “сірі порції” (так звали у московському війську не обучених солдат), навіть півсотенний був “сірий”, бо він мало розумівся у військовій штуці!...

Іншим двом “начальникам” я мусів пояснити, що я був у хорошому полку в московському війську і що там вояки знали, що як ти не будеш чистити рушниці — то вона тобі колись виб’є зуби.

Шапоренко повчас мене: у Січі ранг немає: командуєш сотнею — ти сотник, курінем — курінний. В отамана “Січі” є помішник — отаман Шило, він колись був у Богданівському полку, здається хорунжим, чимось там прошпетився і його, випоровши нагаєм, прогнали з полка (це “між нами”), він любить улаштовувати собі видовища, в яких нагайка виконує своє завдання. Хлопці йому частенько роблять приемність, тому слідкують за кожним фальшивим кроком іншого, як лише щось зауважать — збирають сотенну Раду, до якої запрошують Шила, і рішають: десять! двадцять! тридцять!. Божко, безумовно, це знає, але мовчить. І Божковим і Шиловим, у першій сотні, фаворитом є чотовий другої чоти, Сніжковський шахтляр з Кривого Рогу, який псує всю сотню своїм знанням “запорожських звичаїв” (це теж між нами!). У сотні є ще один півсотенний, Степан Твардовський з прапорщиків, але у Шапоренка склалося вражіння, що він збирається потихеньку відчепитися од Січі. І коли він це зробить — Шапоренко за ним плакати не буде! Нашим курінним є Куликівський, він теж носить синій жупан і чорні штани, але шапку має сіру, певне, щоб не викликати в отамана підозріння, що він наслідує отамана в одязі з якимось прихованим наміром. Інтендантом у Січі є Окій. Людина не військова, де його Божко вискріб — невідомо. Інтендант тут зветься “коморний”. У Січі є піп. Він часом служить коротку службу Божу. Напевне в його обов’язок входить “святити ножі” (як колись у “Гайдамаках”), але цього ще, поки що, не траплялося. У нас є ще одне — що наближає нас до старої Січі: це є, не такий уже й старий, але сліпий кобзар, Василенко, тільки він не кобзар — а бандурист. Його Божко посилає “на гастролі” в сотні, щоб він, співаючи думи про “Байду”, “Залізняка”, “Морозенка”, тощо, підігривав старий “запоріжський” дух у Криворіжських шахтльорах, та одеських босяках, яких є чимало в Січі... В отамана є два осаули, (так тепер звать ад’ютантів). Один із них це Галайда, його можна пізнати по обличчю, на ньому віспа залишила добрий слід. Другий — Гонта. Як бачите, обидва прізвища списані з Шевченкової поеми “Гайдамаки”. Характером ці обидва осаули не зовсім пасують до своїх “прототипів”. З першого з них ще не обтрисився старий порох, який покриває часом “безнадійних” пра-

порщиків армейської піхоти. Другий, повний запалу стати “Гонтою”, по молодості літ, він часом переборщує. Наприклад, сотня лежить у “розстрільні” “уявний ворог” є яких три кілометри од неї, тут верхи на доброму коні підлітає осаул з наказом отамана “вперед”. Осаул не передає цього наказу сотникові, він просто вилітає перед сотню і гукає: “Сотня за мною вперед! Слава!” і жене свого коня галопом вперед, а сотня починає поволі рухатися пішки! Чи не виходить з цього, що як прийде до бою, то перемога над ворогом припаде на долю самого “осаула”, бо сотня є ще пару кілометрів далеко од ворога?.. Цього осаула ви пізнаєте по тому, що у нього на одній нозі чобіт, а на другій валянок. Він каже, що він був ранений, а очевидці кажуть, що він звихнув ногу злізаючи зі свого коня.

У нас у Січі є деякі приписи, за порушення яких ми караємо порядною кількістю нагаїв. Два з них особливо суворих: перший, це коли хтось принесе на нашу територію самогон, другий — це коли хтось приведе на нашу територію, в даному випадку — в потяг — жінку! Тут є якась недоречність, (над якою Шапоренко спочатку пробував ламати голову — а потім рішив не думати про це). От-там у другому ешалоні стоять дві цистерни з чистим спиртом. Чи ми будемо той спирт возити до остаточної перемоги над ворогом? Шапоренко не знає. Друге: у нашому потязі між першою і другою сотнею є один вагон “другої кляси”. На одному кінці того вагона живуть піп і бандурист, а на другому режисер Горемика-Крупчинський. Це той, що був у генеральному військовому комітеті за Центральної Ради. Тоді він був військовий урядовець — тепер він є режисер майбутнього січового театру. Але отам у того “режисера” є жінка, вона йому буде потрібна для вистав, коли жіноча роля буде необхідна. Окрім того, вона є найкраща артистка на території України... Середина вагону завалена театральним реквізитом, так що сполучення між кінцями вагона немає. Чого Шапоренко не розуміє? — для майбутнього театру є виключення з приписів, а для січового шпиталю немає. Там не дозволено мати сестер-жалібниць і доктор Білецький мусить обходитись для опіки над хорими і раненими лише одним фелдшером та своїм сином!...

* * *

Запорізька Січ відходить далі на південь не під тиском ворога. Тиск ворога, по залізниці од Вапнярки на Одесу, приймає на себе якась інша частина, можливо запорізький кіш. Ми просунулись од Крижополя через Рудницю аж до Кодими, не чувши ані кулеметної, ані навіть гарматної стрілянини. Але те, що ми відходимо означає, що наш ар'єргард не в силі стримати ворога. Чому б не вигрузити з вагонів принаймні два ешелони та послати їх на підсилення ар'єргарда? Про це треба б спитати батька Божка та "новоспеченого" начальника штабу Січи, підполковника Мишакова.

Натурально питати про це ніхто не зважиться, бо відповідь на нього могла б бути кулею в лоб!

На залізниці в Кодимі, на світанку тривога: — повстанці зі сходу з пів кілометра од залізниці! Коли я вискочив з вагона і побачив на другому його кінці стоїть чотовий Двигун, він буде приймати своїх січовиків, коли ті озброються та будуть виходити надвір. Ройовий ще у вагоні, він видає козакам зброю. Це займе ще яких десять хвилин часу. Он там трохи далі, з вагонів другої сотні вже яких три десятки вояків уже готові спуститися під откос. Я гукнув Двигуну, що я йду під откос і скотився з досить височенького насипу. Зліва од мене уже лежала в розстрільні сотня козаків запорізького коша. Перед нею, вздовж рострільні, спокійно йшов старшина. Він часом спинявся і дивився в бінокль на обрій, де мали б бути вороги. Пізніше я довідався, що то був сотник Бабенко з Запорізького коша (про нього я згадаю, коли буду писати про перебування в таборі ДП, в Гоеттінген у Німеччині). Сотник Шапоренко вже коло вагонів і підбадьорює козаків скорше звиватися, та посилає їх під откос, коло мене їх є вже зодва десятки. Бачу сотня запоріжців піднімається і йде розстрільною вперед. Це значить, що і нам треба рухатись, але наше начальство ще на откосі. Шукаю очима сотника і знайшовши його, показую рукою на розстрільну запорожців. Він відповідає теж знаком, що і я мушу йти вперед, а коло мене жадного мого начальства нема. Думати в таких випадках не дозволено. Піднімаюсь і йду: чи підуть за мною січовики? На моє здивування вони йдуть. Тим, що ще не вилізли з вагону треба буде доганяти нас бігом... Сотня запорожців лягла і починає стріляти, це й нам знак, що ми мусимо робити те саме. Ми вже яких сто метрів

од залізниці, а наша сотня ще не вся вигрузилась з вагону. З боку ворога — жодного стрілу! Запоріжці починають перебіжку по одному, ми робимо те саме! Коли ми вже присунулись до яру, де мав бути наш ворог — ми переконалися, що його там нема. Лежимо над яром ще з пів години часу, нарешті чуємо команду “назад, по вагонах!”

Коли ми були вже в вагоні, до мене підійшов Двигун, каже що коли він був ще коло вагону, а я вже був під откосом — до нього прибив чотовий другої чоти Сніжковський і запитав: де той новий січовик? Двигун показав що я вже під откосом і Сніжковський побрів назад до своєї чоти. Шапоренко говорив правду, що тут будуть слідити за мною!...

Одступаємо далі до Слобідки. Пару день пізніше, коротко по обіді, хтось подав команду “до зброї!”. На цей раз: ворог справа од залізниці, у Тимкові, де приходить залізнична галузь Слобідка — Рибниця. Знову, за хвилину я вже стояв на краю насипу, за хвилину приєднались до мене і Шербак і Ковалецько, певно їм сотник Шапоренко сказав, що їм не зашкодить наслідувати мої рухи, а може вони й самі надумались, що їм треба дечому навчитися, щоб затримати свої “посади”.

Ми стоїмо і дивимось у бік Тимкова. Хтось каже, що там ворухаться повстанці. Наразі, позаду од нас, там де стоїть наш ешелон — вибух. Козаки падають додолу, а деякі біжать назад до потягу і лізуть під вагони. Хтось кричить: “артилерія б’є по вагонах!” Я повертаюсь і те саме робить Шербак. Ми бачимо чорний дим і пів стіни одного вагону лежить на сусідніх шинах, вогню немає. Це не артилерія, бо тоді була б інакша картина! Бачимо з одного кінця вилазить “режисер” Горемика-Групчинський з рушницею в руках і з чорним, переляканим обличчям. Він трусується, певне з переляку. Він у вагоні хотів зарядити свою рушницю, а вона вистрілила і куля пішла в баньки з чорним порохом, що він тримав у своєму реквізиті для сценічних ефектів, вони експлюдували, але на щастя ніщо не загорілося. Ми знову на насипу, почали збирати козаків і я знову не стримався та мовив до Шербака: “Ти ліпше об’ясни твоїм “яничарам”, що коли артилерія б’є по потягу — то найбільше безглуздя є ховатися під вагонами, найкраще є зсунутися під откос!”

За пів години знову команда: “до вагонів” — то була фальшива тривога, повстанців у Тимкові нема. Уже у вагоні

я почув, як чотовий Двигун повчав козаків: “якби Горемика-Крупчинський почистив свою рушницю — того б не сталося, в його замку ударник закис на виході і коли Крупчинський посунув замок уперед — бойок ударив по патронів”. Щастя Крупчинського було, що куля мала вільний вихід з люфи, а то він би мав цілий замок у своїх зубах”.

Було видно, що до Двигуна поволі повертається наука в учебній команді.

* * *

Село Тимкове таки прийшлося пацифікувати. І роля пацифікатора припала запоріжській січі. Дві наших сотні: Шапоренка і Гробака були посажені на “панцерник”, який стояв не на головній лінії Київ-Одеса, а на одгалуженні Слобідка — Рибниця, і послані під село Тимкове. Зроблений “панцерник” був з двох вагонів-вуглярк, що звалися тальботами. Ці вагони були збудовані з чотирьох-міліметрової сталі і в середині по стінах були обложені залізничними шпалами. Чи ця споруда витримала б гарматну гранату — не знаю. На зовнішніх кінцях тальботів були гармати, середина була для піхоти, котру вони везли “на війну”. Між тими тальботами був один товарний вагон, певне теж підкріплений шпалами, це була штаб-квартира “панцерника”, там мусів бути комендант з його помішниками і телефоном до гармашів. Четверта одиниця “панцерника” був паротяг. Він був у середині між тальботами і теж був одітий по військовому, тобто мав з боків і спереду товщі сталеві плити. В ті часи і на тій залізниці було кілька таких панцерників, деякі з них були приватною власністю як наприклад Козубського, Самокіша, а один належав Запоріжському Кошеві і звався “Хортиця”. Чи Січ мала власний “панцерник” — не знаю, не мав часу про це довідатись.

Панцерник привіз нас до пункту, де стояла тригонометрична точка (дерев'яна вежа п'ятнадцять-двадцять метрів висока). Це було який кілометр од села Тимкове. Гарматною “панцерника” можна було покрити цілий лівий бік села, значить ми підемо вправо і, звичайно не колоною а розстрільною. Місцевість була нерівна і села не було видно, воно лежало десь за горбками, треба було посуватися обережно — бо не знати, що було отам між горбками і селом. Першій хоті було наказано: перебігаючи по одному,

рушити вперед. Коли ми, оминаючи горбок, вибігли на рівню — ми вже могли бачити село що лежало, як дивитися з нашої позиції, таки глибоченько в долині. Сотня поволі підтягалася до нас, але в цей час ворог почав стріляти. Було видно, що по нас стріляють не з поля перед селом — а з самого села, і то, напевне з дахів хат та клунь. Наша позиція була вигідніша ніж позиція “полустанців”, що були в селі. Ми могли добре бачити, куди ми стріляємо, тому, на початку густа стрілянина з села вщухла скоро після того, як ми почали стріляти. Чи ми маємо штурмувати село? Ні! Отам, коло “панцерника” стоїть якийсь наш командир. Він послав до села чотирьох козаків і чекає, поки вони вернуться!

Вони й за пару годин не вернулися. Нам наказано відійти назад до “панцерника”. Він нас одвезе назад у Січ. Паротяг пхав нас задом до нашої станції, тому ми їхали повільніше. Коли ми під’їздили до залізничної будки, наш гарматчик зауважив яких сотню метрів перед нами копицю шпал у поперек рейок і зразу заалармував машиніста. Тому що ми їхали повільно — спинити панцерник не було трудно і ми стали півтора десятка метрів перед ними. Хто їх там поклав?... Було ясно, що тут в околиці є ціла купа повстанців, та коли ми стріляли по них у Тимкові вони у нас в тилу мостили нам оту барикаду.

Кулемет з панцерника вистрілив чергу по залізничній будці, щоб переконатися чи там нема засідки. Стрілянини у відповідь не було, тоді з панцерника зіскочило пара десятків козаків і стягли набік ті шпали, там було їх десять, акуратненько зложених. Чотири, три, дві і одна зверху. Видно “робітники” мали час будувати. Скинувши ті шпали, ми поїхали додому.

Тому що наші розвідчики не вернулися з розвідки — отаман рішив велику офензиву. Почати її треба зранку. Увечері Шапоренко знову повів мене “на прогульку” і, як звичайно, він же й розмову почав:

— Бачите, я вам говорив правду про “шпигунів” навіть у нашій сотні, та в усій Січі. Отаман Божко уже знає як ви поводитесь у сотні. Зокрема, сьогодні в “бою”. Він наказав мені зробити вас “чотовим”. От я й роблю маленьке переміщення: Двигуна я поставлю на третю чоту, бо там чотовим є шахтяр, зовсім нездатний до служби. Ви приймете

чоту од Двигуна. Завтра буде поважна операція і я хочу, щоб хоч одна чота вийшла з неї гідною назви “військо”.

Я думав, що мені ще є трохи зарано починати конкурувати з шахтярами та одеськими босяками і сказав про це Шапоренкові, та він відповів: — тут, як не почнеш рано — то буде запізно!

Я питав Шапоренка про повстанців: хто вони, чого вони хочуть, хто ними верховодить?

— Як би ми знали хто ними верховодить, то вже давно не було б тих повстанців! Отут в околицях кажуть, що це Дячишин. Завтра на лівому боці буде Дячишин, тут буде Вурсул, або якась інша лиха година. Там далі на південь, буде Григор'їв. Десь буде Тютюнник, десь буде Махно, як уже було внизу, коло Києва: всякі Струки, Зелені, Ангели і ціла купа інших... Чого вони хочуть? Битися! Ворохобити! А найбільше військового майна, зброї. Можливо, коли сюди прийдуть червоні, вони спробують битися і проти червоних. Але червоні не є такі сантиментальні як ми, вони мають “чрезвичайку”. І як та чрезвичайка розстріляє з півсотні невинних селян, то й повстанці сховаються в стіжку соломи, та можливо що й до нас прийдуть проситися на службу. А ми їх зробимо “героями”. Зараз ми їх не можемо приборкати, бо в оцих селах вони мають однодумців, які радо їм помагають і служать їм навіть підводами, щоб вони могли скоренько втекти, як вони натраплять на міцнішу силу... Поки наша увага зв'язана оцими повстанцями — ми не можемо нічого робити, щоб затримати червону навалу з півночі та сходу і тому наша територія звужується. Скоро ми напевно будемо стиснені в кільці, з якого не буде виходу... Завтра ми будемо штурмувати Тимкове. Причина для цього: наші чотири вояки, що пішли в село — не вернулися. Значить їх узяли в полон. Ми мусимо їх дістати. А тому що це не так просто — ми мусимо бути готові на все і йти туди без жодних сантиментів. Правда, там є багато людей, які не мають нічого спільного з повстанцями, але коли вони пускають у село повстанців — вони мусять думати, що за це буде кара.”

Другого дня дві наших сотні вже в тальботах панцерника, невеличкий загін кінноти (я ще не знав, що Січ має й кінноту) піде справа і зліва, паралельно до залізниці, аж до закруту де залізниця поверне на захід, ліва група перейде

залізницю і спиниться в долині і буде чекати, поки піхота вийде на скіс, що веде до села.

Шапоренко з двома чотами піде теж в ліво од залізниці і буде чекати, поки наша півсотня, в розстрільні вийде до закруту залізниці, тоді він теж перейде залізницю. Але між нами буде прогалина, це для “панцерника”, бо він теж підсується зі своєю гарматою і кулеметом до того закруту.

Все було добре обговорено. Я мусів лише сказати хоті, що козаки мусять дивитися направо і наслідувати кожен мій рух. Коли прийшов час, що розстрільні уже було небезпечно йти в повний зріст — я махнув рукою: “лягай!” і почав оту перебіжку по одному на п'ятнадцять кроків. Чомусь друга сотня, що була вправо од нас, рішила інакше і йшла далі в повний зріст. За це вона і заплатила, бо од села почалася стрілянина по ній і уже двоє козаків лежали поранені на землі. Ми продовжували наш маневр, аж поки і по нас почали стріляти. Ми відповідали. В цей час панцерник вийшов на лінію і послав у село дві гранати. Це налякало повстанців і вони залишили свою позицію, це дало нам можливість добігти до схилу в село і вибрати собі ліпшу позицію за кущами. Звідсіля ми можемо стріляти безпечніше ніж лежачи на горбі. Ми стріляли по селу може з чверть години. Село мовчало!

Шапоренко підійшов до нас: “в село нам іти не вільно, на це ми мусимо мати наказ начальника експедиції, який отам, разом з кіннотою, крутиться між першими хатами в селі.” Хати, натурально, порожні, бо мешканці поховалися в погрібі. Разом з мешканцями там є й половина повстанців. Вони там можуть сидіти безпечно, бо знають, що ми не будемо кидати бомбу в кожний погріб, з огляду на дітей, які теж сидять у погрібі.

З нашої позиції ми бачимо, що кіннотчики зібралися довкола стіжка соломи і крутять перевесли з соломи. Тепер нам ясно — що буде далі...

За кілька хвилин уже з десяток хат у селі горіли. Тепер нам треба відійти, щоб селяни могли залишити свою схованку і почали гасити вогонь. Коли завтра вранці вони не оддадуть нам чотирьох козаків — ми прийдемо знову і запалимо ще з десяток, а то й два хат.

Коли ми вернулися з експедиції ми почули, що “вище начальство” розшукало десь на станції, якогось дядька з

Тимкова і послало його в село сказати мешканцям: “як вони не оддадуть нам наших чотирьох козаків — то під село під'їдуть чотири гармати і змолотять село на полову! І то разом з мешканцями!”

Погроза подіяла. Вже слідуючого ранку з Тимкова приїхало дві підводи і на них лежали чотири наших козаки. Їх поклали на одкосі коло січового шпиталю. У кожного з них було по чотири багнетних рани в животі і вище до шлунка. Мою увагу звернуло на себе, що одна рана, у всіх чотирьох була зроблена не російським багнетом а, певно німецьким, або австрійським. Коротко майнула думка: “це напевне пара “колькок” та “мішок”, що в московському війську проходили науку “на випадє остаться — “колі!”, управлялись у мистецтві воювати багнетом. І то на обезбросних полонених. Цих козаків селяни знайшли, аж на другому кінці села, прикиданих гноєм.

Я привів до тих козаків усю чоту і, коли вони дивилися на покійників — я казав їм: “жоден начальник, хто б він не був, не може вас кудись посилати, не сказавши про це мені. Як я дістану наказ кудись, кількох з вас послати — я й сам піду з вами. Тоді отакого може не станеться.

Хто? Який начальник послав позавчора цих козаків у село?... Там, коло тригонометричної точки був якийсь начальник, який тикав пальцем у групу козаків, що були коло нього і говорив “ти, ти, ти й ти, підете у село...” Він не знав ані козаків, яких він посилає, ані села, ані того нащо він їх туди посилає. Він був просто начальник виправи, бо “батько Божко йому доручив цю виправу!” Чи знав “батько Божко”, якого йолопа він поставив бути начальником?..

* * *

Ми відходимо далі. Уже в Бірзулі. З Бірзули треба трохи назад і на схід. І не ціла Січ, а одна перша сотня. Там треба зайняти якесь село. Там ще нема ні повстанців ні червоних, але те село треба тримати. Щоб нас ліпше озброїти — нам дали один кулемет Максима. Для транспорту кулемета нам не дали ні коней ні двох-колки, яка до кулемета належить. Тому що станок кулемета має маленькі колеса (25 см), його тягти по розбитій дорозі більше як дванадцять кілометрів буде тяжко — він буде одставати од сотні, часом на пів кілометра, а то і більше. Але як треба буде втікати од

села — з кулеметом треба буде попрощатися, бо ніхто не захоче його за собою тягти. Про це ми подумали уже в селі, коли кулемет під'їхав до цілі. Кулемет треба поставити в позицію. Але звідки ми чекаємо ворога? З села, окрім тої дороги якою ми до нього прийшли є ще дві. Гаразд, поставимо на ближчій до нас. Кулеметчиків немає. Певне там у штабі Січі думають що всякий шахляр є обучений стріляти з кулемета. Шапоренко раптом повертається і питає, де є півсотенний Твардовський? Ніхто не знає, його ніхто не бачив у колоні. Хто взяв кулемет з вагона? Знайшлося двоє. Шапоренко питає далі: А де стрічки до кулемета? Скільки вас було там, щоб узяти кулемет? Тільки двоє! Ясно що вони не могли взяти ні одної стрічки, бо вага двох-сот п'ятидесяти набоїв, в додатку з вагою сталевोї скриньки не надавалася до транспортування її на плечах яких дванадцять кілометрів.

Я знову згадав Мишакова і його “стратегію”. То ж він посилав з Калинівки в бік Хмельника дві сотні з першого курія “Загону Ковенка”. Тоді для захисту Калинівки, тепер для захисту Бірзули, але план точнісінько той самий: “вони будуть стримувати ворога, поки наш ешелон виїде з Бірзули”. А що станеться зі сто двадцятьма козаками?.. Шапоренкові я про це не сказав. Шапоренко посилає двох козаків до Бірзули з запитом, що далі? та й з повідомленням про Твардовського і про те, що нам бракує амуніції для кулемета — наші виступи не повертаються, Шапоренко посилає інших — і ті теж десь зникають. В той час це була найкраща нагода для дезерції: ти його посилася у Бірзулу — а він піде в Балту, або Ананьїв, поки ти додумаєшся що він дезертував — по нім уже й слід прохолов! А ти сидиш і чекаєш вказівок зі штабу, який уже може й забув, що ти десь сторчиш яких з п'ятнадцять кілометрів віддалений од твоєї частини. Так! Це була “Запорізька Січ”. І в ній був підполковник Мишаків, тепер, замість отамана Шила, права рука “батька Божка”!

По трьох днях од Бірзули під'їхали чотири кіннотчики, з наказом зі штабу “вертайте до Бірзули!” Ага, про нас таки згадали в штабі!

Відходили поволі далі в бік Роздільної, було ще кілька виправ у бік од залізниці, але ніде не було сутички з якимось ворогом і ті виправи, як по дурному починались — так і кінчались. Штаб отамана Божка їх наказував і відкликав ні з

ким не порозумівшись. Божко не підлягає нікому!

Я вже півсотенний. Яків Щербак піде на місце Твардовського, що здезертував, а я буду “управляти” першою півсотнею.

Ми наближалися до Роздільної, це був останній пункт в нашій подорожі на південь. До Одеси, з нашою “армією” не було сенсу ризикувати. Там, як нам казали, сиділа Антанта, яка про нас нічого й знати не хотіла і до якої залицявся Денікин зі своєю “білою гвардією”. Отже нам треба од Роздільної повернути на захід, до Дністра. Що буде потім, як ми до нього прийдемо? Може нам прийдеться пробиватися вздовж Дністра на захід, на Ямпіль, Могилів? А може нас червоні скинуть у Дністер? Про це ліпше зараз не думати: ми ще маємо два — три дні часу!

В Роздільній нас хтось розважав гарматними стрілами. Кожних три чверті години над станцією пролітали і експльодували в полі за вантажною рампою гарматні стрільна. Я з Яковом Щербаком пішов геть од станції, бо там на платформі стояли, одна на одній, кілька трумн збитих з необтесаних дощок, і під ними була свіжа кров. Чи в тих трумнях були “трофеї” того артилериста, що стріляв по Роздільній, чи може, якась з наших частин привезла сюди останні жертви наших змагань — ніхто не міг нам сказати. Ми пішли до вантажної рампи, сіли за нею і дивилися де падали гарматні стрільна. Щербак питає: чому один “снаряд”, як летить співає дискантом, а другий — альтом”?

— Оті що тоненько співають є трьох-цалеві (75 мм), а ті трохи товщим голосом є чотирьох-цалеві (100 мм). Тенором співають шости цалеві. Там ще є й більшенькі, такі що басом співають. Таких у цій війні що ми воюємо ти не почувеш, бо гармати для них є затяжки, щоб возити по наших дорогах!.. Але нам час вернутися до нашого ешелона, щоб не доганяти його пішки, як його вже пересадили на Тирасполь.

Ми стратили пару годин часу шукаючи нашого потяга. На пару кілометрів уперед і стільки ж назад стояли ешелон за ешелonom. Що за частини війська сиділи в них — хто може знати? Питати не було вільно. Але було вражіння: “як би оте військо, що було у вагонах, вишикувати в розстрільну, та крикнути “вперед”! — можна було б і Одесу штурмувати.

Вражіння!.. “Верхи на вражінню можна заїхати під дурного хату!” — колись мені казала тітка Наталка.

Ми знайшли сотника Шапоренка. Він розказав нам, що хтось про нас турбується, що в Букаресті, хтось торгується з румунами, щоб вони перепустили нас через Бесарабію на з'єднання з тією половиною війська, що зі Жмеринки поїхала на Проскурів. Це значить, що наш Уряд ще десь є. І як ми з'єднаємось з тим військом, що він має — ми можемо ще добре воювати. Там нас не будуть повстанці шарпати з усіх боків. Ми ще підемо на Київ. Та як наш народ прийде до розуму — ми збудуємо таку армію, що нам ніякий ворог не буде страшний.

— Тому що ми вже одвикли од хороших новин — радіти ми будемо тоді як ступимо твердою ногою на святу нашу землю — каже Яків Щербак.

До Тирасполя ми посувалися дуже поволі. Може на половині дороги був чи полустанок, чи ціла станція Кучурган. Там буде довша зупинка і там “батько” Божко почаствує нас концертом бандуриста і своєю присутністю.

На майдан, де ми зібралися — “батько” приїхав конем, хоч це й було яких півсотні метрів од ешелона, приходиться думка: “може у нього ноги болять — бо він багато мусить думати”. Я почував себе не добре. Може з перевтоми, а може через те, що в останніх днях я мало спав і в — я ослаб.

Я сидів на землі разом з іншими, але слухати бандуриста не міг. В моїй голові “всі жорна почали працювати разом”. Уривками почали сплітатися в лину мої розмови з генералом Власьєвим, з матір'ю, а найбільше з капітаном Кржижановським. Одна думка почала випереджувати другу... Мені треба було встати, щоб струсити це з себе, але я не смів, бо отаман може бути ображений.

Коло синього вагона, резиденції отамана Божка, зібралася купка людей, між якими був і Козубський, власник найліпшого панцерника. Божко зауважив це і пішов пішки до вагона. Певне там має бути нарада. Концерт скінчився. Там ще щось говорить пан-отець, але це триває не так довго.

Коли я бабрався з питанням, що є зі мною, раптом прийшла думка: це Шапоренкове оповідання про “Ковенківців” у штабі Січі. Вони тепер на нараді, там у синьому вагоні. Я уже раніше помітив, що у мене, десь під черепом витворилась відраза до прізвища “Мишаків”. Причиною було, напевне, його поводження з людським матеріалом, який випадково трапляє під його команду. Що я й сам двічі пе-

режив у “Загоні Ковенка”. Тепер він тут у “Січі”. За цей короткий час, од “Загону Ковенка” до “Січі” було лише півтора місяця, — він не міг стати мудрішим, тому й його поводження в Січі буде те саме, що було в “загоні”. Ця думка змусила мене забути про хворобу. До Тирасполя хоч і не далеко, та “спритна нікчемність” і за пару годин може наробити багато шкоди! Треба зібрати всі сили, бути готовим вийти із ситуації, в яку тебе заженуть, а головне: вивести з неї своїх людей. (Цей “заповіт” я перебрав од капітана Кржижановського в московському війську).

“За вовка — промовка!” — Нам сказано озброїтись і “марш”! Наша сотня піде в напрямку на Григоріополь, там де німецькі колонії. Ми маємо охороняти підступи до Тирасполя. Хтось інший піде в напрямку до Слободзеї. Чи ще якесь військо йде з нами? Не видно, щоб хтось ворушився! Зразу видно планування Мишакова: “одна сотня піде вісімнадцять кілометрів од Кучургана і стільки ж од Тирасполя, розтягне свою розстрільну, коли треба на десять кілометрів, і буде стримувати ворога аж поки Мишаків зі штабом переправиться через Дністер у Бесарабію”! Цей план уживається вже третій раз: Калинівка, Бірзула і тепер: Кучурган.

“Озброїтись”... Гаразд, візьмемо на себе по кілька десятків набоїв! Набої тяжкі, як на вісімнадцять кілометровий марш — ми не можемо себе переобтяжувати. Дадуть нам яку підводу з амуніцією? З харчами? “Та на що? Ви ж січовики! Ви мусите давати собі раду у всякій ситуації”.

Підполковник Мишаків, хоч і не старий січовик — уміє давати “собі” раду!

Ми вирушили пізно по обіді і перед нами лежало п’ятнадцять — двадцять кілометрів до нашої цілі. Здається це було селище Фрідріхівка, що було центром німецької колонії. Ми добрели до нього пізно увечері. Робити якусь рекогносціловку вночі було неможливо. Козаки були стомлені, їм треба було спочити. Ми виставили маленькі застави і вибрали собі місце, де ми будемо чекати ранку. Про сон треба було думати обережно: нас було мало і ми не мали зв’язку з кимось, хто міг би прибігти рятувати нас, коли незнаний ворог почне нас різати. В хатах, де ми рішили отаборитись, людей не було, певне хтось повідомив їх про наш рух і вони десь поховались. Козаки хотіли їсти, тому почали нишпорити по коморах. Хтось приніс і поставив

передо мною шлянку з квашеними огірками, але я їсти не міг, мене знову, моя хвороба хилила додолу. Якийсь козак увійшов у хату з трьома годинниками: він шукав сала — а знайшов годинники. Я порадив йому однести їх, де він їх знайшов, бо як його цієї ночі, або завтра вранці, хтось візьме в полон, з цими годинниками в кишені, то й він, з трьома дірками в животі, буде лежати десь у рові.

Ще одна біда, — коли козаки побачуть мою слабкість — вони можуть сприйняти це як знак, що я перелякався... Треба взяти хворобу за шиворот і притиснути її до стіни... Я покликав козака, Василя Стрільника, він був з околиць Слобідки, коли ми “билися” коло Тимкова — він добровільно зголосився до нас. Він уже був у московському війську і знав що то є “дисципліна”. Я піду з ним подивитися, чи наша застава не спить. Не було б дивно — якби застава спала, бо окрім того що козаки були стомлені і голодні, вони не були й приготовлені для такої ситуації, в якій ми перебували. Козаки на заставі “куняли”. Підбадьорювати їх не було чим, єдине на що я спромігся була порада: “хлопці тримайтеся, бо як заснете — ворог може отут порізати вас як курчат!”. Я ще піду подивитися, де стоять “передові пости”. Цим було ліпше, бо їх що пару годин змінювали і давали їм час трохи спати.

Мені самому не вільно було навіть задрімати, бо я був непевний, чи я взагалі проснуся, коли тут щось трапиться.

На світанку прибіг козак од одної з застав: там за горбками, на заході, щось ворухиться. Сотник наказав підняти козаків і, обережно, підсунутись до застав, може треба буде стріляти.

На цей раз козаки, на команду “до зброї!” реагували скоріше ніж тоді коло Кодими та Слобідки. Певно й вони відчували, що загроза була дуже поважна.

Зле було, що навіть наш сотник не мав бінокля, без нього, простим оком, на віддалі якого кілометра нічого не розпізнаєш. Послати розвідку? У нас нема досвідчених розвідників, та й ще одно: повстанці, червоні як і місцеве населення одіті так само як і ми: сіра шинель, ватянка, ватяні штани. Зрештою, то може одна з наших команд, яку вислала якась інша частина з тим самим завданням, що і ми мали. Василь Стрільник зголошується — він хоче побігти поза горбками, може він довідається що там робиться? Сотник

Шапоренко не дозволяє! Це займе багато часу! Єдина потішаюча думка була, що то німці з околиць сіл організуються, щоб прогнати ворога з їхньої “республіки”. З ними ми могли б собі раду дати. Раптом десь гукнула гармата, свист гранати, і ззаду у нас, на дорозі експлозія, якраз серед вулиці. В горбатій місцевості орієнтуватися звідки був той стріл — не можна, бо луна, одбиваючись од горбків, дезорієнтує навіть досвідченого вояка. Але коли гармата стріляє по селі, де ми стоїмо — це поганий знак. Шапоренко дає наказ “третя чота — городами, обгинаючи село справа, гусаком на схід! Четверта чота — те саме зліва “марш!”. Перша і друга: вулицею через село, скоро, але не бігом. На виході з села, над яром спинитися і чекати наказу!”

Тим часом гармата стріляла далі. Деякі гранати падали в городах вліво од нас і вправо, але деякі, таки серед дороги лягали. У того “ворога” був добрий “канонір-наводчик” і ворог добре знав місцевість. Цілком можливо було, що це були румуни, бо це було недалеко од Дністра і вони могли зауважити, що тут скупчується якесь військо і це їм не подобається, але це лише припущення.

Тут ми мали першу “жертву”. Ройовий першого роя з першої чоти, Юрко Коваленко, не послухав наказу бігти по боках вулиці, ближче до хат і тинів, біг серед вулиці і коли граната упала яких дванадцять кроків перед ним і експлодувала серед вулиці — він дістав скалку тієї гранати просто в лоб. На його щастя, скалка була не велика і летіла не під прямим кутом, але він очмарів. Два козаки підбігли, схопили його під руки і повели боком вулиці до яру. Його не залишили ворогам на поталу. (Кілька років пізніше я чув, що він був у Чехії, а двадцять чотири роки пізніше я спіткав його в Німеччині. Коли я назвав себе він сказав, що він мене не знає, коли я сказав, що близько на його лобі од скалки у Фрідріхівці — він заперечив. Чому?).

Коли ми вийшли з села — гармата перестала стріляти, але це не значило, що наш ворог дав нам спокій: може він буде переслідувати нас з іншою зброєю, тому ми не підемо дорогою в яру, а берегами того яру, щоб бачити хто нас гонить і вразі потреби боронитися.

Шапоренко послав двох вістунів з рапортом до Штабу та проханням прислати нам їжі. Ми відходили дуже повільно і кожної пів години спинялися, щоб відпочити і розвідати,

чи в яру не суне ворожа колона, щоб одрізати нас до Тирасполя. Аж надвечері, близько до Тирасполя, під'їхав до нас верхівець з ординарцем. Коли під'їхав до нас, ми побачили маленького чоловічка на здоровенній коняці. Він зразу й обізвався:

— Де ваш сотник?

Шапоренко підійшов до нього. Маленький чоловічок, на білій коняці, говорить до Шапоренка:

— Я полковник Білоцерківського полку, Сухоручко-Хословський! Мені отаман Божко наказав прийняти вашу сотню, а вам передати наказ зголоситися в Штабі Січі!

— Це все? запитав Шапоренко.

— Так, це все!

Шапоренко повернувся до нас: — Зібрати сотню! В дві хвилини стояла вона в дві шеренги.

— “Сотня, струнко!” крикнув новий сотенний-полковник, але Шапоренко повертаючись до нього мовив: пане полковнику, ви сотні ще не прийняли! Чи ви може забули, як приймають сотні на позиції?.. А тепер покажіть нам напрямок, куди ми маємо йти? Та як ви злізете з вашої кобили, я вам у “марші” розкажу, що мусить новий сотник знати про сотню, яку він приймає. Полковник з кобили не зліз, певне думав, що знову вилізти на кобилу без сторонньої допомоги він не зможе, кобила була вища од нього.

Коли полковник привів нас до нашої позиції, було вже темно, але і в темноті можна було орієнтуватися, де є Тираспіль, де є Дністер... Полковник поклав сотню, в розстрільні, обличчям до Дністра. Виходить що ми удосвіта будемо штурмувати Румунію!

Дякувати Богові, це остання ніч. Вранці ми напевно підемо на румунську територію і нам, на деякий час, уже не буде потрібно “полковника” Сухоручка-Хословського.

Коли наш “полковник” від'їхав своєю кобилою (сотник Шапоренко уже раніше пішов шукати “синього вагона”) — ми випрямили сотню так що вона покривала і дорогу з німецьких колоній і лівий бік Тирасполя. Тепер є сенс тримати сотнею і не знайде її на позиції де він її поставив. Коли ми вирівнювали нашу сотню — ми знайшли кінець другої сотні, яка була вишикувана фронтом до Тирасполя.

Вранці ми побачили, де ми стоїмо: Тираспіль лежав глибоко в долині і досить далеко од нас. Щоб штурмувати

нас — ворог мусів перейти ще досить велику рівню і потім дряпатись на гору. Найгірше — нас могли б обстрілювати з гармат, але чи зважаться на це москалі, бо це значило б що вони виповіли війну румунам. А повстанці гармат не мали.

Нашого сотенного полковника ми не бачимо. Тут уже хтось інший командує обороною, поки що — ми незнаємо хто! Бачимо, командир другої сотні піднімає свою сотню і веде її на лівий бік залізниці, що веде до моста через Дністер. Він каже, що дістав наказ, але не з нашого штабу. Тому що коло нас немає нашого сотника — ми ведемо наших козаків на нову позицію і займаємо її справа до другої сотні. Ми лежимо обличчям до Тирасполя і чекаємо звідам ворога, готові почати стрілянину. Але ворог не йде, певне боїться румунів.

По обіді, (якого ми не мали од позавчора) нам дозволили йти на міст через Дністер. Я самотужки уже не міг йти, тому два козаки вели мене під руки. Останнє, що я бачив при вході на міст, це була група румунських офіцерів і з нею групу наших старшин, між якими особливо кидався в очі полковник Аркас у своїх червоних штанях. Він був командир власного полка, не зв'язаного з жодною частиною, а тому нікому й не підлягав.

Як мене перевели через міст, як поклали у вагон, де вже була пара десятків “тифозників”, як я їхав через Бесарабію, про це мені вже в Заліщиках пробував оповідати Василь Стрільник. Він теж захворів і їхав зі мною до Радзивілова і там був зі мною в шпиталі. Але про це трохи пізніше.

* * *

Моя активна служба в українському війську скінчилася уже в Бендерах, на весні 1919 року, коли тиф викреслив мене з реєстрів “військової” частини, де я в останній час був. Це було нормально, я захворів. Тому що військо хворих людей не потребує — воно мене, як непотрібний баласт — одсунуло набік і забуло про мене. В старі часи це було трохи інакше, тебе одсилали в шпиталь. Коли ти був непритомний — тобі клали на груди картку, на якій було написано: “це Степан Ковінька, солдат 96 піхотного полка, родом з Недригайлова, на Харківщині. Як щось з ним трапиться — повідомте нас і його родину!” В ці часи, про які говоримо, було трохи інакше: шпиталів у нас не вистачало навіть для ранених, чи

ти видужаєш од твоєї хвороби це є сумнівно, бо у нас немає ні лікарів ні ліків. Але як і видужаєш, одразу ти ще нездатний воювати, тобі ще треба відпочинку, як що твоя околиця ще вільна од ворогів ти можеш піти додому на відпочинок. А, відпочивши, ти можеш пошукати собі іншу військову частину. Це твоя персональна справа. Якщо у тебе вже немає бажання воювати далі — ти можеш залишитися вдома і чекати поки твою околицю завоює ворог. Той ворог знайде тебе і замордує за те, що ти служив у Петлюрівцях! А тим часом ми зробимо з тобою ось що: — ми покладемо тебе в порожній вагон на залізниці, та щоб ти сам не сумував — додамо й інших хворих тобі для товариства. І коли вас там буде повно, а нам треба буде пересунутись далі — ми забудемо причепити твій вагон до нашого ешелона. Отже: “до побачення на тім світі, дорогий побратиме!”

Як було зі мною, коли я захворів? Майже так як оце написано! Але на моє та й інших хворих щастя — наших вагонів не одчепили од ешелона в дорозі через Бесарабію, бо цього не дозволили б румуни — нас привезли в Заліщики в Галичині і там забули. Про це буде мова трохи пізніше, а зараз автор хоче подати свою думку про військо, в якому він був, та може трохи про інше військо, яке од Жмеринки відходило не на Проскурів, а на Одесу.

Та перед тим, як усе військо Української Народної Республіки, обставинами було поділене на дві групи (одна, що відходила на Проскурів і друга що йшла на Одесу), треба пригадати що для захисту незалежності України стояли до диспозиції лише 66,500 піхоти та 1,450 кінноти. Це було в січні 1919 року. Без сумніву в це число входила і Таращанська дивізія, яка скоро після того, стала “самостійною” і вкоротці — воювала проти нас у спілці з червоними. Скільки вояків було там у дивізії, ніхто не знає, але рівно на оте число треба було зменшити і наявне число вояків в усім українськiм війську. Наявне число треба було зменшувати і далі на число отих Сквирських, Білоцерковських, та інших полків, які повертали додому, щоб захищати свій повіт з власної печі, бо це їм зручніше: “і тепло і затишно!”. Може в тій статистиці був і Волох зі своїм кошем “червоних гайдамаків”, як що ця статистика була переведена перед тим як він підкорився “владі рад”?

Поставимо отут крапку, бо як ми й далі будемо

зменшувати наше військо — то нам не лишиться вже нічого, щоб ділити його в Жмеринці на дві групи.

Скільки його було? Цього ніхто не знає. Ліпше військо напевне було у тій групі, що пішла на Проскурів, бо там уже була організована головна команда, котра могла видавати накази і, теж могла вимагати їх виконання. Могла вимагати не лише од війська, а і од командирів безапеляційного послуху.

В отій групі, що йшла на Одесу — цього не було. Можливо, що були окремі, поєдинчі командири менших частин —які охоче виконували б накази вищої інстанції, але там не було отої вищої інстанції, кожна частина, яка мала свою назву — була сама собі вищою інстанцією. Це робило її не військом, а бандою. От з таким ярликом прийшла до залізничної лінії Київ-Одеса і “Запорізька січ”. Вона з Катеринославщини, через Херсонщину, аж на Поділля йшла, не приймаючи боїв з ворогом, але по дорозі збирала трофеї. Коли я прийшов до неї — там уже було багато шахтарів, які носили оксамитові штани, пошиті з порт’єр, козаки — що хотіли з цукру зробити чай — топили цукор у срібних ложках.

Трохи прийшла до розуму “Запорізька Січ” лише тоді як вийшла на залізничну лінію Київ-Одеса. Це було може під впливом частин Запорізьського коша, полку чорних запорожців, аркасовців та інших, більш менш “регуляризованих” частин, а може й з обави перед ними. Прибуття до Січі підполковника Мишакова і організація в ній “штабу” — мало б означати: що Січ починає “регуляризуватися”, тобто переходить з ранги семі-арнархичної банди в рангу “регулярної частини”. Та це лише позорово, для чужого ока, в своєму нутрі — вона залишиться тим, чим вона була до сьогодні. Сам підполковник Мишаків, закріпить за собою титул “начальника штабу”, який він носить на собі ще з “загону Ковенка”. Оперувати він буде так само, як і в “загоні Ковенка”: посилати поєдинчі сотні двадцять кілометрів од свого штабу, для захисту того штабу од можливого оточення. При тім: чи забуде, чи може не знає, що ті сотні треба належно узброїти, забезпечити амуніцією та харчами, а передовсім — тримати з ними міцний зв’язок. Другими словами “буде підготовлятися до випуску з Учебної Команди з рангою “Генерального Штабу Єфрейтора!” На жаль, того “полков-

ника” будуть уживати і, пізніше в регулярному війську...

З “Запоріжською Січчю” уже й значно пізніше, по з’єднанню з головною частиною війська, штаб дієвої армії буде мати не мало клопоту...

На мосту через Дністер, серед румунських старшин, котрі контролювали наш перехід, був і один представник од “Антанти”. Ним був один французький офіцер. Може “Антанта” хотіла бачити: “як виглядає українське військо”. Навіть можливо, що вона наказала румунам перепустити нас через Бесарабію. Цю справу залишимо майбутнім дослідникам під увагу. Але нам у той час було ясно, що “Антанта” не має наміру ні говорити з нами, ні тим більше помагати нам.

“Антанта”... Державні мужі “Антанти” були старші люди. Вони стали державними мужами ще в ХІХ столітті, тому й думали категоріями ХІХ століття. Для них революція в Росії — це був льокальний епізод. Антанта, помагаючи Денікінові, уже збиралася по тій революції поминки справляти. Але, коли б у тій “Антанті” були люди з гострішим зором, спрямованим у майбутнє, карта Європи — виглядала б зараз інакше, і не було б другої світової війни з її жертвами. Не було б і клопоту, який, от уже сорок літ по другій світовій війні, не зменшується, а збільшується, і загрожує цілому світові катастрофою!

* * *

В літі 1918 року в Україні виникла епідемія грипи. Люди звали цю епідемію “гишпанка”. Вона тривала ціле літо і осінь 1918 року. Ліків на цю хворобу ніхто не знав. Та й узагалі ліків у той час було мало, або й не було зовсім. Люди, особливо молоді, у віці 18-25 літ, були особливо улюбленою жертвою цієї епідемії. Багато людей тоді померло. В перших місяцях 1919 року на зміну тій грипі прийшов “зворотний”, а подекуди й плямистий тиф. Як населення сіл та невеличких міст боролися з цією хворобою я не знаю, але у війську було так як я, коротко перед цим писав.

* * *

Нас у Заліщиках, куди прибув наш транспорт з Румунії, виладували з вагонів і запропонували нам пішки йти од залізниці до передмістя і там у хатах чекати, поки нас міська адміністрація кудись приділить. Військова частина, що нас

тут скинула — мусить іти далі, бо її потребують на фронті. У Заліщиках місцева адміністрація не дуже раділа, приймаючи нас. Це було цілком зрозуміло: “кому буде присмно пересадити чужий тиф на нашу територію?” Але хворій людині — часом може прийти й хвора думка. Може до Заліщиків ще не дійшла вістка про Акт 22 січня 1919 року?

Другого дня підїхали підводи, позбирали по хатах хворих і завезли знову до залізниці. Виладували на товаровій рампі і поїхали геть. Перед нами стояло кілька порожніх товарових вагонів. Якесь цивільне начальство, йдучи вздовж вагонів, мовило: “по двадцять на вагон!”

Напівпокійники — народ не вибагливий — вони не будуть чекати другого запрошення, вони напружать останнє зусилля і влізуть в ближчий до них вагон. Шкода, що на підлозі вагона немає хоч трохи соломки, воно було б приємніше покласти свої кістки в шкіряному мішку на чомусь м'якшому, але знову ж: ми народ не вибагливий... Та може нам уже й соломка не pomoже... може якось доїдемо до кінця й без соломки!

Як довго ми лежали в тих вагонах? Як скоро Заліщики зітхнули, позбувшись отої пошесті? — я уже не знаю. Я був уже в середині другого приступу тифу. Як довго ми їхали? Мені здавалося одну ніч. А Василь Стрільник каже — чотири дні і чотири ночі. При тім добавляє: “Жодна худоба за цей час не підійшла до вагону з відром води, не кажучи про їжу!...

Ми вже в Радзивиліві, в шпиталі. Тут трохи ліпше, як у вагоні, бо що пару годин, якась жива істота проходить поміж рядами хворих, та витягає покійників у коридор. Та істота, як запитаєш її, принесе тобі кружку води!

Наш шпиталь — це була містечкова школа, з якої викинули геть шкільні лавки та шафи, розкидали на підлозі кілька кулів соломи і поклали на них хворих, а тому що місця було мало, а хворих багато, — вони мусіли лежати тісенько один до другого і інтервал між рядами був такий вузький що ота істота, що контролювала “життя і смерть”, мусіла рухатись між рядами обережно, щоб не ступити комусь на ноги, або на голову.

Василь Стрільник був з ліпшого матеріалу ніж я і був трохи ліпше загартований. Його тиф мордував не так сильно як мене. Він навіть, часом, міг бачити і фіксувати, що довкола нас діється. Коли мені моя хвороба дала відпустку,

щоб я міг розсортувати мої кістки в шкірі, та переконатися що я ще не в якійсь ямі засипаний карболкою — я розмовляв з ним. Одного разу Василь виліз з нашої “станції” та навіть просунувся через коридор, щоб виглянути на світ Божий. Почув кулеметну стрілянину. Запитав санітара, що це може значити? Санітар йому сказав, що це поляки наступають у цьому напрямку! Василь вернувся до мене.

— Біда! Поляки наступають! Що буде, як вони прийдуть сюди? Вони ж теж не захочуть нашого тифу у їхньому війську! Вони можуть облили цей шпиталь нафтою та запалити його! Треба втікати звідсіля! Чи ви можете рухатись?

— Спробую! А як не зможу, то покинь мене і рятуй себе самого!

Ми вибрались зі шпиталю. Василь пам’ятав дорогу і ми рушили в напрямку до залізниці: може там ще є який потяг... Може світ ще не клином зійшовся... Ми пішли з містечка. З ліва од нас було поле і вздовж нього — рів. Між ровом і дорогою щось подібне до хідника. Я почував, що я не в силі тягти мої кістки далі і повернув до рову. — Иди, Василю, далі сам, поки є ще час!

— Е ні! Так це буде! Ми отут трохи відпочинемо та потім я вас потягну далі... В цей час хідником, хуленько, йшла пара людей, чоловік і жінка. Вони вже майже минули нас, коли Василь крикнув: “Пане!” Пан повернувся і я майже зімлів: — “Федоре!” — то був мій брат, якого я вже п’ять літ не бачив. Той самий брат, що витяг мене зі школи та й побічно загнав мене в оце становище...

Пам’ять до мене вернулася в вагоні якогось потяга. Моя шкіра з кістками всунута в чисту білизну і... далі: новий приступ тифу знову окутав усе мороком...

Ми їхали потягом “Управи правобережних залізниць”, бо мій брат служив у тій управі. Їхали через Галичину. Та десь мій брат рішив, що той потяг може заїхати в полон до поляків, здобув десь підводу, переладував мене на підводу і взяв курс на Кам’янець. В дорозі, коли моя хвороба робила паузу і я міг бачити і слухати, він оповідав мені про себе, але це мене не цікавило. Навіть в оті короткі відпочинки од нападів тифу — в моїй пам’яті була “Січ” чи можна до неї повернути?... Де дівся мій Василь Стрільник? Я б з отим Василем, приймає, першу сотню зробив би справжнім

військом. Козаки в ній, отам коло Фрідриховки, показали що вони чудесний матеріал для війни. Але де є Василь?.. Брат каже, що він ще в перших днях од Радзивилова десь спіткав військову частину і пристав до неї... Шкода! Без Василя — з сотні трудно буде щось зробити!..

Брат привіз мене в Кам'янець. Знайшов для нас помешкання (це було майже чудом, бо Кам'янець був запруджений службовцями цивільного уряду, який розгортав свою діяльність). Знайшов старенького лікаря, з хоршою репутацією і привів до мене. Лікар, скінчивши звичайну процедуру, аускультацию та перкусію, довго дивився на мене і нарешті — мовив: — “не знати, як цей кістяк витримав! Йому вже давно був час лягти в яму! Тепер йому ліки од тифу не потрібні, та ми їх і так не маємо! Йому треба їсти! Але з цим треба починати обережно, бо якраз оце може його докінчити. Він принесе сьогодні по обіді саморобних ліків, вживаючи ті ліки, його можна починати відживлювати”.

Доктор приходив часом двічі на день. Не знаю з якої причини він завзявся поставити мене на ноги. Йому це пощастило. Але одного разу, замість закрити свій “саквояж” з його медичними інструментами — він сказав до брата:

— А тепер ви! Скидайте вашу сорочку! — Ледве почавши аускультацию, він одсунув на бік свій стетоскоп, дістав термометер і сунув братові під паху, схопив його пульс... Знову стетоскоп... Глянув на термометер і тихенько свиснув... Залишивши на стільці свою торбу з інструментами — він пішов униз до господаря дому, пана Гайнсдорфа, повертаючись з ним нагору, він прихватив і нашого сусіда, інженера Помазана, (котрому мій брат поміг вселитися в коридор поруч з нашою кімнатою. Помазан був начальником технічного відділу в Міністерстві Преси й Інформації). Коли всі зібралися в нашій кімнаті — лікар сказав, що брат є тяжко хворий, що він уже що найменше чотири дні ховав у собі свою хворобу, та тепер йому треба в шпиталь... Він сам подбає про транспорт, а присутніх просить, щоб вони уважали на мене, бо я ще не є так далеко — щоб мене можна було залишити без опіки...

Дві години пізніше, мого брата одвезли в шпиталь, а три дні пізніше доктор повідомив мене що мій брат помер.

Тепер я буду під опікою Помазана та Гайнсдорфів. Помазан буде дбати про мій духовий стан, а Гайнсдорфи — про те, щоб я не охляв фізично.

Чим я віддячу цим чужим мені людям? Я мушу зібрати свою силу, щоб розпочати якось рухатись. Я мушу шукати дороги назад у життя. Цей край довкола мене — це чужина!..

Коли я почав міцніше стояти на ногах — інженер Помазан запропонував мені посаду в його відділі. Не знаючи, на що б я міг йому придатися, я запитав його: чи там будують, чи шиють чи варять? Він мені коротко пояснив: у нього у відділі є з десятків людей, які дістають матеріал з самого департаменту і мусять його зробити готовим для часописів і для розповсюдження. Тому що ті люди в його відділі, ще й самі не зовсім вишколені в цій справі, йому потрібна людина, що уміє чемно наказувати. І ще одно: тому що матеріал, який приходить з департаменту, в оригінальному вигляді, мало ужиточним, треба навчити його людей — обтесувати його так, щоб його не сором було випустити за двері міністерства. Другими словами: зредагований у департаменті матеріал — часом треба “перередагувати”, бо ті люди в департаменті, хоч і добре освічені (більшість з університетською освітою) — вони є майже анальфабети в українській мові.

Коли я згодився — ми умовились, що він принесе додому друкарську машинку і трохи старого матеріалу, щоб я бачив, як він вийшов з департаменту і як його випустили в пресу. Машинка була потрібна, щоб я трохи обізнався з цією “технікою”, та коли треба буде міг показати друкарщиці як це треба робити. По двох днях — на думку Помазана, я вже був “експертом” у його галузі і ми можемо спокійно йти до директора департаменту.

Директором департаменту був пан Ярослав. Людина поважного зросту, десь у віці між тридцять і тридцять п'ять. З військовою виправкою, що робило добре вражіння. Хороше цивільне убрання, але чомусь на солом'яному капелюсі, замість чорної, чи кольорової стрічка — Володимирська, тобто така, на якій носять “орден святого Володимира”. Чи це щоб показати, що він мав той “орден” і десь перебував у ранзі принаймні капітана — чи може, просто, “чванькувата хвалькуватість”, — це не моя справа. Але розмова з ним показала, що він на справі розуміється і знає, чого він хоче. Я

завтра почну моє урядування і “можу, навіть, в обхід мого начальника відділу, звертатися до нього, коли у мене виникнуть тертя з іншими співробітниками”. Виходить що я сідаю на солідний ґрунт! З цієї привілегії, я рішив тим часом не робити ужитку, бо дрібниці завше можна полагодити м'яко, апелюючи до здорового сенсу. Мій спосіб поліпшити стан буде: “не наказувати, а показувати”.

В цей спосіб я й почав, тому я дуже скоро набув приятелів і в технічному відділі і в самому департаменті. Часто розмовляючи з персоналом у департаменті, з отими “редакторами” інформацій, та іншого матеріалу до преси, та переглядаючи ту “пресу” (у Кам'янці тоді було три чи чотири газети, окрім урядового семі-офіціоза “Україна”, який рідко користувався нашим матеріалом) — я почав думати: “коли ми є міністерство преси — то чому преса ігнорує наші інформації, нашу так би мовити пропаганду, взагалі наш матеріал, над яким у нас працюють пара десятків людей? Чому часом та преса друкує наш матеріал — починаючи його власними коментарями, злісно скерованими проти Уряду?

Там була одна газета, яка цього не робила. Це була газета, яку редагував професор Біднов. Він один коректно виконував своє завдання і за це його інші редактори недолюблювали.

Оті газети були пресовими органами політичних партій. Коли політичні партії в уряді не могли створити якийсь розгардіяш, вони доручали своїм редакторам створити його в народній opinio.

В той час, коли уряд мусів дуже обережно поводитись зі своїми фінансами — одна з тих партійних газет — почала організовувати, починаючи із своєї власної друкарні, “професіональний союз робітників поліграфіческого іскуства”, навіть з московською назвою, бо придумати свою українську не було часу (а може не було дозволу з Москви на українську назву). Цей “союз” був негайно потрібний, щоб змусити друкарів “України” до страйку.

У нашому міністерстві (посади Міністера преси й пропаганди тоді не було, був “Управляющий Міністерством” Іван Лизанівський і він у міністерстві ніколи не був!), раз урядовці були скликані на збори і там на зборах хтось агітував за створення “професіонального союзу урядовців”.

Як би це був сон — не було б так сумно! У нас отут у міністерстві зібрана сметанка подільської губерніяльної інтелігенції: Директор гімназії, майже всі “гімназіяльні професори”, начальники канцелярій губерніяльної управи, якщо ні то молоді люди, з університетськими ромбами на грудях. Всі вони отут працюють для України, а для себе хочуть “професіонального союзу” щоб менше працювати і більше заробляти?... Хто це все інспірує? Кому це на користь?

Он чую: Симона Петлюру, щойно обрали Головою Директорії, хоч фактично він ним був уже од кінця лютого, зробили його Головним Отаманом військ Української Народньої Республіки, а рівночасно впровадили державну інспектуру, при чому фронт поділили на відтинки і призначили державних інспекторів од партій: в одній частині фронту будуть соціал-демократи, в другому соціалісти революціонери і т.д.

Тепер зрозуміло, чому Уряд не може приборкати пресу і змусити її до праці на користь України: уряд іде на повіді партій! Вихід із цього “бедламу” можливий лише, як Симон Петлюра, в якості Головного Отамана, забуде про існування партій і їх ролю в уряді, та спираючись на військо буде самотужки вести оборону незалежності України. Може його зрозуміють начальники груп війська УНР, командіри більших формацій — викинуть отих інспекторів з своїх частин і будуть далі виконувати свої обов'язки.

Я вже поставив собі термін: за три тижні, я напевно вже буду в стані тримати рушницю в руках. Тоді я сяду на потяг, що іде на Ярмолинці, сяду в нього і поїду, дивлючись чи не побачу де хоч невеличку групу озброєних людей. До них я й пристану.

Трапилось трохи інакше. Новий співробітник Міністерства преси, Петро Овсієвич Крижановський, почав заходити в наш технічний відділ і придавлятися, як ми справляємось з нашим завданням. Раз він присів до мого стола і почав питати: чи мені подобається моя робота? — Чи мені подобається? — це не важно! Робота хороша і корисна, але сенсу її далі провадити немає жадного! Оце що я роблю сьогодні — партії уже вчора наказали своїм часописам викинути в кошик під столом. Бути впертим і чекати поки все це зміниться на ліпше? Марна справа! Партії будуть “до

последньої краплі атраменту в каламарі” боротися проти визволення України!

Крижанівський був може на який десяток, або й трохи більше, років старший за мене. На мою думку він був викінчений журналіст і міг легко справлятися з питаннями вищої політики. Він володів європейськими мовами і використовував, переважно, французьку пресу, коли вона випадково трапляла до Кам'янця, щоб інформувати нас і про те що діється в світі. Але у мене було таке вражіння, що він прийшов до нас, не з метою працювати для нас! Але чому?

Він був дуже добре одитий. Уніформа була майже військова, але не “хакі”, а чорна. Зовнішньо він нагадував штабс-капітана, але не з тих, що командують ротами, скоріше того, що сидить десь у штабі, що найменше корпусу. А може він і зовсім не військовий, тільки підробляється під військового? Коли так, то він не потребував заробляти свій хліб насущний десь у банку, стукаючи кістками “абакуса”. Тому що я дуже мало знав про цивільне життя десь у “вищих сферах” — я не міг знайти порівняння. Що мені найбільше кидалось у знаки це те, що він у розмові дуже легко і зручно переходив з одної теми на другу. Вживав залюбки чужі слова, які були вже не власністю тої мови, з якої вони походили, а, так би мовити, інтернаціональним скарбом, але ніколи не перекручував їх, як це роблять московські, або інші квазі-інтелігенти.

Якраз своєю мовою він змусив мене розказати йому дещо про мене. Про московське військо, про революцію на фронті, та й про нашого “Куданівця” — як вояка на фронті і як звичайного селянина в своїй “Куданівці”. Раптом він перервав мою мову і запитав, чи я не пішов би служити з ним у штабі Дієвої Армії?

— Чи ви думаєте, що я ще на щось здатний? Мене вже так давно обставини стьобають батогами, що на мені вже здорового місця немає, а в голові лише одна думка тліє, коли це вже раз скінчиться?

— “Ну, по вас ще цього не видно!

— “Петре Овсієвичу! Навіть коли я вмру, то люди будуть казати: — по ньому не видно, що мертвий. Це є прокляття природи, що я волочу на мосму горбі! Але який є ваш план?

Його план був: частково перебрати функції Міністерства Преси, налягти більше на пропаганду. Коли дасться набути друкарню, то почати друкувати пропагандивні листочки і розповсюджувати їх не лише на нашій території, а і в ворожому запіллі, взяти в ужиток, коли ми займемо Жмеринку, радіостанцію, щоб пропагувати нашу справу і закордоном і ще багато “журавлів у небі”. Але на початок — не було нічого! Трохи муляло, що ця прес-квартира буде при “Розвідному” Відділі Штабу Армії, але в цих справах я ще не був обізнаний, бо в Штабі Армії, я ще не пробував служити. А окрім того Крижанівський каже, що Розвідчий Відділ має до диспозиції поважні кредити і ми не будемо обмежувати себе в нашій роботі через брак грошей!

Я не знав, що мій “Петро Освієвич” є сотник і вже служить у Штабі Армії, але трохи працює і в міністерстві, щоб побачити: “як *не треба*” робити справу, щоб з неї була якась користь!”

Щоб дістатися на службу до Штабу Армії, треба було перейти не лише формальності, але й бути просіяним через досить густеньке сито. Щодо першого, то справа коротка: “ви мене хочете? Гаразд, я до ваших послуг! А з формальностями бавтися самі!”, але друге? “Коли ви хочете мій “перебіг життя”, я може й дам вам, коли я буду вам служити і переконаюся, що його хтось не вживе на мою шкоду!

Сотник Крижанівський повів мене до Начальника Розвідного Відділу, сотника Василя Коваленка. Коли ми прийшли і на зустріч нам устав сотник Коваленко, Крижанівський зразу сказав до нього — “Оце є той пан, якого я хочу мати!” Коваленко оглянув мене од ніг до голови і промимрив: “Зовсім не військова людина!” Почувши це, я з місця зробив “найліпший” (Петергофський) поворот “кру-гом” і пішов геть до міністерства. Сотник Крижанівський, за годину часу прийшов до мене:

— “Що з вами? Чому ви, не промовивши слова, побігли геть?”

— “І ви, пане сотнику, не розумієте чому? Шкода! Я вам можу сказати лише, що мене образила заувага сотника Коваленка. Уже коли він оглядав мене знизу дороги я хотів повернутися і тікати геть, бо мене так не оглядали навіть тоді коли я йшов до московського війська. А це було мабуть раніше, чим сотник Коваленко йшов до якоїсь “Тьмуторо-

канської” школи прапорщиків. (Пізніше, тобто, в другій половині 1920 року, виявилось, що моя оцінка сотника Коваленка була справедливою. Кваліфікаційна Комісія не визнала його сотником, а лише хорунжим).

Далі я сказав Крижанівському, що сотник Коваленко, на мою думку, хоче напхати “Прес-Квартиру” фельдфебелями та прапорщиками. Цього товару в Кам’янці хоч одбавляй.

Сотник Крижанівський стратив чимало часу, поки намовив мене йти до нього. Я погодився лише під одною умовою: “моїм начальником — буде він сам, з сотником Коваленком я не маю ніяких службових стосунків, тому не буде і ніяких службових записок, а вже з персоналом розвідчого відділу, я якось сам налагоджу приязні стосунки.

На цей раз сотник Коваленко спромігся сказати, що він не знав про мою довгу і тяжку хворобу і ми мовчки погодилися нашу опінію заховати кожний для себе.

Перед тим як перейти до “Прес-Квартири” — я мушу дещо сказати про штаб Дієвої Армії взагалі і про “Розвідчий Відділ” зокрема. Почнемо з голови:

Командуючий Армією є отаман Василь Тютюнник (нічого спільного з отаманом повстанців, пізніше нашим “союзником” Юрком Тютюнником). Як звичайно командуючий має двох ад’ютантів, обидва чотарі (поручники): Серга і Маланюк. Ці ад’ютанти, по службі — товариші і назовні “коректні” один до другого, а в середині горять жадобою знищити один другого. (Так само було в “Січі” між Галайдою і Гонтою). Начальником Штаба Армії є генерал Сінклер, Штаб Армії є поділений на більше число відділів, найважливіший з яких є “оперативний”, на чолі якого стоїть полковник Капустянський. Це цей самий Капустянський, що на початку 1916 року, будучи виконуючим обов’язки начальника оперативного відділу штаба 5 стрілкової дивізії (ще в ранзі капітана) під Якобштадтом помагав генерал-лейтенантові Альфтанові заробити підвищення в генерали од Інфантерії, а собі — підвищення в підполковники.

Інші відділи є дрібнішого значення — тому персядємо зразу до розвідчого відділу. Як уже сказано, начальником його є сотник Коваленко. В цьому відділі працюють, тобто ведуть “Розвідчу службу” (близьку і глибоку) два старшини Генерального Штабу (Академіки, в той час їх величали осау-

лами, що мало дорівнювати капітанам) це були Снігірив і Толмачів. (Останній, коли ми почали битися і проти Денікіна подався в одставку, бо йому “академічна присяга” забороняє служити проти російської армії). Третій був “Четар” — старшина австрійської армії Чехович. У цих трьох старшин був свій штат “агентів”, яких вони посилали не лише на фронт, а і глибше в запіля ворога. На підставі матеріялу, який приносили ці “агенти” виготовлювано мапи ділокації ворожого війська і надсилано їх до оперативного відділу для диспозиції. Найглибша розвідка, тобто розвідка в глибині України і зв’язок з *Українськими Повстанцями в глибині Краю* — була в руках самого Коваленка. Для чого при цьому відділі є “Прес-Квартира”? Може сотник Крижанівський і знає, але мені не каже. Тому що вона тимчасово приміщена в “офісі” самого Коваленка — я часом бачу і відвідувачів його відділу. Одним з них є начальник, спорідненого з розвідкою відділу, “Контр-Розвідки”. Тоді ним був полковник Чеботарів. (Його теж у 1920 році — Кваліфікаційна Комісія визнала лише хорунжим, але він швидко знову авансував до полковника і був пізніше начальником охорони головного отамана).

Коли штаб Дієвої армії був у Кам’янці-Подільському — до розвідного відділу навідувався і редактор газети “Україна”, Петро Певний. Коли цей пан приходив до відділу зі своїм секретарем — я думав, чи він не хоче в якийсь спосіб зв’язатися з “Пресовою Квартирою”. Але тому що він приходив двічі на тиждень, може бути й інша причина: може він хоче вислати трохи грошей ще й од “Розвідного Відділу”. Він був великий майстер роздобувати гроші для своєї газети!

В той час газета “Україна” стояла на дуже високому рівні і технічно і змістом. Для неї працювали старі досвідчені журналісти. В числі її співробітників були й такі імена, як Черкасенко, Васильченко, Яків Савченко. Але “зубрів” з політичних партій у ній не було, бо вона була безпартійна і не дозволяла якійсь партії навіть уважати її своїм поплечником. Через те, що вона була незалежна — вона мала і злосливих критиків і ворогів, але з цими вона легко могла дати собі раду. Незалежність “України”, правда, була трохи обмежена, бо вона діставала гроші од вищого щабля Уряду, але вона і компенсувала уряд за ті гроші тим, що вона

віддавала велику частину свого накладу урядові для безкоштовного розповсюдження її серед війська та населення в селах.

Автор зустрінеться з цією газетою, яких пів року пізніше, а зараз він має їхати до Жмеринки.

З переходом Галицької Армії на територію Наддніпрянської України — наш “Штаб дієвої армії” було деградовано в “Штаб Наддніпрянської армії”, бо Галицька Армія — ставши наддністрянською, принесла з собою і свій штаб армії, який складався з генералів: Терновського, Кравса, полковників Ціріца, Шаманека, та нижчих ранг: Льобковіца, Гофмана тощо. Цей штаб підлягав безпосередньо диктаторові Західньої Области У.Н.Р. і з Головним Штабом військ УНР мав лише платонічні зносини. Інакше висловлюючись: — Диктатор 30 УНР Євген Петрушевич, хоч і був на території об'єднаної пактом 22 січня 1919 року України — залишався завжди диктатором 30 (західньої області), що в цей час була лише наддністрянською армією, яка йому ще підлягала. Що з цього вийшло? — ми побачимо яких чотири місяці пізніше.

А до Жмеринки автор мусів їхати тому, що Штаб Наддніпрянської Армії мусів туди перенестися, щоб бути ближче до свого війська, а головне, щоб звідтам було легше координувати воєнні операції з Галицькою Армією, коли вона, того захоче. (Галицька армія може й захотіла б але вона була дисциплінована і тому виконувала накази лише безпосередніх начальників, тобто генералів Терновського (Тарнівського?), Кравса, та інших зі штабу, а ті визнавали своїм зверхником лише Диктатора Західньої області Євгена Петрушевича.

Мені припала черга бути вартовим по Штабу Армії, обов'язок вартового був: двадцять чотири години сидіти у великій залі, на другому поверсі, перед входами до кабінетів командарма і начальника штабу, та до оперативного відділу штабу і слідити за тим, щоб непрошені гості не проскочили в ці три приміщення. Прощених — записувати в журнал, помічаючи час, коли ті особи туди ввійшли і коли вийшли. Коло дверей командарма стояли два козаки на посту (стійкові). Ці козаки мали пропускати в двері відвідувача лише на знак поданий вартовим. Я одслужив мою варту і о шостій годині

увечорі передав її хорунжому з іншого відділу і пішов спати. Якраз у цю ніч трапилась пригода.

Передмовою до цієї пригоди була, уже трохи затягнута, суперечка між командармом і отаманом Запоріжської Січі Божком. Справа була в тому, що після нашого переїзду через румунську територію і з'єднання з уже регуляризованою частиною війська, Божкові було наказано перестати бути отаманом “екзотичної” Запоріжської Січі і перехрестивши її в 2-гу Запоріжську дивізію, бути її командиром. Але Божко не хотів виконати цього наказу. Тоді Божкові було наказано з'явитися до Штабу Армії, тобто до Отамана Тютюнника.

Божко з'явився. Це було десь коло 9-ої години увечорі. Цілком можливо, що Божко привів з собою до Жмеринки з сотню вірних йому козаків і приховав їх, щоб у випадку потреби, вони штурмували Штаб Армії. Але в штаб він прийшов один. Коли вартовий по штабу встав і запитав Божка, хто він є і хотів піти в кабінет запитати, чи його можна туди впустити, Божко одсунув вартового набік. Одсунув також стійкового і одчинив двері в кабінет командарма, а там було ще два стійкових і коли Божко вступив у кабінет — один зі стійкових підняв рушницю і вистрілив Божкові в голову. Божко не був убитий. Куля скісно пройшла через невеличку частину його черепа і вирвала йому око. Його забрали до шпиталю івилічили. До Січі він у той час не вернувся, а з Січі і без нього зробили 2-гу Запоріжську дивізію. Самого Божка взяв під свою опіку отаман Волох.

Коли це все трапилось, у Штабі Армії було наказано всім, що могли бути свідками цієї пригоди — мовчати!

* * *

Крижанівському пощастило у Почаївській Лаврі здобути стареньку друкарню і черенки до неї.

Приблизно в цей час ми мали добрі новини: наше військо збільшувалося в числі, а наші вороги почали зникати. Не головні вороги, як більшовики та деникинці. Ці набирали сили, а оті менші, що руйнували наші зусилля розвинути нашу боротьбу на цілу територію України. Отаман Зелений приобіцяв, що він не буде турбувати нас, пізніше те саме зробив отаман Струк. Отаман Тютюнник заключив з нами союз і привів нам кілька сот своїх повстанців. Отаман Мах-

но вів переговори про ненапад, та підкинув нам пару сот своїх хворих на тиф головорізів, що вже були нездатні воювати. Отаман Григорів почав переговори, але вони не прийшли до якогось вислідку.

З цього приводу дехто радів. Але мало хто думав що ці отамани попали в лещета, тобто їх стискали в їхніх територіях з одного боку більшовики, а з другого денкиниці. Обидві ці потуги не були б церемонились з бажаними безмежною волі отаманами та їхнім військом, тому вони шукали притулку у тих — кому вони шкодили більше чим чужосторонні вороги. Але “Пашковецька волость”, що оголосила свою незалежність на території між Проскуровом та Старокостянтинівом (Пашковецька Республіка) і далі руйнувала наші шляхи комунікації з корпусом Січових Стрільців полковника Коновальця, який мусів тримати фронт на лінії Старокостянтинів — Шепетівка. Цю “Республіку” можна було б батогами поставити на коліна, але для цього треба було б зняти з фронту якусь військову частину на тиждень часу, а фронт у нас був занадто довгий як на кількість нашого війська.

В той час, в додаток до більшовиків, з південного сходу сунули густі лави денкинців, а на північному заході — дерлися в нашу територію поляки. Все ж ми прогресували на Київ.

Ми організували нашу друкарню в залізничних вагонах, яким ми примостили до редакції фронтової газети “Український Козак”. Знайшли серед махновців двох друкерів, найняли двох бедуїнів зі Жмеринки і вже були готові розпочати широко заплановану працю. Видрукували пару відозв і чекали дозволу виготовляти летючки, але... Хтось згубив інтерес у “Пресквартирі” і ми застигли... Я нав’язав персональний контакт з редакцією “Українського козака”, бо мене цікавило, як преса функціонує не лише політично, а і технічно. Мої розмови з редакторами “Українського Козака”, а особливо з одним з них, паном Чубуком — я фіксував у пам’яті. Значно пізніше, уже в таборі інтернованих у Польщі та наука пригодились мені для організації таборового журналу “Наша Зоря”.

Мої спроби нав’язати контакт зі Жмеринською радіостанцією спинилися на тому, що її начальник підкорився наказові: щодня давати мені радіожурнал, в якому вони

записували всі радіо-передачі за добу. Ті журнали були ведені дуже неохайно, бо станція і приймала і передавала телеграми ключем Морзе і телеграфісти робили помилки переписуючи їх кирилицею. Коли серед зовсім нецікавого матеріалу траплялася шифрована передача — то надії її розшифрувати були зовсім мізерні. Зв'язку з начальником станції налагодити мені не пощастило, бо він був завжди хворий, що було просто вимовкою, він просто не вірив, що ми утримаємось у Жмеринці на довший час.

Пару раз я їздив до Козятина, де був наш фронт. Потім до Хвастова. Думав побувати в Києві, коли ми його одвоюємо. Наше військо було в Києві — та Києва не одвоювало!

Запоріжський корпус нашого війська з боями йшов на Київ справа до залізниці Одеса — Київ. Українська Галицька Армія, що йшла на Київ зліва од залізниці — “волокла ноги”, і коли запоріжці були в Києві і там зустрілися з авангардом денікинців — Галицької Армії, допомоги од якої всі чекали, там не було!

Чому?

Наказ Головного Штабу Військ Української Народної Республіки зобов'язував штаби обох армій — Наддніпрянської і Надністрянської — координувати їхню акцію. Генерал Терновський (Тарновський?) одверто не міг ослухатися цьому наказові, коли б він не мав на це санкції його начального вождя, яким він уважав диктатора Петрушевича. Він ослухався! Значить санкція була!

Тут треба сказати про одну аномалію, яка виявилася зразу ж після переходу Галицької Армії та територію Великої України. Петрушевич, диктатор Західньої Области, залишив за собою право не лише бути Верховним начальником галицького війська, але і право внутрішньої і зовнішньої політики, тобто право неглектувати і накази і розпорядження Уряду і Головної Команди.

Цю аномалію Уряд УНР мусів терпіти, бо додаток Галицької Армії до нашого війська був значний і дуже потрібний. Наше військо, здесятковане втратами на фронті і хворобою на тиф уже давно потребувало хоч невеликого одпруження. Заперечити Петрушевичеві вживання його права, яке він виніс із Галичини могло відчужити Галицьку Армію і тим ускладнити ще більше і без того складну ситуацію.

Галицька Армія пізніше не лише ускладнила нашу ситуацію, але й привела до майже катастрофального кінця наші зусилля зберегти наше військо для дальшої боротьби за Україну.

11 листопада 1919 року командарм Наддніпрянської Армії, Отаман Василь Тютюнник повідомив військо і штаби про те, що *в наслідок сепаратних переговорів генерала Тарнавського (начального вождя Галицької Армії) з денікинцями про перехід Галицької Армії на бік росіян — і про те що од 1-ого листопада 1919 року Штаб Галицької Армії не виконує директив Головного Штабу!* Чому аж 11 листопада? На думку автора “Хроніки”, це можна було і треба було б зробити вже в початку жовтня, або і в кінці вересня. Але Головному Штабові, та Штабові Наддніпрянської Армії можна вибачити проволікання цього оголошення. Обидва були непевні — яке вражіння це зробить на решту, безмежно втомлених вояків Армії УНР?.. Їх можна було добити, знищити цим повідомленням і тим самим — навіки убити надію і віру в можливість схоронити незалежність України.

А щодо постанови Галицької Армії — *“перестати бути українським військом”* (це найм’якша форма назвати її чин, бо його можна трактувати і як “зраду”) — то як би людина не підходила до цієї справи — вона прийде лише до одного висновку: постанова була ухвалена і початки її переведення в чин — були зроблені *уже місяці* перед тим, як Українська Народня Республіка була повідомлена про докоаний факт.

Постанова була зроблена в стислому порозумінні між начальною командою Галицької Армії і диктатором ЗО Петрушевичем, бо, як би ні — то одна зі сторін могла уневажнити постанову. (Чи не є це відповідь на запитання: Чому? в попередній мові про марш на Київ?).

Після того, як постанова була зроблена — почалися і кроки до її здійснення. Хто і як здійснював цю постанову з боку Галицької Армії? Полковник УГА Ціммерман! Але це вже не має значіння, а з московського боку ця справа йшла, по інстанціям, аж до самого Денікіна, а той вів війну не лише з нами та галичанами, а й з червоними, та й з повстанцями не лише в Україні але і в окупованій ним частині Московщини, він — хоч йому може й подобалась ідея Галицької Начальної Команди — мусів запрягти ОСВАГ (Осведомительная Аген-

ція), послати своїх шпівнів у Галицьку армію, зважити усі відомості, які йому дадуть його шпигуни і лише тоді виробити спочатку “передумови”, а потім і умови, на яких він прийме під своє берло галицьке військо. Ця процедура бере багато часу. Лише при кінці він почав поспішати з цією справою, бо червоні уже вигнали його з Орла, Курська і навіть Харкова, коло Царіцина (пізніше Сталінград) його військо скімлило як побите щеня. Йому треба було Україну, може в ній він знову наwerbує “вернопоddаних малоросов” і весною зможе розпочати акцію проти червоних? А коли ні —то принаймні здобуде вільний прохід до Чорного моря, звідки можна буде утекти під опіку Антанти на турецьких островах.

Начальна Команда Галицької Армії, чи не бачила становища, в якому була армія Денікіна, що дні денікинської армії уже пораховані — чи вперто трималася наказу диктатора: “знищити військо УНР!” — бабраться у цьому тепер —немає жодного сенсу. Закінчити цей епізод треба приміткою: що вояки Галицької Армії знали дуже мало про те, що робить начальна команда, бо та команда вихована в австрійських традиціях, була тої думки, що “мужва” мусить виконувати накази, це все, що їй треба знати! Але деякі старшини в штабі начальної команди знали про це, та вони теж були зв’язані австрійськими традиціями і не розголосили злочину, хоч би серед своїх вояків.

* * *

Наша Запоріжська Група, що була з годину часу у Києві, та мусіла зразу ж відійти, була зараз майже в скрутному становищі. Деникінці знявши з позицій що були проти Галицької Армії своє військо — кинули його проти запорожців та інших українських військових частин, що були справа од запорожців і змусили наше військо до відходу од Києва. Це було ще до офіційного оголошення про перехід Галицької Армії на службу до нашого ворога. Коли розвідка доносила що на фронті Наддністрянської армії боїв нема — вояки в частинах почали снувати думку, що Галицька Армія нас зрадила. Це, напевно, було вже відомо і у вищих штабах, але вони не рішались одверто про це сказати. Вони чекали, поки начальна команда Галицької Армії їх про це повідомить. Коли це стало офіційно відоме — денікинці

уже втікали з України. Майже половина України була вільна од деникинців і вільна од червоних, бо червоні не поспішали займати вільні од ворога терени. Там була пустота, яку треба, і можна було б заповнити українським військом, як би того війська у нас було більше! Війська у нас було мало! Менше як половина того що у нас було весною! Де поділось наше військо? Отам, по залізницях, у товарних вагонах лежить і конає, чекаючи поки прийдуть “союзники” Наддніпрянської армії та скинуть у рови вздовж залізниці і присиплять його вапном, бо вже й карболки для цієї потреби у наших краях немає!

Зі зменшенням числа нашого війська йде поруч і зменшення території вільної од ворога, бо ми не маємо сили стримати навалу деникинців зі сходу. Нам бракує зброї, бракує одягу на зиму, чобіт і, не знати чи Поділля може нас прохарчувати ще одну зиму. Он і поляки уже помалу починають дертися на Волинь.

Штаб Армії дістав наказ перенестися до Проскурова, є обави, що галицьке військо перепустить деникинців через свою територію — деникинці зможуть обійти нас і з’єднатися у нас за плечима з Одеською групою свого війська, тоді у нас буде лише одна можливість: добровільно лягати в оті гроби, де лежать наші покійники і чекати, поки й нас засиплять вапном, бо служба в Штабі Армії є гріх не менший, чим гріх вояка, що тримає рушницю.

До Проскурова їде і Уряд з Кам’янця-Подільського і везе з собою також багато цивільних урядовців. В околиці Кам’янця уже навідуються польські роз’їзди, не дивлячись на заборону Антанти переходити Збруч. Поляки уже не потребують слухати Антанти, вони використовують можливість легко розширити свої кордони.

Прес-квартира штабу Наддніпрянської Армії уже майже не існує. Крижанівський дістав нове призначення і зник з обрію. Коваленко уже не є начальником розвідного відділу — він дістав нове завдання: посилати в запілля ворога отаманів, що будуть організовувати в запіллі ворога повстання. Я мушу помагати Коваленкові виробляти інструкції тим отаманам. Ті отамани з нашими інструкціями і з півмішком грошей, що Коваленко їм дасть, підуть у безвість. Останнім з таких отаманів буде Денчик-Данченко, що поїде піднімати на повстання Волинь, а не повні два тижні опісля,

у Любарі з'єднається з Волохом та Божком і оголосить владу рад, поки що на Правобережній Україні, а пізніше, як що москалі дозволять — включити в свою “владу” і решту України.

Отаман Данченко був останній “клієнт” сотника Коваленка. Він дістав од Коваленка два мільйони карбованців. Коли він одбирав од Коваленка наші інструкції і два мільйони — з його обличчя не було видно, що він така підла людина, а все ж... я б йому так легко не дав отих карбованців. Та це було справою самого Коваленка, а може Коваленко й мав наказ од когось угорі!

Коваленко уже перенісся на постій до Прес-квартири. Тут же є і редактор газети “Україна”, що з кількома технічними співробітниками приїхав з Кам'янця. Ми вже маємо і в нашому вагоні з півдесятка хворих на тиф, але уже нікому не приходить думка улаштувати якийсь карантин. Напевне ця думка не прийшла б — як би то була й холера.

Одного вечора Коваленко послав свого “ляйб-гарда” в село, найняти йому зо три підводи. Найняти ще було можна, та й гроші у Коваленка була нелічені. Коли десь коло одинадцятої години вночі підводи під'їхали до залізниці, де стояв наш вагон, редактор Певний схопив під руку свою секретаршу і прожогом вискочив з вагона, скочив на одні сани і штовпнув візника в плечі. Той погнав коні. Коваленко, побачивши те, скочив назад у вагон, схопив карабін і вискочив на вихід з вагона, хотів стріляти, та вночі уже підводи не було видно. Він послав ще раз “ляйб-гарда” по ще одну підводу. За годину ми вже були на санях. На передніх був Коваленко зі своєю охороною, на других був я з двома корзинами, в яких мали бути Коваленкові “важні папери” і на третіх Коваленків ординанс зі своїм мотоциклетом. Мене дивувало, що ми їдемо через територію Пашковецької “республіки” і ніхто нас не зачіпає. Може тому що це було коротко по півночі? Може пашківчанам уже обридло бігати за кожною підводою, що порушує територіяльні права “республіки”?.. Спати в санях? Ні! Спати я ще довго не буду. Я читав інструкцію головного штабу про звільнення усіх од обов'язку далі служити Україні і тепер думав: “То не Головний Штаб зобов'язав нас боротися за незалежність України, нас зобов'язала сама Україна і наше сумління. За більше як два роки боротьби наше сумління перестало бути

персональною справою одиниці, воно стало бути колективним. Он там ще є вояки, їх не так багато, але вони злютовані отим колективним сумлінням, ми мусимо почути що вони скажуть, та й будемо робити те, що вони ухвалять робити.

Пізнього ранку ми вже в Старокостянтиніві. Тут панують “Січові Стрільці”. Літом — вони кілька разів відходили од нього на короткий час, а потім знову відвойовували його і тримали міцно. Стосунки з місцевим населенням були хороші. Більшість населення складалася з жидів, але ворожнечі, або саботажу з того боку не було.

Коло одного будинку, де Коваленко зауважив групу вояків, він спинився і пішов у середину будинку. За чверть години він вийшов у супроводі одного старшини. Підійшовши до мене, він сказав, що я тут мушу залишитися на пару день, поки він дістане дальші інструкції. Він приїде по мене і скаже, що мусить бути далі, а тим часом він поїде.

Старшина, що перебрав мене од Коваленка, привів мене в будинок і сказав: “у нашому “готелі” немає ані кімнат, ані ліжок. Спати можна на підлозі, де є місце. Ми вже маємо тут більше людей зі Жмеринки і з Кам’янця, може ви навіть знайомих тут спіткаєте. В кожному разі ви є наш гість”.

Дійсно, тут уже були й деякі мої знайомі зі Жмеринки та й з Кам’янця. Вражіння було таке, що у кожного з них стирчить у голові одна думка, та й проситься на язик: “*що тепер?*”. Це можна було зрозуміти, за ці два з половиною роки ці люди “виконували накази” — вони одвикли думати про себе. А от тепер їм сказали: “Ну, добродію, тепер ти вільний. Перед тобою багато стежок, котрі “кудиць” ведуть. Куди? Ані ми не знаємо, ані ти не знаєш. Ти тепер вільний, отже, рішай сам! Тільки пам’ятай, що та стежка, що веде до нашої мети є не гладка і широка, вона укрита колючими тернами. Та ти будеш не один на тій стежці. Останнє — це єдина тобі потіха, коли ти захочеш нею йти”. Це не точні слова з наказу про демобілізацію — це імпровізація на тему наказу, яку komponували обставини та логіка.

Розмовляючи часом зі старшинами корпусу Січових Стрільців треба було уникати отого “*що тепер?*” Січові Стрільці безперечно знали про “інструкцію” і про те, що думає полковник Коновалець, але трималися так — ніби вони нічого не знають. Лише напередодні мого від’їзду з

Коваленком до Любара, вони розв'язали язики і почали говорити про можливості, які стоять перед ними. Вони демобілізовані і можуть робити на власну руку, що кому сподобається. Встрівати в їхні розмови тепер уже не випадало.

Сотник Коваленко на цей раз приїхав автом каже, що він у когось з наших його позичив. Він одвезе мене до Любара і передасть мене в руки редактора "України" Петра Певного (того самого, в якого в Проскуріві він хотів стріляти з свого карабіна). По дорозі він розказував мені, що багато наших людей, яких ми залишили в Проскуріві, з допомогою залізничників, дісталися до польського кордону і поляки їх кудись завезли в табори — не як полонених а як інтернованих (чи це ліпше чим полонених?).

В Любарі щойно скінчилася Волохова революція і Волох з Божком і Данченком помандрували на Чуднів, вони забрали рештку державної скарбниці, забрали з собою юнацьку школу і охорону Головного Отамана під командою полковника Цівчинського.

— Чи буде Данченко уживати наших два мільйони карбованців на справу "уярмлення України Москвою"? — Цього питання зараз не можна ставити Коваленкові, бо він може розгніватись і викинути мене з авта.

Ми доїхали до Любара і Коваленко здав мене "під булаву" редактора Певного. "Редакція буде прив'язана до Київської групи, котру поведе отаман Юрко Тютюнник. Нашим завданням буде: де лише можна — видавати газету "Україна" та відозви! Завтра ми може довідаємось більше, а тимчасом це все, що вам потрібно знати!"

В Любарі також знайшлися кілька людей з адміністрації "України", яких редактор Певний залишив ще в Кам'янці Подільському. Вони не довго будуть обтяжувати Певного, бо троє з них, мають намір зразу ж, як ми перейдемо залізницю, розсіпатись по дорозі, і попрямують додому. Вони були з Київщини. Одного він пошле десь до Літина, (чи Летичева?) щоб він відпровадив додому редактору "секретаршу" і там він "захворіє на тиф", та повернеться до нас, аж у Вінницю.

"Волохова революція"? Вона не почалася в Любарі. В Любарі був її кульмінаційний пункт. Автор уже згадував про це, коли писав про своє знайомство з Запоріжською Січчю. Од самого початку існування бригади "червоних" гайдама-

ків (часом уживано назву “коша”) — Волох вів свою персональну лінію. Він виконував накази командарма лише тоді, коли це йому подобалось.

Зразу ж по переїзді перед Румунію на Поділля, Волох почав уживати свою тактику. Він почав розташовувати своїх “червоних гайдамаків” так, щоб вони були недалеко од місця постою уряду. З цієї позиції його не можна було збити ніякими наказами командарма, бо він мав серед політиків в Уряді своїх протекторів і в свою чергу був їхнім протектором. Ті партійні політики захищали його, а він у свою чергу гарантував їхню безпеку. При тім він чекав відповідного моменту, коли можна буде захопити владу в свої руки і оголосити владу Рад. Там, угорі, про це знали і тому боялися його. Його можна було “ліквідувати” так само як і “Пашковецьку республіку”, але для цього треба було б зняти з фронту якусь дивізію і притягти її ближче до Уряду. Зняти дивізію з фронту — це значить — одчинити ворота зовнішньому ворогові, а це є гірше ніж терпіти Волоха.

Англійське слово “Hooligan”*) найліпше пасує для окреслення характеру отамана Волоха. Він був суліган, а при тім і боягуз. Уже в січні 1919 року він збирав собі поплечників серед маленьких і більшеньких отаманчиків, бо він боявся взяти на себе персонально відповідальність за свої вчинки. Для цього йому була потрібна і “влада Рад”. Він хотів бути головнокомандуючим, але будши свідомим своєї нікчемности, хотів при собі мати якийсь апарат, на який можна було б зіпхнути відповідальність за бедлам, який він створив. Про нього буде мова ще й трохи пізніше, коли ми будемо в Умані.

* * *

6 грудня 1919 року Армія Української Народньої Республіки, що складається з Запоріжської, Київської, Волинської і 3-ої Стрілецької дивізій — під команду генерала Омеляновича-Павленка вирушає в Зимовий похід. Хтось каже, що це є “партизанський похід”, але це неправда. Так це зрозумів лише командующий 3-ю Стрілецькою дивізією

*) На жаль автор не може знайти в його лексіконі відповідного українського слова, бо українській натурі цей характер не є притаманний. Його нам підкинули москалі разом з назвою “хуліганізм”, але перед тим змішавши, “гуліганізм” з московським “нахабством”.

—замість хворого на тиф тоді полковника Удовиченка — полковник Трутенко, тому він із загальної інструкції взяв лише один пункт як провідну точку: “кожна дивізія піде своїм шляхом...”. Про полковника Трутенка належить сказати кілька слів. Командир 3-ої дивізії, полковник Удовиченко захворів на тиф у Проскуріві і був у шпиталі, дивізію прийняв тимчасово підполковник Ольшевський, та коли дивізія була в марші до Старокостянтинова і далі до Любаря — хтось рішив замінити Ольшевського Трутенком. Зрозумівши, що дивізії йдуть у “партизанку” — Трутенко і почав діяти як “партизан”. Він, не чекаючи наказу “вперед”, вивів свою дивізію з “трикутника” дві години перед тим, як інші дивізії мали рушити. За те, в іншому місці (коло Животова), коли дивізія мала вирушити о шостій годині вранці, він ще доснивав свій сон у своїй квартирі, а дивізія стояла надворі і мерзла. В цей час денкінська кіннота напала на дивізію і більшу її частину перерубала!.. Од цілої дивізії лишилися лише кіннотчики, з яких полковник Стефанів організував 3-ій кінний полк, але 3-ої дивізії в поході вже не було.

Шкода починати наш Зимовий похід, таким смутним проголом, але автор думає, що про це треба було згадати. Сам Трутенко десь бродив у місцях, де були “партизани” і звіттам навіть пробував рапортувати до уряду, нібито в Кам’янці, про організацію партизанів. Один з його рапортів показував мені в Умані полковник Дерещук, бувший державний інспектор запорізького корпусу. (Він сам демобілізувався і був в Умані учителем співу в якійсь школі, та при тім таки хотів підтримувати зв’язок з урядом УНР і часом брав на себе труд “перепачковувати” (пересилати) до уряду повідомлення партизанів).

Перед вимаршем у Зимовий похід — “Хроніка” змушує автора дати деяке пояснення подій безпосередньо перд вимаршем.

Читач мусить пригадати отой пасаж “Хроніки” де мова йде про начальника особливого відділу Штабу Армії і отамана Денчик-Данченка, котрому — начальник особливого відділу давав два мільйони карбованців і інструкції. Там у тих інструкціях була і повновласть Данченкові: бути головнокомандуючим усіх повстанців на Волині, та і взагалі, усіх волиняків. Його резиденцією мав бути Любар. Може з цієї причини — Штаб Армії, головний отаман і дехто з міністрів

— відходячи з Проскурова, пішли до Любара? Може вони вірили в чесність Данченка? Може вони вірили в силу грошей, що вони йому дали? Про це нам ніхто не скаже! Але довкола Любара були поставлені і деякі частини війська. Там була 3-тя дивізія, Юнацька школа, Січові Стрільці, охорона Головного Отамана. На той час Січові Стрільці уже мали наказ полковника Коновальця про демобілізацію і їхня активна участь в подіях уже була виключена. Інші дивізії війська були далеко од Любара. В цей час Волох зі своїми “червоними” гайдамаками, не послухавши наказу командарма — тримати Староконстантинів, прибув теж до Любара. Тут він побачив нагоду легко зробити “переворот”, знищити Головного Отамана і уряд і стати “царем і Богом” Радянської України. Отаман Божко уже був з ним, а з отаманом Данченком він скоро змовився. Операцію змови “трійця” почала з грабунку “державного скарбу”. Командарм Тютюнник наказав полковникові Вержбицькому, начальникові Юнацької школи, самої надійної частини війська, ліквідувати “трійцю”, але полковник Вержбицький зібрав мітинг юнаків і вони постановили — утриматись од проливу крові! Юнакам, самій надійній частині війська, шкода пролити кров ворохобників, бандитів, ворогів УНР?.. Ні! Найнадійнішим воякам — юнакам шкода було, пролити їхню власну кров, за їхню батьківщину! Так вони були виховані полковником Вержбицьким!.. Вірна охорона Головного Отамана, під командою полковника Цівчинського, ухвалила перейти на службу до отамана Волоха! Революція Волоха росте і він має намір захопити Головного Отамана і Уряд і знищити їх, але на щастя Головний Отаман і Уряд вже виїхали до Нової Чарторії.

Волох, довідавшись що до Любара йде якась дивізія, побоявся теж “пролити власну кров” і утік зі “скарбницею” і червоними гайдамаками та іншою наволочтю, що в Любарі до нього пристала, до Чуднова.

Це все відбувалося в днях 2-3-го грудня 1919 року.

Скільки було вояків у тих чотирьох дивізіях, що вирушали в Зимовий Похід? Ані тоді, ні пізніше, ніхто не міг про це сказати — не зробивши помилки, на яких пару тисяч. Одні запевняли, що там було од трьох до чотирьох тисяч. Тому що ми й самі не знаємо, скільки їх було — спинимось на тому, що їх було не менше як чотири тисячі. Ніхто з

командирів у той час не смів сказати скільки вояків він має. Командир мусів би знати і може навіть знав, але говорити про це, навіть йому, не було вільно. Це є передумова такого підприємства, яке ми оце починаємо. Ворог не сміє знати, скільки нас є! Ми йдемо вперед. Як називається той “вперед” — це знає лише командир. Куди і яким шляхом пішла інша дивізія? Може й про це знає командир, але це не певно! Це стане йому відомо, як в одному пункті командири зійдуться до купи, та стануть обговорювати пройдений шлях, та в загальних рисах накреслять майбутній.

Зараз наш маршрут є до залізниці Київ-Одеса, можливо подалі од Києва та більших залізничних станцій. Напевно це буде між Козятином і Калинівкою. Нам треба пройти через територію, зайняту нашими західними братами, які перейшли на службу до нашого ворога. Чи вони нас пустять? Чи не оточать вони нас, та роззброєних не оддадуть “єдиному, неділимому Денікинові”? Це ми мусимо побачити! Коли ми рішили йти в цей похід — ми пустили наш човник у подорож між Сціллою і Харибдою, який же сенс зараз думати об яку скелю він розіб’ється?

Марші часом треба переводити вночі. На це є дві причини: одна з них — щоб ворог не довідався, куди ми йдемо, друга — щоб ворог не довідався, яка велика є наша “грізна” для нього армія. Так само вночі ми переходили залізницю між Козятином і Калинівкою. Де саме? Бог його знає, другого дня ми вже були далеко од неї! Особисто для автора — села через які ми йшли — стали Куданівками. Не дивувало автора і те, що коли, по його калькуляції, мусіли прийти в Білу Церкву — замість того опинилися в Липовці і також уночі. Звідтам, крученими дорогами ми підемо до Жашкова, може на Тетіїв, може на Тальне... Десь по дорозі нас одчеплять од групи і пошлють в Умань, там уже стоїть один з загонів Запорізької дивізії. В Умані ми будемо випускати нашу газету “Україна”. Ціла група може піде на Звенигородку, а може буде десь відпочивати з тиждень часу... По дорозі скрізь ми гнали денікинців, що уже втікали з Києва.

Десь у дорозі між Липовцем і Жашковом до нас пристала одна парокінна підвода з трьома подорожніми. Редактор Певний їх охоче прийняв. З розмови з ними вийшло, що власник підводи є сотник Волинської дивізії Шарлай, поход-

женням з Херсонщини, другий — студент Київського Університету Михайло Баталін, з Воронькова коло Боришполя і третій козак Титарів з Катеринославщини. Чому оті волинці трапились на нашім шляху? Бог його знає, але можна припустити, що Шарлай украв у когось підводу і хоче нею доїхати додому на Херсонщину, але чому він підхопив отих двох інших? Ну, кому яке до цього діло! Сотник Шарлай, пізніше таки втече при інших обставинах, але без підводи, Баталін з Титаревим залишаться з нами аж до часу після 21 листопада 1920 року. Але Титарів здивує нас ще в дорозі на Жашків.

Ми ночували в якійсь Куданівці і вранці знову вирушили в дорогу. Титарів десь зник. Дезертував? Захворів? Пропав без вісті?.. Гарзд! Прийнято до відома! По півдні маршу — Титарів догнав нас — верхи на кавалерійському коні, з шаблею через плече, “наганом” на поясі і в сірій, сумушевій шапці, на якій був ще слід шойно знятої московської кокарди...

Ще увечері вчора Титарів, заглянувши в стайню, де стояли господареві коні, зауважив одного коника, якому не пасувало стояти серед селянських робочих шкап. Титарів знався на конях, бо в московському війську служив у кавалерії. Йдучи в хату, він зауважив у сінях драбину і причинену ляду на горище. Це все гарзд, всі господарі так мають, але пів години по вечері він знов пішов надвір і побачив, що ляда на гору одчинена і драбина пересунена до ляди. Він почав “метикувати” і “метикував” цілу ніч, уважаючи на рух у сінях. Уранці, ще перед сніданком він зник, сховався за клунею. Коли ми відїхали, а в селі ще був обоз нашої колони, він почав свою “глибоко продуману” акцію. Титарів скочив до обозу, там уже був у нього приятель, з яким він їхав уже два дні: — Бери твою рушницю і ходи зі мною! — Чому? Побачиш! Вони пішли до двора. В сїни, Титарів приставив драбину до ляди і на гору, козак за ним. Коли вже були на горі побачили кінець білого рядна за кількома кулями соломки, — отам! Тихенько підсунулись близько... Там спав “кавалеріст” накритий шинелею з погонями поручика... Стріляти не треба, добрий раз кольбою по черепу вистачить. На горищі було і сідло, пояс з револьвером, шабля. Титарів каже: — Це моє! Ти бери його шинелю, штани, френч, чоботи, а шапку дай мені, не говори про це

нікому, а то у нас заберуть здобич, а нас зроблять героями з порожніми руками!

В цей спосіб Титарів знову став кінним ординарцем, бо він забрав і того коника, якому пасувало сідло сховане на горищі.

* * *

В кінці грудня ми в Умані і починаємо виконувати наші обов'язки. Перше число "України" на "вільний од ворога України" вийшло вже третього дня нашого перебування в Умані. Кольпортаж організовано легко: Баталін з Титаревим бере з друкарні, просто з під преси газету і йде на базар, де є багато селян, що привозять до "Гуманя" на базар свої продукти, і роздає ті газети селянам. Про гроші за газети він не питає, це подарунок селянам за те, що вони українці. Частина газет поїде до війська, але іншим шляхом: вони будуть доставлені в отой 6-й загін Запорожської дивізії, хай він дбає про те, щоб газета досталася до вояків.

Ми випустили п'ять чисел газети, заплатили друкарям, що було умовлено і у нас не залишилося грошей. Завтра Різдво (7 січня 1920). Певний каже, треба до Тютюнника по гроші. Завтра сотник Шарлай запряже своїх коней, візьме листа од Певного і сяде на воза (снігу не було, але дорога була мерзла), з Шарлаєм сяду і я з Баталіним, не для того, щоб боронити Шарлая в дорозі, а для того, щоб уважати на Шарлая, бо він може з грішми утекти в свою Херсонщину. Нашим ар'єргардом буде Титарів з шаблюкою і револьвером.

До Тютюнника було трохи далеко і ми на подорож стратили три дні. Надвечір 10 січня прибули до Умані. Завтра знову почнемо нашу роботу, отже, треба трохи одпочити.

З нашого одпочинку вирвав нас Титарів і то о четвертій годині вранці. Прибігши до нас він гукав: — ми полонені! Вночі червоні гайдамаки зайняли Умань, забрали в полон наших козаків. Коло нашого будинку і коло друкарні стоїть озброєна варта. Певного і Бойка (адміністратора) повели кудись до штабу...

* * *

Нам наказано "не рипатись", що буде з іншими то буде й з нами! "Якщо Певного посадять у в'язницю, а нам запро-

понуять службу у них — ми попросимо і нас посадити у в'язницю, а служити їм не будемо! Розстріляють?.. Кожна військова людина для того і є у війську, щоб убивати, або бути убитим, а ми ж іще такі трохи залишилися вояками!”

Шарлаєвих коней забрали і сам Шарлай зник, Титаревого коня теж забрали і він буде тепер піший-кавалерист.

* * *

Пізно по обіді до нас прийшов Певний і з ним цілий “Ревком боротьби”. Що таке “боротьба”? Це є українська комуністична партія *боротьбистів*, так би мовити другий сорт української комуністичної партії більшовиків. Тут на чолі її стоїть Немоловський. Членами його Ревкому є Савицький, Савенко, здається Юрко Мельник (з “Українського козака” у Жмеринці). Волох у них є Головнокомандуючий військ української червоної армії, він є теж присутній. А чому ж немає отамана Божка, чому нема Данченка? (пізніше я довідався, що Божко не помирився з Волохом і Волох наказав його убити, а Данченко боявся, що Волох і його уб'є — утік кудись). Серед групи ревкомістів я побачив полковника Цівчинського. Дивувався, як цей старий полковник попав у цю банду. Уже хотів заговорити до нього, але Певний сіпнув мене за рукав. Це значило “табу”. Ревкомісти з нами не говорили, все було обговорено з Певним і коли вони відійшли — Певний сказав нам: — “ми будемо видавати їхню газету “Вісті боротьби”. Матеріал вони будуть писати самі, ми будемо лише технічно тримати її в пристойному вигляді. Він сам буде технічним редактором, я буду коректором, а Баталін буд експедитором. Бойко залишиться адміністратором і т.д. Хто б до нас із того Ревкому не завітав, мусить бути коректно обслужений, але в розмови з ними не ув'язуватись. Не треба губити надію що “наші” нас тут не забудуть. Може, як не по нас, то по отих вояків, що Волох полонив — вони прийдуть сюди, та звільнять і нас. А тепер “язик на защіпку і до роботи так, ніби то ми в іншому положенні і не були.”

Найтрудніше завдання було “тримати язик на защіпці”, але це було потрібно. Волох уже розвинув апетит на розстріли. Про це вже довідався Божко.

Ми почали роботу. Матеріал, що нам посилала редакційна колегія, був на диво поміркований. Там не було нічого

про партизанський похід, нічого про Петлюру і петлюрівців. Савенко був цілий час зайнятий писанням некрологів десяткові поетів, котрих деніківці розстріляли у Києві (пригадую ще прізвища: Василь Чумак, Михайличенко тощо). Він плакав за ними не тому, що вони були українці, а тому що їхня тематика була співзвучна з програмою боротьбистів. А от Юрко Мельник розперезався. Він довго терпів в “Українському Козакові” у Жмеринці, бо йому там невільно було випльовувати з грудей його “комуністичний запал” і він почав з наказу читачам: “Сійте вітер горожанської війни — пожнете бурю пролетарської революції”. І писав він про це так гаряче — що якби сам Ленін прочитав це то став би стурнко. Не знаю, чи з вдячності за це — його комуністи пізніше не розстріляли!

Раз прийшла до нас одна жінка, хоче бачити Петра Певного!. Баталін показав їй двері до кабінету редактора і коли вона туди ввійшла, він повернувся до мене: “знаєш її?” Я кивнув головою. То була дружина полковника Вовка, помішника отамаїна Тютюнника. Певний вийшов до нас і звернувся до мене: “сочинить посвідку для співробітника “Вістей Боротьби” на ім’я Андрія Лаговського!” Ризиковне підприємство, але ми її, з приємністю, “сочинили”. — Тепер ми знаємо, полковник Вовк напевно хворий, переховується в Умані. Яюсь приліпився до нас іще один “співробітник” —сотник Володимир Доморацький. Він був, здається, з Січових Стрільців, а може і з УГА, ми про це не питаємо, в той час ми ще трималися засади — “не став нікому питань — на які ти сам відповідав би неохоче!” В Умані є ще більше наших людей, що яюсь переховуються, але ми не шукаємо з ними зв’язку — бо це є, не лише нам але й їм небезпечно. Ми знаємо що тут є полковник Дерещук, бувший державний інспектор Запоріжського Корпуса. Він уже давніше тут в Умані і є учителем співу у якійсь школі. Гаразд, Бог йому на поміч!

Нас перенесли зі старого осідку редакції до меншого будинку і тут ми пробуємо розшифрувати ім’я установи, що до учора примістилася проти наших вікон. Вивіска є досить довга, її не так легко вимовити, не перевівши два рази дух: “Опродкомгубснабгупраформа 12 Армії”. Ми пробуємо розшифрувати її. Початок легкий: “Отдел продовольственной комісії”, що таке “губ” — не знати, далі “снаб”, це буде

снабженія. Спинимось на цьому, бо ми вже знаємо про що тут ходить, ми вже теж знаємо що до Умані вже прийшло кілька малих відділів москалів. Розважаючи над цим, ми приходимо до переконання, що червоним гайдамакам приходить кінець. Їхня влада буде замінена “Продовольственими отрядами” і довкола Умані почнеться збір “Продналога”. Неофіційне потвердження цього ми винесли, почувши кулеметну тріскотню, яка завше тривала лише кілька секунд, але повторювалась кожних пару день. Значить “Отдел Продовольственной Комісії” уже почав функціонувати, а кулеметна тріскотня означає, що вони вже почали і платити за зібраний “продналог”. Боротьбисти, правда, неохоче пояснюють оту тріскотню кулемета: тим що “там розстрілюють злодіїв, що сиділи у в’язниці в кару за тяжчі проступки”, а у нас почала щеміти думка: “чи не почали вони ліквідувати запоріжців, що отаман Волох інтернував, узявши їх у полон разом з нами?!”

В Умані починає виходити ще одна газета “Ізвестія” — “Орган Української Комуністической Партії” і то в двох мовах, може через те, що жидівське населення Умані” не розуміє української мови. Але для нас це значить що “боротьбистам” скоро скажуть “закрити свою крамничку”. З послабленням влади боротьбистів в Умані і положення полонених вояків стає непевним. Ми бачимо що і редактор Певний уже починає хвилюватися. А надворі уже потепліло і сніг зник. Думки втікати звідси ще поки що немає. Треба в якийсь спосіб довідатись: “куди ще можна втікати”. Але як ти довідаєшся?

Одного дня — конкурент “Вістей Боротьби” — “Ізвестія” не вийшов з друку! Не вийшов він і другого дня. Місцевий студент, Нейман, що часом забігав до нас, бо він був ворогом редактора “Ізвестій” Бергмана каже, що вони пішли в підпілля, бо чують якусь небезпеку. Ага! Це значить, що доля дозволяє нам трохи радіти. Але ми трохи почекаємо “поки побачимо жовтоблакитний прапор!”

У той день, ми не дістали матеріялу і інструкцій од редакційної колегії і це ще більше підбадьорило нас. А другого дня ми побачили той Прапор! Його несла група кіннотчиків, на чолі з полковником Никонівим, що був заступником отамана Волинської Групи (Загородський був хворий).

В той день ми ще бачили, як головною вулицею Умані йшли “полонені” запорожці, спереду яких йшла група місцевих трубачів, що грали марш “Ми гайдамаки...” Де ділися “продотряди”, де ділися “червоні гайдамаки”? Це нам було байдуже: наше “Вавилонське плененіє” скінчилося!.. Нам прислали підводи і ми поїхали до Штабу Армії.

За той час, що ми перебували в “полоні” — всі три групи війська побували вже в багатьох місцях на схід од Умані, але ми підемо ще раз на схід, бо нас ще цікавить і південний схід, тому ми хочемо побачити околиці Знамянки, до Долинської, до Єлисаветграду, а потім побачимо. У нас, правда, залишилось небагато набоїв і ми таскаємо за собою порожніх пару гармат, до яких нам пригодилися б набої, але у тих “червоних” що ми на нашому шляху спіткаємо — цього краму теж “як кіт наплакав”. Почекаємо ліпшої нагоди! Може Бог дасть десь здобудемо!

Куди ми йдемо? Вражіння таке що в напрямку на Знаменку. Але нам ніхто не візьме за зле — як ми од Новомиргорода повернемо на Єлисавет. Окрім того нас є три групи і може одна з них таки піде на Знаменку і звідтам спуститься аж до Долинської. Ми знову в Київській групі. Ми хочемо в Єлисаветі друкувати нашу газету і прямуємо до нього. Але по дорозі — хтось роздумав: “Єлисавет це більше місто. Як ми його й візьмем, то не надовго, а на випуск газети треба що найменше два дні. Ми тільки боком зачеркнемо Єлисавет і повернемо на Новоукраїнку. Потім ми знову змінимо курс і підемо на Бобринець”.

У Бобринці, ми знайшли маленьку друкарню з одним друкарем для її обслуги, тому ми обмежилися лише одною “відзвоєю до населення”.

Коли ми були ще в Бобринці — Запоріжська група од Долинської спустилася на південний захід до Єланьця. Ми взяли курс на Трикрати. Це значить у плані лежить якась спільна акція, а тому що перед нами на південь лежить лише Вознесенськ — стало очевидним, що ми хочемо трохи озброїтись, бо у Вознесенську ще з дореволюційних часів була “база”, де було багато зброї.

Зночі козаки пішли потайки “в наступ”. Їхнє завдання “голими руками, без гарматної підготовки, з порожніми рушницями, взяти оту “базу”, Вознесенськ! Це вже не “партизанська демонстрація”, це є “нагла екскурсія по

зброю!” Там може і ціле військо полягти, як хтось і десь заламається. Всі знали, що без перемоги отут — ми нічого не варті, бо перед нами є ще завдання — “прорвати більшовицький фронт, щоб вийти на Поділля”. Всім відомо, що в прифронтовій смузі і всі залізниці обсажені густо військом, отже туди з голими руками не суйся!”

Штаби груп, з невеличкими відділами війська для їх охорони залишились оддалє і мусіли чекати сигнала, що їм можна йти до Вознесенська. Групи до Вознесенська підуть не тим шляхом, яким сюди прийшли.

Сигнал був поданий на зорі. Треба було рухатися швидко, бо більшовики можуть підтягти більші сили і втягти нас у довший бій, а це нам було не вигідно, ми не мали ні резервів, ні запілля — куди можна було б одійти, щоб переформуватися в разі потреби. Отже, ми не будемо чекати, поки це може трапитись.

Вояки й на цей раз показали нашо вони здібні! Вони блискуче виконали завдання. Вознесенськ узятий і “база” в наших руках. На жаль ми не маємо так багато вояків щоб твердо засісти в “базі” і звідці воювати. Зброї стачило б на добрих пару років!.. На жаль і вивести всієї зброї не можна, у нас немає транспорту!..

Про цю акцію можна було б трактувати писати, але знову ж, на жаль, тоді ми не мали часу, а пізніше просто забули.

Ми вже вранці були у Вознесенську, та часу у нас було небагато — за пару годин маємо новий маршрут і ми мусимо рушати в дорогу. Запоріжська група ще хоче навідатись до Ольвіополя, Київська піде у напрямку на Ананьїв, але це не значить що вона обов’язково до Ананьєва прийде. “Наші плани не завжди сходяться з планами отаманів” та навіть і плани отаманів — обставини змушують перепланиувати десь і Волинська група піде; може десь у середині між Київською і Запоріжською — про це нам не належить знати!

Чим ближче ми надходимо до магістралі Київ-Одеса — тим частіше нас турбують “червоні”, але ми даємо собі раду. Запоріжська група в Ольвіополі трапила на спротив, тому що Ольвіополь складається з двох міст, — Богополя і Голти і вони лежать через річку проти себе — Запоріжці зайнявши одно місто (не пам’ятаю Богопіль чи Голту), не могли перейти через міст до другого. Тоді Чорношличники

форсували річку вплав і вибили червоних з другого міста.

Коли Запорізька група після Ольвіополя взяла курс на Бершадь, Київська йде на Чечельник і Волинська звужує дистанцію. Це все вказує на те, що ми таки хочемо пробитися на Поділля. До речі, в цей час до нас приєдналася кінна бригада Шепаровича (чи Шапаровича?). Це є одна з військових частин УГА. Хоч це була і кінна бригада — там було чимало і піхотинців. Дякувати Богові, нашого полку прибуло, як казали в старі часи!

Мене редактор Певний “одкомандирував” до Запорізької групи, а Михайла Баталіна — до Волинської. Там ми мусимо зібрати матеріял про рух і акції цих груп у “Зимовому Поході”. Це буде потрібне для книжки про Зимовий Похід, а ми ж, перебуваючи в “полоні”, не знали — де і що робило в той час наше військо. Ми в той час думали що це буде пропам’ятна книга, так би мовити “маленький дітирамб” учасникам “Зимового Походу”. Пізніше коли пан Певний видав цю книжку під власним ім’ям, обкарнавши наші записки, що були про Запорізьку та Волинську групи — ми не то що б були обурені — ми пригадали татарську поговорку “Не вір коневі спереду, а собаці ззаду” і забули про це. Правда, Баталін не забув, та й мені нагадав уже з Праги в Чехословаччині, де він студіював, — коли писав що Петро Певний — за участь у Зимовому Поході дістав Залізний Хрест, а про нас, хто давав йому матеріял для книжки — навіть у книжці не згадав!..

Про Залізний Хрест, ще буде коротко згадано, коли мова буде про сидіння і працю в таборах інтернованих у Польщі.

В “Запорізьській групі” вже знали по що я до них прийшов, і направили мене до сотника (пізніше підполковника) Скрипки. Він був Начальником одного з відділів штабу і хоч сам безпосередньої участі в боях не брав — знав усі кроки групи, що мені якраз і було потрібно. Сотник Скрипка часом сам мені оповідав про події, часом — доручав цю справу хорунжому Старовійтові. А часом я сам загнуждував якогось старшину зі штабу і перепитував про те, що мені вже оповідали, бо дві версії про одну й ту саму подію — дають нагоду вибрати кращу з них. В одному селі, куди ми прийшли вранці, я був приємно вражений не звичайною для мене подією. Не звичайною це тому, що я цього не

спостерігав ні в Київській, ні в Волинській групах. Увечері, коли сонце вже почервоніло і зібралось скочити за обрій, один зі старшин запропонував мені: “ходімо послухати Совенкову вечірню молитву”. Не питаючи того старшину, що це значить, я пішов. Вечір був дуже гарний щоб його змарнувати. Та по дорозі старшина сам пояснив мені в чім справа: майже в кожному більшому селі отой Совенко скликає “сільський сход” і говорить до селян про те: хто ми є, за що ми боремось? Розказує селянам, що ми вже бачили в тих місцевостях, де вороги були вже довший час. Другими словами, хочє в душах отих селян посіяти насіння, — може з нього виростє національна свідомість”. Уже добре смеркало коли ми прийшли до того “сходу” і Совенко вже говорив. Там було чимало селян. Вони вже майже цілу вулицю запрудили і ми стали далеченько од Совенка. Про що він говорив — ми приблизно знали, але як він говорив до селян — це було цікаво. Він був не з тих містечкових агітаторів, що намагалися вимахуванням руками та підскаками на місці захопити юрбу, — він резонував, часом порівнюючи теперішнє становище селян до того, яким воно могло б бути, якби вони не були легковірні та не дозволили комуністам увести їх у блуд. Та ще про те — що до цього часу вони бачили лише “квіточки большевицької революції” — але їм як вони будуть і далі байдуже чекати, комуністи принесуть і “ягідки”, яких жодна тварина не може стравити”. Юрба була мовчазна як скеля.

Коли ми йшли додому — я запитав старшину: чи завше юрба на промову Совенка реагує мовчанкою? — “Майже!” — була відповідь, — “але часом бувають курйози — коли підемо з села, по дорозі нас доженуть пара хлопців: “ми хочемо до вас!” В такий спосіб наша група придбала вже з півсотні нових “петлюрівців”!

Як би у нас було більше отих Совенків уже в початку 1919 року — може б ми мали не пів сотки а пів мільйона нових петлюрівців! Пригадуючи моє перебування в Міністерстві преси й інформації, в якому був і “департамент пропаганди”, та і в “прес-квартирі” штабу армії, якій була доручена “пропаганда” — мені здавалося що один Совенко за короткий час Зимового Походу зробив більше, ніж ті дві установи за більше як півроку свого існування.

Коли військо наблизилось на приблизно двадцять кілометрів до залізниці — було помітне хвилювання і напругу

навіть у штабах груп. Найбільше в штабах. Це було зрозуміло. Командир групи рідко бував у штабі. Він мусів бути з військом. Військо було близько до ворога, а штаб і обози були одсунені на бік, щоб вони були і в безпечнішому місці та й щоб вони не були на перешкоді військові в його акції. Штаб був під охороною і командою коменданта, як і цілий обоз з раненими і не здібними до бою, та й з майном, як зброя, амуніція та провіант (як що він був).

Військо мусить перейти залізницю десь коло Крижополя. А що як військо заламається і згине ще перед залізницею? Хто нас виведе звідціль? Куди нам тікати? Ота непевність, нервова напруга доводила штаби до того, що деякі старшини дозволили собі розкіш мати “нервовий припадок”. Таким старшиною був і сотник Скрипка, до якого я був посланий. Його нерви вночі “оголосили страйк”, і то такий суворий, що треба було добрих пару годин, щоб його заспокоїти. (Другий випадок я бачив уже в Київській групі, після того, як ми перейшли залізницю).

Залізницю переходили групи на віддалі десять-п’ятнадцять кілометрів одна од другої і то в той час, коли добрі люди ще сплять і натурально зразу гнали, якнайдалі од неї, бо найбільша небезпека — це залізниця: там ворог якнайскорше може підкріпити свої сили і посадити їх на наші плечі. Але й перейшовши залізницю ми ще не перестали бути вільними од загрози. Ми ще чули і кулеметну і рушничну стрілянину і часом мусіли ставити гармати в позицію, бо розвідка доносила вісті про пересування ворожих відділів по обох боках яру, яким ми хотіли крадькома вислизниту глибше в Поділля. В одному місці наш “транспорт” гнав “галопом”, скидаючи з возів усе тяжке. Якийсь штаб скинув навіть друкарську машинку.

Я вже був назад у Київській групі і приводив у порядок мої записки, часом на возі, а часом і пішки, але і я відчував певний неспокій. Отут на цих теренах у 1919 році ми мали мороку не лише з “червоними” та “білими” москалями, ми мали її так само і з “свідомим українським селом — що говорить українською мовою”. Як прийме нас це село сьогодні? Ми мусимо всю нашу увагу скупчити на ворогові, який у десяток разів сильніший од нас, — чи не всуне нам оте село “чотири рази багнета, чи в живіт, чи в спину як це було у Тимкові?” Оці думки, та оті вісті про ворожі відділи були у

головах усіх. Тому одної ночі ціла Київська група зірвалася на ноги, все змішалось до купи і — вояки і транспорти зі штабом запрудили вулицю села. Ніхто не знав ні в чім справа — ні куди втікати. В середині юрби топталися пара коней, запряжених у “фаетон” (в якому звичайно їхала дружина отамана Тютюнника), на козлах того фаетона візника не було, він напевно був у середині. Раптом, верхи на коні до фаетона підскочив комендант штабу, здається сотник Шулаїв і почав смагати нагасм когось у фаетоні. Там був “кучер” того фаетона, — він удосвіта запряг коні і приготував його до вимаршу вранці з села, та й сів у фаетоні чекаючи розпорядження їхати далі. Він напевно задрімав у фаетоні та йому щось приверзлося у сні, він забув і про отаманову дружину та стьобнув по конях і ті вихром вискочили на вулицю. Люди, що готовились теж до вимаршу, побачивши той фаетон, подумали що небезпека є так велика, що й сам отаман втікає фаетоном од них — висипали теж на дорогу і в цей спосіб стався отой гармидер. За пів години все уляглося і група спокійно пішла далі в напрямку на Ямпіль. Я знову пішов до Запоріжської групи. Мені треба було перевірити деякі деталі, і для цього я хотів обійтися без сотника Скрипки і говорив просто зі старшинами — учасниками подій.

Коли я вернувся до Київської групи, Баталін сказав мені, що редактор Певний пішов до отамана Тютюнника святкувати іменини отамана. Це було 5-го травня 1920 року. Наш похід був скінчений. Ми на території уже перед тим зайнятій нашим військом, що не було в “Поході” — але воювало під проводом Головного Отамана Симона Петлюри!

Зимовий похід тривав рівно п'ять місяців. По його закінченні, окрім Петра Певного, про нього було чимало охотників писати книжки, одним з них був і Юрко Тютюнник, був і генерал Омелянович Павленко. Зав'язуючи до купи мої спостереження — я прихожу до переконання, що найбільше бажання було в отамана Тютюнника, бо він і пізніше був у зв'язку з Петром Певним, який був йому потрібний, щоб оформити його писанину, тобто зредагувати її. Чи з цього щось вийшло, не знаю, але припускаю, що ні, бо ми ще воювали і Тютюнник не міг мати часу щось писати, а Певний знову редагував “Україну”. А пізніше Тютюнник у

Львові готувався до нової експедиції в Україну, а Певний у Варшаві в “Українській Трибуні”, яку буде редагувати Саліковський.

* * *

Не знаю, чи хтось з мемуаристів згадав про те, в якому стані ота Армія Української Народньої Республіки, виступила в Зимовий Похід, тому я отут нагадаю, що ця армія, після того, як залишила Київ, не мала постачання ні зброєю ні одягом. Відділи постачання були при частинах, але вони не мали чим постачати військо. Вони часом мали гроші, але грошей на ноги не обуєш, та й рушниці ними не наладуєш.

Вояки виступили в похід у грудні і багато з них не мали навіть теплої шинелини на плечах, а деякі, в чоботах, місили подільське багно босими ногами, бо підшви під чобітьми були зношені а підбивати і не було чим і не було на те часу в щоденних маршах по двадцять-тридцять кілометрів на день. Не рідко було бачити вояка що місив оте болото ногами загорнутими в кропив'яні мішки, що якийсь дядько з милосердя дав йому в селі, де він ночував. Той вояк — не втікав з війська, він навіть помагав коненятам витягати гармату, що загрузла по ступиці в болоті. Вечеряв той вояк десь у селі, як якась господиня кликала й його до стола їсти трохи “кандьору”, а чи він сьогодні обідав він і сам часом не знав. Той воїн прийшов знову під команду Головного Отамана і приніс з собою “вольо далі битися за визволення України”...

От тепер ці вояки дістануть правдиву військову уніформу. Як би вони її мали, коли йшли в Умань чи в Звенигородку, вони б вийшли звідтам у подвійному числі, бо вони б виглядали на правдиву регулярну армію і це змусило б населення інакше думати про Армію УНР.

Редакція “України” з Ямполья їде до Могилева, але не на довго. В Могилеві вона сяде в потяг і поїде у Вінницю, де вона розгорнеться, знову у велику щоденну газету. Тут буде багато роботи і буде мало часу на “казан туманної зупи”. В Зимовому Поході ми багато дечого не знали про те, що твориться отут на вільній території України і тому були не мало здивовані, коли побачили, що тут і без нас уже багато дечого зроблено, щоб зміцнити базу для дальшої боротьби за визволення.

Вінниця і на цей раз провізорична столиця України. Вона виглядає, як на свято убрана дівчина. Значно ліпше як тоді, коли тут були загони Ковенка та інші “Охочекомонні полки”. По вулицях ходять українські вояки в нових одностроях, з новими відзнаками рангів і тримаються вони — як належить добре вишколеному військові. Цього нам бракувало в 1917, та і в наступних роках. Може б тоді і оті “прапорщики” та “подпоручики” не чекали на свого Денікіна, та пішли в українське військо. Шкода що тоді Грушевські, Винниченки та інші політики, не хотіли знати про військо...

У Вінниці працює і Військове Міністерство і Головний Штаб, з яких виходять накази про нормалізацію, тобто “регуляризацію” війська. Немає вже ніяких груп, кошів, окремих загонів, курінів. Є — 1-ша Запорізьська, 2-га Волинська, 3-я Залізна, 4-та Київська, 5-та Херсонська, 6-та Стрілецька, Окрема Кінна, Кулеметна — дивізії, є навіть Запасова бригада, а також польова жандармерія. Командувать військовими одиницями будуть не отамани, а командіри в рангах, які за ними визнає кваліфікаційна комісія. Командіри груп, що були в Зимовому Поході, будуть підвищені в генерали, або на деякий час у полковники, та коротко потім у генерали. Для нижчої кляси старшин установлені ранги: хорунжий, поручник, сотник, підполковник, полковник. Відзнаки ранги вони мусять носити на ковнірі мундура. Кваліфікаційна комісія наведе лад і серед деяких полковників та сотників (наприклад: Сухоручко-Хословський, Ніговський і ще з десяток інших) вони з полковників стануть хорунжими.

Ми маємо Головний Штаб, де сидять старі генерали. Ми маємо генеральний штаб — де є теж генерали. Трохи дивно: де були ті генерали у 1917 році? Тоді ми їх дуже потребували!

Ми маємо “союзника” — Польщу, значить — одним ворогом менше, але у нас є ще два вороги: московські комуністи з величезним військом і байдужість українського населення, яке вже три роки після революції ще спить і снить, що без московського нагая — воно не може жити!

Щодо нашого “союзника” Польщі — треба трохи почекати радити, бо цей “союзник” має дуже погану вдачу, на що у нас є докази з минулого. Дуже шкода, що у нас не було іншого виходу! Ми були одгорожені Польщею та Румунією

од цілого світу. Не знати, чи Румунія не захоче перейти Дністер та захопити частину Поділля та Херсонщини бо там є молдаванські селища, це є наше, бо молдавани це наші споконвічні підданці. А Польща ніколи не одрікалася гасла “Польска од можа — до можа”. Кожен клаптик української території її наблизить до Чорного моря. За це ж бо уже чотириста літ тому билися поляки з українцями. Коли ці сусіди побачуть тебе в біді, то й вони почнуть шматувати тебе. Зброй що ти десь закордоном купиш — вони не пустять до тебе через свою територію, а сам ти, на твоїй території — її не маєш де, та і з чого — наробити. Окрім того, Польща плечима опирається на Антанту і як полякам буде скрутно — Антанта не допустить ворогів близько до її кордонів. Оцей хиткий аргумент буде нам потіхою!

Ми йдемо на Київ і, безперечно, його займемо. Шкода тільки, що поляки йдуть з нами. Нашим людям це може несподобатись. Але і тут ми інакше не можемо, бо і москалі сьогодні уже не такі, як були торік. У них тепер більше і сильніше військо, а нас іще мало...

Я вже бачив сотника Крижанівського, — він тепер у Військовому Міністерстві. Питав мене, чи я не хотів би піти на службу до Міністерства, та я, пригадавши “Прес-Квартиру” — подякував. Він хоче завтра їхати до Києва: “чи я не хочу поїхати з ним?” — “Ні, я не хочу!” Михайло Баталін устряг у розмову: “він хоче до Києва. Хоче побачити свою квартиру, та може й деяких товаришів там побачить!”

Оця поїздка сотника Крижанівського до Києва — дала мені нагоду подумати: — як люди “думали” в час Визвольної боротьби? Крижанівський, маючи при собі Баталіна у Києві — зразу пішов до свого давнього помешкання, десь по дорозі набув добрий молоток і зубило. Помешкання, натурально, було вже зайняте новими мешканцями, з ними він багато не розмовляв: “Я тут жив кілька років тому назад, війна мене витиснула звідсі. Оце я приходжу, щоб забрати дещо — чого я тоді не міг з собою взяти!” І зразу взявся до роботи в одній з кімнат, працюючи отим молотком та зубилом прорубав квадрат тинку на стіні і, коротким багнетом, що належав до його уніформи, почав вивертати цеглу зі стіни. За кілька хвилин в отворі що він зробив — перед здивованими мешканцями була ціла купа срібла, порцеляни тощо...

Крижанівський втікаючи з Києва, на початку 19-го року — не мав часу і змоги забрати цей скарб з собою. Але він мав час, зарані, приготувати оту схованку. Значить він був певний, що ми в Києві не втримасмо. Але в той же час — він був певний, що ми до Києва ще вернемось. Сьогодні, забираючи цей скарб зі схованки, він ріших що: “ми не надовго маємо Київ у наших руках, тому той скарб треба рятувати!”

От так думають і чинять люди, що дивляться в обставини далеко вперед.

Баталін у своїм помешканні знайшов тільки свій студентський картуз.

У Вінниці, ми вже нібито й добре влаштувалися, газета виходить регулярно і все коло нас спокійно, та раптом, на самому початку червня (як пам'ять мені не зраджує), погана вістка: Поляки рішили не тримати далі Києва і “цофнулись” (одступили). Наші “квартир'єри”, що були послані до Києва готувати приміщення для державних установ, вернули назад і, замість того, поїхали до Кам'янця. Пару день пізніше і нам сказано: “марш назад”, і то скоренько, бо завтра ви потяга не дістанете!.. І ми “помаршували”. Пару день ми стояли на залізниці, здається в Проскуріві, ніби чекаючи чи нам не скажуть: “то була помилка! Ваша дорога — таки на Київ!” Марно! Нам цього не сказали і ми поїхали до Кам'янця.

В Кам'янці я вперше побачив полковника Пількевича, отого самого, що їздив до Князя Львова з погрозою, що він приведе йому пів мільйона українських вояків.

Це було в друкарні, де ми мали друкувати нашу “Україну”. Пількевич прийшов туди замовляти якийсь плакат і я чув його розмову з директором друкарні. На плакаті мусіло бути надруковано великими літерами “Спілка українських книгонош”. Звичайно, кожна людина може замовляти, що їй подобається, але полковник і “спілка” якось не пасують до себе. Потім, що то таке “книгоноші”? Чи це ті, що завше під рукою книжки носять? Чи може це спілка грамотних людей? Чи може якась студентська спілка? В кожному разі мені хотілося записати його в “не книгоноші”, бо полковникові не личить бавитись якимось спілками. (Пізніше мені довелося ставати перед ним “струнко”. Про це буде мова пізніше).

У Кам'янці не довелося нам стояти довго. На цей раз ми сідаємо на вози і прямуємо до Збруча. Десь за Збручем є

безпечні залізниці і ними ми поїдемо до Станіславова. Тому що і в Станіславові ще є небезпечно — всі державні установи поїдуть до Ряшева і Тарнова. Я хочу залишитися в Станіславові, коло війська, і в разі потреби знову взяти рушницю.

Баталін каже — Що? Знову “солодко і почесно вмерти за батьківщину”?

— Ні! Не це! Я ще пам’ятаю одного штабс-капітана, це було вже дуже давно, він мене повчав, що найвищий гонор “жити для батьківщини”. Але у мене склалося вражіння, що ми уже не маємо “патрії”!

— Неправда! Ще є трохи “патрії”. А якби й не було, її можна збудувати. Он Польщу будують “галерчики” з Німеччини, Чехію будує “легія”, що була в московському полоні!

— Так, поляки будують Польщу з поляків, чехи будують з чехів. А українці хочуть будувати з “тутешніх”. Дивись: з п’ятидесяти мільйонів “тутешніх” є лише десяток тисяч українців. Ти сам був у Зимовому Поході, ти пройшов зо дві, як не три сотні “Куданівок” — чи ти де чув, щоб хтось сказав, що це “наше” — українське військо прийшло? Ти чув лише “я к е с ь в і й с ь к о”.

— Забудь про це! Он редактор Певний уже рішив, що ми поїдемо до Тарнова, *а він піде до Прокоповича*. З планів Певного завше щось виходить!

Ми поїхали в Тарнів. А за пару тижнів дістали телеграму од Певного: “Чекаю вас негайно у Станіславові”.

Станіславів величеське місто, воно має багато пам’яток австрійсько-московської війни, багато руїн, але жити і працювати в ньому можна. Війна йде ще далі, тому оті руїни не колють очі, їх може бути ще більше як війна підсунеться ближче до міста. На вулицях багато українських вояків, за те майже не видно “антків” (польських жовнірів).

Українське військо має боронити Галичину, тому його дивізії розвернуто од Заліщиків аж десь поза Тернопіль. Не знати, чому 6-та стрілецька дивізія стоїть аж коло Замостя. Там вона відіграє важливу роль в “чуді над Вислою”. Це чудо спасе Варшаву та й цілу Польщу од передчасної загибелі. За це спасіння вдячні поляки заплатять нам тим, що заключать з ворогом сепаратне перемир’я, дадуть ворогові змогу зняти з протипольського фронту кілька дивізій та

кинути їх проти нас. Таку поведінку наших “соратників” ми вже й раніше переживали.

Редакція “України” працює повною парою. Маємо чимало старих співробітників, ще з Києва, та з Вінниці. З нових пристав до нас Олесь Бабій. Тепер я маю більше часу і можу частіше навідуватись до війська, часто до Запорізької дивізії, якою командував полковник Гулий-Гулєнко. Часом до 5-ої Херсонської, до якої була втілена Галицька Бригада, що приєдналася до нас у Зимовому Поході. Дякувати Богові, роботи багато, тому — немає часу на розпучливі думки.

Раптом дві неприємних новин: відділ московської кінноти проскочив наш фронт і посунув у напрямку на Стрий. Це ще не спричинить великої паніки, а от на нашому правому крилі, де стоїть 5-та Херсонська дивізія — ота Галицька Бригада, що творила майже половину дивізії, вночі знялася з фронту і пішла в Карпати, а звідтам на Чехи. На наше щастя та бригада забула попередити москалів, що вона відчиняє їм ворота в наше запілля. Як би москалі про це знали — вони зразу сипнули б туди свою кінноту, яка в нашому запіллі могла б з’єднатися з тим відділом, що прямував на Стрий і наша пісня була б закінчена жалібним маршем.

Щоб залатати ту дірку у фронті, треба було десь одірвати частину Кулеметної дивізії, частину резервної бригади, але це потребувало часу. А тимчасом державні установи, що були в Станіславові, хочуть утікати, — але куди? Через Львів на Тарнів? Так там же ота московська кіннота!.. Один шлях: на Коломию! А потім? В Румунію? На Чехи? Чи нас туди пустять?.. Редакція поїхала в Коломию. Я залишився в Станіславові. В околицях уже повно “чорношличників”, вони готові приймати бій. Тим часом, здається, окрема кінна Дивізія ліквідувала той московський відділ кінноти що хотів до Стрия і все знову заспокоїлось. Наші біженці з Станіславова вертають назад.

“Чудо над Вислою” зробило своє діло, москалі втікають назад. Але і поляки переслідують їх не з таким запалом, як це було весною. У них уже нема охоти йти на Київ, або глибше в Україну. Вони щось мають на думці, але тимчасом мовчать. Час і нам рушити вперед. І військо рушає.

Як лише наспіла вістка, що Кам’янець звільнений — я мушу туди. В кілька день я уже був готовий вирушити, але

тут я спіткнувся, мені чемно сказали, що з модернізацією війська, — ми модернізували і деякі установи, що до війська мають відношення. Для того, щоб їхати в Україну — треба мати посвідку і дозвіл од “Управи військових комунікацій”. Не знаю, хто тоді був її начальником, але “підначальники” були трохи нарвані. Я прийшов туди чверть перед третьою годиною і мені сказали — “прийдіть завтра, урядові години од восьмої до третьої.”

— “Так іще ж немає третьої!

— “Поки Вам випишуть пропуск то буде чверть по третій. А у нас усе мусить бути пунктуально. Ми тепер у регулярному війську!”

Говорити тому панові, що в регулярному війську полагаджують справи навіть о дванадцятій вночі — не було сенсу, бо той пан був “супер-регулярний”, тому я повернувся і пішов геть. Та й поїхав без перепустки.

У Кам’янці, куди я прибув уночі, я мусів зголоситися в комендатурі тилу, бо лише звідтам я міг дістати все, що мені буде потрібне. В’першу чергу приміщення. В комендатурі вартовий старшина зразу полагодив мою справу. Я йому розказав про мою неприємність в “Управі комунікацій” і він мені пояснив: там зараз повно бувших австрійських “адьюнктів”. Може їх пізніше звідтам вичистять, а зараз треба самому давати собі раду.

Їдучи зі Станіславова до Кам’янця, я, здається в Копичинцях натрапив на “ешелон” українського війська (ще не озброєного), це була “Збірна станиця”, та що оперувала в Ланьцуті після грудня минулого року аж до червня цього року. Вона збирала вояків, що тоді поляки інтернували. Так само вишукувала українців серед полонених поляками червоноармійців, та частин “денікінців”, що не могли тікати назад до Одеси в той час, коли Денікін уже сажав своє військо на пароплави, щоб вивезти його до Галіполі (півострів у Туреччині). Ці денікінці так само були інтерновані в Польщі.

В отій “Збірній Станиці” мене привели до “культурно-просвітнього відділу” і там я знову спіткався з хорунжим Івком (Лебединець з яким я служив у Загоні Ковенка). Він мені розказав, що він серед полонених червоноармійців знайшов кілька Лебединців, які йому казали, що в Лебедині хтось приніс вістку, що я загинув навесні 1919 року. Гірко

було слухати про це, бо я зразу думав про мою маму, як вона прийняла цю новину.

В Кам'янці я спіткав випадкового знайомого зі Станіслава, пана Статинка, його призначили Повітовим Комісаром у Могилів і от він у дорозі до Могилева. Це значить наша територія шириться порівнюючо скоро. Я пішов ще раз до комендатури тила, — хотів дістати підводу, щоб під'їхати ближче до війська, але там мені порадили ліпше зачекати, ще який тиждень, бо військо в рухові і мені прийдеться довго його шукати. Отже, треба сидіти в Кам'янці, слухати оповідання старшин, які, чи службово чи приватно заїжджають до Кам'янця, та оповідань кам'янчан про поведження москалів у Кам'янці. Я довідався, що господар будинку, де я видужував од тифу минулого року, пан Геінздорф — помер, після того як його сина червоні розстріляли. Що сталося з онукою Геінздорфа? Їй було лише 17-18 літ!

Помешкання для редакції, яке я, не доручення редактора Певного, реквірував в одному готелі — мало трохи сумну славу: там, коли москалі були в Кам'янці, містилася “чрезвичайка”. Люди казали що, як москалі утекли — там ще можна було бачити багато крові на стінах. Коли я туди прийшов, воно вже було чисте. Лише в одній кімнаті, де я сам отаборився, було одно ліжко з матрацом, коли я перевернув матрац я побачив, що і тут був слід москалів, на матраці була засохла кров. Це була кімната самого начальника “чрезвичайки”. До цієї кімнати йому приводили щодня нову, “контр-революціонерку”, і другого дня виносили її в підвал сусіднього будинку, де вже було більше “контр-революціонерів”, яких треба було грузовиками вивезти десь у яму.

Чи сподобається Певному це приміщення для редакції — не знаю. Але я мусів брати — що дають. До Кам'янця мусять повернути всі державні установи, а Кам'янець не таке вже велике місто!

Я поїхав ще раз до Станіслава, але там мені сказали, що Певний послав до Кам'янця адміністратора газети, пана Бойка, який має і для мене інструкції. Я з ним розминувся в дорозі, тому мені слід зразу ж повернути в Кам'янець. Та повертаючи — я знову розминувся з Бойком, тому й не знаю, які інструкції він для мене мав. Він міг мені залишити в Кам'янці записку, але коли він цього не зробив, треба думати, що в інструкції нічого поважного не було.

Уже жовтень. Дні ще теплі і погідні. Та й уночі — жовтень ще не дошкуляє, але коли людина бачить, що листя на деревах жовкне, і думки у неї починають тяжчати.

Це вже четверта осінь. Три з них були такі, що про них і думати було моторошно. Чи не час нам заглянути трохи вперед, у четверту? Не можна ж завше покладатися лише на те що, хтось і кудись тебе поведе, пошле... Треба й самому щось думати. Чи ти може вже забув с а м думати?.. Ні! Ще не забув! Але зараз треба думати трохи інакше, поперше треба відкинути орієнтацію на “офіційні інформації”. Офіційні інформатори, перед тим як інформувати когось, мусять уважати, на те, яке вражіння, а з того і вплив, його інформації зроблять на загал. Часом, може й правдиве навітлення якоїсь події, необережно подане, може викликати паніку з найгіршими її наслідками. Тому, в такому становищі як наше — вони починаються і кінчаються тим “...ми одігнали ворога на двадцять кілометрів од Куданівки Х” — “...ворог одігнав нас до Куданівки У”.

Нам зараз треба чогось більше. Ми почнемо на короткий час уживати інформації з наших спостережень. З цього і почнемо: — Поляки, одігнавши москалів од Варшави — не пішли даліше на схід, добиваючи московське військо і в певному місці спинилися. В Галичині, де наше військо було майже ціле літо (і державні установи коло нього), поляки просто сказали: “Ви тепер маєте кусочок своєї України — йдіть туди! Тому що це є малопольська всходня — вам тут нема чого вештатись!”

Де поляки стали фронтом — стрілянини немає — це означає, що поляки почали домовлятися з москалями, та нам про це вони ще не кажуть. Коли поляки домовляться з москалями, вони нам скажуть: “Тому що ми не воюємо більше в москалями, ми не сміємо поставляти вам зброю, бо наші контр-агенти можуть сказати: “яке ж це перемир’я — коли отам на півдні ваша зброя б’є наше військо? Це з боку нашого “союзника”.

З ворожого боку: — Ми маємо десяток або півтора тисяч озброєних вояків. Сьогодні наша фронтова лінія буде яких чотириста — п’ятьсот кілометрів довга. Не залишаючи жодних резервів, це значить кожен кілометр будуть обороняти яких тридцять вояків. Москалі в цей час кінчають армію Врангеля на південному сході і завтра будуть мати

вільних кілька десятків тисяч червоноармійців. Вони їх пошлють в Україну. Якщо вони домовились з поляками, вони знімуть з польського фронту сотку тисяч вояків і пошлють їх теж в Україну. Маючи оту кінноту Буденного і реорганізовану червону армію та необмежений резерв мішочників, що йдуть в Україну по хліб. Чи не є вони смертельною загрозою нашому військові і нашим змаганням? Ми маємо кілька десятків тисяч українців проти, майже двохсот мільйонів наших ворогів, в тім числі сорок дев'ять мільйонів дев'ятсотп'ятдесят тисяч "тутешніх", байдужих до їхньої і нашої долі.

Байдужих? Мій приятель Євген Дмитріїв (Чугуївець) оповідав мені про один бій на Поділлі: — Чугуївська школа червоних курсантів — атакувала частину нашого війська (в якій він тоді був), наші вояки одбивали ту атаку кулеметами і та школа мусіла залишити на полі бою понад півсотні трупів. Дмитріїв після бою з цікавості пішов у поле і почав шукати персональні папери тих курсантів і на диво знайшов, що майже всі вони були з Харківщини. Там були і мої Лебединці і його Чугуївці. Серед Лебединців, яких він запам'ятав були і знайомі мені прізвища, навіть з хороших родин. Один з них був Кость Аршинник, йому недавно минуло 17 літ. Він був у школі "червоних курсантів", щоб стати "красним офіцером" у "красній армії"... До речі, цей Аршинник був брат отої телефоністки Ліди, що через хорунжого Ключника, два роки тому назад — попередила нас, що червоні уже в Боромлі, та що нам уже час утікати з Лебедина! Що сталося з цією Лідою? Може вона замужем, може має дитину? Чи й вона своїй дитині співає "колискову":

“Дам тебе я на дорогу Леніна портрет,

Не молись, малютка, Богу — Бога більше нет!...”?

Лише два роки минуло од часу, коли ми лишали наші Лебедини, Богодухови, Миргороди та інші родинні міста. Залишали одиницями, бо ніхто не хотів "воювати" — а тепер їх повно, отих Лебединців, Богодухівців, Звенигородців, у червоній армії! Чому?

Про те що поляки зрадили нас і підписали з червоними перемир'я, здається ще мало хто знає у Кам'янці і може навіть у війську. Люди довідаються тоді, як червона армія, підсилена кіннотою, піде на нас — а поляки відмовляють нам зброї...

Листопад. Редактор дає мені “спеціальне доручення” поїхати з листом од нього до генерала Тютюнника. Він знав місце постою штабу 4 Київської дивізії, тому завдання було не дуже трудне, але дорога була далека і їхати треба було кіньми. Вийшовши в обідню пору, я аж увечорі другого дня приїхав до штабу дивізії. Тютюнника в штабі нема, він поїхав на нараду в Штаб Армії. З листом треба чекати до ранку. Вранці я доручив Тютюнникові лист і зразу ж дістав наказ: “повертайте якнайскорше до Кам’янця!”. Ніяких пояснень... З цим я рушив знову в дорогу і другого дня, по обіді, був у Кам’янці. Редакція “України” була вже на возах і рушала в дорогу.

— Куди ми їдемо? Хоч я й передчував щось недобре, діставши наказ Тютюнника, але не думав що є вже так зле.

— Про це ми будемо говорити “на ріках вавилонських” — каже Баталін.

20 листопада ми у Волочиську, а 21-го раненько вранці переходимо у Підволочинське. На мосту нас обганяє на возі редактор Певний з дружиною (він таки оженився з своєю секретаркою, котру він з Любара одіслав у Літин), навіть не кивнувши нам на прощання він жене “в Польщу”. (Я його знову побачу три з половиною роки пізніше в Каліші, і то через колючий дріт, яким обгороджений табор інтернованих. Йому не можна в табір, а мені не можна з табору).

—o-O-o—

III

21 листопада 1920 року, перейшовши Збруч, наше військо склало зброю. Обеззброєні військові частини, по дуже короткій паузі, будуть їхати до місця свого призначення в таборах інтернованих: Пікулице, Вадодовіце, Александрув, Ланьцут, Тухола, Каліш, Щипіорно, Пйотркув та ще деякі, серед яких буде і Домбье (польські “Соловки”) туди будуть посилати “неслухняних гайдамакув”, за якусь провину, або порушення приписів, які забов’язують інтернованих бути чемними.

Разом з військом, за Збруч вийшла й ще одна група “гайдамакув” (“гайдамака” — було наше перше ім’я в Польщі). Це: Генеральний Штаб, Військове Міністерство, та сотні урядовців з усіх державних установ. Вони вже зразу їдуть до Тарнова. У Тарнові хтось їх розсортус: ті, що належать ближче до уряду — залишаться в Тарнові, а дрібніший крам поїде до Ченстохови, та може ще декуди.

Рештки редакції “України”, теж їдуть до Тарнова. У нашому вагоні... Ні, не в нашому, бо нас тут “меншість”... Більшість — були цивільні службовці, їх було так багато, що навіть у хіднику вздовж вагона — місце стояти — треба було чемно “одвойовувать”. У вагоні, а може і у всіх вагонах, населення було змішане: чоловіки, жінки і навіть трохи дітей у віці од восьми, може до десяти літ.

Он в одній переділці сидить коло вікна молодша пані, а може й панна, дивиться у вікно і співає:

“Як то на воєнце ладне,

Кієди улан з коня спадне...”

Який вітер заніс сюди оту польку? Ні! то не полька, вона повертаючись до своєї сусідки говорить українською мовою... Поганий смак? просто глупота? Треба шукати собі іншого місця. Баталін тягне мене на другий кінець вагона, там сидять поважніші люди, вони не співають і не говорять між собою. Це добре для сторонньої особи — але не добре, може навіть шкідливо для них самих. Вони починають грузнути в думках про те: — що буде завтра? До цього часу вони про “завтра” не потребували думати, за них думав директор департаменту, або якийсь інший начальник. Той

директор давав їм і гроші, щоб вони не голодували і слідкував за тим, щоб чоловік не мав багато часу думати. Це все залишилось отам, за Збручем.

Ота пані що співала польську пісеньку, теж почне грузнути в думках. Не сьогодні, й може не завтра. Це буде тоді, як вона проснеться зі свого безтурботного сну і відчус всією своєю істотою холод безнадійної дійсності. У неї теж — “завтра” зникне на довгий, довгий час.

У багатьох з тих, котрі їдуть до Тарнова — ще міцно сидить у голові думка про “завтра”. І вони щодня будуть бігати до готелю Брістоль, де буде приміщений Державний Центр і стоячи в передпокої будуть дивитися на двері, чекаючи, що от-от вони відчиняться і хтось вийде та скаже: — “завтра ми їдемо до Станіславава, а потім до Кам'янця!...”

Одного дня — двері відчиняться і хтось з них вийде і скаже: “завтра” ви поїдете до Ченстохова, або Пйоктрова, що буде далі — побачите сами!”

І у цих оте “завтра” поволі зсунеться за обрій.

Мені треба переболіти революту в мені самому, а для цього треба й замкнутися в собі, щоб нічого не чути й не бачити. Треба відпочити, як тоді в 1917 році. Тільки тоді — я побіг до мами — тепер нема до кого бігти!.. Пригадалося щось із творів Черкасенка: “і знов зостався я — вітрила порвано й стерна немає!.. ” Ні! Це не зовсім пасує до мого становища — я вже давно не маю ні вітрил, ні стерна. Мої вітрила порвали в 1917 році Харченки та Ткачі, а стерно поламав мій тиф. Отже, поставимо тут крапку, забудемо про те, куди ми йшли, чого хотіли. То було перед крапкою, а після неї ми є нікому непотрібне перекотиполе! Хай нас вітер несе, куди його ласка...

Баталін мешкає зі мною в маленькій комірчині без опалу і світла. Він ходить щодня до Брістоля. Мені нема пощо туди йти, мені все байдуже. Раз Баталін прийшов з рішенням: “він поїде до Ченстохови, — там можна пристати до якоїсь цивільної установи, може вони спроможуться на якусь матеріальну поміч, бо нам треба їсти, а грошей у нас немає. Наш редактор забув заплатити нам платню за два місяці. Отже єдине, що лишається — кудись пристати. Тут ми нікому непотрібні — треба десь шукати пристанища!”

— “На цей раз, Михайле, ти поїдеш сам. А я залишуся ближче до війська! Я ще поки що не знаю, як я це зроблю, але як іншого виходу не буде, я поїду до якого небудь Ланьцута і зголошусь в “інтерновані”.

Баталін відїхав. Іншого дня до мене зайшов “Геродот”:
— “Там у Бристолі є генерал Пількевич, командір Кордонного Корпуса, і з ним два ваших старих знайомих: бувший полковник Семенів з Контр-Розвідки (тепер хорунжий Сімонців), та Григор Гордієнко зі Штабу Дієвої Армії (він є начальником постачання того корпуса). Вони шукають когось, хто б налагодив їм видання “Таборового Журнала”. Я вже сказав їм про вас і вони хочуть вас бачити!”

— Гарзд, підем до них!

З розмови з генералом, а потім з Сімонцевим вийшло, що вони вже почали щось робити, але вони мають лише “шاپірограф”, та кілька охотників писати хемічним чорнилом, але не мають машинки до писання. — “З таким устаткуванням “Журнала” робити не можна. Вони мусять здобути принаймні машинку до писання, спеціальний папір для матриці і саме головне гектограф і когось, хто міг би орудувати гектографом та друкувати матриці. Це є “мінімум” з чим можна починати “Журнал”. До того ще треба поважне число “журналістів”, коли це таборовий журнал, бо з матеріялу, який редакція буде мати од таборових “журналістів” багато вона мусітиме відкинути, як неужиточну писанину. Та це вже буде залежати од редакції.

Сімонців каже, що він здобуде гектограф і все, що потрібне — як що я піду до них. На цім розмова закінчена і за пару день я уже в Ланьцуті. З собою я привіз обіцянку “Геродота”, що він, як мені буде треба, тобто як що вийде щось з цього початку — буде посилати мені “огляд преси” та й інформації про те, що робиться в світі і зокрема серед нас. Таку ж обіцянку дав мені і Клим Поліщук, але я тоді забув що Поліщука з Геродотом не можна ставити в одну стайню, бо вони ще з давнього, київського часу були запеклими ворогами. Коли Поліщук побачив в одному з чисел “Нашої Зорі” огляд, підписаний Геродотом, він відкликав свою згоду співпрацювати в нашому журналі.

Ми спробуємо на цей раз менше говорити про журнал “Наша Зоря”, але час од часу будемо повертатися до нього

через те, що довкола нього уже оберталася величенька купка цікавих людей.

Зараз почнемо з самого табору інтернованих у Ланьцуті. Містечко Ланьцут, з давніх часів, домінія графа Потоцького. За австрійських часів граф Потоцький зробив приємність австрійському цісареві і побудував на своїй землі казарми і стайні для цілого не то Кірасірського, не то Гузарського полка і в тих казармах і стайнях перебував стало цілий полк кінноти. В часі війни — коли полк пішов воювати — стайні були вжиті для приміщення військово-полонених. В цій якості і перебрали їх поляки од австрійців і пакували туди полонених і москалів і українців у 1919 році. Коли в кінці листопада 1919 року українське військо, йдучи у Зимовий Похід, залишило на залізницях коло Волочиська своїх нездатних до походу вояків, та співробітників державних установ, поляки привезли їх сюди в Ланьцут та й примістили в цих казармах та стайнях і почали ними доповнювати до одинадцять тисяч число чужинців-покійників на місцевому цвинтарі. (Хорунжий Юхим Івко на початку 1920 року був тут у збірній станиці і цікавився статистикою та й помагав спорудити пам'ятник отим одинадцяти тисячам безіменних покійників у чужій землі.)

В листопаді та грудні 1920 року сюди були привезені менші військові формації: Корпус Кордонної Охорони, 5 Херсонська Дивізія, Юнацька Школа, Польова Жандармерія і Запасова Бригада. Пізніше з табору в Пікулицях було перевезено сюди ще й Кулеметну Дивізію, яку злито з 5 Херсонською Дивізією. Начальником групи інтернованих був генерал Пількевич. Цей генерал зразу ж почав широку акцію метою якої було піднесення духа у війську, який, треба сказати, уже почав падати. У плані Пількевича був таборний хор, театр, оркестра. — “Нам потрібні вистави, концерти, імпрези — щоб загальмувати духовий занепад, який погрожував остаточно добити волю до боротьби і до життя у цих пригнічених вояках, що скупчені в таборі.” Він був “вербальним” ініціатором нашого журналу. (Активним ініціатором був хорунжий Григор Сімонців, який здобув не лише “Гектограф” але пізніше і друкарські черенки та організував, хоч і примітивну, а все ж, друкарню.) По чотирьох місяцях сидіння в таборі Пількевич домовився з деякими професорами, що сиділи в Тарнові та Ченстохові і вони

рішили в Ланьцуті почати “Таборовий Університет”. До нас переїхав професор Арсен Чернявський. Наїздами до лекцій приобіцяли свою співучасть професори: Білецький, Біднов, Огієнко, всіх прізвищ не пам’ятаю.

З розмови з хорунжим Лебединським, якого я втяг у “Нашу Зорю”, ми міркували: — “як так іде і в інших таборах, ми наробимо тут у Польщі цілу купу маленьких “Київів”!”.

Ми маємо уже дві театральних труп: сотника Олександра Тимченка, з Кулеметної Дивізії і хорунжого Пашинківського з Запасової Бригади, духову оркестру хорунжого Габрілевича з Кордонного Корпуса (може читач пригадає Бунчужного Першої сотні, Першого Куреня з Загону Ковенка), струнну оркестру сотника Захарчука, хор капелу) хорунжого Котка. “Наша Зоря” дала почин “Живій Газеті” під назвою “Промінь”, яку буде провадити сотник Семен Левченко з Херсонської Дивізії. Цю газету будуть читати артисти з театральних труп і вона буде мати характер “гумористично-сатиричний”. А позатим щось тут робиться, про що нам не належить знати офіційно. Он хорунжий Яків Шепель, бувший отаман повстанців, що оперував проти червоних в районі Літин-Летичів і в 1920 році приєднався до нас, — зібравши кілька своїх “повстанців”, між ними братів Паньковецьких, прихвативши з собою кілька старшин з інших частин, але залишивши в таборі свою дружину з малою дитиною, матір і сестру — пішов в Україну робити повстання. (Оті брати Паньковецькі повернуться в табір, аж два роки пізніше і їх будуть підозрівати в тому, що вони замордували Шепеля.) Полковник Мишаків, що на цей час був начальником Штабу Запасової Бригади, поїхав до Львова. Там уже є маленька група вищих старшин з інших частин — значить і там щось робиться!

Я персонально, пригадавши поведінку Мишакова в Загоні Ковенка та пізніше і в Запоріжській Січі потерпав: “чи не наробить цей пан полковник ще якогось лиха?.. Та я пригадав, що тепер я є лише “перекотиполе” і перебуваю “на ласці вітру”... Хіба що оте “перекотиполе” десь зачепиться та пустить корінь у п о в і т р я.

В кінці червня чи початку липня нас переселили до іншого, більшого, табору, що називається “Стржалково” (ми його перехрестили на “Стрілків”).

Залишаючи Ланьцут, ми залишили й ідею таборового

університету. Залишили і духову оркестру Габрілевича, бо її перейняв якийсь польський антрепренер, та залишили і хорунжого Лебединського з “Нашої Зорі”, бо він пішов на заробітки з робочою командою, яку організував поручник Солов'їв, що найнявся до цегельні графа Міхаловського, десь між Ряшевом і Ланцутом. У Стрількові “Промінь” буде провадити вже хорунжий Дам'ян Нестеренко. Ми залишили там і Юнацьку Школу, бо її перевезуть до табору у Вадовицях. Там ця Юнацька Школа зробить випуск молодих хорунжих і переїхавши пізніше до Каліша набере новий контингент юнаків. А в Стрількові, тим часом, замість таборового університету будуть організовані курси штабових старшин та курси військових начальників. Окрім того, під начальством сотника Шкарупи буде організований підстаршинський вишкіл. Це те, що я робив у московському війську під час війни, але тепер мене це більше не цікавить — бо я є “перекотиполе”.

Начальником групи інтернованих у таборі Стшалков є генерал Пузицький, командір 5 Херсонської Дивізії і начальником штаба у нього є підполковник Чабанівський. Обидва в масі інтернованих — не дуже популярні, але вони є начальники і їм треба салютувати з повагою. Генерал Пількевич — часом демонструє свій патріотизм тим що ходить перед своїм бараком у широких полотняних штанах та курить люльку.

До Стрількова прибувають нові частини, як наприклад половина 6-ої Стрільцької Дивізії, під командою полковника Змієнка, половина (чи може вся?) Запоріжської Дивізії. Нижчий персонал зі Штабу Армії буде нам підкинутий з табору в Пйотркові. З цією групою приїде до нас і Євген Маланюк, який зразу причепиться до “Нашої Зорі”, на початках не як журналіст, а як “починаючий поет”, бо редакція “Нашої Зорі” мала хоч невеличкі а все ж привілеї і була не в загальному баракові, а в “сепаратці”. Повернеться до нас і хорунжий Лебединський, який перебере на себе тягар постачання журналу змістом, бо старі співробітники поволі зав'яли, а хорунжий Сімонців збирається в подорож на Чехи, де він буде доповнювати свою вищу освіту. Сотник Левченко покине табір. Він з поручником Диким буде працювати в якомусь невеличкому господарстві в околицях Коніна.

Сотник Семен Левченко ще в Ланьцуті часом давав до нашого журналу вірші і один з них я пригадую й зараз, бо то була реакція на чиюсь спробу спонукати наших вояків до запису у французький “Лежйон етранжер”. Ось зміст цього вірша:

“В бараці, на нарах, зігнувшись в калачик
Вояка Алжирець лежить.
Від холоду — бідний — заліз під матрацик
І солодко-солодко снить.
І сниться йому, що в Алжирській пустині,
Де пальми в оазах цвітуть —
Як дикі грушки по степах України —
На пальмах — там франки ростуть...”

У Стрількові — хтось почав заохочувати вояків писатися до еміграції в Бразилію. На це “Наша Зоря” реагувала довшим артикулом під назвою: “Розрізнені аркушики”, яким було і цю ідею приборкано.

В таборі Стрількові був іще один друкований журнал “Запорізька Думка”. Його видавав Культурно-просвітній відділ Запорізької Дивізії, а редагував хорунжий Северин Калинець. Цей орган мав ліпшу друкарню чим “Наша Зоря”, тому ми часом віддавали “набор” “Нашої Зорі” до друку машиною “Запорізької Думки”. Але це не завжди щастило, бо в нас не завжди були гроші, щоб платити “Запорізькій Думці” за друк. Хорунжий Сімонців від’їзджаючи восени до Чехії, залишив нам у спадщині “джерело” звідки ми могли черпати матеріяльну допомогу для продовження “Нашої Зорі”. Цим джерелом був полковник Данильчук у Варшаві і ми часом посилали сотника Химочку, нашого адміністратора до нього по гроші, бо ми муіли платити друкареві за роботу. Але ми не хотіли надуживати ласки полковника і тому рідко сотник Химочка його одвідував, та сам полковник часом, не чекаючи нашого прохання, — послав нам пару тисяч марок на друк, а персонально нам пару фунтів тютюну, щоб і ми трималися на поверхні.

Сотник Євген Маланюк уперто студіював “Марію Слова” Андрея Белого, захоплювався віршами московських поетів Гумільова, Блока, навіть Єсеніна і вже починав трохи гнути свій “стілет” і шукав “стілос”, щоб уживати його замість “стілета” (...“Рука що взяла стілос — стілет тримати не здолас...”.) Вірші Маланюка, в той час навіть для “Нашої

Зорі” були не великої вартости. Маланюк почав рости до парнаської вартости лише тоді, як його призначили адьютантом до генерала Попсуй-Шапки і перенесли до табору Шипйорно. Там він спіткався з більшою групою людей, що охоче “сідлали Пагаса”, це вже було “Товариство ВЕСЕЛКА”. У них уже був “модерний” журнал тієї ж назви і вони друкували: “Качатко й жабеня дует викряккваквають натхненно!..” Уже в Чехії, нарешті знайшовши “стілос” — Маланюк викинув свій “стілет” і розцвів як правдивий поет!

У Стрілкові була вже осінь. Був уже листопад і поляки нас попередили що “на тім тижні приїде репатріяційна комісія”. Але це не значить, що поляки нас так зразу і оддадуть цій комісії. Вона буде ходити по бараках і буде кожного питати, чи ти хочиш повернутися до твоєї “Куданівки”? В тій комісії будуть не самі “іноверци”, а й один українець.

Репатріяційна комісія приїхала якраз у той час, коли червоні під Базаром розстрілювали 359 вояків з групи Тютюнника, що пішла в Україну робити повстання.

Між поляками і репатріяційною комісією було умовлено, що старшини будуть ізольовані од козаків. Тому козаки були залишені в бараках і та комісія ходила од барака до барака і перепитувала козаків, аж поки в одному бараці натрапила на одного козака-інваліда Петрика, що стратив у боях ногу і ходив на костилях. Коли якийсь червоний запитав його чи він хоче повернутися додому, Петрик підняв костиль і ударив його костилем по голові. Поляки зразу заарештували Петрика і одвели на гаупт-вахту (до паки, на тодішній козацькій мові). Козаки забули про комісію і зразу почали збирати поміж собою їжу, цигарки, цукор і ковдри, щоб Петрик у “паці” не мерз, та мав що їсти — і процесією потягли за ним до гауптвахти. Петрика поляки звільнили ще перед тим як комісія скінчила свою роботу.

Зі старшинами було інакше: їх було вишикувано в ряди на майдані коло “авдиторії”. “Тройка” червоних, що були членами комісії і з ними польський майор пішли вздож шеренги і коли майор об’яснив що це має значити — хтось кивнув і зразу шеренга почала співати “Ще не вмерла Україна...” Хтось подав команду: “Справа по три, праве плече вперед, кроком руш!”, старшини, чітко виконуючи цей маневр, пішли до своїх бараків, залишаючи ту комісію стояти перед авдиторією. Авдиторія це окремий барак, де у

день відбувалися курси “штабових старшин”, а вечорами часом було улаштовувано вечірні заботи для інтернованих. На той час у таборі було вже чимало й жінок, яких старшини забрали з собою з України, та сестер-жалібниць не лише з наших шпиталів, а й “полонянок”, яких військо брало в полон у боях з червоними і білими москалями.

Табір Стрілків був поділений на кілька секцій, що звалися “блоками”, в одній з таких секцій були інтерновані “Перемикинці”. Це були інтерновані “білогвардійці” тобто залишки Денікінської армії, що під командою генерала Перемикіна попали на польську територію, там були балаховці, були і полонені більшовики, що не хотіли повертатися в свою родину. Ними опікувався Савінков, що сидів у Варшаві. Цей Савінков був вождем московських соціалістів і перед війною, як політичний емігрант жив десь закордоном, як і Ленін з Троцьким. В часі революції він повернувся у Московщину, та не міг погодитись з Ленінім і знову емігрував.

Але ми майже не стикалися з тією групою інтернованих, бо вони і од нас були одгорожені колючим дротом. Наші секції були: блок “Б”, де містилися в бараках старшини і козаки. Він був розташований вздовж дороги, що йшла з міста Слупци до познанської границі. Тут був і театр і аудиторія і „Довудство Обозу” (тобто польська адміністрація табору) і склади матеріялу, що мав служити на утримання табору в можливому для життя в ньому стані, — та блок “А”, де жили “сімейні старшини з своїми жінками, та й оті самотні жінки, що разом з нами потрапили в стан “інтернованих”. В блоку “А” був і таборовий шпиталь де поволи умирали поранені в боях вояки, і була лазня, де жінки, звичайно, прали білизну. Між блоками “А” і “Б” був величезний майдан, де літом і восени інтерновані грали в футбол. Для інших атлетичних вправ “ІМКА” улаштувала в одному з бараків у блоку “Б” приміщення де і “борці” могли ламати свої кістки і “боксери”, що могли лупити один-другого по щелепах. А навіть була можливість і “фехтувати” чи еспадроном чи рапірою. Взагалі “ІМКА” була в тому таборі дуже активною і багато інтернованим помагала, хоч і управляли

нею москалі (не червоні!).

“Перемикинці” сиділи в блоку “Ц”. А після відвідин табору репатріаційною комісією поляки одгородили од блоку “Ц” кілька порожніх бараків — це буде секція “репатріантів” тобто тих, що рішили повертатися в “червону батьківщину”. Тим часом вона стоїть порожня!

Генерал Пількевич чомусь поїхав до Варшави. Це подія незвичайна і всі насторожились. Повернув він з сумною вісткою: наш другий Зимовий Похід скінчився дуже сумно: наших 350 вояків червоні взяли в полон і розстріляли під Базаром.

Улаштовано жалібну академію, одслужено панахиду за спокій душ загинувших... Час би знову повертатися до таборових буднів, але це не піде уже так легко, бо думка: що тепер? засяде глибоко в душу вояка, бо й він побачив, що і його завтра втікає од нього.

Але зараз надходить зима. Літом у цих бараках, де ми живемо, було приємно лежати в ліжку на солямяному матраці, та крізь щілини між дошками, з яких той барак зроблений, дивитися, що там надворі робиться, а тепер надходить зима, буде зимно, треба щось робити, щоб лиха запобігти. Дехто почав потихеньку красти в “козачих хатах” (рід маленької крамнички чи кантини, що майже кожна військова частина у таборі мала) старі польські газети: “Дзєнік Краковські”, “Цодзєнік Варшавські” тощо, — ці часописьма можна ужити, щоб залатати щілини уживаючи трохи густої “пенцакової” зупи од обідньої порції, замість клею. (Пенцак — це ячмінна крупа.) Але це ще буде мало — бо не скрізь у бараках були печі. Тут уже коли красти то треба у польського “Довудства”, бо матеріял для будови печей був тільки у “Довудства” і випросити його звідтам було неможливо. Всеж козаки матеріял роздобули. Тепер треба буде ще роздобути паливо, бо поляки будуть давати тільки низькоякісне вугілля, яким імпровізованої печі не нагрієш. Для цього мовчазно організувавсь цілий табір і одної темної і морозної ночі — здоровіші люди з усіх бараків — пішли в ту секцію, що була одведена для репатріантів, і розмонтували три бараки до самого ґрунту. Дерево було зразу розібране по бараках і сховано під підлогами. Ціла операція зайняла не повну годину часу.

Генерал Пількевич в своїм корпусі впровадив вечірні лекції, ціллю яких було відмолодити у старшин те, що вони учили в школах прапорщиків та воєнних училищах — це були статuti, якими всякий молодий старшина — мусів бути обвіщаний з голови до ніг: коли він убрався у військову уніформу. Воно було трохи недоречно, бо корпус Кордонної Охорони мусів мати статuti дещо відмінні од тих, які зобов'язували босвих старшин і козаків. Чи генерал знав про це?

Отут генерал Пількевич поставить і мене у фронт перед ним.

Через те, що початок тих лекцій був оголошений наказом по корпусу — відвідувати їх мусіли всі старшини корпусу. Але я і хорунжий Лебединський, ніколи не були офіційно вписані в “штат” корпусу (ми були лише редактори таборового журналу), ми не вважали себе зобов'язаними відвідувати ті лекції. Після першої лекції, де нас не було, генерал в наказі по корпусу висловив нам догану. Хтось звернув йому увагу на те, що він не мав права цього робити. Тоді він у слідуючому наказі “залічив нас на службу в старшинській сотні кордонного корпусу з датою, аж із грудня 1920 року. Лебединський пішов на слідуючу лекцію — а я ні. Новий наказ по корпусу приніс мені “два тижні домашнього арешту”. Тепер я знаю, що він є мій начальник і він не жартує! Перед ним тепер треба стояти струнко.

Раз увечорі я сидів з Лебединським коло печі. Там було тепло. Там можна було б дрімати, але ми знову почали розмову на ніколи не розвинену до кінця тему: як і чому так сталося, що ми сидимо в таборі інтернованих у Польщі — замість “спочивати на лаврах у Києві?”

В цей час зайшов до нас генерал Пількевич. Він часто навідувався до нас — поговорити — але ніколи службово, ми й цю візиту прийняли “не службово”. Він присів до нас і Лебединський сказав йому — про що ми говорили. Генерал зауважив: — Чи не ліпше цю тему залишити майбутнім історикам до переживання? Лебединський відповів: — Майбутні історики, як вони й будуть колись, мусітимуть мати матеріял до переживання. Як ми їх не залишимо одправних точок — вони почнуть фантазувати і будуть валити вину за нашу програ на отого вояка, що сьогодні мерзне в бараці, не знаючи чи завтра поляки не проміняють

його за життя арцибіскупа Цепляка, якого москалі заарештували в Кам'яниці та засудили на смерть. Он подивіться: по репатріаційній комісії ще слід не простиг, а вже поляки починають годувати нас гнилою квашеною капустою, та гнилими оселедцями, ніби заохочуючи вояків писатися в “репатріанти”. Чи це дійде колись до “майбутнього історика”, щоб він мав що пережовувати?

— Так! Поляки починають мудрувати, мовив Пількевич, — і тут можна робити далекойдучі припущення... Але ми не сміємо забувати, що кожне припущення є персональною справою того — хто “припускає” і тому: йому не вільно зразу скакати на трибуну і горланити на весь світ про те, що він припускає. Ми ще є військо. Ми маємо ще уряд і тих чийм обов'язком є про нас дбати! Відповідь Пількевича була лише на другу частину сентенції Лебединського. Повернувшись лицем до мене — він додав: — Тут є один що вже добре знає, що то є “субординація” і які бувають наслідки негативного до неї ставлення!

Ага! Якийсь з моїх співмешканців нишпорив у моїй торбі, знайшов пакет, якого я не рухав од того часу, як виїхав з Лебедина, та й показав мої папери Пількевичеві. Інакше, як би міг Пількевич знати про наслідки моєї “несубординації” в московському війську?

Щоб показати генералові, що я зрозумів його натяк — я пішов до моєї торби, вийняв той пакет і мовив: це було моєю приватною власністю, якої ніхто не порушив, аж поки я став вашим “субординатом”. Я одчинив грубку і кинув туди мій “послужний список”. Генерал почервонів, спустив униз свої вуса, встав і мовчки пішов з нашої сепаратки. Хто міг показати генералові мій послужний список — я вже знав. Це був той співмешканець що крутився завше коло генерала і навіть щодня бігав до генералової приватної квартири. Лебединський сказав мені: — ти, хлопче, займає трохи далеко. Поперше, не треба було нищити “послужного списка”, подруге — ображати генерала!

З того часу мої стосунки з генералом обмежилися лише службою в старшинській сотні корпусу. Я став відвідувати його лекції, але генерал скоро сам припинив той курс.

Зима того року була люта, мороз скакав довкола сорока градусів Цельсія. В командатурі тила, в бараці на нарах замерз на смерть полковник Сіполь. В блоку “А” у одній

матері, коло грудей замерзла на смерть мала дитини. Життя текло своїм руслом... З нашої сепаратки, мої співмешканці стали на ніч утікати до загального старшинського бараку — “на міру і смерть красна”, а мені, після досвіду з отим недавнім шпигунством той “мір” здавався помийницею. Тому я залишався в сепаратці і далі. Раз, коли мороз нахвалювався ще дужче притиснути і Лебединський, пізно увечері, пішов до загального бараку, та йдучи туди, кинув свій солом’яний матрац поверх моєї “шинелини” (єдине наше накриття). А вранці, більша купка старшин стояла коло дверей, боючись їх одчинити: бо кому охота побачити ще одного Сіполя? Та коли вони ввійшли в сепаратку, вони побачили сніг що вітер навів через шпари в стіні, а з під матраца вставала пара, бо мені було тепло під шинелею і матрацом.

Це вже 1922 рік. У лютому морози перестали облягати наш табір. Стало тепліше і вояки, поки що несміло, почали снувати думки про щось інше ніж оці табори з гнилою капустою, яку треба було сокирою рубати (бо вона була мерзла) перед тим, як кидати у казан, щоб з неї щось зварити, а зваривши її треба як найскорше десь вилити геть — бо вона смерділа так що люди одвертали носа уже пів кілометра од того місця, де її варили.

Весною вояки почали гуртуватися в робочі команди, які від’їздили десь на Полісся, в Біловежську пушу: рубати і корчувати ліси десь коло границі Білої Русі, до роботи на цукроварнях і де їх поляки потребували. Їхали туди не лише козаки, а й старшини. А ті що не хотіли працювати — поодиночки стали переселятися в отой спеціальний блок для репатріантів, що до цього часу пустував. І йшли туди теж не лише козаки, а й старшини. Це вже поганий знак. Тому наша “Вища команда” рішила вивезти нас зі Стрількова до Каліша і Щипійорна, де були Третя Залізна, четверта Київська, окрема Кінна та Волинська Дивізія та й частина шостої Стрільцевої Дивізії.

* * *

Коротко перед нашим вимаршем до Каліша і Щипійорна ми довідалися що в Щипійорні хтось застрілив полковника Отмарштейна, що приїхав до Щипійорна пощоратися зі своїми приятелями по 6-ій Стрільській

дивізії, одним з яких був полковник Роман Сушко. (Полковник Сушко був колись і в корпусі Січових Стрільців.) Полковник Отмарштейн був центральною фігурою в маленькому штабі (у Львові), котрий підготовляв для Тютюнника другий зимовий похід, тобто “партизанську виправу” у Україну.

Про формування того маленького штабу, нам не належало багато знати, але вже в Ланьцуті, навесні 1921 року, начальник штабу запасової бригади, полковник Мишаків, був покликаний до Львова, і хоч це було таємне “запрошення” — він бундючно говорив про те, куди і по що він їде з табору. Таємниця підготовки до чогось — уже не була таємницею ні для старшин, ні для козаків у таборах, тому люди почали потихеньку снувати надію, що ми, може скоро дістанемо наші рушниці назад і т.д.

Але трохи про той “маленький штаб у Львові”: — до того штабу були притягнуті й старшини з дивізій, правда не багато і, можливо по чісь рекомендації. Це все уже покрито порохом забуття. Одно стало відомо після того як ціла операція трагічно скінчилася — при тому штабі було два польських офіцери. Нащо вони там були? Послав їх туди польський уряд, щоб вони доносили полякам про те, що і як плянують українці? Хотіли поляки помагати українцям знову почати війну? Хто б цьому повірив? Не можна виключити думки що поляки маючи відомости ід своїх післанців до штабу, зразу одсилали їх у Москву, бо самі поляки хотіли виторгувати од москалів як можна більше України. Чому цей штаб мусів сидіти і працювати у Львові? Чи це часом не було по настоянню самого Тютюнника? Коли так, то на цьому можна побудувати й причину неудачі з повстанням.

Писати “хроніку” про події, які були огорнуті таємницею — неможливо! Можна лише: — починаючи од результата, шляхом дедукції, дійти до причини. Але хто і як майстрував ту причину? — це залишиться незнаним, бо ніяких документів з того часу не було опубліковано і можливо, не існувало. В потаємних справах дуже часто документом служить пам’ять безпосередньо зв’язаних з подією осіб. І коли ті особи умирають або гинуть — гинуть і ті неписані документи.

Коротко треба спинитися на особі самого полковника

Отмарштейна: він був скандинавського походження. Те що він носив на руці перстень “пажеського корпусу”, свідчить про те, що він був абсолювентом того корпусу, а це, в свою чергу про те, що він походив з д у ж е привілейованої родини. Десь і колись він кінчав ще військову школу і служив у війську. Коли і як він прийшов в українське військо, автор “Хроніки” не знає. Отмарштейн був полковником, цього досить для автора “Хроніки”. Ті, в Головному Штабі, що посилали його у Львів — знали його ліпше і вірили йому.

Отмарштейн мав намір покинути Польщу і виїхати за кордон, а перед тим — хотів попрощатися з своїми приятелями в таборі Щепйорно. Чи він мав і ще щось на думці? — це умерло разом з ним! До Щепйорна він приїхав потаємно. Можливо про його приїзд знали лише ті люди, до яких він їхав. У табір він ішов не просто через браму, де стояв польський постерунок, а через дірку в колючих дротах, яку вживали часом козаки, щоб залагодити їхні “комерційні справи” в Скальмержицях. До тої дірки мусів хтось Отмарштейна підпровадити, бо як він міг знати, до вона є? По візиті у полковника Сушка — Отмарштейн тим самим шляхом вийшов з табору. Недалеко од тієї дірки — Отмарштейн був убитий стрілом з невідомої зброї!

Польська влада, що провадила слідство в цій справі — скоро закінчила його і “запечатала” результат, передавши дальше слідство самим українцям. Що дослідили українці? — Нічого!... Скоро після того вийшли друком кілька брошюр, де заінтересовані пробували сунути провину в чоботи інших, але не могли нічим обґрунтувати своїх обвинувачень. Всі слідства, доходження та інший крам довкола цієї справи, скоро заглухли. Коли ми зі Стрількова переїхали в Каліш і Щепйорно — над тією справою вже трава поросла. Але автор пізніше, читаючи те, що попадало під його руку і мало зв’язок з партизанською виправою Тютюнника в Україну — дивувався, чому ніхто і ніде не спинився над питанням: кому і для чого було потрібно убити Отмарштейна?

Полковник Отмарштейн був убитий тому, що він знав дуже багато! Він знав, як підготовлювано Зимову Виправу Тютюнника на повстання, знав пляни її і переведення в життя тих плянів. Це не подобалось в першу чергу полякам, бо вони, нібито помагали українцям організувати повстання, а з другого боку — в їхніх інтересах було — знищити

як найбільше свідомих національно українців. Другим на черзі був Тютюнник, який вважав себе не лише Наполеоном але одночасно і Талейраном. Він знав усе: ліпше, ніж усі тодішні політики взяті разом. Він Зимову Виправу вважав його власним підприємством, щоб — як пощастить — стати диктатором об'єднаної України. Третіми були оті члени “Львівського штабу”, які легковажно і халатно плянували і ще гірше виконували переведення в життя тих плянів. Там були ще й четверті, але то були дрібні карасики, про яких не слід і згадувати.

Табір Стржалков готується до переселення в Каліш і Щейорно. Це вже літо 1922 року. Інтенсивно формуються робочі команди, це з тих, що хочуть почати нове життя, дбаючи про себе на власну руку. Вони пойдуть рубати ліси, працювати в польських маєтках, цукроварнях, гуральнях, взагалі там де є робота і плата за їхню працю. Жвавіше йде поповнення отого блоку “Ц”. Та туди йдуть не бойові старшини та козаки, а те що прилипло під час останнього відвороту за Збруч.

Дехто з таборян, покищо, теж не поїде до Каліша або Щейорно, вони залишаться тут бо “УМСА”, в порозумінні з поляками, хоче затримати тут “селище безбатьківщинників”, котрі будуть плести з лози корзинки, кошики та інший дріб'язок. Та організація буде їм платити гроші за їхню роботу і вони будуть той мізерний заробіток уживати на свої харчі.

Отож, козаки гуртками від'їздять на працю, а старшини думають про Чехію. Там у Чехії хтось організує Сільсько-Господарську Академію. Окрім того там є багато інших наукових закладів: Університети, Інститути. В Академії викладава мова буде українська. В інших закладах буде чеська. Але ж чеська мова є ж теж слов'янська, як чоловік трохи напружитья — він і цю перепону поконе! Можливість перенестися до Чехословаччини є трохи ускладнена тим, що візи на виїзд за кордони Польщі “інтернованим” не дають, але на це є рада: “Як чоловік поставив собі мету, то він може й не зразу, але через кілька спроб її осягне — хоч і в нелегальний спосіб! Там в Подєбрадах, де є Академія, можна дістати стипендію, якої вистачає на життя. Можливо таку ж стипендію можна дістати і в Університеті. Це все було уможливлене тим фактом що у вищепоставлених Чехів, десь

у закамарках їхнього сумління плавала думка, що чеські легіони, котрі через Сибір їхали на Чехи, по дорозі, ограбували Державну Казну, що Адмірал Колчак переховував для відродження Московської Монархії, і привезли її в Чехословаччину. Ця “казна” була базою для побудови чеської економіки і добробуту. Отже, тому що “царську казну” творено не лише з податків на москалів, але теж і українців — чому не допомогти хоч трохи й українцям?

Цей “тяг на Чехи” був і в Каліші та Шипйорні, тому деякі бажаючи “реемігрувати” поїдуть до Каліша, а деякі залишаться в Стрількові, збираючи трохи грошей на подорож та на шивільне убрання, та ще й роблячи “непередбачену” обставину — “передбаченою”: може треба буде дати якомусь постерункові “лапувку” (татари колись казали “бакшиш”). У Каліші це було легше: там генерал Микола Шаповал буде давати “охотникам на Чехи” по 100 чеських корон. Звідки він їх бере? Його брат Микита сидить у Чехах і має зв'язки з чехами! У того Микити Шаповала є й “задня думка”: оті що дістануть од нього 100 корон, з вдячності, за його ласку стануть членами його “соціалістичної партії”! Та це лише його бажання. На думці у майбутніх студентів є “наука, а не політика”.

Коли настав час від'їздити до Каліша — ми почали підраховувати, що ми туди повеземо? Більше як половина корпусу уже десь рубає ліс на території Білорусі, що Польща безправно прилучила до “Велькей Польскі”. З того що залишилось — частина залишиться у Стрількові і їх поляки “розінтернують”, тобто вони будуть жити у таборі, а прожиток будуть заробляти плетінням кошиків та іншою працею, яка не потребує спеціального вишколу. Продукт цієї праці буде відбирати “ІМКА”, яка буде дбати й про матеріял. А пізніше й цей наряд розсиплеться по світах. Одні поїдуть на Чехи, другі пізніше поїдуть до Франції. А деякі, як наприклад адъютант генерала Пількевича, сотник Левко Жабко-Потапович — дістануться й до Америки. Але це вже піде по лінії баптистів (у той час баптисти вели широку акцію серед інтернованих, навертаючи їх на “путь спасення”, обіцяючи їм принадну допомогу з Америки).

Поза мою працю в “Нашій Зорі” — генерал Пількевич підкинув мені ще Культурно-Просвітній відділ і маленьку бібліотеку, але в той час у корпусі вже не було

кого просвіщати, а бібліотекою, хоч і рідко, користувався лише один козак Ілько Батрак.

Нас із корпусу їде до Каліша десь коло одної сотні людей, і то більше старшин ніж козаків. Другі частини виглядають трохи ліпше і вони будуть поселені в таборі Щепйорно. Нас, бо нас мало, посадять у Каліші. Вищі інстанції плянують, взагалі, Корпус Кордонної О зрони — ліквідувати, бо наші “кордони” за дротами охороняють польські “постерунки”, але це буде трохи пізніше, тобто, після того як восени приїде до Каліша ще одна “репатрійна Комісія”. Тому що нас мало, нас тимчасово приділять до Волинської Дивізії. Старшин у “Старшинську Сотню”, козаків — до полків Волинської Дивізії. Я запитав дозволу у генерала Пількевича передати бібліотеку і акти Культурно-просвітнього Відділу — культурно-просвітньому Відділові Волинської Дивізії за згодою генерала збувся цієї, уже нікому непотрібної роботи. В “Нашій Зорі” нас лишилося тільки двоє: я та хорунжий Лебединський. Ми втратили навіть нашого складача (наборщика), він зі Стрілкова “репатріювався”. Тепер, уживаючи досвід (ми придивлялися уже раніше, як “Пепка” складав черенки в колони) ми будемо пробувати, що роботу виконувати самі. Друкувати журнал ми будемо в друкарні видавництва “Чорномор”, що генерал Микола Шаповал організував при Юнацькій школі.

Тому що ми згадали про генерала Миколу Шаповала і про Юнацьку школу — ми на хвилину спинимось на цім пункті. Мова спочатку буде про генерала: “Поручік” Микола Шаповал, що на початку війни 1914 року служив у якомусь піхотному полку, як і багато інших поручиків, попав у німецький полон скоро після початку війни. В таборі полонених, де він був — було теж чимало інших поручиків і прапорщиків, та може навіть і вищих ранг (генерал Зелінський), які були трохи ширше обізнані в політичних справах. Сам Шаповал, через те, що його брат Микита Шаповал був його ідеалом, міг у політиці орієнтуватися лише на соціалізм у найширших вимірах (інтернаціоналі!). В той час, коли інші старшини працювали над пробудженням і укріпленням, у полонених українського походження, їхньої національної свідомості — Микола Шаповал не міг починати соціальну революцію в таборах, він пристав до інших, з

думкою: — поїдемо через національну революцію до інтернаціонального соціалізму!

Коли німці рішили сформувати з українців полонених у Німеччині “синю дивізію” і доручили цю справу генералові Зелінському, Шаповал став у ряди організаторів і був дуже активним в справі організації.

Лише в час гетьманщини німці випустили цю дивізію в Україну. Але то була не сформована дивізія, а лише скелет її, тому вона й не мала жодної бойової вартости, та скоро й розсипалась.

Під час повстання проти гетьмана Шаповал згадав своїх синьожупанників і йому пощастило згуртувати з них якийсь рід військової формації. Може то був полк, може то була навіть 2-га стрілецька дивізія, якою він і командував, аж поки виявилось, що він нездібний командувати (події навесні 1919 року, здача Кам’яця-Подільського більшовикам). Дивізію у нього одібрали і передали полковникові Удовиченкові. Автор не знає, що далі робив полковник Шаповал, аж поки побачив його в ранзі генерала в таборі Ланьцут і в ролі начальника Спільної Юнацької школи.

В таборі Ланьцут генерал Шаповал тримався як належить військової особі, але там уже були деякі непорозуміння, які виходили поза межі школи і через це інші табораки позорово поважали генерала — але зневажали Миколу Шаповала. Скоро Юнацька школа, щоб дати місце в таборі Кулеметній дивізії, була перенесена до табору у Вадовицях, а пізніше з Вадовиць була перенесена в Каліш. У Каліші генерал Шаповал на якимсь ґрунті розійшовся з командою табору і йому було запропоновано залишити табір. Навіть польське довідство було змушене встрягнути в цю справу і генерал мусів відїхати до міста Ловіч, де і був конфінований. З посади начальника Юнацької Школи він не був знятий, але тимчасово виконувати обов’язки буде полковник Трутенко, інша “зірка на військовому горизонті” (командування 3-ю стрілецькою дивізією у Зимовому Поході!)

Генерал Шаповал, все таки, наїздив до Каліша відвідати школу, а більше в справах видавництва “Чорномор”, яке він тримав на кошти од брата Микити з Чехо-

словаччини, та і в справі добору кандидатів у студенти в Чехо-словаччині. Я часом мусів його відвідувати в Каліші в справі друку “Нашої Зорі” в його друкарні. При одній з цих зустрічей Шаповал намовляв мене йти на Чехи і навіть дав мені 100 чеських корон на подорож. Чи на жаль — чи на щастя — я цієї можливості не використав.

Контингент юнаків у школі Калішського курсу був трохи інакший, як це мало б бути в нормальних умовах: можливо що це було переведення в життя ідеї Шаповала про “соціялістивізацію” українського війська — туди було прийнято декого — хто стояв у категорії “напівграмотних”, тобто юнаків, які навіть вищепочаткової освіти не мали, ба, навіть не відвідували двохкласової початкової школи. Отих “Quasi-юнаків” Шаповалові не пощастило поробити старшинами українського війська, бо їх, на прелімінарному іспиті вліті 1923 року, іспитова комісія — виключила зі школи і послала їх туди — звідки вони до школи прийшли. (Сорок літ пізніше, інший генерал потребував, для власних потреб, собі поплечників і він в якості керівника Військового Ресорту ДЦ УНР, поробив декого з тих “нібито-юнаків” —навіть сотниками, а ті сотники, розперезавши свою плембейську натуру, почали поводитись так що і репутація керівника ресорту зсунулась з позиції “задовольняюча” дещо вниз!).

Юнацька школа дала поважне число студентів у Чехії, а ще більше їх емігрувало до Франції. Це було вже після того, як вони стали хорунжими.

Сам табір Каліш багато дечим різнився од попередних Стржалкова та Ланьцута. Тут було трохи більше “військового духу”, бо тут були не лише добре тримані в руках: 3-тя Залізна, 2-га Волинська і окрема кінна дивізії — тут був і Генеральний Штаб і навіть академічні курси генерального штаба. Табір був чисто триманий і тут не було видно хорунжих в галіфе і френчах але босих, коло барака дискутуючих наше становище, як це було в Ланьцуті. Ми, нові переселенці в цім краю — не могли дорівняти “старожилам” ні одягом ні поставою. Особливо коли ми стояли близько до якогось старшини з Окремої кінної дивізії. Наш убогий вигляд мало турбував нас коли ми були в Ланьцуті чи Стрлкові, то були Богом забуті гарнізони в якомусь прикордонному містечку, а тут була колостолична атмосфера, тому

наш зовнішній вигляд — трохи пригноблював і наші самопочуття. Може ми це в якийсь спосіб полагодимо, нам треба лише роздобути десь, як не чоботи то хоч порядні черевики. Правда, у нас є ще клопіт і зі штаньми: латати нашу гардеробу немає чим, а в деяких випадках — нема до чого й латки пришивати. Щоб ці клопоти полагодити треба часу і грошей. Часу у нас є багато, а грошей нема. Зуживемо час щоб навчитися робити гроші з нічого. Це прийде потім, а зараз знову до табору.

В 3-ій Залізній і 2-ій Волинській дивізіях є добре організовані культурно-просвітні відділи. Окрема кінна такого відділу здається не потребує, тому про нього й не чути. Зрештою двох культурно-просвітніх відділів на табор цілком вистачає! Відділ 3-ї дивізії видає часопис “Залізний стрілець”. А той другій дивізії — скеровує свою діяльність безпосередньо на просвіту. Там є і школа для малечі і школа для доросту, як хто з доросту хоче дечому більше навчитися, а саме головне — там старшини з вищою (університетською) освітою провадять матуральні курси, це для тих що їх батьки, відходячи з України, відірвали од школи чотирнадцяти-п’ятнадцятилітніми хлопцями. Ці курси можуть добре прислужитися тим, що хочуть на Чехи, де можна дістати вищу освіту.

Поміж тими двома культурно-просвітніми відділами є ще одна маленька інституція, це є літературно-мистецьке товариство “Веселка”. Літераторів у цьому товаристві поки що немає але мистців є багатенько. Це товариство видає власний журнал тої ж назви “Веселка”. В тому журналі будуть пробувати пробити шлях на парнас майбутні поети: Євген Маланюк, Юрко Дараган, Селегій та інші. Чомусь ота “Веселка” припала до серця генералові Шаповалові і він її не лише безкоштовно друкував у своєму видавництві “Чорномор”, а й підготовував її чеськими коронами, котрі пливли до нього од брата Микита з Чехо-словащини.

В таборі Каліш, як і інших тоборах — був театр, але і тут була різниця між провінціальними театрами і тутешнім: там грали аматори і репертуар був побутовий, а тут були і професійні артисти (а більше артистки), і репертуар був різноманітний, було багато перекладів з московської мови, менше з інших мов, але які дістались до нас через московську, бо на переклади з оригіналів у нас не було спеціаліс-

тів. Це є одна вада, яка напевно навіки залишиться з нами, українцями: — нащо нам учити чужу мову, коли ми маємо готові переклади з чужих мов на московську? З московської — перекласти на українську є значно легше! Ще раніше, в таборі Стржалков, я бачив одного поета, що перекладав французьких поетів з “антології рускої поезії”, лише в “антології” поезії були помічені “із...”, що значило — то був вільний переклад. (На жаль цим грішили не лише поети, а й драматурги.) Окрім таборового театру — в Каліші була ще й Капеля Котка, спадщина од Ланцутського і пізніше Стрільківського табору. Була ще й мистецька студія, де можна було навчитися заробляти гроші пензлем та фарбою, але туди треба було йти вже з певним знанням цієї галузі промислу. Театр, Капеля і Студія, як і “Веселка” були незалежні од культури і просвіти.

Роботу культурно-просвітніх відділів уможлилювали оті “кантини”, крамнички при кожній військовій формації, бо вони мусли весь чистий прибуток од торгу віддавати на роботу культурно-просвітніх відділів. Де вояки брали гроші, щоб щось купувати в тих крамничках? Вояки їх у якийсь спосіб заробляли. В першу чергу людей трохи навчила “ІМКА” як можна робити трохи грошей своїми руками. “ІМКА” це була Американська Організація Християнської Молоді. Ця організація знайшла до нас дорогу уже на початках нашого інтернування і почала з того, що підгодовувала дітей що з батьками були інтерновані в таборах, та тих хто робив щось корисного для цілого табору. “ІМКА” давала не лише какао, булочки, цукерки, але часом і американські цигарки. Це уже заохочувало вояків до якоїсь праці: — “Хочеш щось мати? Роби щось, то й дістанеш!”. Пізніше обсяг праці “ІМКА” поширився на ще щось більш практичне: вона почала спроваджувати з Америки льняне полотно і заплоч (кольорові нитки), та канву. Жінки зразу кинулись на цей скарб, вони будуть вишивати, отже не треба буде нудьгувати, а окрім того твою роботу забере “ІМКА” і одішле її в Америку, а ти дістанеш гроші за твою працю. Часом “ІМКА” замовляла ліпшим вишивальщицям не лише рушники, а й великі обруси на стіл та й пів дюжини, а то й дюжину серветок до нього. Це вже було кілька соток марок, а марка в той час іще трималася добре. Дивлячись на жінок і їхні чоловіки почали

призвичаюватись до містечтва вишивки, а деякі почали виготовляти “узори” щоб жінка не робила помилок. І ці узори теж приносили трохи грошей. Цей промисел залишився в таборах навіть тоді, коли ІМКА згорнула свою акцію, та тепер продукт ішов уже в польські міста та села. Для збуту цього продукту треба було й “агентів”, що вночі ризикували поза дріт та йшли його продавати, при тім і для себе заробляючи гроші. Зо своїх прибутків ті “агенти” купували та приносили в табір тютюну та гільзи і в свою чергу, наймали безробітних робити цигарки з того тютюну. Цигарки підуть у крамничку на продаж тим, що мають за що купувати. При цім треба зауважити, що в цім торгу жодного шахрайства не було.

Потреба грошей багатьох робила мистцями. Он хтось почав з кавалків картону, соломи та кольорового паперу робити “шатулки” (настільні коробки). Цей продукт знайшов збут у польських селах. Намисто, ланцюжки, сережки, навіть цілі пояски з коров’ячих кісток — і цей товар має великий попит у польських селах. Матеріал і на цей продукт можна даром дістати од знакового кухара з дивізійної кухні, він однаково ці кістки викидає виваривши з них сік.

Один час був великий індустріяльний “бум”, коли хтось один почав, а вслід за ним і інші вхопились за малювання “образів” (образ по польськи, картина по нашому). Піонер у цій галузі не мав поняття про “композицію” картини, про “перспективу”. Він просто взяв поштову картку з якимсь краєвидом, поділив її олівцем на сантиметрові квадратики, розпилявши стару дошку зробив з неї підрамник, може з старої сорочки що не мала дірок на спині ужив полотно щоб прибити на той підрамник. Роблючи для когось цигарки заощадив з півстони марок і купив сухих фарб, та трохи вареної олії. З сухих фарб наробив малярського матеріалу і почав малювати на полотні поділивши його на більші квадрати. Перший його твір, натурально, був нічого не вартий, другий, може третій на тому самому полотні уже мав приблизну подобизну картини. Це нічого, що його твір виглядає поганенько — польський хлопець на селі має уяву про мистецтво не ліпшу, ніж корова про помаранчі.

Тоді польська марка уже почала губити свою вартість і ніхто не хотів тримати її “на чорний день”, тому й оте “малювидло” принесло ініціаторові кілька тисяч марок. Тепер

він уже наймає людей терти йому фарби, майструвати підрамники і т.д. Але тут у таборах є і правдиві мистці: Поторока, Харків, Перебийніс, Цимбал, вони будуть на зеленій паші, бо їхнє мистецтво не для польського хлопа.

Один з моїх співбесідників, коли я з ним розмовляв на цю тему — докладно розяснив мені одну таємницю: — “Великі мистці є ті, що мають великі гроші! Вони не потребують грошей на завтрашній обід! Такий “великий мистець” малює синю корову з трьома очима, для симетрії з трьома ногами, чіпляє їй зелений хвіст з червоним бантом. На картці що буде пришпилена внизу картини пише: Рафасль Защіпка, “Галатєя виходить з лазні”. 10 тисяч долярів. Ти думаєш що отой “chef-d’oeuvre” довго висітємо на виставі? — Завтра його якийсь йолоп купить!”

Ми дістали досить величєньке помешкання од Академічних курсів генерального штабу, бо воно пустувало після випуску старшин, а новий набір студентів посувався дуже поволі: не було багато охочих сушити голови тактикою та стратегією. Отже ми знову можемо розгорнути “Нашу Зорю”.

Одного разу, не знати з якої причини, мене з Лебединським викликав до себе генерал Загородський. Коли ми прийшли до нього — він почав розмову такими словами:

— Я знаю, що ви добре справляєтєсь з вашим журналом, але вважайте, щоб через вашу легковажність, там не проскочило щось, що комусь може не сподобатись. З журналом ви можете робити все, що вам подобається, але не забувайте, що ви прикомандировані до моєї дивізії! Далі була ще коротєнька розмова, але в чім “була собака зарита” не було сказано. Нам залишалось лише ламати голову над тим, чим ми перед генералом прощпетились? Коли ми йшли додому, я раптом пригадав пригоду і спинився. — “Знаєш, Андрію, цей генерал теж має у старшинській сотні “на уходоносорів”!

— Чому ти так думаєш?

— Нещодавно я був у старшинській сотні. Там хтось оповідав про те як генерал Загородський у “зимовому поході” штурмував Умань і не дивлячись на сильний спротив червоних, зайняв Умань і звільнив наших вояків, що були в полоні. Почувши цю нісенітницю — Я запитав оповідача: “Чи це йому сьогодня приснилось?” — Чому я питаю? Я

йому сказав, що червоні утекли з Умані уже два дні перед тим, як полковник Никонів вступив без бою в Умань. Мене обурило те, що пан Загородський вживає брехливу пропаганду, щоб досягти підвищення в Наполеони!

“Ми навігуємо в цілому архіпелязі отих Наполеонів — каже Лебединський — об одного з них наш човник може й розбитися!”

Ні! Наш човник не розбився, але сутичка з цим, уже другим Наполеоном — залишила на ньому деякі близна. Моя опінія про Наполеонів зсунулася на пару градусів нижче, але про це не слід говорити, бо вони були “командири”, а авторитет “командирів” — ніхто не сміє калічити!

Каліш іще в одному різнився од інших таборів. Тут були ліпші стосунки між штабом групи і польським “довудством”. Можливо це через те, що тут польський “довудца” був трохи більш інтелігентний чим ті попередні в Ланьцугі та Стрількові. Можливо з цього витікало й ще одне, цей табір більш ліберальний. В інших таборах ми були ізольовані од зовнішнього світу, тут не лише генерали а й деякі старшини могли мешкати поза табором, в довколишніх селах тощо. Особливо це було вигідне тим, що мали з собою родини. Правда, з цих можливостей не всі хотіли користувати — але це була їхня персональна справа.

І ще одне було тут! Тут була більше помітна ривалізація дивізій за ліпшу репутацію. Кожен хотів бути ліпшим од того, з другої дивізії! Це, можливо були “пережитки”, принесені ще зі старого московського війська, але чи не час уже був думати про те, що скоро всі наші дивізії будуть кинуті в одну січкарню і з неї вийдуть половою?

Надходить осінь і з нею сумні думки. Сотник Химочка поїхав у Варшаву. Пару тижнів перед тим сам полковник Данильчук був у Каліші. Не знаю з ким і про що він конферував, але напередодні від'їзду до Варшави він закликав нас (“Нашу Зорю”) до себе. В окремій кінній дивізії було приміщення для “високопоставлених відвідувачів”, а полковник Данильчук, був “високопоставлений”, бо він був головою ліквідаційної комісії, що торгувалася з поляками за майно, яке поляки забрали од нас, коли ми переходили Збруч.

В розмові з нами полковник натякнув нам, що скоро

може прийти час коли поляки скажуть нам: — “той товар що ми забрали у вас — ви вже поїли, тому вам час уже думати про себе, бо ми вас далі годувати не будемо”. При тім, мені він нагадав, що редактор Певний працює в “Українській Трибуні” у Варшаві. Це, здавалося бути порадою мені, нав’язати з Певним стосунки і через нього пробувати втертися в “Трибуну”. Та я знав про “Трибуну” ще коли був у Ланьцуті, я посилав до неї навіть дописи з табору, але тепер я проситися нікуди не буду. Полковник, говорючи до мене, цілий час дивився на мої ноги, а я помітивши це, намагався сховати їх під стілець, бо мені було незручно мати на ногах “рештки черевиків”, курити дорогу цигару, якою він мене обдарував на початку розмови.

Коли сотник Химочка поїхав до Варшави, він привіз мені од Данильчука пару черевиків. Тепер мені треба ще штани справити. На це трапилась нагода: — генерал Микола Удовиченко (брат командира 3 залізної дивізії) — пише спогади про 1917 рік, тобто про перебіг революції в штабі Юго-Западного фронту (в московському війську). Тому що він не досить вправний в українській мові — він шукає когось, хто міг би підготувати їх до друку. Він хоче їх видати книжкою в Коломиї. З цим він прийшов до нас. Лебединський каже: “от маєш твої штани!”

Робота над спогадами (з яких, до речі, нічого не вийшло, бо в той час ніхто в Галичині не хотів мати з нами дод діла) одсунула мої думки на задню полицку.

“Довудство” оголосило, що табір буде на три дні закритий, бо післязавтра приїде репатріаційна комісія і буде нас знову запрошувати до повороту в Україну.

Комісія приїхала. І знову нас вишикували в ряди і залишили стояти на майдані, поки комісія ходила по бараках, де були козаки, а там було їх уже небагато. Нарешті нам оголосили: “хто хоче повертати — хай зголоситься в “Довудстві”.

Генерал Пількевич, командир решток корпусу кордонної охорони, стояв на пляцу і пильно дивився на рештки своїх старшин, що стояли при старшинській сотні 2-ої Волинської дивізії. Він певне зауважив, що дехто зі старшин пішов у напрямку до “довудства”. Це вже було надвечір і я не бачив коли Пількевич повернув додому. Десь коло третьої години вночі, прибїг до нас джура генерала Пількевича — він

потребує сотника Химочку: генерал Пількевич перед годиною помер!... Сотник Химочка зразу побіг до Каліша: може у Пількевича в квартирі були деякі папери, що не сміли потрапити в руки поляків, коли вони прийдуть робити розслідування: чому генерал помер? Сотник Химочка в той час при генералі заступав позицію і начальника штабу і персонального ад'ютанта.

В той час скоро смерть генерала приписували сердечному припадкові, але і тут, дехто шукав якийсь кримінальний акт. На мою думку те, що він бачив у таборі так його схвилювало — що тиск крові перейшов дозволени межі і в його мозкові тріснув якийсь капіляр. Результат тоді б звався “геморагія”.

Ніхто не може сумніватися що він був глибокий патріот. Літ 50-60 тому я читав у якомусь “періодіку” спомини Чекаленка і бачив там стару фотографію якихось патріотичних сходинок ще наприкінці XIX століття. Там був і молодий Олександр Пількевич. Я не знаю де він служив у московському війську, але командує кордонним корпусом, він був “педантом”: “субординація” і дисципліна — це був його “коник”. На цій ґрунті у нього були непорозуміння навіть з командиром бригади полковником Ярошуком, тому Ярошук не поїхав з нами до Каліша, а залишився в Стржалкові в порядку “самодемобілізації”.

Три місяці пізніше вдова генерала Пількевича дістане офіційну візу на виїзд з Польщі і виїзд до Чехії, там нею будуть опікуватися наші політики, котрі мають і зв'язки і вплив. Сотник Химочка, при цій нагоді теж поїде до Чехії, але це буде після Різдва, а ми ще далеченько од нього.

Лебединський напосівся роздобути грошей, щоб спровадити його родину з Києва. Там була його дружина з двома хлопцями у віці 8 і 10 літ. Легальним шляхом цього зробити не можна, тому на це треба мати великі гроші і то не польських “марек” а американських доларів. Цьому їй будуть присвячені й думки і діяльність Лебединського. Хтось йому допоможе зв'язатися з Америкою і результатом буде: восени в його кишені 150 доларів.

Наближається Різдво 1922 року, готуватись до нього нема з чим та й нащо. Ми його просумуємо так само, як уже двос сумували, сидючи за дротами. Вийшло трохи не так, як я думав. На Свят Вечір забіг до нас Даміян Несторенко; він

уже не був редактором Живої Газети, він тепер є крамар, хтось йому доручив маленьку крамничку коло Генерально-го Штабу і він заробляє собі гроші на подорож на Чехи. Оце він прийшов до нас з різдвяним подарунком. Той подарунок був — невеличкий ящик вуджених рибок, там їх було зо дві сотні. Нас дивувало — як він міг спромогтися на такий подарунок, — “за них можна було б чимало грошей уторгувати”. Сотник Химочка, уперше за два роки, приніс пляшку горілки (він ніколи не пив і не курих) уперше я побачив Химочку і з цигаркою в зубах. Він навіть на столі поклав зо два десятки цигарок. Пізніше я додумався: — “Це він мовчки прощається з нами, він їде на Чехи!” (Так воно й було, скоро після Різдва він залишив нас самих.)

З нами був ще й полковник Цівчинський, котрого я бачив в Умані, в компанії з Волохом, та “Ревкомом Боротьбистів”. Не знаю як він од них одчепився, та коли знову вернув до нашого війська, але я знав що він боїться навіть слова “Петлюра”, бо Петлюра його викляв за зраду і він напевно нелегально перебував у нашому війську.

Отож, четверо нас, ми похмуро святкували сумне Різдво, певніше “Святе Вечір”. Я вже не знаю хто допивав останню горілку, та доїдав оті “шпроти”, мій череп погрожував тріснути, тому я вибачився і пішов спати. Другого дня наші сусіди з канцелярії Юнацької Школи принесли нам миску вінегрету, вони його самі зкомпонували. Де вони роздобули складові частини його — це була їхня таємниця, але на похмілля він смакував дуже добре. Як видно “добрі люди ще не перевелись на світі”!

Різдво минуло. Минув і Новий Рік. Все одсувається в минуле. А майбутнього й знаку на обрії не видно. Там є лише одна темна хмарка, чим вона нас укріє як поляки нас “розінтернують”? Козакам є трохи легше, вони і вдома ходили за плугом, косили і молотили, але тут є й такі що зі шкільної лавки пішли воювати, — вони могли оперувати лише рушницею чи шаблею. Дай йому в руки щось тяжче — він як сніп упаде на землю. Цим — дорога на Чехи! Але і в Чехах, як їх напливе туди багато, будуть уважати їх непотрібним тягарем!

Ці думки треба б чимсь заслонити, закопати десь у закамарках думаючого органа, прикидати сміттям буденного “сьогодні”, може вони там зав’януть. Може! А може й ні!

Одне велике “може” — що тримало дух інтернованих вояків — поволі випаровувало, навіть одчайдушний оптиміст починав шукати його на дні шклянки, з якої він випив горілку. Таким був і сотник Горунович і багато інших поручників, хорунжих. Коли остання крапля горілки буде випита — вони підуть до “довудства” і запишуться в “репатріанти”. Я мав не раз розмови з ними, та кінець розмов завжди був той самий. Найкраще висловив це один з моїх співбесідників словами: “Безнадійність” знищила мій дух, а тіло вже смердить отою гнилою капустою, та гнилими оселедцями!

Трохи вище я вжив вираз “чимало”, — це є трохи перебільшене: на число вояків що ще сидять у таборах, їх було небагато. Але на жаль “слабодухість” почала сягати трохи вище і вже добралася до полковників.

Одним зі “слабодухих” став мій добрий знайомий, що до цього часу був у Варшаві зв’язковим між полковником Данильчуком і “Екзильним Урядом”. Це був поручник Драченко, він “репатріювався”... Двадцять літ пізніше, в таборі Д.П. в Гоедтінген у Н. лещині — один “новий емігрант” Павло Іванович Борисенко запитав мене, чи я знав поручника Драченка, коли я сказав йому “так” — він схилив голову і промовив: “Ох і бідував-же він, як його пустили на волю!” На що він надіявся, коли вертав в Україну? Він був досить спритний, щоб знати — що його там чекає.

Уліті 1923 року до Каліша прибув Вячеслав К. Прокопович, бувший прем’єр-міністр у нашому уряді. Йому дали заняття управляти культурно-просвітними справами в таборах. В той час у таборах уже майже не було чим “управляти”, тому я думав: “або йому жарко стало у Варшаві, або уже не було чого їсти!” Та це не має значіння. Він викликав до себе мене і Лебединського на нараду. Ми уже були призначені до того що всі наради з начальством починаються з літери “П”. Це є “погрози”, “попередження”, “поради”, а нам найліпше була б подобалась нарада, що починається мовою про “гроші”, бо ми ще раз можемо ужити друкарню “Чорпомора”, але лише до друку, а складання, коли ми хочемо випустити ще одне число “Нашої Зорі”, — треба буде складачам платити. Останній раз я тримав гроші в руках перед Великоднем, коли з Варшави приїхав друкар, що працював в “Українській Трибуні” у Варшаві, він привіз мені привітання

од Петра Певного, та пару тисяч марок, яких старчило тільки на сотню цигарок, бо польська марка вже летіла як метеор додолу.

Ні! Од пана професора Прокоповича ми не дістали ні грошей ні обіцянки їх нам роздобути. Ми дістали лише пораду як треба писати, щоб знову підняти войовничий дух серед інтернованих... Пізно, пане міністре!!!”

Десь літом зайшов до нас якийсь козак:

— “Чи тут є пан Семмо?”

— “Оце він сам!” — кажу до нього.

— “Там за дротом, недалеко од “паки” стоїть якийсь цивіль, він хоче вас бачити!”

Коли я прийшов до дроту, я пізнав того “якогось цивіля”, — то був пан Петро Певний. Він уже відвідав у Каліші, кого йому треба було побачити, і трохи спізнився, але не хотів відїхати не побачивши мене. Він не має багато часу, але хоче знати, як мені ведеться?

— “Я привітав би вас, Петре Герасимовичу, тепліше — як би не оці дроти!”

— “Я оце тому і прийшов сюди” — каже Петро Герасимович — “Там на Волині уже працює один наш хороший знайомий. Скрипник, може Ви його знаєте? Він гуртує там “соймики”, це польська форма самоурядування. Як йому піде добре, він скоро стане послом до Сойму Річі Посполитої. Отже, чи Ви не хотіли б піти працювати в одному з “Соймиків”? На початок це не багато, але перспективи на майбутнє є багато обіцяючі!..”

— “Петре Герасимовичу! Отам на мосту через Збруч, це вже було давненько, ця пропозиція могла зробити на мене вражіння, але тепер... Бачите за цих пару літ я вже вжився у війську і залишусь у ньому поки останній вояк відійде на той світ!”

Моя відповідь, натурально йому не сподобалась, але він бачив, що я говорю те що думаю і він уже тихше промовив: “Я хотів і вам зробити щось добре!.. Ви ліпше подумайте над цим, та дайте мені знати, я тоді витягну вас з табору.

Ми попрощались і він пішов у напрямку на залізничну станцію. Я ще стояв коло дроту і думав: — “видно і ти пане, слідом за Скрипником хочеш поїхати до Сойму Жечи Посполітей — для цього ти й хочеш запрягти мене у твого воза,

щоб я тяг тебе туди.” — “Давай ліпше не треба!”

Удвох з Лебединським ми скінчили “набірять” (складати черенки) для друку “Нашої Зорі”. Її додрукують у “Чорноморі” і це буде остання крапелька її духу: ні грошей на її дальший друк, ні сенсу її дальшого існування уже не було. Лебединський дістав гроші з Америки, але це був його приватний “бизнес”. Він його тепер пустить у рух. У таборі він знайшов ще кілька людей які хотіли дістати з України їх рідних: той маму, той дружину тощо, от з цими людьми він буде тепер “конфєрувати” та шукати можливі шляхи до переведення в життя їхнього бажання.

Я віддав “Чорноморові” наші черенки (шрифт), що служили “Нашій Зорі”, майже три роки, ми очистили помешкання редакції і пішли шукати “квартири” десь серед інших поселенців табору.

Ми знайшли приміщення на території “Генерального Штабу”, в нім уже було кілька полковників і кілька старшин нижчих ранг, але вони прийняли нас досить чемно і ми почували себе не погано. Лебединський ходить самотою і плянує. У нього є клопіт: він має доляри — але їх не має його дружина в Києві, тому не може виїхати з Києва. Тут йому на допомогу прийшов сотник Семен Левченко. Батьки Левченка у Києві були ще трохи “заможні”, отже як Семен напише їм листа — вони допоможуть дружині Лебединського виїхати з Києва і добратися до кордону. А на кордоні Лебединський купить за доляри шмуглярів, що переведуть його родину в Польщу. Далі все буде просто: залізничий квиток на потяг до Каліша. У Лебединського ще залишиться купка отих долярів, але він зашморгне свою кишеню, бо їх буде потрібно на утримання родини. При тім забуде сотника Левченка, родина якого в Києві уможливила виїзд у “світ” дружині Лебединського і на цім обірветься дружба і приязнь між ними, бо Левченка обідить невдячність Лебединського.

У мене є тепер багато часу і можливостей на гутірку з чинниками з нашого війська. Тут недалеко, в сепаратці жив полковник Євтимович з дружиною. З ним можна було довго говорити, навіть про “організацію Російської Армії” в старі часи, але його цікавила і “Психологія Юрби”, яку “нешкодило б увести в курсє військових шкіл. Нашим сусідом за стіною був полковник Володимир Савченко, який ділив свою квартиру тепер з полковниками Волошиним та

Цівчинським. Той полковник Савченко був не “боевим” а “штабовим” старшиною. Він часом заглядав до нас і коли він був небажаним гостем — хтось починав тихенько співати “Вічная пам’ять...”, або “Со святимі упокой...” тоді Савченко стрімголов тікав з нашого помешкання.

Знову приїхала “Репатріяційна Комісія”. Тепер буде інакше: вона буде “засідати” в залі таборового театру і вояки мусять приходити туди і записуватись до “репатріяції”. Як звичайно їх буде там три москалі і один поляк, але на цей раз не військовий.

Одним з перших пішов туди полковник Лисогор, він теж був інвалід, але тому що він був полковник, він не ходив на одній нозі і двох костилях — а мав протезу і міцну палку в руці. Наблизившись до стола де сиділа комісія — він підніс палку вгору, з наміром ударити нею хоч одного члена комісії, та поляк скоро підняв руку, щоб перехопити удар і дістав його на своє плече. Комісія, похапцем згорнула свої акти і пішла геть, певно з думкою: “невдячні бандити!” Ми їх хочемо вивезти на рідну землю, щоб там їх розстріляти — а вони й тут, палками воюють!

З того часу — для бажаючих бути розстріляними на рідній землі — лишився один шлях: іди в довідство, там тобі дадуть квиток на подорож до Варшави. Там у советському посольстві сиди і чекай, що вони з тобою зроблять.

* * *

Колись у Копичинцях (1920 рік), хорунжий Івко казав мені, що в Лебедин хтось приніс вістку що я загинув весною 1919 року. Ця думка стала приходити частіше в мою голову. Чи не написати б туди листа? Он сотник Сергій Химочка, ще в Стржалкові писав і діставав листи од сестри з Миргородщини. Та й багато інших, мають кореспонденцію з рідними. А мене так кортить, щоб моя мати знала, що я ще трохи “живий”!..

Я напишу туди листа, але не просто до матері. Це треба зробити так, щоб хтось підготовив її до цієї новини. Мотря, про яку я згадував у розділі про мій поворот до Лебедина, уже (як що ще жива) напевне замужем, де її знайдеш?! Пригадую що у неї була маленька сестра. Оце буде добрий ординарець! Про те що вона теж уже не маленька, бо з тих часів минуло уже шість літ, я не думав. Отій дівчинці я й

напишу, щоб вона пішла до моєї матері, тай “обережно доложила” їй, що я ще живий.

Шість тижнів пізніше я дістав лист з Лебедина, але з поштовим штемпелем “Москва” і бандероллю з написом “вскрито цензурою”. Але тому що і в моєму листі і у відповіді ніяких таємниць не було, я не турбувався. Дівчина писала, що їй тепер 17 літ, що моя мати, коли вона почала говорити про мене була дуже смутна, та коли вона сказала “він ще може живий!” — почала плакати. Тоді вона подала матері мій лист і сказали “от він посилає вам привіт” — мати майже зімліла. Далі вона писала про моїх близьких товаришів, поділяючи їх на три групи: одних — “нема”, другі — “десь у Харкові, Сумах тощо”, треті — “десь повіялись”. З цього я зрозумів: перші — “або померли, або розстріляні”, другим стало жарко в Лебедині і вони вимандрували туди де їх не знають, а треті — “пішли з Денікиним”.

Я їй написав ще одного листа в якому написав щоб вона і моїй матері сказала, та й сама щоб мені не писала, бо я певно скоро зміню мою адресу. Пізніше я писав до неї і до матері уже з Франції.

Там, у Лебедині, був ще один мій брат. Він був два роки старший од мене. Він теж був у московському війську, але він не побіг туди як я, він чекав поки його в один з досрочних призовів поставлять під аршин, тому він не був ні на Стоході, ні в Пінських болотах. Додому він повернув коротко після нового року (1918. Служити комусь після революції у нього не було охоти, тому він тримався “нейтрально”. Перед тим як я вибирався в дорогу — я мав з ним кілька розмов у яких часто сплітався резон з ідеалістичним захопленням. Коли я йому сказав що я піду з Лебедина — він мовив: — Тут мусить хтось залишитися при матері, вона вже не молода, тай обставини є такі, що їх легковажити не вільно. Революція поставила все шкереберть і людина не знає яке лихо її завтра чекає... Отже, маєш охоту йти? — іди! Я залишуся тут при матері!

В тому листі, що я дістав од Галинки було далі: “...Іван не довго був дома, його, як денікінці йшли сюди з Криму, покликали до війська і він воював проти денікінців, аж поки його десь коло Орла поранили. Він повернув додому після того як денікінців звідси прогнали...”

Пізньої осені знову в таборі є мова про можливість групами вимандрувати до Франції. Було дивно що французи можуть нас на щось потребувати?

Он два таборових “оракули” пораються над цією темою: “це може бути нове запрошення в “Лежйон етранжер”. А як і ні то вони потребують робітників і в Африці. Замість Парижу вони можуть привезти тебе до Бізerti, або Орану, а там запряжуть тебе в сани, бо возів в Африці не вживають і примусять возити воду з моря в Сахару для ірригації пустині. Ми тепер “безбатьківщинники”, за нас тепер нема кому заступитися, кожен може з тебе зробити — що йому подобається... Знову ж — чому не спробувати, як вони за це будуть платити гроші?..”

Скоро після Різдва (1923) надходить вістка, що до Варшави наїзджають вояки що були на заробітках в Поліссі та Біловежі і пишуться там на вимарш до Франції. Це треба мати на увазі. Правда, у нас є ще вузькі стежки і в інших напрямках: можна спробувати на Чехи, можна спробувати й на Волинь, як зумієш полякам замилити очі. Он дехто пішов у “мерсенери”, вони, як пройдуть стаж викидаючи гній з уланських стаєнь — можуть дослужитися до ранги “капра-ла” (ройовий в українському війську), або й вище. Але це не пасує до наших переконань: йти на службу до нашого ворога — це значить — стати “безхребетним”, а ми ще так далеко не дійшли.

Спробуємо тепер дослідити — куди ми можемо забрести отими стежками: перша в Чехи. Там уже є сотки наших. Вони студіюють в агрикультуру, лісництво, трохи хемії та механіки зв'язаних з двома попередніми, — це все дуже добре, Україна аж плаче за цими фахівцями, але вона в зубах у наших ворогів — хто її вирве од них? “Союзників” у нас немає! В широкому світі нас ніхто не знає, чекати на те що “Куданівець” проснеться, та схопить зброю?... У нього й зброї — тільки люшня од поламаного воза!.. Це є мрії “одрубаної голови”. Там у Чехах зі своїм дипломом у зубах вони будуть стояти коло драбини по якій полізуть спершу навіть “бездіпломні” чехи. Наші інженери скінчать тим, що пойдуть до Варшави писати вірші, або до тої ж Франції, а там, можливо, довбати залізну руду. Друга стежка на Волинь. В центрі Волині місця для нашого брата нема: “Ми

мами досць гайдамакув в тим краю!” Тебе зразу конфінують і при першій нагоді виселять у якийсь Ловіч, як не повернуть тебе знову до Каліша. Зрештою вони напишуть в твоїй “карті азилію” де ти можеш і де не можеш жити.

Раз я розмовляв з одним з тих, що стояли на межі розпуки. Бідак підкинув мені ще одну думку, але це вже було щось макабричне, він дивився довкола і сумно мовив: — Шкода що на терені табору немає ані одної деревини — нема на чому й повіситись!..” Може така грішна думка була не лише у цього слабодуха, але на щастя ніхто не почав її пропагувати. Інші думали — “... А Купріян каже: якое то буде!..”

У березні 1924 року з Каліша пішла перша група бувших вояків до Франції. В тій групі було багато юнаків, тепер уже хорунжих.

Як було організовано ту групу?

До польського доведства приїхала група “цивілів” з Варшави. Оті цивілісти спочатку придивлялися, як виглядають “українці”? Коли побачили що “українці” ходять теж на двох ногах — вони з допомогою поляків зібрали юрбу в таборовому театрі і оголосили: “Хочете заробляти собі на прожиток? Їдьте до Франції. Ви будете працювати в металургічних заводах, копальнях залізної руди тощо. Контракт є на один рік, але він може буде довший, як ви за той рік не сплатите коштів подорожі та вашого харчування в кантинах!” З тих що зголосилися, оті цивілі, візьмуть стільки — скільки їм зараз потрібно. Решта мусить чекати нового набору.

Нам скоро дадуть “відпускні свідоцтва”, у яких буде ясно написано, що нас звільняють од служби у війську в безтермінову відпустку... “Безтермінова відпустка”... Це може бути: на рік, на два, на цілий вік... Це ще не є так зле, бо могли б просто без усяких “свідоцтв” сказати — іди геть! Ти нам більше непотрібний!.. Та й зі свідоцтвом дехто буде розуміти, що він мусить забути про те за що він боровся, та й навіть: сидів, голодав і мерз у таборах інтернованих, що тепер він мусить іти голим лобом проти муру, пробивать його у нове життя на чужині, серед чужих людей. Коли можна — асимілюватись, щоб не стати небажаним чужинцем. Та так думаючих буде не багато. Інші, не багато думаючи над тим, знали: що і у війську вони були на службі

Українській Народній Республіці і коли вона перестала існувати як факт — *залишилася ідея*, і їй можна і треба служити далі, часом, не активно, а пропагуючи цю ідею серед чужих людей, у чужині. Про це буде мова в наступному розділі, в якому уже не буде мови про командирів і про те що залишилося в Польщі, а лише про те, що роблять “українці у Франції”.

Ми ще покищо в Каліші і чекаємо “запрошення” од французів їхати до Франції, але ми вже дістали “Карти Азилу”, з яких видно, що ми маємо рухатись лише в п'яти шости “воевудствах” і то якраз там де є найбільше безробіття. Це значить що поляки хотять нас змусити або до “репатріації”, або до виїзду десь за кордон. Підлий, але легальний спосіб позбутися небажаних людей! Правда, у Польщі в той час була економічна криза, ціла індустрія довкола Лодзі (Каліш лежав у “Воевудстве Лодзькем”) стояла на мертвому пункті. Особливо це було видно в галузі текстильного промислу, де сотні тисяч робітників уже пару місяців не мали чого їсти, тому дивилися на кожного чужинця, особливо “гайдамаки”, як на лютого ворога, ти мов “іси наш хліб, а ми й самі не маємо чого жерти”...

Добре! При першій нагоді ми заберемося геть!

Коли вояки в таборах Каліш і Щепйорно дістали “Карти Азилу” — здавалося що вони почали думати — кожний для себе. До цього часу вони думали так як думає полк, дивізія та навіть і сотня, бо до цього часу вони були зв'язані отим поняттям “ВІЙСЬКО”. А у війську — власні думки мати не є практично. Тепер вони “цивілісти”, тому мусять пробивати собі стежку в майбутнє самостійно. А я вже зараз думаю, що вони ще і в Франції будуть потребувати гуртового життя, — свого “Українського”, тому ще не видно, як скоро вони забудуть оті понад три роки війни та теж понад три роки таборів. Окрім того на них лежить ще одне завдання: “пропагувати ідею “Вільної України” за кордоном. Наші дипломати пробували це робити у Віднях та Парижах але багато вони осягти не могли, бо австрійські, французькі та інші дипломати не мали часу думати про якусь Україну. Отже наш вояк — мусить понести це слово “Україна” безпосередньо в народ серед якого він буде обертатися, та де можна і як можна доводити аборігенам що Україна — це не Московщина-Росія, що її мова, звичаї, характер різнять-

ся од московських — як вода од вогню. Про це ми будемо говорити коли будемо у Франції. Зараз ми ще мусимо назад у Каліш, там ще залишилось дещо варте, щоб про нього згадати.

Ми вже чули що Головний Отаман виїхав до Парижа. Уже й бувший прем'єр В.К. Прокопович зник з горизонту. (В Парижі вже є чимало наших людей, що ще й з часів Центральної Ради та Директорії були туди послані). У Варшаві теж є люди з проводу Українського Уряду. А тут у Каліші та Щепйорно (вони тепер зведені до купи) — що є Генералітет", тобто верхівка того що було Військом Української Народньої Республіки. Є ще багато вояків які ще не знають, якою стежкою йти в "майбутнє". Час їм покаже ту стежку. Там десь угорі "військової піраміди" народилася думка про заснування "Військового Товариства", але тому що нам не відомо, чи кожен вояк може бути членом цього Товариства (хтось думає що ні!), якщо ні, — ми не шкодуємо що ця ідея не зародилася ще тоді коли вояки були тут, не почали виїздити з таборів. Всі ознаки є на те що це товариство засновує "еліта" і "для еліти". Це трохи образливо для козаків, хорунжих, поручників тощо, бо тягар боротьби за визволення України — лежав більше на них чим на генералах: Дядюшак, Пороховщикових та інших у цій ранзі.

Не довго перед нашим від'їздом до Франції — ми довідались що панове генерали, чогось не поділили між собою і розкололися на дві групи. Чому? Цього нам не пощастило довідатись. Але той розкол давався в знаки ще довго після того, коли ми вже були не вояками, а просто "українцями" в чужині.

Ще перед тим, як я записався на виїзд до Франції — я передумав, день за днем усе моє життя і чини, часом "вибрики" і знайшов у ньому нічого, чим можна було б похвалитися. Передумуючи життя, я часто спинявся над питанням "чому я це робив так, а не інакше?" І тоді раптом, як з туману виростала ота "скитська" могила коло Лебедина, про яку лебединці не знали навіть, що вона є "правдива могила", — казали просто "горб". Не знали про те, що під нею лежали кістки трьохсот українців, яких московський цар скарав за те, що вони були українцями. Ця могила стояла перед моїми очима і в школі, і пізніше коли я опинився в середовищі дорослих, та через крутість мого брата, мусів

натягти на себе хламиду “дорослої людини”. В московському війську, коли ту хламиду допасовували до мого зросту — та могила ніби говорила до мене — “гарзд, там є корисні можливості, треба тільки навчитися їх використати!”

Нема пощо говорити про те як я пробував використати ті “можливості” бо про це уже було багато мови у першій частині цієї “Хроніки”. Мої Харченки, Стрільники, Ткачі — ширили мою науку серед молодших “майбутніх підстаршин” і я сподівався що вони й додому понесуть її своїм дітям, та вийшло інакше: “Московський Іван” прийшов з сильнішою наукою, з наукою про “поміщицьку земельку”. Тут моя “Могила” спасувала. Мої “українські Івани” залишили мене з розбитими надіями.

Переболівши втрату після повороту в Лебедин — я шукав де ще можна щось надолужити, та це була марна трата часу: Лебединці були не ліпші од тих Харченків тощо. Я пішов до війська... І про це я вже писав. Я мусів битися не проти москалів, а проти Харченків та Ткачів. Тиф зіпхнув мене з цієї дороги та на деякий час виключив мене з ужитку. По видужанню я пробував “тимчасово” служити отій “Могилі” в Міністерстві — хтось навернув мене з цього шляху — “ти військовий! Тобі місце у війську!”. На цей раз з іншого боку. Це буде Штаб Армії, Розвідчий відділ, Пресова квартира, Багатограння діяльність? “Пшик!” Зимовий Похід”. “Україна” — Військовий Кореспондент. Гарнов — самоінтернування в таборі Ланьцут і далі через Стрільків до Каліша з таборовим журналом “Наша Зоря”. Не велика то була служба моїй “Могилі” — але ліпше щось — ніж нічого. Колізія з двома генералами на чисто принциповому ґрунті. Одного лише шкода: я забув попросити у Генерала Пількевича пробачення за “несубординацію”, а він в міжчасі помер. Правда, він покарав мене пару раз домашнім арештом, але я заслужив ту кару. Окрім того, він нагадав мені те, що перед генералом треба стояти “струнко”, коли до нього говориш.

Ота “скитська Могила” дев’ять років водила мене по різних стежках пробуючи і з мене зробити щось. Марно!

Тепер це все треба зібрати в копичку, засунути його десь у найдавший куток під черепом, замурувати міцненьким муром і на ньому написати “реквієсце ін паце”.

До Франції я поїду порожньою лушиною: минуле поховане, а майбутнього шукати чи будувати немає сенсу! Принаймні на довгі-довгі роки!

В початку серпня 1924 року нам сказали: — “беріть ваші пожитки, як хтось із вас їх має, та йдіть до таборової брами, там станете в колону і попрямуєте до залізничної станції Каліш. Там вас посадять у вагони і повезуть до Гдині. У Гдині вас посадять на пароплав і замкнуть за вами польські ворота і тихенько скажуть: “дякувати Богові — здихались ще одної купки “гайдамаків””.

Станція була недалеко і коли ми до неї прямували — позаду колони плелася ще купка провожатих, то були близькі приятелі від'їзджаючих, серед яких було і пара жінок, переважно самотніх (їхній долі, пізніше у Польщі не можна було позаздрити).

На залізничній станції Каліш — я здивувався — коли побачив генерала Миколу Івановича Удовиченка: чи він вийшов когось провожати?.. Ні!.. Він сам підійшов до мене:

— “Ви теж їдете до Франції?”

— “Так, пане генерале.”

Він поправив мене: — “Микола Іванович!” Я дивився на нього здивовано.

— Ми прийшли до кінця з генералами і нам нічого іншого не лишалось!.. Олександр Іванович уже в вагоні, з дружиною, там і моя дружина. Вона виглядає зараз трохи повнішою...” — Він нахилився до мого вуха: — “Ми їй обмотали довкола талії прапор третьої Залізної Дівізії, його не хотіли випустити з табору!..”

Було приємно чути, що генерал довіряє мені свою таємницю. Генерал мовив далі: — “Ми їдемо на схід Франції, там є десь якийсь Омекур, Кнютанж і щось таке як Терруж. Куди нас викинуть, це ми довідаємось у Франції. По дорозі до Гдині — до нас причеплять ще кілька вагонів, у яких будуть наші люди в перемішку з росіянами. Їх заангажували десь у Варшаві”.

Тепер я зрозумів що ота поголоска про розбрат між генералами мала сенс і то розбрат був дуже поважний, але питати генерала про це я не буду, бо це й не моя справа, та тепер мені вже й байдуже! По пероні біг Микола Ковальський (я його знав коли він був у Міністерстві Закордонних справ — чи він там дослужився до маленького гене-

рала?). Він вигукував: “по вагонах, потяг за пару хвилин відходить”. Ага, значить він буде нашим командиром у дорозі!.. Ні! Він не був командиром. Він тільки мав з собою списки емігрантів до Франції та закордонні паспорти, що Жеч Посполіта Польська була ласкава нам видати, з “шах-райською візою на виїзд і поворотний в’їзд. Там було написано виїзд якогось серпня 1924 року, а поворотний в’їзд тогож серпня, але 1923 року. Це значить коли тебе французи по двох-трьох тижнях викинуть з роботи — ти можеш повернути до Польщі лише “минулого року”. Це ми побачили лише тоді як у Гаврі (Франція) нам ці паспорти доручили в додатку з французьким “Соф-кондю”, який давав нам право рухатись у Франції, при умові що ми не будемо відмовлятися незнанням французьких законів, як що нас за що небудь заарештують, або на нас складуть якийсь протокол. (Цей пункт Наполеонівського Кодексу буде спричиняти дуже багато неприємностей пізнішій іміграції українців, а особливо українок з Галичини, котрі мали польські пашпорти. Про це буде мова, коли я в порядку хронології прийду до часу, коли я особисто буду змушений помагати стрийським та дрогобицьким землякам виплутатись з халепи.)

* * *

Про подорож до Гдині зовсім нема чого писати. У вагонах було тісно, спати треба було сидючи на краєчку лавки. Все можна описати кількома словами: — “було погано — але довго...” Здається ми були в дорозі до Гдині два дні. Уже було темно як ми приїхали над море. Пароплав уже чекав нас і ми зразу “були запрошені” розміститися по каютах. От тут ми, принаймні одну ніч можемо спокійно спати, бо пароплав не любить уночі пускатися в дорогу, а і нам неспішно непривичаєними руками братися до тяжкої роботи. В “каютах” — “кої” в два поверхи, і при кожній з них є два міцненьких “паси” цебто пояси, в морі ми мусимо ними прив’язувати себе до “кої”. Чути хтось питає: “нашо?” Відповідь не лишає на себе чекати, бо хтось уже знає і відповідає: “це щоб ти не упав на стелю як оця “каравела” в морі перевернеться догори дном!”

На зорі слідуючого дня “пілот” потяг нас на буксирі од причалу; він мусить нас витягти в море, бо напевне наш “Адмірал” не знає сам дороги...

Лесь Данілевський (він колись у Каліші “залицявся” до літературно-мистецького журналу “Веселка”) — каже: — “отак починається наша “Одісея”!.. — “Ні Лесю,” — отак кінчається наша “Одісея” по степах України! Коли нас викинуть з оцього судна десь у Франції, та на нас одінуть ярмо, то вже не буде “Одісея”, то буде банальна турбота про “панем нострум котідіанум”. Буде зле, коли через турботи про “хліб насущний” — ми забудемо про те на що ми втратили сім років нашого життя!

Балтійське море було ласкаве до нас, ми тихенько слизгали по маленьких хвилях, тому хлопці, яких хтось налякав морськими шквалами уже вилазять на палубу і збираючись гуртками починають звеселяти Нептуна українською піснею. До хорунжого Венгера підходять два молодих “інтелігента” і один з них говорить: — “ми споримо: як ми поїдемо далі? Через Категат — а потім Скагерак чи навпаки?” Венгер понуро відповідає: —, “Як у вас є родичі чи в Категаті, чи в Скагераку — то вам треба пересісти на інший корабель, бо ця “посудина” поїде до Північного моря через Кільський канал і поверне на південний захід, а вам треба на північ...” — “Інтелігенти” образились і мовчки пішли геть. Бенгер мовить до мене: — “Оці хлюсти — шукають якогось дурня, щоб почванитись тим, що вони були в третій класі гімназії” — і при тім плює в “сине” море.

Назагал — по таких морях як Балтика нудно плавати. Може буде веселіше як ми впливемо в Північне море, але поки наша “посудина” туди добереться — ми будемо нудитись ще з пару днів.

Нарешті нас протягли через Кільський канал. Там було багато “шлюзів” але тому що операцію шлюзів переводили вночі, ми були позбавлені “удовольствія” пізнати: як вода підіймає пароплава на кілька метрів угору, або прямовісно опускає на стільки-ж метрів у долину. Але чи нам потрібно це знати? Ми їдемо “фізично” працювати, а не вчити фізику!

Тепер ми в “справжньому” морі і тут ми переконаємось що їсти багато при сніданку, або обіді не є практично. Доказ цьому ми скоро побачили, коли по обіді один безтурботно затягнув “по синьому морю, байдаки під вітром, гуляють...” Вітер у цей час, напевне почувши своє ім'я — стьобонув, та так що наш “корабель” схилився боком на добру купку градусів і наш співак що уже виводив: — “Братів щоб ряту-

вати чим дужч поспіша..." — "ють" він уже кинув коротко на бігу де "рейлінга", бо співакова горлянка уже перебрала іншу функцію, як оте співання. У цьому морі теж не було великої приємності "навігувати". Тому й писати немає про що.

"Ле Гавр." Отут ми з приємністю в серці і тугою в думках, ступимо на тверду, але чужу нам землю! Думати про це нам поки що, буде ніколи, бо перед нами ще "волоки-та" з формальностями і наш цілий день пройде в біганині, чеканні і знову біганині. Коли це скінчиться — нас у закритих тягарових автах одвезуть на залізничну станцію і посадять у вагони, що підуть на Париж, а потім далі на схід.

Французи навіть у Гаврі виказались бути дуже дбайливим народом: вони організували нашу подорож через Париж так — що наш потяг прийшов до Парижа опівночі. В Парижі ми мусимо пішки перейти певну дістанцію од одної залізничної станції до другої. (Знаю лише назву до якої ми мали прийти.) Ціла колона, нас було яких півтораєста до двох соток, мусіла йти пішки, — французам, на бульварах, було б непріємно бачити купу "голодранців" маршуючих до бульвару, бо це ображало б їхні естетичні почуття, а нам було б трудно перебороти почуття сорому за наш вигляд. Одні в нашій колоні думали: "школа що вночі", — інші думали: "Богу дякувати що не в день!"

Ми спокійно ідемо на схід до наших Омекурів, Кнютанжів, Оден-ле-Тішів (це є Терр-Руж), Лесь Данілевський дивується: чому всі залізничні станції звуться — або "Дюбоне", або "Сензано"? Він зауважив що всі станції од в'їзду до виїзду — вздовж перону — обвішані величезними вивісками з цими написами. Він не зауважив, що лише в середині перона є одна вивіска, часом менша як оті "Дюбоне", з правдивою назвою станції.

По полудні нас — яких півтори сотні — викидають з потяга в Омекурі, решта поїде далі до Кнютанжа, там більшу частину решти теж скинуть і найменшу групу довезуть до Оден-ле-Тіша.

Коли ми йшли од станції до нашої тимчасової оселі — на хідниках ми бачили наших комбатантів з першої групи, що прибула сюди з Каліша, і це діяло на нас трохи заспокоюючи, бо "вони не мали ні кайданів на ногах, ні ланцюгів на руках". Це значить що вони тут зарекомендували себе непогано. З другого боку: чи не треба їм заздрити? Вони

забрали собі “ліпші посади”, а нам залишили найтяжчу і найбруднішу роботу? Ні це тут робиться не так. Тут іде все за порядком: Микола Ковальський передав у контору список нових “робітників” а там у “конторі” вже лежить список фабричних відділів, які потребують робітників для їхньої праці. От наприклад: коли прийде твоя черга для твоєї реєстрації — тебе спитають що ти вмієш робити? Сотник Зубок-Мокієвський, або поручник Кулаков скаже: маляр! Бо він у таборі малював картини на продаж — його одразу залічать у команду, що малює вапном, а подекуди фарбою нові будинки в “Польській колонії”, підполковник Мацак скаже що він столяр — його пошлють у відділ де потребують людей, що уміють гвіздки у щось забивати і т.д. Але там немає відділів які потребують “командирів курнів”, “командирів сотень” чи “молодших старшин”. А ці командири якраз нічого іншого і робити не вміють! От вони і підуть у “манютансіон”. Там буде якийсь “матр” тобто “майстер”, він пошле зо два десятка людей скопати якусь гору, бо вона чомусь перешкоджає і ті два десятка “маневрів” кинуться в атаку на ту гору озброєні кайлами та лопатами, до помочі з тачками (з одним колесом), щоб кудись одвозити глину та каміння тієї гори. Як оті маневри скінчать гору — їх пошлють ладувати кокс у вагони, або сортувати кокс, для чого уже потрібна інша “зброя”, це: — яких сорок-сорок п’ять сантиметрів широкі вила і теж “тачка” щоб розвозити сортований “кокс” на окремі купи. От до такої “команди” підуть теж пара підполковників, кілька сотників, хорунжих, більшість козаків і підуть обидва генерали Удовиченки. Але вони не будуть працювати ні кайлом, ні вилами. Вони будуть маленькими начальниками груп. Пізніше, коли ми вже придбаємо тверді як криця нагнітки на руках, та призвичаємось топтатися на ногах десять робочих годин денно — ми можемо спробувати впроситися на іншу роботу, та часом і само “начальство” може сказати — “Я потребую цього маневра до мого відділу”. Це буде для нас як “підвищення в ранзі”. Робочі години нам будуть од шостої години вранці — до дванадцятої, перерва на обід дві години, потім праця од другої до шостої увечері. Не знаю, як воно трапилось — один сотник (А.Т.) і ще пара людей з ним підуть працювати в “копальню залізної руди”. Може вони самі туди зголосилися, бо там можна більше заробити, але хто добро-

вільно зголошується на каторгу?

Ми будемо працювати в більшості серед італійців, які запевняють, що вони втекли з Італії бо їм не подобається влада Мусоліні, але ми маємо право думати що вони з Італії втекли тому, що там нема чого їсти. Але вони, так чи інакше, наближаються більше до комуністів чим до людей. Вони нас покищо не зачіпають, хоч і знають що ми боролися проти комуністів.

Ще одне! Усі на фабриці: і начальство і робітники нам будуть. “Ти” — кати, незалежно од того чи ти є підполковником чи просто Кузьмою Хомиченком і це не сміє нас коробити, аж до того часу, поки нам стане цього аж забагато і ми скажемо якомусь інженерові, що картає нас за нашу працю: — “ти умієш ліпше? ну й роби сам...” За це нас проженуть з праці і ми підемо шукати іншої. Але й на новій праці буде те саме. Отже, нам треба таки навчитися “ТИ”-кати усім хто каже до нас “Ти”.

Я оце в деяких місцях уживаю персональні заіменники “ми”, “нас”, у деяких випадках, треба їх розуміти як “я”, “мене”, “мені” замість “нам” але це дрібниця, читач сам зрозуміє, що я хочу йому сказати. Я уже раніше писав що моя активна служба скінчилася ще в дев’ятнадцятому році, а остаточна постанова “залізти в свою мушлю” була припечатана в Каліші, коли я прийшов до переконання, що я вже нінащо і ні для чого не потрібний, що я їду до Франції не з ціллю будувати яесь “майбутнє”, а просто, коротати свій вік з одного дня на другий. От через це і тут моїх думок чи порад ніхто не почує, хоч часом вони й мали б якийсь сенс. Моє минуле — поховане і нікому до нього діла немає! Тут я не хочу бути “прикладом” нікому. Одне що мені залишилось — *це при звичаєння “фіксувати вражіння та спостереження!”* Цієї здібности я не міг одкараскатись і певне буду її волочити з собою до кону.

* * *

Перед тим як ми почнемо “нове життя” у “заграницях” уже не як складові частинки Війська Української Народньої Республіки — а як поєдинчі “українці — бувші Вояки Української Армії” — треба зробити маленький обрахунок і сказати кілька слів про роллю війська у визвольній боротьбі: *коли і як це військо повстало, та теж і з чого воно повста-*

ло? Теж — про побічний вплив його на діяльність початкових урядів які намагалися творити Україну в федерації не лише з тимчасовим урядом Московщини, а й з урядом большевиків у Московщині. Які слимачим кроком дійшли до автономії України, якої їм ніхто не хотів дати. Пізніше сказати про те, — Коли саме роля отого війська у визвольній боротьбі перестала бути “активною”. В дальших розділах цієї хроніки буде уже мова про участь у визвольній боротьбі на “війська” — а “бувших вояків”. Та це буде потім, після того, як ми складемо справоздання з діяльності війська.

* * *

Українська Центральна Рада, що постала в Києві, скоро після “Великої Московської Революції” — не була наслідком зриву національної свідомости українського народу, скоріше вона постала в наслідок порозуміння між українськими (і “українськими”) політичними партіями, тобто їх проводом. Вважаючи на темпо в яким події в той час перебігали — Всеукраїнський Національний Конгрес, що був скликаний уже після того як Центральна Рада народилася, не мав іншого вибору, як затвердити Центральну Раду бути голосом Українського Народу. Делегати, що приїхали на той конгрес не мали поняття про те що то значить український соціал-демократ, або революціонер, ще менше про “поступовців”, “федералістів” тощо. Може деякі делегати і чули що у Московщині були такі партії, але абсолютно певне, що вони не знали що такі партії є і в Україні. Та думка у переважаючої більшости тих делегатів була: “спочатку збудуємо Україну, а тоді будемо шукати що нам більше пасує!” Але не так думали деякі члени Центральної Ради. “Як нам москалі дозволять у школах учити і трохи української мови — може за яких сотню літ ми матимемо й український університет!” Їм не було спішно з будовою незалежної України.

Тоді один з тодішніх членів демократичної партії, а саме Симон Петлюра, побачив що як Центральна Рада і далі йтиме тим алжором — єдина можливість використати московську революцію для визволення України — буде навіки втрачена. Він почав боротьбу за створення українського війська. Центральна Рада не дуже охоче попускала віжки. Спихватилася аж тоді, коли український військовий з'їзд показав їй що в Україні, поза політичними думками, є ще

національна свідомість.

Перша військова одиниця — Богданівський полк — повстав не з волі Центральної Ради, а з бажання генерального військового комітету, головою якого був Симон Петлюра. Коли полк мав уже коло трьох тисяч багнетів — Центральна Рада почала переговори з начальником Київського Військового округу, полковником Оберучевим про дальшу долю цього полка. Про що Центральна Рада там говорила, цього ніхто не знає, але Оберучев без великих труднощів змусив Центральну Раду на компроміс, який примусив Богданівський полк з ролі значної боевої одиниці зійти на якийсь привид, марево, ні нащо не здатне. З полка мусів залишитися лише скелет, а решта вояків мусіли бути послані в московські полки. Як би Богданівський полк не був у стадії “демонтажу” — Оберучев не наважився б знищити другий, Полуботківський полк.

Наперекір волі Центральної Ради Богданівський полк почав знову рости до якоїсь величини. Другий Військовий З'їзд дав волю комусь думати про дальші полки. Аж тоді як у Московщині вибухла нова революція і більшовики почали гострити сокиру на чийсь голови, Центральна Рада зрозуміла, що заличатися далі до червоних немає сенсу і призначила Симона Петлюру генеральним секретарем військових справ, сподіваючись що може він захистить їх од тої сокири. На цей час почали збиватися до купи інші полки: Дорошенківський, Наливайківський, Сагайдачного.

До війська йшли не лише оті одиниці з півтора мільйонів українських вояків у московському війську, але багато й з тих що ще не бачили війська. І може це якраз те — чого треба було більше чим отих “куданівців” п'яних думкою про земельку... Отам, на Лівобережжі, вже збирається майже цілий кіш вояків, вони вже мають добрих, досвідчених командирів. Їм треба лише провідника щоб натхнув їх духом патріотизму! І той провідник прийде до них, покинувши Центральну Раду, яка не знає що вона лише шкодить справі Визволення. Так, він прийде і поведе це нове військо рятувати, оту Центральну Раду, бо не люди в тій Центральній Раді є варті порятунку, а ідея яку вони мусіли б плекати...

Центральну Раду було врятовано, але не на довго, бо вона не дбала про підсичення патріотизму в населенні, а для своєї безпеки просила помочі у чужинців. Вона ту поміч

дістала, але од тої помочі і сама сконала.

Наявність отого невеличкого війська в Україні, за яким треба було уявляти резерву з одного мільйона п'ятьсот тисяч вимуштруваних у московському війську та й досвідчених у війні вояків — змусила німців визнати Україну, як самостійну державу і вести з нею переговори про мир. Змусила теж Леніна з Троцьким наскоро “спекти” маріонетний український уряд у Харкові зі Скрипників, Шумських та інших ренегатів і тим сказати що “Україна таки є — і з нею треба рахуватися!” Німці, коли прийшли в Україну — скасували Центральну Раду, посадивши на спину українського народу виродка гетьманського роду, московського генерала Скоропадського — не скасували того маленького українського війська, вони залишили його стояти десь на кордонах Донщини та Криму.

На час повстання проти гетьмана — це військо черпнуло з півтора мільйонні резерви та з доростаючої молоді, що уже довідалась що то значить “національна свідомість” — кілька сот тисяч вояків щоб спротивитись волі гетьмана офіційно скасувати здобутки 1917-1918 років. Хоч ота резерва, залагодивши справу з гетьманом і пішла знову на спочинок, — всеж на кінець січня 1919 року — директорія мала до своїх послуг 67 тисяч піхоти та півтори тисячі кінноти. В подіях 1919 року, це число не було сталим, часом воно збільшувалось, часом зменшувалось, а лінія фронтів стало збільшувалась. Великої шкоди цьому війську наробила епідемія тифу, яка почала дисяткувати це військо, та навіть тоді військо не зложило зброї, не почало розбігатися в світ за очі, воно міцно тримало жовто-блакитний прапор України. Військо не йшло за Мартосами, Мазепами, Феденками та іншими соціялістами, воно йшло за головним отаманом Симоном Петлюрою: “Поки він є — є і українське військо”. З цим гаслом те голодне, обдерте, зражене військо майже без ужиточної зброї йшло в “Зимовий Похід” — “Набої до наших рушниць — ми, голими руками, одвоюємо од нашого ворога, — а нашого прапору не спустимо додолу!”

Наприкінці 1920 року, ще раз зражене, це військо мусіло скласти зброю, та не в руки ворогам, яких воно воювало, а “зрадившим його союзникам”.

В таборах інтернованих у Польщі, одгорожене од світу колючими дротами уже зведене до незначної кількості, це

військо — не перестало бути небезпечною загрозою червоним москалям і вони посилають до таборів “репатріаційні комісії” щоб роздробити, знищити оте військо, “бо поки воно існує, хай і без зброї, з нього може вирости сила, з якою навіть, майже двохсотмільйонна червона імперія, не знати, чи в силі буде справитись!” Лише тоді, як не стане того війська — червоні зможуть почати ліквідувати те, що Україна здобула в часі революції!” Ще три з половиною роки, за колючими дротами, беззбройне оте **ВІЙСЬКО УКРАЇНСЬКЕ** — ставить спротив москалям, але тепер приходить час йому змінити тактику: воно вийде з отого оточення колючими дротами і піде в широкий світ пропагувати ідею Вільної України.

* * *

Почнемо з маленької примітки, яка нам пригодиться в недалекому майбутньому: “Не всі українці, бувші вояки, що прийдуть до Франції — будуть послані до Східньої Франції, в Лютарингю, де є найбільше тяжкої індустрії. Вони пізніше будуть скрізь; буде їх чимало і на півдні, там вони будуть рубати вікові ліси. Буде їх багато і на більших залізничних вузлах, де вони будуть підштопувать шпали — “чортів під шпали забивать” — як каже москаль, що випадково серед цих затешеться. Де їх тільки не буде? А тимчасом — ми є в Омекурі. Ми тут є додатком до тих, що раніше сюди приїхали, а тих раніше приїхавших було більше “юнаків”. В якийсь спосіб вони вже таки “розібрали ліпші посади”, вони вже працюють, може й не фахівцями, а всеж у фахових відділах: той працює в кузні, той у теслярні, той на високих печач (домни), той на Мартені, або Томасі (сталеварня). Вони ще не фахівці, але як будуть літ тридцять на тій самій роботі — то може ними стануть. Нам тимчасом треба брати що залишилось, бо нам треба навчитися бути робітниками. Та це немає значіння: одні з нас скоро другі пізніше, як лише трохи освоються знайдуть куди можна приліпитися. Перша наша група, “юнаки”, за малим винятком мешкають у двох “кантинах”, там же їх і годують. Ми будемо жити в “Отель дез Увріє”. Це трохи ліпше як “Кантина”, бо тут є окремі кімнати. Але тих кімнат на всіх не стане, тому на деякий час треба буде спати у великій галі на підлозі, та це скоро зміниться. Завтра ми підемо до фабричної контори, там нас “манев-

рів” — порозпихають по різних “манютансіонах” і дадуть нам по 50 франків, щоб ми могли купити хоч по парі білизни та сяке-таке убрання до роботи. Післязавтра, в шостій годині вранці уже в фабриці нам зроблять повірку (зовсім як у “запасному батальйоні”) і скажуть нам почати скопувати оту горку, “бо цей пляц, де вона росте, потрібний щоб продовжити залізницю”. Ще перед тим як ми прийдемо під ту горку сам “чотовий” (шеф д’екіп даватиме, лише в перший день), в руки лопату і при тому з натиском вимовить “ля пель”, друге буде кайло, воно буде названо “ле пьощ”, тачка буде “ля бруст”. Це буде перше знайомство з французькою мовою. Де кому буде трудно затримати в пам’яті оті три слова і він навіть по трьох тижнях буде вимовляти “ля лопа-та”: “ле кайло” і т.д. В інших відділах буде: “марто” — молоток, “тенай” — обценьки, “бюрен” — зубило тощо. Це все буде мати відношення лише до персонального вrostання в нове життя, а нам треба звернути увагу на більш істотні справи: нас було уже багато тут в Омекурі і треба було подумати про те: як зробити так, щоб нас ані москалі, яких є вже тут багато, ані поляки, які переселилися сюди з Німеччини — не заклоували поєдинчо.

Думка прийшла, здається, з “юнацької школи” (вибачте! од “юнаків”): чому б нам не заснувати українську громаду?

Громада була заснована. Головою став Едвард Віцке (він працює “молотобойцем у кузні”). Дивуетесь що німець став головою громади? Цей німець народився в Україні, там він і учився в школі. Коли прийшов час думати про парубкування — поїхав до свого дядька в Москву чи Петербург. Торгував там тютюном, цигарами тощо. Коли зародки революції почали даватися в знаки — вернувся в Україну і коли почалась визвольна боротьба — пішов до українського війська і останньо був бунчужим у спільній юнацькій школі. Позатим він умів обходитись з людьми не українського походження. Він завжди радився з громадянами перед тим як почати щось нове. Одним з результатів тих нарад було заснування курсів французької мови. Як викладача на тих курсах було знайдено одного італійця, французького походження, що ріс десь в околицях Катеринослава чи Кривого Рогу. Його батько працював в Україні, але в якомусь підприємстві що було під контролею французів. Там же той

лектор і вчився в гімназії. Зараз він працює в заводській конторі. До речі мусить бути сказано, що на фабриці в Омекурі було кілька французьких інженерів, що працювали в Катеринославі, в Донбасі та й у Кривому Розі. Вони повернули до Франції коли там уже була революція і робітники їх там таки скривдили, тому вони й відносились до москалів та й українців трохи “з резервою”.

Трапився випадок: одного з наших побратимів що працював під краном — “краніст” притис ладунком сталі до стінки вагона де був той побратим і розчавив йому не то груди, не то голову. В кожному випадку він перестав жити. Треба було його поховати. Українського священика в цілій Франції не було. Був у Кнютанжі (яких тридцять кілометрів од Омекура) московський священик, висвячений з військових урядовців, але того “священика” наші не захотіли кликати, бо він у Кнютанжі коли ховав підполковника 6-ої дивізії Константинова, що працював на заводській залізниці спиначем вагонів був роздавлений між буферами вагонів — в прощальній промові над труною сказав: “може Бог тобі й простить, але ти був зрадником своїй Батьківщині та пішов служити якимсь бандитам...” Отож, щоб поховати побратима треба було просити французького “Кюре”, але “Кюре” був католик, а побратим був “схизматик”. Прийшлося шукати лютеранського пастора, десь у сусідніх містечках, що перед війною належали до німецької льютарінгії, його з трудом знайшли та й поховали “побратима” по християнськи. І вже над могилою проспівали йому “Чуєш, брате мій!...”

Так українські громади почали рости, майже в кожному містечку, де були українці, може через те, що ми за сім літ визвольної боротьби — призвичаїлись жити в куренях, та полках, а громада і нагадувала цей спосіб гуртування, а може це була атавістична риска характеру кожної тварини триматися в гурті своїх співплемеників. Це все одно, але це був хороший знак, що українці не розпорозаються, не потонуть у чужому морі, а головне, що вони не підуть “хникаючи” до москалів та поляків. Коли українських громад уже набралось чимало, у Парижі було засновано Спільку Українських Громад.

Це вже було велике досягнення, навіть з погляду Юридичного, бо у Франції кожна організація, кожне

підприємство, кожне об'єднання де в рахубу треба брати певну кількість осіб — мусить бути зареєстроване в офіційному уряді і право його існування мусить бути оголошене в “Журналь Оффісіель”, це є урядовий орган. Отже, коли Омекурська Громада “захотіла існувати” — вона мусіла спитати дозволу в французького уряду. Дозвіл був даний і в “Журналь Оффісіель” було оголошено, що в Омекурі, чи Кнютанжі, чи де б то не було є зареєстрована, і вона існує, як Асоція Українських Емігрантів. Так само була зареєстрована і Спілка Громад у Парижі. Тепер що з того виходять? Коли в “Журналь Оффісіель” реєструють і узаконюють “Українські Громади”, значить вони визнають за нами право зватися “українцями”. А в наших “Соф кондюі” стоїть національність: “Рефюжє Рюс”, тобто “Руський біженець”. Чи не час нам почати війну з французами? Бо як є офіційно “Українські Громади” і навіть централі цих громад у Парижі — значить мусить бути десь і Україна! Не знаю, як думають інші — але я проховаю цю думку на трохи пізніше (бо я ще “зелений” у Франції), але я буду пробувати щось у цьому напрямку.

Трохи пізніше в цю справу замішалася “Ліга Націй” і повісила на нас ярлик “Люже Рюс д’оріжін Українен” (Руський підданець українського походження), але і це нам не пасує, бо вже навіть у москалів є “Українська Радянська Республіка”, та позатим Московщина нас викляла з підданства їй, бо ми проти неї воювали. Ще може бути багато резонів шукати “справедливості”, але цю справу треба провадити індивідуально, не можна вплутувати туди ні громад, ні централі, та окрім того й не зараз, а пізніше!

Це все “думки на ніч”, бо вдень треба працювати. Тому що думок не можна мішати з працею, ми залишимо тимчасом думки набоді і поговоримо про працю, бо тут теж можна робити цікаві спостереження.

Я вже не працюю коло тої горки, що треба було скопати і не під командою генерала... Вибачте, Олександра Івановича Удовиченка. Тепер у мене вже інший “ройовий”, це лагідний італієнець Альфредо Вінйолі. Ми працюємо на пляцу сотню метрів довгім, з двадцять широкім заповненому на три метри у височину коксом. На одному кінці цього пляцу ми й сортуємо цей кокс. Самі грубі кавалки коксу підають тут недалеко у свої ж доменні печі, середньої величини

(приблизно двох величин 8 і 5 сантиметрів у промірі) піде на продаж, а найдрібніші та порох? “може теж хтось купить!”

На другому кінці працюють італійці, вони ладувають у вагони той кокс, що ми минулого тижня сортували. І вони працюють “На акорд” тобто од тони (тисяча кіло). Моя платня 1 франк і 72 сантіма на годину (за 10 годин 17 фр.20 сант.), а італійцева, як він нагрузить 2 вагони (40 тон) у день буде 50 франків. Часом той італієць-акордіст не може наладувати два вагони, бо кокс є трохи далеченько од вагонів, отож Вінйолі приходить до нас і каже: “сьогодні там дуже багато порожніх вагонів і “камради” не можуть їх усе наладувати. Підіть ви двоє та наладуйте пару вагонів!” Ми йдемо й ладуємо. Та ледве ми наладували з три чверті вагона, як хтось уже пересунув вагони, так що перед нами вже знову стоїть порожній вагон, а наш вагон уже доладовує, якийсь італієць. Що ми заробляємо гроші італійцям — це може й дитина зрозуміти, але ми не можемо йти до нашого “чотового” (шефа екіпу) жалітися, бо він “дує в одну дудку” з Вінйодем і певне дістає од італійців свою пайку зароблених нами грошей. Нам лишається лише одно: знайти якогось інженера що захоче нас прийняти до праці у свій відділ і попросити його про це.

Ми уже на “ковсовні”. Тепер ми будемо бігати поверх батареї кокових пічей (70 у батареї), будемо дихати усіми випарами, які кокс викидає при його виробці, та його деривативи в транспорті до місця їх рафінерії. Будемо потіти в 70-80 градусах горяча і будемо ковтати чималу порцію коковского пороху. Але за це нам будуть платити уже 1 франк 92 сант. на годину.)Скоро вони навіть збільшать до 2 фр. 12 сантимів.) Далі я не витримаю і покину Омекуру. Може в Кнютанжі мені дадуть якусь не таку брудну роботу. Хтоб сказав?! За деякий час я вернуся ще раз в Омекур, бо я забув познайомитись з працею в копальні залізної руди. На це мені треба буде яких чотири місяці часу.

Ото все було про працю, а тепер треба згадати про думки!

Коли людина працює десь на металургічному заводі, та може і в інших місцях, де є багато механіки — людина не сміє думати. Вона наперед мусить вивчити всі свої рухи і допасувати їх до усяких можливостей і навпаки. Бо думаючи, наприклад, ти можеш прогавити що на тебе іде

якась машина що пхає перед собою ківш з трьома тонами плавкого шлаку, або стоючи під “краном”, що несе на електро-магнетах п’ять тон важку плиту сталі: капризний електро-магнет пускає вільно ту плиту падати якраз там де якийсь роззява стоїть і думає.

Думати вільно тільки вночі, коли ти сам. Тоді нікому не треба казати про що ти думаєш, і ніхто не побачить яке вражіння твої думки роблять на тебе самого. Вночі можна бути самим собою, але вночі треба й спати, щоб стружені м’язи трохи відпочили, бо завтра треба буде знову гарувати. Біда лише в тому, що як тебе обсядуть тяжкі думи, блукання в твоїх споминах, шукання твоїх помилок (а іншого там здається і не було) — то і встанеш уранці не спавши... На це є один лік: “як ідеш спати — постав коло ліжка пляшку вина! В ньому можна все втопити, десь потонуть у ньому і твої думки.

Але чому я почав про ці думки? Думки це цілком приватна справа, а я хотів писати про “вражіння та спостереження”.

Тут я буду говорити не лише про Омекуру, де я почав “навігацію сальної шкваринки, уже в “французькому казані туманної зупи”, а про всі Омекури, Оденкури, Бельфори і т.д. Часом я спинюсь на одному якомусь пункті, але це не значить що він чимось відрізняється од інших, це буде лише тому що в данному пункті мене зацікавила якась нова риска і з нею, натурально, родилася нова думка. Але, вернемося до вихідної точки: “українці, бувші вояки У.Н.Р.” От вони тепер на чужині! Одні з них мали по 18-19 років, коли вони прийшли у військо — це було 6-7 років тому. Інші волочили за собою на додаток ще три-до п’ять років військової служби в московському війську під час війни Москви з Німеччиною. Цим було років 23-26, коли вони стали вояками-українцями. Докинемо до їх віку шість-сім років Визвольної Боротьби та сидіння в таборах інтернованих у Польщі. Виходить що вони будуть зараз у віці до 30-35 років. В нормальних умовах, якби не було отих воєн — вони були б уже давно жонаті і мали б коло себе вже купку дітей, але у війні людина немає часу на женячку, та на будовання родини. Коли сиділи в таборах, там не було з ким женитися, бо жінки які там були, були вже чужими жінками. А окрім того не було ґрунту на яким можна було б будувати родину. Інша категорія, це були

ті що раніше з таборів пішли на заробітки десь на Полісся. Ті могли женитися і навіть обростати дітьми, але їхні жінки були або білоруски, або польки і про них буде згадка окремо.

Чомусь мені пригадалося, коли я був у Штабі Армії, я часом в перерві на обід сидів і ще над розшифруваннях радіопередач з Змеринської радіо-станції. Тоді в нашому відділі був вістовий, родом десь з Підкарпаття і він використовував час коли не було людей у відділі і тихенько заводив пісню:

...“Чужі жінки, як ягідки, як рожевий цвіт —
А ти мені моя шабелино — зав'язала світ!
Візьму я тя, моя шабелино, за гострі боки
Кину я тя, моя шабелино, в Дунай глибокий:
Пливай, пливай, моя шабелино, вчись пливати,
А я піду, жовняр молоденький, жінки шукати...”

Оця пісенька пригадалася мені не “чомусь”. Я побачив троє дівчаток, що бігли додому після учоби у якоїсь швачки, вони хочуть бути теж “модістками” а тимчасом вони ще молоді і безтурботні. Та он позаду “пливуть” два “бувші вояки” і як видно мають намір заговорити до тих дівчаток, та певне, не знають як почати, бо у них ще не вистачає французької мови. Оце ж для них прийшов час узяти оту “шабелину”, що сім років “зав'язувала їм світ, “за гострі боки” та й кинути її, хоч і не “в Дунай”, щоб вона вчилася “пливати”, а кудись подалі, щоб її очі не бачили. На це вони тепер мають право, бо у них в кишені є посвідчення, що вони од тої шабелини безтерміново звільнені!

Це звільнення од “шабелини”, прийшло бувшому “воякові” трохи запізно, бо в Україні, як ти маєш 25 років і ще не “жонатий” ти вже “старий парубок” і далеко не кожна дівчина тебе захоче. А тут у чужині є ще й додаток: “ти, чужинче, що не маєш досить грошей, щоб думати про женячку!” Окрім того — тобі ще довго треба учитися наших норівів і звичаїв, щоб тебе можна було прийняти в наше середовище.

Виходить так що бувший вояк оту “уявну шабелину” не сміє кидати в “Дунай”, він мусить загорнути її в якусь шмату і засунути її під ліжку, бо він ще довго, а може й ніколи, не буде в стані одчепитися од свого “кармелюцького”, чи “мазелинського” куріння. Оті спроби бігати за дівчатками, несміливі “зальоти” — не приведуть до чогось поважного і доброго. Може будуть якісь надзвичайні вийнятки, але все

“надзвичайне” — “звичайно” має і “надзвичайно трагічний кінець.

А тимчасом “Україна” корчиться в лабетах московської потвори — зітхас до тих “бувшив вояків”: — “ви несли на мій віктар вашу молодість і життя і багато з вас його там і зоставили, але ви його ще винесли в чужину! Мені треба ваших дітей, научених вами мене любити і для мене жити, бо ці що я тут маю, діти отих “Куданівців” засліплених жаждою “земельки” — будуть і далі, як їхні батьки, без спротиву, наповнювати отой “трьохсотлітній котьолок”, годувати оту потвору, щоб вона мала силу мене й далі гнітити...”

Чи Україна дістане отих дітей, научених батьками “її любити і для неї жити?” Ми ще поки що не знаємо — але будемо приглядатися як цей процес приросту “українського населення” в чужині перебігає, та може, принагідно, і скажемо про це. Залишимо тимчасом цю тему, бо до цього часу ми бачили тільки Омекур, та дещо чули про Кнютанж, Оден-ле-Тіш. Ми ще навіть цих сусідів не бачили — може вони зовсім не подібні до Омекура? Тут треба зауважити, що Омекур лежить у французькій Льотарингії, а Кнютанж — у “бувшивій” німецькій, тому в Омекурі треба орієнтуватися на французьку мову і населення, а в Кнютанжі треба йти комплікованим шляхом, і населення і робітники, та і нижчий “поганяющий персонал” на фабриці ще не одвикли од німецької мови, тому вона там і панує. Школи і уряди і вищий персонал на фабриці не хочуть чути німецької мови. А Бернадет (18 літня дівчина) хоч вона і Бернадет, а вона замість “промене” — іде “шпацірен” (гуляти), бо вона хоч і доучувалась у французькій школі, де їй суворо забороняли говорити німецькою мовою — а початки грамоти винесла з німецької школи, та й її батьки ще недобре розуміють, коли вона до них починає говорити французькою мовою. (Цей клопіт будуть мати пізніше і “українські батьки”, коли діти пізніше підуть у школу).

Отій Бернадет у Кнютанжі було легше “фліртувати”, навіть з українцями німецькою мовою, а українцям і тут була морока — бо Бернадет говорила до них “німецькою мовою” — а вони на фабриці учились од робітників говорити “льотарингським діалектом”. Про Кнютанж буде мова потім, бо ми ще є в Омекурі.

Таки одного разу, для багатьох зненацька, прийшла до нас вістка, що ми уже маємо у Франції власного українського священика, певне це був подарунок з Парижського “Українського Центру” маленьким громадам розкиданим по цілій Франції, для задоволення їхніх спіритуальних потреб. Та скоро після цього і сам пан отець з’явився до нас. Це був о. Гречишкін, походженням він був з Сарківщини, а мені відомим став у кінці 1920 і початку 1921 р. у Ланьцуті (табір), де він був підхорунжим в “юнацькій школі”. Він напевно ще з Вадовиць пішов на Чехи. Чи він у Чехах студював, чи використав свої теологічні студії десь у семінарії ще з України — це мені та й читачеві зовсім нецікаво. Складовою частиною Чехії — є Словаччина — отам і зробити його з підхорунжого паном-отцем. У мене вже тоді була думка: Словаки ж мусять бути греко-католиками? Яке свячення має наш пан-отець?

Отець Гречишкін не жонатий, отже по канонах православної церкви він мусить бути не “ієрей” а “ієромонах” — він про це не каже, принаймні зараз, може у нього є амбіція стати “єпископом”, а для цього треба бути “целібатом”, ну, це його справа!

Служив він нам Службу Божу дуже добре, хоч це й було в отій галі в “Отель дез-увріє” де ми з тиждень спали по прибуттю в Омекур. Католицькі монашки, що управляли цим готелем, хоч і відносились до нас сердечно, не могли дозволити нам мати нашу Богослужбу у капелі, що вони мали при готелі, бо ми все ж таки “схизматики”.

Пан-отець оповідав нам про те, що він був священиком десь у Закарпаттю. Тепер він буде їздити по цілій Франції, од громади до громади. Але зразу було видно що такий стан річей йому не подобається. Йому треба було б отаборитись десь у більшому осередку і почати “рости в опінії українського громадянства”. Але такий осередок був тільки в Парижі, а парижани це не закарпатці і на них виробити вплив не так легко. В кожному разі ми були раді що маємо свого священика, та що нам не буде потрібно шукати лютеранського пастора для похорону як ще когось з нас роздавить якась машина.

Сотник А.Т. часом частує нас якоюсь виставою. Він уже виудив кілька людей здібних триматися на сцені. Ці вистави відбуваються у величенькій залі готелю “Лорен”. яку гос-

подар готелю радо відступає для цих імпрез, бо на виставу приходять багато нашого брата, та й п'ють люди в перервах, та й по виставі багато вина з його ресторану.

Часом наїздить до нас із Нансі (там є університет) сотник Гончаренко. Він був у таборах начальником “Збірної Станиці”, потім начальником Культурно-Просвітньої Управи для всіх таборів. Тепер він студіює в Нансі в університеті. Він мені часом робить довгенькі реферати з галузі геології, а часом розкладає на складові частини якогось французького філософа, як наприклад Анрі Бергсона, або що. Правда, я тоді не мав ані часу, ані середників, ані охоти знову занурюватись у книжки, але я пробував слухати його уважно.

Раз Омекур був “ошасливлений” відвідинами генерала Миколи Шаповала, та не лише самого Миколи — а і його брата Микити, що приїхав з Чехії щоб напевне затвердити становище Миколи Шаповала, як офіційного “вождя українських соціалістів”. Чому вони приїхали в Омекур? Просто! Тут було багато “юнаків”, яких Микола Шаповал у таборі робив “хорунжами”, може вони з вдячності за його ласку стануть “соціал-воєнками” в одному з партійних куренів... Це було в тій самій галі готелю де ми й Службу Божу слухали. На промову Микити Шаповала зібралася досить порядна купа людей, хоч то і був робочий день (більше людей уже працювали на змінах, по вісім годин).

Говорив Микита довго, і все торочив про Соціалістичний Інтернаціонал, а саме головне як треба збудувати Україну щоб вона була гідною вступити в той інтернаціонал. По яких три чверті години — люди вже були готові залишити промовця самого, але з поваги до “генерала”, не бажаючи його образити — стояли далі. Нарешті, творець соціалістичної України прийшов до кінцевого речення: “вам кажуть що нам треба спочатку здобути Україну, а тоді ми будемо говорити про політичний устрій у ній — а я вам кажу зараз: *“я не буде такої України, якої ми хочемо — то не треба ніякої!”* (Пізніше це речення і в пресі і в розмовах приписували теж Мартосові, але я персонально, як і багато присутніх на цій промові — чули його з уст Микити Шаповала.)

Після цієї промови, не лише я, а й деякі інші думали: “ці самі слова можуть сказати й інші Феденки, та як вони ще там

звуться, політичні “борці” за Україну, якої вони хочуть. А їх напевно таки багатенько тут закордоном. Скільки Україн ми мусимо збудувати щоб, усіх задоволити?”

Скоро після цього я залишив Омекур, бо там була ще одна пригода: я дістав з Польщі “рекомендований лист” і мусів його відібрати на пошті. Коли я йшов на пошту, до мене приєднався хорунжий Михайло Ключко (він колись був “чорношличник”). По дорозі назад додому я одкрив той лист і здивований дивився на підпис: Микола Чеботарів! “Не полковник, а просто Микола”. Лист був недовгий, друкований на машинці, по всіх ознаках не “карбон-копія”, значить писаний спеціально мені. — Звідки Чеботарів міг знати мою адресу? Після звичайного привітання в листі було: Я знав Вас як щирого, непохитного українця і т.д. Закінчення листа було: Коли Ви залишилися тим самим що були — напишіть мені і я Вам скажу чому я звертаюся до Вас... Зі щирою повагою Микола Чеботарів”...

Коли я сховав у кишеню того листа — Ключко запитав: “од кого є цей лист?” Щоб одчепитися од Ключка, я сказав: “од святого Панкратія!”

Удома я ще раз перечитав той лист і думав: “Полковник Чеботарів уже не начальник Контр-Розвідки і не начальник охорони Головного Отамана. Напевно вже й не полковник, бо пише Микола Чеботарів. Чого він може хотіти од мене “ходячого трупа”? Рішив не відписувати на того листа. Поклав той лист на столику коло ліжка і почав збиратися до роботи, бо мав зміну од другої по полудні до десятої увечері. Коли я вернувся вночі з роботи — листа на столику не було. Думка була: “або Ключко? Або Ключко комусь сказав що я дістав з Польщі “таємничий лист”... В кожному випадку — справа брудна. А тому що тут є чимало прапорщиків армейської пехоти — шукати винного немає сенсу, отже: “геть звідсіля”... Я перенісся до Кнютанжа, це буде мій перехідний етап, звідтам я піду блукати по різних Бельфорах, Оденкурах, Монтбейярах і т.д. аж поки обридне, тоді я сяду десь знову на пів року, щоб відпочити, а далі і не знаю, і не хочу знати що я зроблю.

В Кнютанжі треба працювати. Тяжко і довго треба працювати, щоб заробити більше грошей на дальші “мандри”. Можна працювати або дванадцять годин на день, або через день по шіснадцять. Здається це й добре, бо не буде

часу на “копирсання в минулому”. Але... але тут є й те, що знову буде штовхати думки в минуле! Он ходить сотник Гапонів-Несторенко. Цікавий тип, з якого неслід брати приклад. Він був син земського фельдшера десь з Чернігівщини. Його батько, коли він був ще малим, ринив зробити з нього щось велике. Працюючи на нього пропхав його через гімназію. Послав його в Політехнічний Інститут. Все йшло добре, поки наш Дмитро Федорович не уявив себе “бон-віваном”. На це у батька грошей уже не вистачало, тоді наш Дмитро Федорович з третього чи четвертого курсу Політехніки, зі злості на батька, кинув науку і пішов у військову школу. Якраз почалася війна і він вискочив підпоручиком у полк. Воювать йому не подобалось, тому він через ряд усяких команд, воюючи язиком, на час коли почалася революція був на посаді Начальника Хемічної Команди (це команда, яка мала б душити німців газами) і в ранзі штабс-капітана, дочекався можливості поїхати на перший Український Військовий З'їзд у Київ, не знати од скількох вояків делегатом. Коли з'їзд скінчився, він у полк не вернувся. Залишився працювати у Військовому Комітеті. Натурально і тут працював тільки язиком. Пізніше після всіх “універсалів” примостився до Військового Міністерства і був сотником. Таким я його спіткав у 1920 році в Станіславові. Там він любив грати в карти, навіть не маючи грошей, і навіть пити, теж не маючи грошей. Раз на станції Хриплин (три кілометри од Станіславова) спинився потяг командарма генерала Омеляновича-Павленка, а там чомусь стояв і потяг Військового Міністерства в якому був наш Дмитро Федорович. Це було вранці, коло шостої години. Сотник, ще не проспавши свій хміль — виліз із вагона і, як був, не одівши навіть штанів — пішов уздовж потяга шукати, чи нема де похмелитися. Та тут його побачив генерал і обурившись крикнув: “а це що за свинство?” На що зразу ж дістав відповідь: “Ви навчіться спершу говорити українською мовою!”

Сотника “розжалували” в рядові козаки, але з міністерства не викинули і він, коли вже прийшов час “інтернуватися” в табори, та коли генерал Омелянович-Павленко вже не був командармом, був помилуваний та й дістав назад свою рангу сотника. Таким я його спіткав уже в таборі Калін. Він часом, як не був п'яний, був добрий співбесідник.

Але вживати його як приклад, аж ніяк не було можна. Таким він був і тут у Кнютанжі. Він “мотикою забивав чортів під шпали”.

Тут я теж спіткав сотника Орла-Орленка, котрого знав у Каліші, як “студента Академічних Курсів Генерального Штабу” сотника Яременка (Дорошенківського полка), який теж був моїм приятелем, та й ще з півдесятка “старих побратимів”. Отже, часом та “шабелина” вилазила з під ліжка і ворушила почуття.

Одного разу, вернувшись після дванадцяти годин роботи додому, я застав у моїй кімнаті сотника Гапонова-Несторенка, він був зайнятий пришиванням чорної крепової стрічки на рукав мого піджака. “А це що за вибрик?” — питаю! — “Головного Отамана Петлюру убито в Парижі!” була відповідь. Сотник десь роздобув грошей і купив досить великий шмат чорного крепу і змушував усіх українців що жили в Кантині одіти креп.

Другого дня, я не пішов до роботи. Не пішов я й третього і четвертого. Не ходив я і в низ до їдальні, бо забув що треба їсти. Четвертого дня, сотник Яременко, що жив у тій же кімнаті нагадав мені: — “а якже з роботою?” Я допив останнє вино що було ще в пляшці і сказав: “завтра”.

Кнютанж починає мені неподобатись. Кнютанж має українську громаду, але не в Кнютанжі, а Альгранжі (тісно сусіднє містечко). До цього часу все було гаразд. Головою громади був Силенко і вона мала багатенько членів. Та от підполковникові Афнерові це не сподобалось і він почав будувати знову громаду, паралельно. Тому що Афнер має характер московського салдафона — він і громаду починає будувати як фельдфебель. І може йому і удасться розвалити стару громаду і створити замість неї якийсь ублюдох, бо нова громада не піде до Союзу Громад у Франції, тобто до Парижської Централі, а буде чекати чи не відчиняться для неї якісь інші ворота. *Це вже початок руйнування того що з благословення Головного Отамана Симона Петлюри — було тут розпочато два роки тому. Гірко було бачити що руйнувати починає підполковник Старшинської Сотні Волинської Дивізії.*

Цікаве спостереження: В Кнютанжі є трохи більше українських родин, тобто людей що вже сюди приїхали з

їхніми жінками. Але прирість населення іде не рівним шляхом: родяться або дівчата, або зовсім нічого!

Ага! Тут є і Лебединський, з яким удвох ми вели “Нашу Зорю” од Ланьцута до Каліша. Він приїхав у Францію пів року раніше ніж я, і привіз з собою свою дружину і двох хлопців, тепер їм 10 і 12 літ. Менший бігас до школи, а старшого батько вже послав у Ліцей в Тіонвілі (10 кілометрів од Кнютанжа, але є трамвай). І отут біда з дітьми: діти учаться у французькій школі, а батько пробує засвоїти німецьку мову, якою говорять робітники на заводі. А мати? Вона хоч і народилась у Києві але в московській родині і в Києві української мови не навчилася. Тому батько гарує на заводі по дванадцять годин у день щоб заробити на родину з чотирьох ротів, та в додатку й на плату в Ліцей за право науки, а мати може говорити до дітей лише московською мовою, бо інакшою не вмє. На додаток і живуть вони в колонії де мешканцями є самі москалі. Старший синок, найшов розв’язку усіх проблем на свій лад!... Перед розв’язанням проблем ми мусимо щось знати: Леонід у Ліцей учить французьку минувшину. Зараз там є щось про якогось Ролана, чи що, котрий має свій меч “Дюрандаль”, яким він убивас одним махом сотні ворогів. Увечорі Леонід часом іде в кіно дивитися американські фільми, яких у Франції є більше ніж французьких і там дивиться ковбоя Тома Мікса з його конем, котрий не вмє говорити, але розуміє все що йому кажуть і псом Рин-тін-тином, котрий робить усю роботу, якої Том Мікс сам не може зробити. Оце все в голові Леоніда, тому він уранці виходячи з дому з десятком су (50 сантиметрів), що йому мати дала на трамвай, та з книжками під рукою, ледве сто метрів од дому ховає свої книжки під камінь і йде швендяти в Аянжі (друге сусіднє містечко), там він по обіді за ті 10 су піде в кіно дивитися Тома Мікса з Рин-тін-тином. Як ви захочете з ним про щось говорити — то він буде вам говорити лише про меч “дюрандаль” та про Тома Мікса. Батько про це не знає аж до того часу, коли син з трьома франками в кишені утече з дому, та поліція його знайде десь аж у Меці (50 кілометрів од Кнютанжа) та викличе батька, щоб той приїхав та забрав свого сина, котрий хотів пікати в Африку! А батько вже стратив по над дві тисячі франків за його науку в Ліцей.

Оце родина того самого хорунжого Андрія Лебединського, що в таборах через “Нашу Зорю” поучав батьків виховувати своїх дітей на правдивих, майбутніх борців за Україну.

Ну мені вже пора і з Кнютанжем попрощатися. Може я десь щось іншого побачу. Я поїду до Бельфора, там довкола є багато українців по маленьких містечках розсипано, вони працюють і в Монбейярі і в Сошо і в Оденкурі і ще в інших містечках, як вони там звуться — побачимо.

В Бельфорі мені не дуже сподобалось — там було “більше москалів чим людей!” Я поїду в Оденкур. В Оденкурі є невеличка сталеварня, де працюють яких 1200-1500 робітників у більшості чужинців, тобто поляків, італійців, трохи німців, мало москалів і певне число ельзасців, котрі не люблять як їх звуть французами або німцями, ці останні мають і свій діалект який міняється од села до села. Перед війною вони безперечно знали і мусіли вживати німецьку мову, тепер молодші вже знають, а старші поволі засвоюють французьку мову, а між собою вживають свій діалект. Поляки — як трохи потрусити їхню масу теж розсипляться на дві групи: поляків і “малополяків”, тому що вони походять з Галичини і є поляками лише тому що вони мають “польське паси” (паспорти), а через те що вони є “греко-католики” — вони є українці. Вони назовні вживають часто польську мову, а між собою говорять українською мовою. Ага, ще є з десятка “руських”, які говорять мовою “подібною до української”. Це є бувші вояки “добровольческой армії” — що їх Денікін вивіз у 1919 році з їхніх Охтирок, Нижньодніпровськів та Верхньодніпровських на якісь Лемноси чи Родоси, вони самі не знають назви тих островів де вони були. Сюди вони дісталися через Болгарію. Є навіть один, що приїхав сюди з Каліша, але він уже асимілювався в цьому “казані” і сам не хоче знати хто він є.

Якраз отаких двох “руських” я спіткав, коли прийшов “найматися” на роботу. Вони стояли перед віконцем де треба було питати чи “вони мають роботу? і чи потребують робітника на неї?” Один із тих двох був правдивий “верзило”, яких два метри довгий і міг би замість паротягали маленьку залізничку обслуговувати, другий був менший, але теж кремезний і надавався до всякої роботи, для нього і треба було дістати роботу, бо той здоровило уже працював

на цій фабриці. Біда була в тому що вони не розуміли що їх питає отой “директор” за віконцем. Щоб скоріше зайняти мою чергу перед віконцем я перетлумачив питання, та мусів і їхню відповідь тлумачити у віконце. Коли їхня справа була скінчена і я стояв перед вікном — вони одійшли на бік і певне, чекали пока я скінчу свою справу. Коли я скінчив і виходив надвір, вони підійшли: — “Ми бачимо що ти з наших!”... — “Ні, хлопці, я не з ваших — а “з наших”! Наші вже трошки ліпше ніж ви знають “рідну мову”, та й з московською мовою справляються трохи ліпше як ви. Скажіть ліпше: звідки вас сюди занесло?”

Отой “здоровило” — з Нижньодніпровського повіту, а той “зграбніщий” з Охтирки. Вони були у Денікіна. Денікин їх вивіз на Лемнос... У них був полковник Березів. Вони разом з ним і в Болгарію приїхали, а коли відїздили до Франції він залишився в Болгарії...

— “Чи не був той Березів з Харківщини?”

— “А так! Він був.”

— “Я знаю вашого полковника!”

Це, видно, зробило вражіння на моїх нових знайомих, — побачимо як буде далі! Залишається тільки вражіння, що од цих двох я не можу нічого доброго сподіватися.

Я працюю коло “Мартенівської печі” яка варить сталь, а ті два “земляки” ладують і возять сталеву бляху з “вальцовні” (прокат) у депо де її буде забирати автомобільна фабрика, в Сошо, яких 15-20 кілометрів од Оденкура. В Оденкурі живуть не лише ті, що працюють на сталеварні, багато працюють в Сошо, в Монтбейярі. Довкола великої фабрики самоходів у Сошо є багато менших підприємств, які постачають ту фабрику частинами та різним устаткуванням, це все розкидано між Бельфором і швейцарською границею, але і в цій частині Франції — шляхи сполучення є надзвичайно добрі, тому відстань од місця замешкання до місця праці не є проблемою. Де я живу це майже, виключно, “Жеч Посполіта Польська”. Як в Омекурі — була “Польська Колонія” так і тут: Поляки мають фабричні хатки, в долині живуть сами а в горі винаймають кімнати самотнім. Недалеко од мене живуть і ті два “Оникинці”, що я спіткав у конторі.

В розмовах з отими “Ониківцями” трудно було дійти до ладу: вони твердять: “і ви і ми били більшовиків!” Ніколи

не кажуть: “нас били більшовики! Але вони не згадують і того що: “ми вас — і ви нас — били од Жмеринки майже аж до Роздільної!” — “Ми руські!” — кажуть вони... Що суботи вони їздять на “танцюльку”, яку десь улаштовують поляки. Вони там не танцюють, бо цього мистецтва вдома не навчилися. Вони там п'ють, зачіпають дівчат і з перепоею починають бійку. Коли в тій “гражданській війні” поляки перейдуть на ножі, тому що проти “Оникинських кулаків” не можна встояти — “Оникинці” починають уживати стільці. Коли “битва” буде скінчена вони знову будуть пити з тими ж поляками, яких вони оце “побеждали”. Це тут був уже “віками освящений ритуал”.

Чому оті “Оникинці” ходять на польські “забави танечне”? “Там є дівчата, які розуміють коли ти до них говориш по “малоросійській”... Про “українську” мову жодної згадки ні з одного — ні з другого боку.

Оті дівчата що розуміють “малоросійську мову” походять з під: Тернополя, Золочева, Стрия майже од Дрогобича, багато в чому беруть приклад од справжніх польок, з якими часом живуть у одному помешкненню і це не дуже подобається хлопцям українцям з “польськими пасами”, бо хлопці не хочуть мішатися з поляками і живуть окремо, в кантині, яку тримає донський козак Нікіта Ремешков. Вони рідко ходять на “забаву” бо не хотять, випадково, попасти в “союзники якоїсь з воюючих сторін”, бо всім відомо: “де два б'ються — третій іде додому рахуючи свої зуби в роті!” Окрім того, вони приїхали в цей край заробляти гроші, а не ходити по забавах.

Про цю “країну” уже довідався Микола Шаповал (великий пан з Парижа). Він уже був тут і говорив до них, намовляв творити якусь громаду, але тому що в них ще немає “освіченої людини” — вони чекають, бо той пан Шаповал обіцяв їм прислати когось од себе. Вони думали що це мене прислав Шаповал. Коли я їм сказав що ні, вони замкнулися. А все ж показали мені кілька “Бюлетенів” що їм часом надсилає п. Шаповал. З “Бюлетеня” я побачив що Шаповал уже натворив чимало “об'єднань” серед цього народу, в надії що вони йому допоможуть створити “соціалістичний інтернаціонал”. Я рішив не зачіпати цього народу, бо як би я почав говорити, вони запитали б мене: “а деж є твоя Україна?”

Але тут серед них є і люди цілком безпорядні, принаймні в легальних справах. Багато з них змалечку даліше другого або третього року в “школе повшехней” не пішли, їхня мова це мішанини української з польською, її цілком вистачає до роботи і життя в цій колонії. З іншими людьми вони стосунків майже не мають. Як щось більшого треба купити, вони йдуть до жида, той розуміє всяку мову.

А от якійсь Зосьці з Іванькова на Тернопільщині трапилась така пригода що вона за якусь помилку мусить платити якусь сотку франків кари, а як буде трохи вагатися то її можуть послати і назад до “Малопопольські”.

З цією пригодою оті “Оникинці” привели Зоську до мене. Жила собі Зоська спокійно в якомусь Мерікурі. В Монтвейярі красила авта пневматичним “пистолем” і поводилось їй не погано, поки не почала їздити в Герікур на “забави танечне”. На тих забавах вона спіткала наших “Оникинців” і вони намовили її щоб вона переїхала жити в Оденкур, бо звідсіля ближче і до Монтрейяра і до “танцуюльок”. Вона ї поїхала. Коли вона пішла до містечкового уряду виписатися з ресстрів, її запитали, куди ти їдеш? (Хтось їй уже раніше сказав що це будуть питати.) Вона ї сказала “в Оденкур”! Бідна Зоська, вона не знала що французькою мовою треба казати не “в” Оденкур — а “а” Оденкур! На її нещастя в тому ж Департаменті Ду було ще ї містечко з назвою Воденкур, а воно було яких шістьдесят кілометрів од Монтбейяра. На її Соф-кондюї написали що вони їде “а” Воденкур. Коли вона приїхала в Оденкур — вона мусіла зареєструвати своє прибуття в “мерії”. Вона подала свій документ і той чинник що ресструє записав у книгу її ім’я, прізвище ї адресу де вона буде жити, та перевернув Соф-Кондююї щоб прибити урядовий штемпель і побачив що вона виписана “а” Воденкур, кинув їй назад її документ і мовив: “ти не маєш права жити в нашій комуні! Їдь до Воденкура!”

Зоська не зрозуміла що він каже, бо вона в “школе повшехней” французької мови не вчила і пішла жити в своєму новому помешканні.

Не сподіваючись нічого неприємного, за кілька день, вона пішла з своєю товаришкою до “мерії”, а там отой урядник, що записував її у книгу, побачивши її — майже під стелю скочив: — “а ти що тут робиш? Вона ї цього не

розуміє, він покликав “жандаря” (жандарма) і щось йому говорив. Жандарм сказав їй — плати 100 франків, а вона вперлася: “за що?” І оце сьогодні знову прийшов “жандар” і каже щоб вона завтра прийшла до суду. — Як же вона піде до суду, коли вона нічого не розуміє?

Коли я хочу допомогти Зосьці — я мушу стратити день роботи...

Та ще треба просити дозволу бути відсутнім, бо тут не так як у Омекурі, або Кнютанжі — тут не можна працювати коли тобі подобається, тут треба бути завше коли отой “Мартен” тебе потребує!

Другого дня я з Зоською пішов до суду. Та перше що я міг зробити це попросити суддю щоб він справу Зоськи одсунув на кінець засідання, бо вона може трохи затягтися, там, мов, будуть деякі пояснення що потребують з його боку і терпіння і розважання. Він згодився і ми сіли чекати яких три-чотири години. Коли він упорався з усіма справами — він поставив нас перед свої очі. Тут же був і той “жандар” що потяг Зоську до суду.

Тут я мусів тому “судійові” (Зосьчине слівце) вияснити, що Зоська лише один рік у Франції і тому що вона працює цілий час серед поляків та інших чужинців, ще не могла навчитися французької мови, окрім того що вона не полька, а українка, та що її матірня мова є українська, яка різниться навіть од польської. Що коли отаку людину як Зоська про щось запитують вона впершу чергу думає українською мовою і часто не може найти відповідної форми на відповідь у французькій мові. Ця дівчина на запитання, куди ти їдеш відповіла “в” Оденкур, а не “а” Воденкур оте “в” в українській мові відповідає французькому “а”, так само як “з” буде відповідати французькому “де”. Пан суддя слухав цю лекцію з лінгвістики і ледве помітно посміхався. Нарешті взяв той папір що лежав перед ним, щось помітив на нім і сунув під стос уже закінчених справ і сказав до Зоськи, що вона може йти, але на другий раз як вона буде повинна йти до “уряду”, хай вона з собою візьме когось хто знає як треба говорити. Це я мусів їй перетлумачити.

Мій перший “адвокатський” успіх не дуже мене тішив, бо як про це довідаються інші, я мусітиму стратити не один з моїх робочих днів. Позатим: “я тут не адвокат а робітник!”

Як я й припускав, до мене стали приходити і хлопці які мали тертя або з поліцією, або навіть з адміністрацією фабрики. Та хлопцям частіше всього, була відповідь: “напиши панові Шаповалові, щоб тобі поміг, він має на те більше часу!” Та через те що вони все приходили, я рішив що тут мені не місце і рішив поїхати знову до Омекура, щоб скінчити мій стаж у копальні залізної руди.

В Омекурі я довідався що Микола Іванович Удовиченко помер, а Олександр Іванович виїхав до Парижа. Едуард Вікке, що організував громаду, виїхав десь у Парагвай чи Уругвай. Що українці в Омекурі розбилися на кілька груп: одні ще думають про Парижську Централю, це є “Петлюрівці”, інші читають “Розбудову Нації” і навіть читають “Бюлетені” Української Військової Організації (УВО). Це є підданці генерала Капустянського. Третя група будуть ті що випадково прийшли до переконання: що вони, насправду таки “соціалісти” і попросилися під команду генерала Шаповала. Четверта і може найменша група була під опікою не генерала, а сталінського емісара Ілька Борщака. Цей емісар не творив громад, він зразу посилав своїх “навернених” у розпорядження московського ГПУ. (Пізніше він посилав своїх учнів в Іспанію битися і умирати за “червоний прапор” в тій країні.)

* * *

Тут треба спинитися на хвилинку з отим блуканням по “Омекурах” та “Кнютанжах” — та роздивитися трохи в загальнім положенні бувшої Армії УНР.

Після трагічної смерти Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри, “влада” перейшла в руки його заступника, бувшого міністра закордонних справ і прем’єр міністра, Андрія Миколаєвича Ливицького, який на той час мав осідок у Варшаві в Польщі. Наша еміграція в тому числі і військо були розкидані вже в різних частинах Європи. Щоб тримати контролю над колишнім “військом” і “еміграцією” і дбати про те, щоб по смерті Симона Петлюри — ідея “Визвольної Боротьби” не зав’яла — треба було мати великий адміністративний апарат, на який треба було мати і великі і рошові засоби, а наш уряд їх не мав. Не мав уряд ні “золотої” ні “паперової” казни. Останнє, з чого

можна було б зробити гроші — забрав у нас підступний “союзник” і сказав нам — “Це наше, бо вас тепер немає!”

Через те бувше військо УНР що перед смертю Головного Отамана, розійшлося в трьох напрямках а саме: Частина в Польщі на роботи в Поліссю, “На кресах”, трохи на Волині, та й по всій Польщі (це була чи не найбільша частина), частина пішла у Францію, та частина пішла в Чехословаччину по науку — *треба було далі “живити ідею Визволення України” та й тримати оте бувше військо об’єднаним і готовим до дальшої боротьби, як до того прийде нагода. З цією ціллю Уряд призначив і відповідних людей до тих частин еміграції.*

В Польщі, через те що це було найближче до кордонів України, та що тут можна було повнити інші функції, як наприклад: тримати зв’язок з Україною і часом вести агітацію в Україні, повідомляти людей в Україні що ідея визволення України — ще живе — було цю справу доручено генералові Сальському, який одночасно був і Військовим Міністром. У Франції — справу збереження для України, “бувших” і може “майбутніх” її вояків було доручено генералові Олександрові Удовиченкові. А в Чехословаччині? — Там не можна було говорити про військо і дбати про нього і то, хоч би вже через те, що це могло зашкодити бувшим воякам в їхньому намаганні закінчити освіту у вищих наукових закладах, та і взагалі утруднити їхнє життя в цій країні.

Я спробую отут дати деякі пояснення про ситуацію, яку створили у Празі піонери першої туди іміграції уже на початках 1919 року.

Першими прийшли туди деякі члени Центральної Ради, котрі в початку 1919 року побачили що їм в новій Україні нема чим управляти. Одні з них приходили до Праги і там залишались, інші мандрували далі, до Відня, але залишали в Празі свою віденську адресу, на всякий випадок: “може ви нас будете потребувати”, але не залишивши своєї адреси ні в Києві, ні у Вінниці чи в Кам’янці. Пізніше туди йшли деякі члени Директорії, котрим не подобалось “виконувати накази” замість “їх видавати”. І коли там набралася уже величенька купа — вони організували з себе “Громадський Комітет”. Головою став натурально Микита Шаповал, а його поплечники стали “членами кабінета міністрів його

уряду”. Через цей “Громадський Комітет” буде йти чеська допомога українським студентам і науковим закладам, що будуть тих студентів учити. (Один з пізніших мемуаристів, на мою думку помиляється, коли каже що чехи хотіли помагати українським студентам за “золото, що Центральна Рада дала Чеським Легіонерам”. Про золото в чеських руках — я писав уже раніше.)

Отже тому що “допомогою Чехів” буде завідувати Микита Шаповал — ті що могли користувати з Чеської ласки — мусіли ще Микитину ласку собі забезпечити. Вербування “студентів” в таборах інтернованих у Польщі йшло через Микитиноного брата, генерала Миколу Шаповала. Бо той генерал давав визнаним підними студій у Чехії по 100 чеських корон на дорогу. Але менше з цим! В перших роках перебування в Чехії — українські вояки, які могли творити якісь військові гуртки — то лише потаємно од Шаповала.

Пізніше, коли до Чехії стали прибувати і студенти з Галичини — справа пішла інакше. Ті студенти привезли з собою і нові ідеї, які в Галичині вже глибоко пустили коріння, це були: ОУН та УВО. Студенти з Галичини переконали і певну групу Наддніпрянців *що УНР вмерла вже 1920 року, а тим більше по смерті бл. пам'яті Симона Петлюри. Оті нові ідеї почали трохи надщеплювати єдність бувших вояків УНР.* Деякі студенти, думаю, фальшиво зрозуміли ідею ОУН, і беззастережно її прийняли. Тоді виникла “Розбудова Нації” (Ідея надзвичайно хороша, при умові що нація сидить на своїй території (Ця “Розбудова Нації” натхнула навіть якийсь десяток студентів на божевільний крок: йти в Україну несучи гасло Українських Націоналістів (серед них був і мій приятель Євген Дмитрів). Це було: “йти не в Галичину чи на Волинь, а в Україну за Збручем! Коли вони прибули на кордон — їх там зустріли “привітливі” агенти ГПУ: “Здравствуйте, товариші, ми вас поджідали, становітьє к стєнкє!..” І всіх розстріляли.) Подібний випадок трапився і 15 років пізніше, та про це буде мова в тому місці де ми будемо трактувати події тодішнього часу.)

Ота “Розбудова Нації” подарувала Омекурові Заворітського, який закінчивши вищу освіту в Чехії, приїхав у Омекур, та дістав посаду в фабриці як хемік. *Він часом грав подям на бандурі і співав старі думи. А позатим, в*

інтимних бесідах, тихенько співав і про “Розбудову Нації” і здобув для неї ревних послідовців. Коли на цім тлі виникли суперечки — Микола Шаповал, зручно зняв пінку з цих суперечок та й собі придбав пару послідовців. Оце був початок розламу єдності серед бувших вояків Армії УНР в Омекурі. А в слід за Омекуром і Афнер у КНЮ ТАНЖІ не захотів лишитися у задніх: “коли валить, то вже валить!” І вбив клин у Кнютанжську громаду. І так “нова ідея” пішла блукати по щільй Франції. Генерал Капустянський, коли приїхав у Париж — був неутральний і тому “безробітний”, йому поява “Організації Українських Націоналістів” дала можливість і самому встромитися “десь, у провід чогось”. А парижським націоналістам — думка мати серед себе Наддніпрянського генерала таки дуже імпонувала: “а якже: Цей генерал уславився своїм походом на Київ — Одесу!..” А його й слави було лише те що він написав книжку про похід, та й то сумнівної вартости. Сам же він сидів у штабі армії, та й без значного, в штабі голосу. Та хто про це знав?..

* * *

Одбувши свій стаж у копальні залізної руди в Омекурі, я знову рушив у мандрі. Одвідав на короткий час Кнютанж, Оден-ле-Тіш, та ще пару маленьких “згромаджень українського населення”, я рішив “вийти з обігу”, та на цей раз уже на правду, бо далі дивитися на розлам та констатувати факт, що не надовго старчило у бувших вояків пороху, було трохи прикро. Я вибрав собі місце де не було ні одного українця, і засів там на кілька років. Мені треба привести в порядок оті вражіння та спостереження, бо там уже починається якийсь бедлам: можливо що вражіння були неточно зафіксовані, можливо що і в спостереженнях є якийсь недолік. Отже, це все треба, на самоті, пережувати і виробити якусь нову схему, як це буде потрібно, бо Франція є велика країна, я блукав лише по її невеличкій окраїні. Коли мені прийдеться збирати враження та спостереження ще й у інших місцях, треба підготувитись сприймати їх у чистому вигляді. Отут у “скиту” я й буду пробувати виробити плян на майбутнє.

Місце, де я буду працювати лежить недалеко од Тіонвіля і зветься Дісстроф. Це є невеличка “комуна” (у Франції всі селища зветься “комунами”, але вони нічого спільного з комуністами не мають, це є звичайний французький термін).

Корінне населення — це є люди, що самі не знають хто вони є: яких шістьдесят-сімдесят літ тому вони були французи, але в сімдесятих роках минулого століття була війна, після якої вони стали німцями і ними були аж до кінця першої світової війни. Тепер вони знову французи і думають чи не доведеться їм колись знову стати німцями. Мова: удома і на роботі німецька, вірніше льотарінгський діалект. У школі, за кожне слово сказане німецькою мовою кара є одна година стояти на колінях, і то на сходах. Після такої кари учень на пару годин був нінащо нездатний. У церкві мова була латинська, бо церква була католицька. Як який мешканець випадково був лютеранин, він мусів їхати молитися Богові у Тіонвілі, який у німецькі часи звався Діденгоффен. З “Мером” комуні можна було розумітися обома мовами, але з його писарем, яким був учитель місцевої школи, німецьку мову вживати не було дозволено. На фабриці тобто в бюрі можна було говорити і німецькою мовою, але в актах писано все французькою. Фабрика продукувала цемент, який у той час на вісімдесят відсотків ішов на будову “Лінії Мажіно”, тобто на укріплення для захисту французько-німецької границі.

Мало людей з місцевого населення, тобто авгохтонів, хотіли працювати в отій цементовні, бо їм не хотілося робити з цементу — бетон у їхніх легенях, вони їздили працювати де інше, тому на фабриці працювали лише італійці та поляки. Вони творили навіть більшу частину населення Дістрофа. Італійці й поляки працювали в каменоломні (Карьер) разом — тому й мову для взаємного порозуміння виробили власну. При випіканню і ладуванню цементу в мішки, італійці не хотіли працювати, бо там було багато пороху, тому там мусіли працювати поляки. Французька мова і італійцям і полякам була чужа і непотрібна.

Коли я почав тут працювати, на початку мені все було байдуже, але з часом я побачив що мені треба знайти, чи створити якихось приятелів. Ясно, що серед італійців їх шукати не було сенсу, бо вони співали: “Бандіра роса — тріумвера...” (Червоний прапор буде тріюмфувати!), а мені отой “червоний прапор” з’їв мою молодість. Серед поляків не було жодного, з ким можна було говорити, хоч і польською а все ж “людською” мовою. Вони були “хлопи зе всі”. Але й серед місцевого населення знайти співбесідника було

трудно, бо я говорив французькою мовою і це їм було недовподобно. За це саме вони не любили навіть учителя, що вчив у школі їхніх дітей. Це я довідався од нього самого, коли я, непростений, завітав до нього одного вечора.

Цей “Метр д’Еколь”, Пієр Гордон, є “Цар і Бог” у школі. Учнів у нього є лише яких чотири десятки, але як він каже — “мороки з ними було б старчило на більше число “дидаскулів”, бо учні носять у собі багато батьківського впливу, який викоринити отут, це є його завдання бо ці околиці треба допасувати до французьких законів і звичаїв.

Виходило так що Франція ще і в ХХ столітті має свого “Валуєва”, який посилає сюди своїх учителів, щоб вони калічили мову і звичаї автохтонів, як перед яким десятком років це робили німці. Тут є щось подібне до України. Але в Україні є й споконвічний спротив, і то активний, — а тут?... Лише оце, останньо, учитель помітив що люди до нього починають “зуби скалити”. Про це у мене мови з цим “дидаскулом” не буде, та й не сміє бути, бо чужинець не сміє сунути носа у їхню політику, яка б вона не була. Я буду з ним говорити про “війну”, бо я оце недавно виліз з її обійм, а він трохи раніше, бо не був “інтернованим”. Йому в 1917 році одламок німецького гарматного стрільна розколов череп. І то так що хірурги в польовому лазареті вже хотіли викинути його мозок на смітник, але хтось сказав: “...Залишмо на цей раз, може він не стане ідіотом, після нашої операції. А як і стане, то хай ним опікуються оті, хто опікуються всіма “лютіле д’ля гер” (покаліченими війською), але він буде хорошим зразком отих “ля гоель касе”, бо у нього, таки на правду, буде “поламана пика”. І так було! Лікарі вичистили йому лише “апартамент, де жив його мізок”, залатали дах якоюсь плиткою з металу, натягли і зшили шкіру і одіслали далі в опіку психіатрів. Психіатри скоро знайшли, що він ще здібний учити дітей!.. (В тому уступі слова і спосіб їх ужитку належать самому Месіє Пієрові Гордон.) Я йому оповідав що “я є теж “Мютіле де ля Гер”, але не моє обличчя є скалічене — скалічений є мій дух.” На це він півжартом відповів: — “З цим крамом небезпечно йти в опіку наших психіатрів, бо у них теж є деякі вади, чи не ліпше було б піти до пана Бланшара, він є у цій Комуні цілителем душ!” (“Пер Бланшар є “Кюре”, тобто католицьким священиком!”) За порадою того учителя — я запізнався і з “Пер” (отець) Блан-

шаром і пізніше ходив і до нього, та й ствердив що хоч він і носив сутану, але в його мові була величенька порція іронії, а подекуди проскакував і циніцизм. Його послали сюди “пасти овечок”, що він і виконував ревно, хоч і думав: “як би отой батіг у його руці — можна було вжити не лише на те щоб хльоскати ним у повітрі — а й на те щоб стьобнути ним і якусь овечку по ногах — як би то воно було добре?!”

Далі я наведу кілька розмов з отими двома, “чистої води”, французами, бо я все таки й од них дечому навчився, та й їм дав дещо — над чим можна буде подумати.

З учителем ми говорили “про війну”: він розказував мені про Верден, я йому про “Зімовий Похід”. Він про славні Наполеонові війни — я йому про Мазепу, Хмельницького. Раз ми мусіли підійти до великої стінної мапи, бо він хотів довідатись де є та Україна, яку я так вихваляю. Коли ми дивились на мапу — він ткнув пальцем на п'ять літер Р.С.Ф.С.Р., я йому зразу відповів ткнувши пальцем нижче —там, меншими літерами але виразно на яких тридцять сантиметрів у довжину стояло слово “Україне”. А сам думав: як би цю мапу можна було згорнути та сховати в кишеню — вона мені не раз зробила велику прислугу! Пан Гордон пояснив, що він не звернув уваги на той напис тому що його ніколи не цікавила московська “імперія”. Раз ми в розмові з'їхали на трохи слизьку тему: я розказував йому, чому на мою думку, ми програли нашу збройну боротьбу?... Я говорив про те що в той час у нас було, окрім правдивих борців — ще й багато аматорів. Тобто людей од різних політичних партій, які навіть військо хотіли тримати під своєю контролею, тому й робили все можливе, щоб зменшити боєздатність війська, та понизити моральний рівень запілля. Напевно тому що їхня думка була сконцентрована на тому що у москалів там є теж робітники і селяни, — якже ми можемо їх бити?... А тимчасом московські “робітники та селяни” записалися в “Красную Гвардію” та й пішли з рушницями та гарматами по хліб в Україну!

“Метр” Гордон нагадав мені що коротко перед тим як Франція почала війну з німцями, коли вже мобілізація була оголошена, тут був такий пан Жан Жорес — соціяліст, великий політик, гуманіст і т.д. Ото ж він зразу почав кампанію: “Борони Боже! Нащо нам війна? Убивати Фріців та Карлів? — Вони теж люди, такі як і ми!”... Не встиг його

лемент дійти в широкі маси — як його, якийсь “патріот” пристрелив. Думка того патріота, очевидно, зійшлася з думками Головного Штабу, та й Уряду: “це є єдина нагода одібрати у німців Ельзас та оцю Льотарингію. Та ще може, як москалі заженуть німців під Берлін — дасться одкряти у німців цілий лівий берег Рейна...”

Жан Жорес був убитий. А щоб заспокоїти тих що чули його заклик не йти на війну — його уряд поховав у Пантеоні. “Це є найвищий гонор для звичайного смертного у Франції...”

Хоч я й знав про цю подію у Франції ще од капітана Кржижановського, у 17 Стрілковому полку, — мені ця квазі-аналогія ніколи не приходила в голову: “інші народи, як наприклад французи, реагують на деякі явища — скоро і рішуче, нам українцям ще довго треба рости і учитися щоб бути подібними до них!

“Пер” Бланшар був мало подібний до “Метра” Гордона, — він був у віці між 50 і 70, тобто він не був старий, але був трохи “поношений”. Виглядав старішим свого віку. В ці краї він попав десь з іншого кінця Франції, де він мав необережність у чимось непогодитись зі своїм зверхником. Його інтелігенції старчило б на більшу і багатшу парафію в якомусь більшому місті. Але може якраз через оту інтелігенцію його й послали в цей Богом забутий Дістроф.

Я не буду більше писати про мої розмови з цими двома ексцентріками, бо це не відноситься до моїх вражінь та спостережень. Скажу лише що це мені багато допомогло: на деякий час віднайти мою духову рівновагу. “Пер” Бланшар дав мені кілька книжок до читання щоб я не бабрався в мосму минулому і, ті книжки були не романи та повісті, — то була поважна праця давно покійного Мішле, що носила назву “Істуар де ль’Егліз” (Історія Церкви). Шкода, що я не міг сидіти в Дістрофі який десяток літ, щоб простудіювати її до кінця, бо тої історії було одинадцять томів, кожний з них мав понад тисячу сторінок.

* * *

Я ніколи не думав що я взагалі з кимось з “побратимів”, поки я сиджу отут у Дістрофі, — стрінуся, або вийду в контакт. Але трапилось... Я уже писав, що тут не було українців і ніхто з українців сюди не заглядав. Я вже майже три роки тут

і не чув і не мовив одного слова українською мовою. А от одного вечора приходять до мене один поляк з проханням піти з ним завтра до Метц-Сервіс. Це є більше село, яких три кілометри од Дістрофа, і там є жандармська станція. Отож цього поляка викликають до Жандармерії, а він боїться що з своєю мовою він наробить собі ще більшого клопоту. Я запитав його: — “що трапилось?”

Він учора ввечері сидів коло столу у мешканні і писав листа додому. В цей час з крамниці прийшов інший поляк з двома пляшками вина і теж підійшов до стола мовлячи: — “посуньсіє, кабане — Поляци піць хцон!” При тім широким рухом руки посунув його писання так — що каламар перекинувся і залив атраментом його лист. Він устав од стола, взяв того іншого поляка за ковнір і жбурнув його од стола так що той не встояв на ногах і полетів у простір між двома ліжками, та так незручно, що носом зачепив ніжку одного з ліжок, та при тім і пара зубів випало з його рота. Прибіг “кантиняр”, поляка зразу повезли в Тіонвіль до шпиталю. Приїхав своїм “ровером” жандарм, розпитував людей що жили в тім помешканню — та чи він зрозумів щось з того що йому відповідали інші? А оце сьогодні “кантиняр” сказав йому щоб він уранці ставився до жандармерії... Він заплатить мені за страчений робочий час!...

Та я, почувши що там було вжите слово “кабане” — зразу побачив що тут є щось — чого я до цього часу не знав і сказав “гаразд”, а при тім і попередив його щоб по дорозі до Метц-Сервіса він мені розказав більше про його стосунки зі співмешканцями, та й про себе, бо я мусітиму знати що треба буде говорити жандармам. Та ще отой лист залитий атраментом теж треба взяти з собою!

І на цей раз, замість бути звичайним “переводчиком”, мені випало бути “аблакатом”: жандармському начальникові я мусів з’ясувати що Стефан Канюга — пише листа додому лише раз на місяць, бо йому трудно тримати в мозолистих руках перо, та коли він стратить на те писання півтори години часу і хтось прийде та знищить його працю... Тут було покладено перед начальством отой залитий атраментом лист... Та при тім ще й уживе оте слово “кабане”, яким п’ятий поляк деградує тебе в якусь бидлину — то тут немає місця на якусь іншу реакцію як ота спонтанна Стефа-

нова реакція... Жандарм каже що перше вражіння яке вони мали було, що ота подія трапилась під час п'ятики, але вони вже збрали відомости і знають що Степана за два роки його перебування в Дістрофі ніхто не бачив ні в корчмі, ні зі шклянкою вина перед ним, коли він був удома. Отже вони хотіли лише довідатись що спонукало Степана на його чин? Тепер їм ще цікаво що значить оте слово "кабане"? Я мусів і це роз'яснити. Поляки вживають це слово в прямій мові до людей, що не належать до польської раси і при вимові цього слова вкладають у тон всю зневагу і призирство до суб'єкта. Це слово вони вживають виключно до аборигенів країни, яку Польща присвоїла собі після світової війни, тобто галичан, яким і є оцей Степан Канюга. З походження він не є поляк а українець, але він працює разом з поляками і вживає польську мову яку він знає навіть ліпше як багато з поляків, бо він виніс її зі школи, а не із загумінків якогось Лютутова, як більшість отих поляків. Саме слово "кабан" це є те, що у цій країні означають словом "порок", або "кошон".

Степан Канюга вийшов зі своєї "халепи" як "чистенько вимитий з води", але тут почнеться ще й щось інше, бо він тепер частенько буде приходите до мене і ми будемо часто розмовляти, та ці розмови приведуть і до того, що я мусітиму відновити моє знайомство із бувшим паном генералом Миколою Шаповалом. Степан Канюга дуже цікавився подіями 1918-20 років. Тому що в той час — я ще сам мало знав про перебіг подій у Галичині в 1918 році, я мусів почати з року 1917-го і нав'язувати до нього пізніші події, які я добре знав. Та я пригадав "Бюлетені" Шаповала, що мені хлопці дали в Оденкурі. Там у якомусь із них Шаповал оголошував книжки що він у себе має на продаж. Я відшукав той "Бюлетень" і показав Степанові. Там була і ота праця майора Степана Шухевича, що трактувала "Листопадовий Зрив" і наступні події. Ця праця складалася, оскільки пригадую, з п'яти книжечок. За це і ухопився Степан. Там ще була книжечка, здається, Романа Сушка: "Хто вбив Отмарштейна?", та ще деякі менші книжки. Степан питав, хто був отой Отмарштейн? Я мусів йому розказати про цілу історію Тютюнникового походу і про ролі Отмарштейна в ньому. Це його теж цікавило. Я мусів написати листа Шаповалові про ці книжки і він мені їх вислав. Тоді я сам докладніше зацікавився з "Листопадівим Зривом", та з організацією

УГА, тобто початками організації, та й наступним її існуванням аж до сотника Микитки в ролі “Вождя”.

З Шаповалом я кореспонденції не нав’язав, а все ж, яких півроку пізніше, зустрівся з ним. Він подорожував по Франції відвідуючи осередки, де він уже має свої “громади”, і от призначивши дату відвідин у Віллерю, написав туди своєму “емісарові” — щоб він запросив і мене, та й охочих людей, коли вони тут є, щоб приїхали послухати його “промови”. Тим “емісаром” був, незнаний мені Павло Сарахман. Од нього я й дістав листа з запрошенням. Мою адресу він дістав од Шаповала.

Я показав Канюзі лист і він зразу схопився за ідею: — “цікаво про що там говорять, а найбільше цікаво побачити там більше своїх людей!”

В неділю ми й поїхали до Віллерю. Приїхали ми трохи раніше ніж сам Шаповал і мусіли чекати в “кафе”, де було найнято залю для зібрання. Канюга побачив Шаповалову громаду, що теж чекала на нього. Майже всі пили вино. — “Та вони ж будуть п’яні ще перед початком! — каже Канюга. — “Це не багато шкодить!” — кажу до нього. До нас підійшов Сарахман і дав нам пару “Бюлетенів” Шаповалівської редакції, та тут люди привели й Шаповала од залізниці. Шаповал, проходячи в залю, зауважив мене, кивнув на привітання, нахилився до мене і промовив що він хоче поговорити зі мною після зборів. Всі посунули в залю.

Шаповал говорив те саме що колись я вже чув од його брата Микити, в Омекурі, та в одному місці він спіткнувся і вимовив: — “Я теж був Петлюрівським генералом, але я нікого не вбивав, бо завжди думав, що оті люди проти нас такі самі люди як і ми!..”

Канюга почувши це, сіпнув мене за рукав: — Ходім звідцілья, хай оті “тумани” слухають його мову, вони однаково вже п’яні!..”

Канюга не хотів до Шаповала!

В дорозі мені коротко прийшла думка: — шкода що я не дочекався кінця зборів, та розмови з “бувшим” генералом. Може він дав би мені знову, як тоді в Каліші 100 чеських корон на подорож у Прагу. Там у Празі вже є Микитин “інститут народознавства” (в моїй мові “інститут Микитовнавства”.) Микита там уже роздає “грамоти” і продукує докторів “гоноріс кауза” (почесних докторів), якими вже

пишаються: москаль Чернов, грузин — Чхенкелі та інші. Але студентів, здається у нього не багато.

У вагоні, розгорнувши “Бюлетень”, я довідався що в Омекурі поручник Росінський пішов в атаку на сотника Підгородецького. Спочатку не було видно чому Росінський підняв “зелене знам'я пророка”, бо в тому “Бюлетені” були лише персональні помії Росінського на голову Підгородецького, але я пригадав: сотник Підгородецький колись портує “Бюлетень ОУН”, “Розбудову Нації” і часом “Бюлетень УВО”, та коли Підгородецькому можна з УНР-івця стати націоналістом, чому не вільно Росінському з того УНР-івця — стати “соціалістом”? Отамана не стало! Ті кому він доручив тримати вкупі українську еміграцію у Франції, та й деб то не було, не встані її тримати і вона починає розбігатися до всіх новотворів які повстали на теренах Франції. Он уже й Борщак одрізав собі пайку, кілька десятків бувших вояків, та послав їх одбувати кару у московських в'язницях. Та ще й далі збирається ще більше їх послати в Іспанію, воювати під червоним прапором проти Франка...

* * *

Мені треба в Париж, бо як я далі сидітиму в моєму скиту — я здичавію. Йти назад до розколених громад — нема пощо. А Париж, хоч і “світова метрополія”, є й наша “куданівська метрополія”, там можна і побачити, і дізнатися куди ми добрели і куди прямуємо?

Моя подорож до Парижа буде тривати яких чотири місяці, бо мені треба призвичаїтися жити серед людей. До цього часу я жив серед пнів і був еремітом. Я наближався до Парижа поволі і нарешті спинився в Суазі-су-Монморансі (яких півтора десятка кілометрів од Парижа). Звідси я буду найїжджати в Париж, щоб навчитись ходити по парижських хідниках, та призвичаїтись до парижської атмосфери.

Отож, раз заїхавши в Париж я рішив відвідати Жарден де Люксембург, тобто Люксембургський сад. Надзвичайно гарне місце для ранніх прогулок, коли Париж уже спить. Шкода тільки, що як я почну в Парижі працювати — на ці прогулки я не буду мати часу, як раз у той час коли це мені найбільше подобається. Але цей раз — це було під вечір і я йшов уже до одного з виходів з того саду, щоб там десь сісти в метро а потім і в потяг, та їхати додому. Не випало на цей

раз їхати додому... Позаді за мною, з яких десять кроків, йшло двоє людей і голосно сперечалися. Я чую окремі слова українською мовою. Раптом один вигукнув: “Шурка!” Я повернувся і побачив двох старих приятелів, яких не бачив уже од яких десяти літ. Один з них був сотник Крушинський, бувший Ад’ютант Головного Отамана. Він тоді в 1924 році прибув до Франції, залишивши свою дружину в Каліші, та по трьох місяцях роботи в Оден-ле-Тіші, повернув назад у Польщу. Але за пару років знову приїхав до Франції, та не в Оден-ле-Тіш, а в Париж, і то разом з дружиною. В Парижі він “докінчив свою вищу освіту” у великому “фризійському салоні” і став “фризіером”. Працював пару років за фахом, а тепер перебуває в категорії “безробітних”. Він редагує український журнал під назвою “Молода Україна”, а гроші на видання журналу дає отой другий що був з ним. Той другий що був з ним — працює шофером таксівки і має стало нічну зміну. Сьогодні він не піде на роботу бо він буде мене повчати в “мистецтві жити в Парижі” та й знайомити мене зі станом парижської України.

Ми підемо зараз в “Рон пуан де Монпарнас”, велике кафе, де вечорами сходяться українські і неукраїнські мистці, та ті хто претендує бути мистцем. Там, хто має гроші, може нити аперітиви і навіть “віскі”, а бідніші можуть пити вино, або каву. Сотник Зубок-Мокієвський, наприклад, бере шклянку молока та блюдечко “пом’фріт”, і буде сидіти коло своєї “вечері”, поклавши перед собою англійську газету “Дейлі Гералд”, щоб люди думали що він знає англійську мову... Може там бувають і інші відвідувачі, бо кафе є дуже велике, — але тут де ми є це — “Богема”!

Зараз “Богема” нас не цікавить. Мої приятелі інформують мене, що на цей час у Парижі є чотири “Центрالی”, до яких можна притулитися, вибір належить кожному інтересантові. Дві з них є навіть під одним дахом, на рю Данфер-Рошєро, тому що вони визнають зверхність Генеральної Ради, якої головою є Шультін. Перша з них це Союз Українських Емігрантських Громад, до якого належать майже всі Українські Громади. Головою в якому є п. Шумицький, друга — “Пашковецька Республіка у Франції” цебто “Парижська Українська Громада, там “урядують” Сремій з Микитюком і вони мають зв’язок з “Янушом Карашевичем-Токаржевським, де-Токарі, на Токарях Кня-

зем”, та з Василем Вишиваним “Грос-Герцогом Галича і Подомерії”, що після упадку австрійської імперії, шукає собі “підданих” серед українців. Третім є “заступник вождя українських соціялістів Микола Шаповал, що сховав свій генеральський мундур у шафі і опираючись на своїх підданих — шукає зв’язків з московськими та грузинськими аматорами “селянського інтернаціоналу”. (Тут теж можна дістати титул “Доктора Народознавства”. Нарешті є Група Українських Націоналістів, — під командою пана Бойкова та генерала Капустянського. Хто з них старший — не знати.

Тому що це говорив отой “другий приятель” — мені не подобався тон цієї “інформації” і я безпорадно дивився на сотника Крушинського. Він помітив це і сказав: — “Я вам можу розказати про це інакшою мовою, як ви зайдете до мене завтра — бо зараз я мушу додому. Якщо вам уже пізно додому — оцей “піжон” забере вас на ночівку до себе!”

Другого дня я був у Крушинського і він мені “в пристойній мові” розповів про положення в Парижі. Я запитав його про генералів Удовиченків і довідався що Микола Удовиченко помер, а командир 3 Залізної Дівізії — заснував Товариство б. Вояків Армії УНР, і є тут у Парижі. Я взяв у нього адресу генерала і з тим поїхав додому. Коли я приїду знову до Парижа, я мушу піти до генерала Удовиченка, бо він є Головою Товариства б. Вояків — ми-ж приїхали сюди вояками? До Шаповала я не піду, бо він лише “був Петлюрівським генералом” але “не вбивав ворогів” бо “вони були такі самі люди як і ми”. До Капустянського йти не випадає, бо хоч він уже й генерал я ще не забув мого бойового хрищення під Якобштадтом у 1916 році, тому він у моїх очах і залишився ще в “капітанах”!

* * *

Я був у генерала. Зустріч з ним була приємна, бо він не забув мене, а я знову побачив людину, до якої належалось говорити хоч і дружньо але з великою дозою респекту. Натурально: ні стояння “струнко”, ні “стукання каблуками” не було потрібне і не було. Ми сиділи спокійно і розмовляли про те: де я був, що робив? Які вражіння я мав? Який досвід я назбирав? При кінці нашої розмови він порадив мені зайти на “рю Данфер-Рошєро”. Там теж є децо варте пізнати, та й

вражіння занотувати. Там можна зустріти Косенка, він є “важна персона”. Там можна зустріти і “верховод Пашковецької Республіки”, що прийшла сюди не з України — а зорганізувалися на парижському ґрунті. Там буде і Ковальський, що повнить тепер обов’язки секретаря Товариства бувших вояків, але одночасно виконує деякі обов’язки і в “Союзі Громад”. Туди наїздить часом і прем’єр п. Прокопович, може й його колись зустрінете!..”

Друга візита моя була просто в самий “Центр”. Перша особа що я там відшукав це був п. Ковальський, бо мені генерал Удовиченко казав, щоб я його відвідав, окрім того з ним я мав лише відновити старе знайомство. В розмові з ним я сказав йому, що мені дуже пригодилася б яка будь робота в Парижі, бо їздити сюди з Мон Суазі “трохи нудно”. “Гаразд, подумаємо про це!” була відповідь. Побачився я із паном Косенком. Він сам виставив мені сертифікат, який свідчив що я є “політичний емігрант” з України, і то, на бланку і з штемпельом “Дипльоматичної Місії УНР у Франції”.

Микитюк побачив мене коли я розмовляв з паном Косенком, і коли я скінчив розмову, сам підійшов до мене і почав розпитувати, хто я? Звідки? і т.д. Його в цей час хтось покликав до канцелярії Громади, а тимчасом вийшов п. Ковальський і я знов почав з ним розмову. Микитюк якраз вийшов і побачив що я говорю з Ковальським і гостро до мене промовив: — “Коли ви й з ними розмовляєте — то я з вами не маю про що говорити!” І пішов у свою Громаду. Присмним для мене це вражіння не було, — але коли порівняти його до того що я протягом кількох літ пізніше спостерігав, це була дрібничка.

Пару тижнів я частіше навідувався до Парижа, частково щоб відновити старі знайомства з давніми комбатантами, частково щоб придивитися чи я не можу сам знайти якусь роботу. Одного разу п. Ковальський став мені оповідати що при “Союзі українських Громад” є “Шкільна Рада”, яка дбає про українські школи при громадах. Лихо починається з того що діти цілий день перебувають, або в французькій школі або серед французьких та інших чужинських дітей — де мова є французька. Батьки — як приходять з роботи є втомлені, щоб присвятити більше уваги дітям, французька мова їм не дається так легко. Натурально на роботі вони знають — що їм каже майстер, а от

коли діти починають до них щебетати французькою мовою це вже інша справа. Мати до дітей говорить українською мовою а діти не розуміють що вона од них хоче. В менших громадах — “Союз Громад” може лише книжками допомогти, а в більших — де є багато шкільних дітей він дає і грошову допомогу.

“Он в одному місці була велика громада і там є понад сорок дітей шкільного віку. Там на початку було все гаразд: Громадяни поважно взялися за організування школи. Од фабрики, де вони працювали, дістали приміщення для школи, один з громадян, що був безробітний, досить інтелігентна людина, згодився учити дітей (в четверги та суботи, коли діти були вільні од французької школи). Здавалося що оті сорок дітей таки будуть схоронені для України. Вони, правда, народилися в чужині, але коли вони будуть учитися української мови, то вони пізнають і ще багато більше про Україну: історію, географію, все за що їхні батьки билися і вмирали. Та якщо треба буде, вони заступлять їхніх батьків у боротьбі. Батьки їм їхньою мовою розкажуть про віковичну боротьбу України за свою волю і право, і про останню боротьбу, яка не сміє піти в забуття, через те що вони не уміють говорити українською мовою. Завдання шляхетне. Якраз оцього потрібно скрізь, де є хоч маленька групка українців. Та школа в тім місті тільки почалася — як зразу ж спіткалася з перешкодами. Учитель захворів, треба було взяти менше придатного учителя. Той теж дістав працю і не може учити. Старий учитель згодився повернутися до школи, але батьки довідались що він має сухоти і зразу сказали: “до хворої людини наших дітей не пустимо!” На цім тлі виникла суперечка, яку зразу ж підхопили жінки. Жінки почали навіть на вулиці битися парасолями, бо їм не про школу ходило, а про те що у одної ліпша сукня як у мене, а в другої ліпший капелюх. Чоловіки, натурально, стали при боці їхніх жінок і через це громада пішла в тріски! (Треба сказати, що там майже не було жінок українок, вони були з Полісся, з Білої Русі, з Польщі. Деякі навіть не вміли говорити українською мовою.) Маленька купка, яких дванадцятєро, схопилася за можливість і залишилась у Громаді, тепер вони будуть “панувати”. Вони нікого більше в Громаду приймати не будуть, але будуть тримати зв’язок із Союзом Громад у Парижі. Школу вони теж хочять затри-

мати для себе. А тому що у них нема учителя вони просять Париж прислати їм когось. Париж у відповідь їм поставив умову, що в додаток до того що Париж може їм офірувати, вони мусять спромогтися на мешкання для учителя та й на певну суму грошей, бо на 250 франків місячно прожити, навіть напівголодний не зуміє. Громада погодилась, але зі скупеньким додатком. З Парижу, навіть безробітний їхати туди не погодиться. Отже, треба знайти якогось “одчайдуха”, що з патріотичних почувань туди піде.

Отут Ковальський і рішив “спробувати” це зі мною. Їм там у Центрі залежало лише на тому щоб хтось з тутешніх не лише шкільних дітей притяг “усіх” до школи. Та й “батьків помирив”, щоб громада знову виросла в якусь величину, але вони про це не сміють сказати майбутньому “учителеві” з двох причин: Поперше “учитель” може сказати: “Ви забагато од мене хочете, за оту мізерну платню, подруге, не треба щоб громада знала про задум Центра, бо вона може образитись — та й взагалі вийти з Союзу. Отже, учитель мусить це робити на власну руку і як батьки заярепеняться то Центр може Громаді сказати: — “ми учителеві цього не наказували робити, то він сам почав “оцей розгардіяш!”

Натурально Ковальський мені не сказав так ясно про що є мова, але мені це було аж занадто ясно! “Шкільна Рада” шукає когось хто б свідомо, голими руками для неї витягав картоплю з вогню. Тому, що я ще цього не пробував — я дав згоду. Мені було призначено побачення з полковником Вержбицьким, який був заступником голови Шкільної Ради (Голова “Шкільної Ради пан-отець Бриндзан мав вакації.) Полковник Вержбицький при зустрічі зі мною ніяких питань про мою кваліфакацію для цієї посади — не ставив. Може він знав, що я був півтора року під його командою у старшинській сотні Волинської дивізії, а може й ні, бо й я його за той час бачив лише двічі, бо він не жив у таборі. Найневініше було це тому, що Ковальський сказав їм що я погодився прийняти їхню пропозицію. Уже другого дня після зустрічі — мені дали гроші на залізничний квиток, посадили в потяг і попрощалися зі мною. При тім сказали мені, що там, у тому місті, куди я їду — є військове товариство і головою його є сотник Романюк. Це той самий “учитель”, котрого батьки не хотіли мати учителем, бо він був хворий на сухоти. Всю дорогу до школи я думав, чи з

того Романюка, замість “побратима” не здобуду я ворога?

У тому місті громада складалася з дванадцяти “куднівців” (хоч вони й були колишніми вояками!). Але в тому місті було і ще є понад два десятки українських родин, які до громади не належали. І в тих родинях було в двоє більше дітей ніж у громадян. Чому я маю марнувати час коло одинадцятро дітей, коли я міг би вчити тридцять шестеро? Мені кажуть: “вони не є члени громади!” — А чому вони не є члени? — “Бо ми їх не хочемо!” — Ви їх не потребуєте брати в громаду, але я хочу їхніх дітей у школу!”

Я таки пішов до “небажаних” і вони мені приобіцяли посилати дітей до школи, та тоді вперлися “громадяни” і перестали посилати своїх дітей. Та почали бомбардувати Парижську централю, що учитель розвалює громаду.

Приїхав голова шкільної ради п. отець Бриндзан. Це була неділя. Він має нам служити службу Божу. Він спинився в ліпшому готелі. Мав прийти до залі де можна було правити ту службу в дев'ятій уранці, (прийшов чверть по десятій). В міжчасі ми послали післанця до готелю, той повернув і сказав що пан-отець зайнятий, бо він конферує з дружиною сотника Романюка. Нарешті пан-отець прийшов і службу відправив, але я бачив що у нього, якась інша турбота на думці. Він думає як тієї турботи позбутися.

Відїзджаючи до Парижа — голова шкільної ради порадив мені: “порозумійтеся з сотником Романюком!”

Порозумітися не трудно: Романюк знову хоче стати учителем, а поки я тут є — він не може! Гаразд! Я от тільки скінчу шкільний рік та й залишу тут і Романюка і громаду задоволеними.

Дістав листа од полковника Вержбицького: він приїде робити іспит у школі. Це добре, іспит буде в неділю. Вержбицький приїхав і прийшов до школи. Я його запитав чи він хоче говорити до дітей? Ні, він не хоче! Я поклав перед ним зошити де учні писали диктат: — хочете переглянути зошити? Він глянув у один і одсунув усі набік. — Хочете ставити учням питання? Ні!.. Чому ж він сюди приїхав? Чи не боїться він своїми питаннями викрити й свої кваліфікації?.. Я пригадав Любар (1919 року) і юнацьку школу. Начальником тієї школи був полковник Вержбицький, чи це не той самий? Якщо ні? — то виходить що всі Вержбицькі

шиті на один копил! Але мені не вільно розважати цю справу: він є моє начальство!

Коли я ставив дітям питання — Вержбицький розглядав мапу України, яку я сам скопіював з мапи Кубійовича, побільшивши її в чотири рази. Він певно шукав на ній Париж або Монтаржі. На жаль їх на мапі України не було. Може за це мене можна покарати!

Я одпустив дітей і пішов додому писати листа до Шкільної Ради, щоб вони мені прислали грошей на подорож до Парижа. Шкільна Рада на мій лист не відповідає, натомість приходить лист од Громади у Везіні (найліпше організована українська громада Франції), підписаний Вержбицьким. Питають чи я не приїхав би до них на шість тижнів, бо діти мають вільний од французької школи час і їх можна підігнати вперед в українській грамоті, та й треба тримати подалі од французької вулиці?!

Я поїду! Там у Везіні здається люди більш інтелігентні чим у ле-Кроезо. Там є багато старшин, яких я знаю ще з війська. Громада має школу, бібліотеку, ресторан, театр і “просперує”. Заснував громаду уже давненько п. Оріхів, та розцвіла вона — коли її прийняв сотник Михайло Левицький.

Левицький добудував, до барака, де раніше був ресторанчик модерний ресторан, туди ходять на обід і вечерю не самі українці, а й французи з фабричного бюро. У Левицького були й дальші пляни, та коли вже комерційно громада стояла міцно на ногах — Левицького, одна групка людей виштовхнула з сідла, і перейняла його осягнення під свою команду. Тепер у ній царем є Бацуца, а коло нього Вержбицький. (Ці люди, пізніше, по повероті з Німеччини в 1945 році нароблять не мало лиха і в Парижі, пробуючи приборати в свої руки і бібліотеку Симона Петлюри, і гроші зібрані на побудову — храма пам'ятника, і гроші на придбання дому для старих ветеранів, та й саме Військове Товариство. Але це буде яких сім — вісім літ пізніше і буде тягтися аж до кінця шістьдесятих років.)

У Везіні (коло Монтаржі) є гумова фабрика, де працюють багато українців, які належать до громади і які ні (тут окрім громади є ще маленька організація, що належить до ОУН. Але група не войовнича, тому і жодного тертя між двома країнами немає, навпаки в справах культури вони

працюють однозгідно). Там ще є досить велика група москалів, але українці з ними не мають стосунків і не цікавляться тим що вони роблять і що думають.

Школа має понад три десятка дітей і з нею було приємно провести ті шість неділь, та вони кінчаються і мені кажуть їхати назад до ле-Кроезо. Тут школу знову приймуть учителі Зубенко і Колодій.

Поворот до старої школи був скорий і рішучий: “приїхав, побачив і відїхав у Париж”. Але відїхав з поганим почуттям, що рік часу був марно страчений і що в громадах я побачив не старих побратимів з війська, а “безпросвітніх куданівців” в багато раз нижчих за тих — які населяли Україну перед першою світовою війною. Та ще й з гірким присмаком що залишили по собі інтелігентні “Керманичі”, що репрезентують далі визвольну боротьбу.

Знову в Парижі. Без роботи і без грошей! Справа ще більше ускладнена тим що у Франції ще не був скасований закон про те — що людина (чужинець) може жити де їй подобається, але працювати може лише в тому Департаменті — де їй видали “карту ідентичності”. А моя карта є ще з Департаменту Саон. Отже, на сталу роботу в Парижі мене ніхто не візьме, а принагідна робота не приносить так багато, щоб з того можна було жити. Тут знову обізвалася Везінська громада: вона потребує учителя до старшої кляси. Молодшу клясу буде вчити Зубенко (штатний учитель і одночасно рахівничий). Він буде вчити дітей од шости до десяти років віком, а я буду вчити старших, од десяти до чотирнадцятилітніх.

Тому що надходила зима і мені треба мати хоч до весни сталий притулок я мусів погодитись, хоч і знав що я їду “до акули в зуби”, але до весни лише чотири — п’ять місяців, може я якось вирвуся на волю, та за ці місяці вироблю собі нову “карт д’ідантіте”, бо од Департаменту Луаре є ближче до Парижа і тут є поле де можна хитрувати. Це були думки. Дійсність була значно гіршою. Я був матеріально — втиснений в такі умови що я не міг, ані кроку зробити вільно, а моє терпіння і дух були стало під пресом. Замість квартири що мені обіцяли у Везині, я сам мусів її платити з моєї платні — 100 франків на місяць (100-60) оті 40 що лишаються це на все інше. В той час робітники працюють 40 годин на тиждень і заробляють що найменше 64 франки денно. Правда, мені

дають у громаді щодня їсти, але за їжу я мушу працювати тридцять день у місяць у ресторані. (Штатний учитель дістає 400 франків і їжу в громаді.)

Я тут залишу писати про ці дрібниці бо це немає нічого спільного з моїми зусиллями учити майбутніх українців — української мови.

Щодо учоби? Тому що голові громади дуже залежить на тому, щоб учитель не почував себе занадто добре — він і батьків моїх учнів наставляє, щоб вони не були занадто м'які з учителем. А учні, чуючи це од батьків — дома, переймають і собі цю лінію. Стало доходити до страйків: учні не виконують завдань, не хотять відповідати на запитання, провокують учителя на якийсь необережний крок.

Два роки я гнуздав моє терпіння у цьому бедламі, аж одного разу — терпець урвався. Я пішов до управи громади, що засідала в бібліотеці. Там був лише Бацуца з Вержбицьким та ще один з членів, двоє інших не були присутні. Мене привітали сердитим окликом: — Чого ви тут хочете?

Я відповів: — Я приходжу сюди, бо моє терпіння вже дійшло до кінця...

Бацуца обірвав мене: — Ми не психіатри!

— Так, ви не психіатри, але вам би не шкодило порадитись з психіатром бо я бачу що говорити до вас як до нормальних людей уже неможливо. Вибачте що потурбував вас. Я од вас уже нічого не хочу! Повернувся і пішов з бібліотеки. Другого дня я вже місив цемент на якійсь будові, щоб заробити гроші на подорож до Парижа.

* * *

Знову в Парижі. Але на цей раз без будь яких ілюзій. Вік коли людина може дозволити собі розкіш плавати в емпіреях минув. Тепер треба вже думати трохи й про самого себе. Я мушу знайти собі роботу, а тому що в Парижі тяжкої індустрії немає, треба чогось навчитися, чого потребують тут, у цій "метрополі". Але щоб учитися — треба грошей. Їх треба заробити! Приятелі мої радять піти до нашого "землячка" і бувшого вояка Созонтєва. Я знав його з Каліша. Він був тоді поручником в Юнацькій Школі і ні чим не відрізнявся од інших "поручників", коли не лічити того що в свята одівав синю уніформу з білими кантами і похожав як

молодий когутик що хоче імпонувати якійсь курочці. Він десь у 23 році поїхав на Чехи, студіював в Подебрадській Академії. В тридцятих роках приїхав до Франції і трохи працював у Везіні в гумовій фабриці. Звідтам перенісся до Парижа і скоро заснував своє гумове підприємство. От у нього часом наші люди можуть собі заробити пару франків.

Приятелі, що радили мені йти до нього разом і попереджували що в справах платні за роботу з ним треба бути обережним, бо він завше крутить так щоб не заплатити останніх двох тижнів роботи у нього.

Але мені треба було грошей бо я почав вечорами ходити до одної спеціальної школи, щоб придбати собі якусь кваліфікацію, а за це треба було платити гроші. Цікаво зауважити, що “український фабрикант” був дуже обережний з французами що працювали в його фабриці, але своїх комбатантів трактував як деспот, вони не сміли писнути, щоб не бути одісланими в безробіття. Тут була маленька паралель з поведженням управи громади у Везіні — обидва підприємства боялися щоб французи не довідались як вони трактують своїх робітників.

* * *

В гаражі таксі, де я працюю механіком, половина шоферів є москалі. Серед тих москалів є чимало “рускіх” з Кобеляк та Переяслава. Їх в 1919 році Денікин наwerbував з їхніх родинних міст до своєї армії. З прапорщиків поробив їх поручиками та капітанами, навіть підполковниками і пізніше вивіз у Галіполі (півострів у Туреччині). Звідтам вони, через Сербію та Болгарію, дісталися в Париж. Майже всі вони є членами “Общевоїнского союзу” (найбільш патріотична московська організація). Дехто з них навіть служив у денікінській “кольоровій гвардії”. Тепер з них дехто ходить на московські академічні курси генерального штаба які провадить генерал Головін. Ходить на ті курси, та є навіть секретарем у генерала Головіна мій товариш по роботі, Борис Вареник. Він є теж “стовідсотковий рускій”. Але мені він часом оповідає про той союз і про академічні курси. Особливо це буває, коли ми, по роботі йдемо додому, та десь завернемо в “кафе” на шклянку рому. При такій нагоді, він одного разу розперезався, та почав мені оповідати що на курсах було двоє українців, один капітан та один підпол-

ковник, але вони при вступі на курси мусли скласти присягу, що вони, ні при яких обставинах, не будуть воювати проти “русской армії”, яка б вона не була... Він назвав мені і їхні імена. Та ще й хвалив капітана, що він дуже здібний офіцер і гудив підполковника, що він не знав що треба робити з військовою частиною, коли ворог його оточить.

Терпко було слухати це оповідання. Терпко не тому що ті старшини пішли на ворожі курси старшин генерального штабу, — за це їм, може треба було б якийсь орден пришпилити, вони мов, од ворогів учаться як їх бити. А от за те що вони урочисто присягали, та й підписали ту присягу: не воювати проти ворога — їх треба було б деградувати в козаки та й вигнати з нашого війська, та й середовища! (Натомість, автор пізніше довідався, що того “капітана” підвищили в підполковники, та ще й додали до його ранги: “генерального штабу.”)

* * *

В Парижі скрізь на вулицях, а особливо в “метро” (підземна залізниця, якою щодня користуються мільйони людей) висять величезні плякати, на яких стоїть солдат з рушницею і напис великими літерами: “Nous vaincrons parce que nous sommes les plus forts!” (Ми переможемо, бо ми є найсильніші!) Дивно! Війни ще немає — а вже хтось запевняє що він переможе, бо він найсильніший. Ці плакати висять там уже од року часу. Але дивлячись на ті плякати, мимоволі приходить думка: — “може, як ти будеш перемогати — і нам прийде нагода простягти руки по зброю?”

Он уже й поляки вивішують плякат, на якому стоять дві озброєних жінки, на зброї два герба: французька “маріянна” і польський “оржел біяли” (білий орел) і з написом “две сестри” (дві сестри). Хтось би сказав: чи не є це провокація війни?... А чому б і ні! Може у французів проснулося давнє бажання вигнати німців на правий берег Рейна, а полякам: чи не хочеться, при цій нагоді, й собі одкрити шмат Німеччини?

* * *

“Камарад” Пйєр Понса, третій механік у гаражі, дістав “запрошення” на війну! Прощаючись з нами він сказав що воювати він не буде, він буде шукати нагоди здатися в полон.

Його “побратими”, що завтра з ним підуть воювати — здавалися бути тої ж самої думки. Як жалюгідно виглядали оті плякати “ми переможемо!” Може через те, що перед тим як писати оті плякати — хтось забув запитати отих Пйєрів та Жанів: чи вони готові перемогати? У Пйєрів та Жанів не було охоти бути готовими, — тому ціле військо, дивізіями, здавалося в полон. Он уже й “союзний Альбйон” (Англія) тікає до Дюнкерку спасаючи свої корпуси од німецьких танків. Уже до Парижа підсувається багатосоттисячна колона біженців з уже втраченої північної Франції. Люди йдуть пішки, пхаючи перед собою якийсь дитячий возик наладований валізками, часом з дитиною серед них, часом з божевільною жінкою, що пхає той возик. Ця колона буде йти через Париж, кудись на південь, на Орлеан, у безвість... Ця колона є авангардом німецьких регіментів що сунуть не поспішаючи теж на Париж. Уже довкола Парижа горять резервуари з бензином, (їх треба знищити, щоб ворог їх не захопив) і сажка поволі вкриває хідники на зовнішніх бульварах. Тепер, що не втекло з Парижа раніше — тікає стрімголов, часом кидаючи свої автомобілі серед дороги, бо в них немає бензину, а часом через те що дорога уже по вінця повна піших утікачів і через них не поїдеш машиною. Зникли і господарі нашого підприємства. Завтра ми будемо сидіти і чекати, що буде далі?

Довго сидіти і чекати не прийшлося, бо такі “завтра” вранці мене розбудив стук у двері. Через двері я почув голос мого сусіда: “Ідіть на бульвар Сен-Мішель, побачите щось цікавого!” Я скоренько зібрався і пішов. Це було кілька десятків метрів од готеля де я жив. І я побачив: од бульвара Себастополь, через Сіте, маршують у бульвар Сен-Мішель в чотових колонах — вояки в сірих уніформах... Німці... Без жадної гарматної гранати, без жадного рушничного стрілу... “Пьєр Понса! Ти казав правду що ти не будеш воювати! Ти пустив ворогів твоєї Батьківщини в Париж! Чи це вийде тобі на добре?”

Пізніше коло Порт д’Орлеан я бачив таку саму колону Німецького війська що йшла на південь. На хідниках вулиці стояли французькі дівчата з коновками вина і частували німецьких вояків вином... *Sic transit gloria mundi?* (так минає світова слава?) Ні! Це трансформація “*Nous vaincrons*” у “*Nous sommes vaincus*”)“Ми переможемо!” в “Ми пере-

можені!” Сестра Франції — Польща сконала та й Францію поставила на край домовини!

Тепер у мене буде багато вільного часу і його треба буде зжити так щоб це не коштувало грошей, бо якраз грошей було небагато, щоб ними розкидатися. Отож я буду щодня ходити пішки, на далекі бульвари і при тому плянувати так — щоб в обідню пору я був у дорозі, тоді можна забути про обід, шлунок зачекає до вечора. От-так “гуляючи” в одному з великих бульварів (здається то був “Монморансі”) я побачив на хіднику, перед великою залізною брамою кілька скринь, майстерно оздоблених бронзовою бляхою. На скринях був напис: “Конт М. Тишкевич”. Я згадав Воложин у 1917 році: Це ж той самий господар отої “німфи”, що якийсь москаль навіки зіпсував своїм хемічним олівцем! Та ще: “Але ж він був амбасадором, чи послом УНР до Франції. Це було двадцять три роки тому — чи він до цього часу жив у цій віллі отам за брамою? Та чим він жив аж до цього часу? Хто і чому виставив оті скрині за браму? Чи їх хтось, тікаючи з Парижу — не мав змоги звідсі вивезти? — Запи- гань багато — але хто на них зможе відповісти?”

Іншим разом, здається це було на бульварі Распай я зустрів пана М. Шумицького. Він пройшов повз мене, дивлячись на мене. Я теж зробив це точнісінько так само. Пройшовши кілька кроків — я обернувся і саме в цей час обернувся і він. Він глянув на мене ще раз, повернувся і пішов поволі далі. Чи він сподівався що я заговорю до нього? Чи він боявся що я заговорю до нього? В кожному випадку — я не збирався до нього говорити. В цей час він для мене уже не був чимсь більше як пан Шумицький. Ще перший раз у Кросо і вдруге у Везіні його “неутралітет” був не на моїм боці. Хай же він і тепер говорить до Сабардаків та Бацуц... А все ж я його поважав! Поважав як “у минулому цінну людину у Визвольній Боротьбі!”

Раз спіткав підполковника Нетребу — він приїхав з Везіну емісаром од Громади “прозондувати ґрунт” у німецькій комендатурі — чи не можна, частково, перекинути громаду на роботу в Німеччину, бо громада перестала існувати. Люди не мають роботи і не мають надії її знову дістати. Отже кінець і плянам розбудови, і ресторанів, і школі, і “царюванню Управи Громади...”

Зі слів підполковника Нетреби, — можна було зрозуміти що у бувшої Громади є бажання і в Німеччині триматися “Громадкою”. Що йому німець у Комендантурі на це скаже, він ще не знає, але вражіння у нього таке що на роботу в Німеччині вони людей візьмуть, — але щодо організації — то “залиште ваші аспірації отут!” А положення зараз у Везіні таки поганеньке: І Бацуца (голова) і Вержбицький і всі інші “під-бонзи” мусять по черзі чистити картоплю на кухні, хтось мусить варити щось із тих картопель і люди ходять з думкою: “завтра буде гірше!”

Одного дня з Монтаржі до Парижа прибув цілий транспорт громадян і не громадян, але чимось зв'язаних з громадою. Там була і ціла управа громади. Вони завтра поїдуть заробляти свій “насушний” у Німеччині. На їхнє щастя їх залишать у Берліні, чи в його передмісті і, вони будуть працювати у “Сіменса” (один з найбільших у Німеччині концернів). Частину “Везінців” одірвали і послали в Бранденбург, до автомобільної фабрики. Там ті “Везінці” можуть жити навіть у громаді бо вони будуть у лагері спеціально для чужинецьких робітників побудованому.

Я теж поїду в Бранденбург, а через те що я маю певну кваліфікацію — я не піду на фабрику робити авта — я буду їх направляти у приватній фірмі і буду жити не в лагері а буду мати приватну квартиру. Це мені не буде перешкоджати відвідувати земляків у їхніх бараках. Після першого транспорту прийшов другий, там уже є багато людей з Парижа, та й таких що я згубив з очей уже літ п'ятнадцят тому, отже зустрічі виглядають бути присмними. В другому транспорті прибули і два “ніби”-комбатанта: Микола Ковальський (Генеральний Секретар Військового Товариства) і сотник Солонар. В Парижі я часто зустрічався з Ковальським, бо знав його ще з тих часів як він був у Міністерстві Закордонних Справ (1919-20 р.) Щодо Солонаря, то я знав його, але ближче він мене не цікавив, бо він прийшов до нашого війська з Добровольчої Армії і то лише тоді — як та Армія перестала існувати. Та і в нашому війську, коли воно ще билось з ворогом — він був тільки шість місяців. Окрім того у мене було погане вражіння од того що він і в Парижі мав стосунки з москалями і навіть учився в їхній Академії Генерального Штаба, яка зобов'язувала академиків скласти присягу що вони ніколи “не будуть битися проти мос-

ковської армії, яка б вона не була!” Про це я довідався, як кажуть, “з перших рук” — тобто од самих москалів.

* * *

Через те що ми на довший час покинули Францію, в якій ми ще пробували схоронити обличчя “тимчасово звільненого од служби війська”, нам би не пошкодило поговорити про те — що оте “бувше військо” зробило в цьому закордоні.

Читач може ще не знає що до 1924 року, українців у Франції було не так уже багато. Там були, правда, студенти із Західних земель, були залишки всяких дипломатичних і торговельних місій, було навіть трохи людей що емігрували туди ще після першої московської революції (1905-1906 рік). Але правдива організація “Українського Середовища” почалася лише з переїздом до Франції Головного Отамана Симона Петлюри, і ґрунтом для тої організації було оте “розброєне військо”. Ще перед тим як у Франції було організоване “Військове Товариство”, бувші вояки організовувалися в громади, але вони і в громадах пробували не забути про те хто вони є! Для прикладу можна сказати що як би хтось в 1925-26 році сказав: От тобі зброя і багато набоїв до рушниць і база з якої ти можеш починати твою дальню визвольну боротьбу! — непевне жоден з них не залишився б у Франції. Вони зразу стали б козаками, бунчужними, хорунжими, сотниками і пішли б воювати.

Травень 1926 року поставив над цим крапку. Правда, після смерті Головного Отамана, думка про можливість боротися далі за Визволення України не вмерла. Але вона пішла в руки не вождів, котрі часом і самі беруть у руки рушницю щоб за собою повести вояків у бій — а в руки людей — які не знають що можна зробити з тим — та як це військо можна схоронити. Там і правда, в Польщі був генерал Сальський, він буде пробувати щось зробити з тими вояками, що залишилися в Польщі, — але що він може? Він може спробувати послати це військо на службу до поляків. (Куди поляки захотять його прийняти!) в надії, що поляки щоді отовлять його до модерної війни за визволення України. Забувши про те — що поляки “продали москалям нашу боротьбу”, що поляки уже п'ятьсот літ тільки й думають на берегах України розбудувати “Велькон Жеч Посполітон Польсков”. Може це не персонально Сальського думка.

Може це й думка нових провідників українського руху — але чи не наївно було будувати надію, що в цей спосіб ми будемо мати “добре вишколених поляками командирів наших полків та дивізій, які ми сформуємо... з чого?”

Уже в 30-х роках, хтось там в Екзильному Уряді, може навіть не без підстави рішив, що вояки 1917-21 року будуть уже застарі до нової війни, яка ще може не так скоро прийти. Може Сальському пощастить через своїх агентів, намовити українців “підсовєтської України” на повстання? Думка не погана. Але виникає питання: чим ті повстанці будуть озброєні проти червоних танків та літаків, яких москалі вже таки чимало набудували? Може Сальському, та й Урядові пощастить зробити військо з Наддністрянської молоді, що належить до “Лугів” та інших спортових організацій? Чому ні? Але не треба забути того що Наддністрянська молодь од когось прийняла думку що: “Петлюра запродав Галичину полякам”. Цю ж думку принесли в Галичину рештки Наддністрянської Армії, що в часі походу на Київ, раптом перейшли на бік нашого ворога, спочатку Денікіна, а потім товарища Леніна з Троцьким. Цю саму думку демонструвала в 1920 році Галицька Бригада — що разом з нами боронила Галичину од більшовиків, та раптом уночі знялася з фронту і помандрувала на Чехи, залишаючи порядну дірку в нашому фронті. Та й ще одно: ми хочемо тримати для себе, для нашого майбутнього війська оті “Луги” — а УВО хоче вже зараз ужити їх до повстання проти Польщі. Та й ще: поляки будуть перевиховувати наших старшин, а в Галичині будуть улаштовувати пацифікації з мордом, арештами та засланням галичан до Берези Картузької.

Як можна полагодити ці суперечні речі? Якої політики, та дипломатичного хисту на це буде потрібно?

Про це все “хронікар” міг би писати лише тоді якби він сам був у середовищі діячів що до цього були призначені. А тимчасом “хронікар” *сміє* нотувати лише чин та обставини в яких це мусіло бути переведене у життя. Та ще може дивуватися: “що може вийти зі спроби запрягти коня з волем до одного воза?”

Залишім ту частину війська що лишалося в Польщі іншим “мемуаристам”, може вони більше про те знають і розуміють політику і плянування. Ми підемо назад у Францію де ми трохи більше обізнані.

В 1927 році, майже рік по смерті Головного Отамана Симона Петлюри, генерал Удовиченко, чи з доручення генерала Сальського, чи може на власну руку — заснував у Франції “Товариство бувших вояків армії УНР у Франції”. Організації такого характеру є в цілому світі, особливо в країнах що провадили в недавньому минулому якусь війну. Мета цих організацій є захищати права “ветеранів”, боронити їх од несправедливости якихось політичних організацій і т.д. Це все там — де ветерани є в своїй батьківщині, де ветерани мають і гроші і симпатії деяких політичних чинників, та й населення, а найголовніше протекцію уряду.

В нашому випадку, ми нічого з цього не мали і наша мета була пропагувати ідею Вільної України хоч самим фактом нашого існування. Але, щоб закріпити існування нашого “Союзу б. Вояків” на твердому ґрунті — генерал Удовиченко афіліював, тобто він наш Союз у Французьку Національну Федерацію Союзів Воєнних Інвалідів, та бувших Комбатантів. Це давало нам право демонструвати і наш прапор на імпрезах які улаштовували французькі комбатанти. З цього права часто користували наші комбатанти, де до цього була нагода скрізь по Франції. Було трохи приємно думати: “нас хтось теж визнає як рівних собі, сажає нас поруч себе при столі і говорить до нас не як до “Сюже Рюсс” — а як до українця! Чи не видно з цього що “бувші вояки” на цім полі теж зробили щось для України? Я назвав вище це: Товариством б. Вояків Армії УНР. Офіційна назва цього Товариства “Юніон дез Ансієнс Комбатантс Юкраїнієнс ан Франс”. Оце слово “Юніон” в перекладі на українську мову можна було трактувати — як “об’єднання”, “Союз”, “Товариство”. (Бажано було б щоб уже одна якась назва прилипла до цієї організації, бо й до цього часу люди її звуть: часом “Союз”, часом “товариство” і навіть часом “Асоціяція”!).

Як уже було сказано раніше: По прибуттю до Франції бувші вояки почали організовувати громади і офіційно їх реєструвати як українські організації. Таких громад уже чимало було у Франції, і членами тих громад були оті ж бувші вояки. Та в 1926-27 роках, деякі “одшепенці” — почали руйнувати ті громади, колоти їх, впроваджувати політичний характер у них і т.д. Отут і прийшов отой Союз бувших Комбатантів, щоб нагадати бувшим воякам що вони вою-

вали за Вільну Українську Народню Республіку, що ми втратили нашого Отамана, але він нам лишив заповіт щоб ми й у новій ролі емігрантів, продовжували боротьбу.

На час, коли прийшла друга світова війна — бувші вояки уже не мали як провадити дальшу боротьбу. Вони сиділи і чекали чи ця війна не принесе їм можливості повернути в Батьківщину. Там вони ще будуть на щось придатні. Та деякі вже певне рішили, що ми можемо обійтися й без батьківщини, ми й тут можемо збити якийсь капітал, та й дожити свій вік не в злиднях. З тутешніх обскрібати шкірку, трохи небезпечно, але тут є подостатком “наших”, їм замилювати очі не так уже й трудно, їм можна продавати хороше слово — за *хороші* гроші. Цей гатунок бувших вояків не належить у цю “Хроніку”! Забудьмо про них!

—o-O-o—

IV

Кінець 1940 і початок 1941 року проходять нормально: щоночі, часом двічі на ніч англійські літаки літають кидати бомби на Берлін. Тоді треба йти в келлер (підвал). Там спати не можна, можна лише куняти. В шостій уранці треба на роботу. Про те чи ти спав — ніхто не питає. Артилерія і в Бранденбурзі стріляє по літаках. Це трохи нагадає давно минулі часи: Якобштату Барановичі, Стоход тощо. Часом Роздільну. Поки бомби не падають на Бранденбург все в порядку, бо це війна! Од старих воєн вона різниться лише тим що бомби рвуться не лише на фронті на вояків, а і в містах де жодного вояка немає, де населення на 80% складається з жінок та дітей. Це мізок уже теж заокруглив: це є *модерна* війна! Часом увечері заходять до мене приятелі з Опель-лягера. Часом я сам їду до них, та це частіше в суботу, або в неділю. Розмови з приятелями, умисне, звернені на якусь дрібницю, бо нас ця війна не цікавить. Треба було б думати про те що Німеччина підписала договір з москалями про ненапад, — але ми вже давно знаємо що всі договори є написані “вилами на воді”. Тому ніщо не перешкоджає нам сидіти і чекати. Може б іще слід було подумати що як війна, зненацька, скінчиться і Німеччина нас уже не буде потребувати, нам можуть сказати “забирайте свої манатки та йдіть туди звідки ви люди прийшли” — чи нас французи поглядять по голові, та скажуть: “ну, тепер працюй, знову для нас?” Нащо нам сушити голову тим що може бути колись? Сьогодні ми маємо працю і харчові картки. Це все що нам потрібно зараз. Політика? У німців є Рібентроп, у французів — Петен, у англійців — Черчіль. Наші політики такі дрібненькі що їх і під мікроскопом не знайдеш, тому й нашу долю вони вирішати не можуть. Он у Берліні вже є українська церква. Ми в неділю можемо поїхати на службу Божу. Уже є театр — ми й туди поїдемо, бо вже давно не мали хорошої розваги. Такі ескапади до Берліна завше були зв'язані з ризиком, що якась англійська бомба трісне якраз на твоїй голові, але хіба то так важно де ти положиш своє життя: чи в театрі, чи в церкві, чи в твоїм лягері, це може зрадитись щодня!

Одного ранку в неділю, господиня будинку заалармувала мене — “скоріше сюди!” У неї в кімнаті — невеличкий радіо-приймач — оповідає що німецькі танки уже яких сто кілометрів у території Советсько Союзу і оточують ворогів цілими корпусами та арміями...

Треба скоренько зібратися та бігти до Опшель-Лягера побачити наших комбатантів, та послухати що вони говорять і думають. Чи це кінець нашому чеканню? Ох! Нам би придався якийсь хороший інформатор!

Та в Німеччині це є трохи інакше чим у хрищеному світі: — сиди коло твого радія і чекай поки прийде Зондер-Беріхт (надзвичайне повідомлення), — там усе буде сказано що тобі дозволено знати.

В лагері уже хтось бігає з ідеєю зробити в місті демонстрацію, продефілювати по головній вулиці з розгорнутим українським прапором. Уже навіть хтось побіг у когось питати на це дозволу. Уже на головній вулиці зібралася велика купа демонстрантів — а дозволу немає. Нарешті: — “Йдіть по вулиці, але ваш прапор сховайте щоб його ніхто не бачив! Це наказ!”

Це перша цеберка зимної води на гарячі голови...

Там в Опель-лягері є такий інженер Чуйко. Чому він інженер? — він передплатив заочний курс німецької мови і по яких чотирьох-шости місяцях склав іспит, та й дістав диплом. Тому що той курс був од Українського Технично-Господарського Інституту в Чехах — він рішив що він скінчив той інститут і тому має титул інженера. (Таких випадків у той час було досить багато — кому це шкодить?) Цей Чуйко уже зв'язався з якимись чинниками і дістав дозвіл набирати собі приватний “регімент” з яким він поїде десь на Полтавщину чи на Катеринославщину і там буде урядувати. В якій якості це не важно знати. Важно є те що по якимсь часі, до лагера дійшла вістка — що Чуйка нібито німці розстріляли. Що сталося з його когортою? — не знати. В тій когорті жодного бувшого вояка не було!

В Німеччині уже є пів мільйона полонених червоноармійців і вони вмирають як мухи, бо вони ізольовані в таборах в яких гуляє епідемія тифу.

Уже є окремі табори для Остів. Але серед тих Остів, вірніше Остівок є мало українського походження. Вони живуть в окремих таборах, а деякі що працюють у більших

господарствах і живуть у тих господарствах. Оті Остівки бігають у неділю до Опшель-лягера, побачитись зі “старими українцями”, що вже давно за кордоном. Од них — наші комбатанти довідуються як там в Україні німці поводяться з населенням. По обличчях комбатантів не видно щоб вони раділи.

У ту “фірму” де я працюю, щодня приганяють з різних таборів яких півсотні полонених, та поляків з різних кінців Польщі, що німці вивезли на примусові роботи. З полонених є трохи французів, але багато червоноармійців різного походження. Більшість звичайно москалі, але серед них є й татари з під Казані, авали з Кавказу, пара кубанців що говорять українською мовою, декілька з Чернигівщини.

Через те що цей “інтернаціонал” не знав німецької мови, мені підкинули ще один обов’язок: коли “управляющий робочою силою” призначав групи на роботи з німцями — я мусів кожній групі сказати куди вона піде і що вона там мусить робити. Найліпшу роботу діставали французи, найгіршу поляки.

Там у дворі підприємства був великий ангар, де вночі стояли грузовики що вдень працювали. В тому ангарі, в обідній час часом набиралося яких зо три десятка отих дешевих робітників і я часом дозволяв собі розкіш ужити всі мови які я знав, розпитував їх, як воно там було в їхніх краях тощо. Ніхто з червоних не гудить відносини які там у них панують. Чому? Є там так добре? Я раз запитав кубанця, коли він одірвався од групи. — “О там і було і є дуже добре, тому що в оцій групі що сидить отут є два сексота. Вони записують усе що якийсь Мішка чи Альошка сказав і увечорі докладають політрукові. У нас у таборі усе по воєнному, кожна рота має “політрука”!

Це значить що од полонених ми не довідаємось нічого. Можливо що й інформації од “остівок” не багато варті, бо там можуть бути “політруки” і од червоних і од німців. Вони бояться розв’язати язика коли їх є три або чотири вкупі.

Господиня дому десь дістала німецьку мапу України і принесла її мені — “може ви хочете бачити як ми завойовуємо Україну!” — Я її питаю: — “А що ви з нею зробите, як ви її завоюєте?” Вона жартує: “Як би моя воля — я б її оддала вам, але мене за це фюрер, напевне, послав би у кацет... Масте рацію, фрау Ріек, у вашого фюрера — апетит

вовчий, та чи не подавиться він скоро шматком який не пролізе через його горло? Я їй цього не сказав, лише тому, що не хотів зіпхнути її думки на політику і тим трохи затьмарити її веселу вдачу. Вона чудово співала: репертуар її був у залежності од настрою: арії з оперет — коли її ніщо не турбувало, і з опер — коли вона спіткалася з якоюсь проблемою. Гості що відвідували мене і чули її спів за стіною — не вірили, що тій співачці уже минув п'ятьдесятий рік. Розмовляючи зі мною, вона часто оповідала досить ущипливі анекдоти про “наці”, про Георінга, про Гебельса, та й про самого фюрера. Коли до Бранденбурга наїздила з Берліна театральна трупа і в театрі ставили якусь оперету — вона хотіла, щоб я йшов з нею слухати ту оперету. Часом я остерігав її: — може якомусь “расистові” впади в око що “германська” жінка прийшла в театр з людиною “слов'янської” раси. На це вона мала відповідь: вона показала мені місцеву газету “Бранденбургський анцеігер” де був великий артикул про українців що прибули до Німеччини з Франції. Там цих українців, хоч і не зовсім прирівнювали до “юбер-меншів” (німецької раси), але ставили їх понад усіх чужинців, що перебувають у Німеччині.

До господині дому має приїхати на кілька тижнів її племінниця з Дортмунда. Вона там одружена з одним інженером-конструктором, але через те що життя з тим інженером, через його вдачу, стало неможливим, там у суді вже йде процес про розвід. Коли той процес скінчиться — племінниця переїде на стало до Бранденбурга, а тим часом це будуть лише відвідини. Але господиня запевняє мене, що вона не викине мене з квартири і я можу спокійно спати.

Спокійно спати? Цього я не можу вже майже півтора року! Через Бранденбург, щоночі літають англійські літаки бомбардувати Берлін, отже, треба йти в підвал і сидіти там, часом, до ранку. Та не це одно — чому я не можу спати! Он з України надходять вісті, як німці “визволяють Україну”. На початках, коли військо йшло в Україну форсованим маршем — все було гаразд, люди їх зустрічали “з хлібом-сіллю”, але вслід за військом туди пішов Розенберг, райхс-міністер для завойованих теренів, а за ним і Еріх Кох — райс-комісар для України. З того що ці два “юбер-менші” там роблять, уже можна побачити що станеться з Україною за яких дватри роки.

Справа в тім, що тоді як червоні втікали з України, вони залишили в Україні кадр надійних комуністів і то, не лише в містах, а подекуди і в селах. Коли німці прийшли — населення не викривало тих комуністів перед німцями, бо боялося помсти. А ті комуністи зразу знайшли дорогу до Розенберга та Коха, чи до їх заступників на містах і почали давати списки, “неблагонадійних” для німців українців. У ті списки входили всі — хто не був комуністом. Німці зразу й почали вивозити українців, як не в концентраційні табори то до Німеччини на роботу. Не стало чоловіків — стали вивозити жінок, дівчат.

Я дістав лист од сотника Кислиці. Він у Рівному є командиром української сотні що мусить охороняти райхс-комісара. Як видно сотникові уже світ плином зійшовся, бо він пише уже не лист а звичайну одкрітку (поштова картка) “...хочете купити дитину? Одну? Дві? Півдесятка? — Пишіть до Райхс-комісара для України! Ціна — 2 марки 50 пфенігів, 10 марок з доставкою в Бранденбург! Це діти тих батьків що втікали в ліс. Діти тих матерей — що німці вивезли на роботу в Німеччину!”

Чому сотник пише про це, та ще й одкрітку? Певне тому що йому життя уже “осточортіло”, він хоче щоб цензор зразу наказав кинути його в кацет або й просто замордувати на місці. (Що сталося з сотником я не знаю, ходили чутки що німці його розстріляли. Чи не за ту картку? Картка була останньою вісткою од нього!)

Один волиняк потрапив і до Бранденбурга (може їх було більше — але я бачив лише одного) оповідає: “німці почали збирати здібних до праці чоловіків, та вивозити їх у Німеччину. Нікому це не подобалось, і от, деякі почали тікати в ліс. А по лісах було багато всяких повстанців. Дехто втікаючи в ліс не думав про повстанців — він хотів лише на деякий час переховатися од того вербунку в Німеччину, але німці це розуміли інакше: “ти тікаєш у ліс, до повстанців? Добре, твоя жінка поїде за тебе до Німеччини, а тому що вас багато тікає до ліса — ми спалимо ціле село. Там можуть згоріти й кілька старих, безпомічних, кілька жінок з дітьми — трудна рада! Такий є наказ райхс-комісара!”

Цей волиняк, хоч може підсвідомо, зрозумів що за те що він утече до ліса — заплатять життям і його жінка й діти, та й багато немічних, що не можуть ані до ліса, ані до

Німеччини на роботу. Та й сам він? Куди він повернеться з лісу? На руїни його села? Піде він до другого села по хліб, щоб йому в лісі було що їсти? Так німці ж сплять і те друге село за те що воно його годує!

Сотник Кислиця був людиною розважною, спокійною, його трудно було вивести з рівноваги, та коли він одверто почав провокувати німців на рішучі міри проти нього, він знав що він робить і як його німці можуть за це покарати. На його крок його могла спонукати лише безмежна розпука: для України він уже нічого не може зробити, а дивитися як “визволителі” нищать Україну йому було не під силу. Він міг би в інший спосіб закінчити своє життя, але він знав що за його чин — будуть покарані тисячі невинних людей (Лідице в Вехії, Орадур у Франції, де німці спалили цілі села з усім населенням у них). Він міг би побігти в ліс — але результат був би той самий, та й ціла його сотня мусіла б нести кару за нього.

* * *

На хвилину одхилимось од настроїв окремих осіб що панували серед б'ввших вояків.

Перед початком другої світової війни, коли німці підписували з москалями пакт про неагресію, у тому пакті було більше параграфів, про які ані німці, ані москалі нікому не казали. Там напевно був і параграф про четвертий поділ Польщі. Це видно з того що коли німці йшли в напрямку до Варшави — московські дивізії вже переходили Збруч і йшли в Галичину відсвіжувати старий універсал 22 січня 1919 року про об'єднання українських земель, лише на цей раз, не як українська народня, а як українська советська республіка. Тоді почався перший “ісход” з Галичини. Інтелігенція пішла в напрямку на Краків, де вона створила Український Центральний Комітет, а молодняк, особливо той що вже був глибше надхнений ідеями ОУН, чи через Австрію, чи іншими шляхами, дістався й до Німеччини. В Німеччині в той час були вже й одиниці з Підкарпатської Січі що в якийсь спосіб дісталися туди в 1938-1939 р. Коли докинути туди ще й тих що в 1940 і початку 1941 року заїхали до Німеччини з Чехії та Франції — тут уже була “Соборна Україна”. Це — коли дивитися здалека. А зблизька?... Тут

було чотири різних України!... Про прибуття до Бранденбургу молоді з Галичини, я довідався випадково: йдучи пішки до “Опель” табору у відвідини до побратимів, я завернув на хвилину до місця, яке багато людей відвідують і де, чомусь, не заборонено малювати і писати на стінах — я побачив, великими літерами написаний, девіз: “слава Україні — вождєві слава!”. Отже, прибувши до побратимів я вже знав що приріст українського населення тут збільшується. Не знав лише: хто є тим вождем, якому слава адресована.

Ми вже були трохи поінформовані про те що Уряд УНР і генерал Сальський, що перебували у Варшаві, є конфіновані. Це значить, їм наказано сидіти тихо, якщо вони не хочуть переселитися в кацет.

Через те що конфінований у Польщі уряд УНР функціонувати не міг — урядові функції були передані в Париж бувшому прем'єр-міністрові В.К. Прокоповичеві, а той в свою чергу призначив новий кабінет міністрів, якого головою став О. Шульгин. Але сам Прокопович ще перед вступом німців у Париж виїхав з Парижа і перебував у вільній зоні Франції, в якій урядовав маршал Петен. Коли німці почали війну і проти москалів — вони знайшли дорогу і до наших міністрів та й вищих політичних діячів. Вони заарештували й Шульгина і у в'язниці посадили його в одну комірчину з бувшим генералом Шаповалом та Ільком Борщакком, котрий у той час орієнтувався на серп і молот, тобто проповідував серед еміграції марксизм. Цей факт, може хтось міг би заперечити, тому мушу тут пояснити, що про це мені розказував Микола Ковальський, що тоді працював у Бранденбурзі і часом брав відпустку та їздив до Парижа, де перебувала його дружина і дочка. Повертаючись з Парижа він мені завше оповідав, що він там бачив та чув. Оповідуючи про Шульгина, Шаповала та Борщака у одному казематі, Ковальський навіть легко іронізував: “може вони там на чомусь погодяться”. Після одної подорожі він мені привіз і сумну вістку, про прем'єра Прокоповича: — скоро після того як Прокопович повернув до Парижа, його викликали до німецької комендатури і довгенько з ним розмовляли. Про що?.. Прокопович уже не міг сказати, бо йдучи з кабінета коменданта, та спускаючись по сходах — він упав мертвий. Його серце перестало битися! Можливо що там у комен-

датурі йому сказали про пляни Гітлера відносно України, можливо що його залякали репресіями, якщо уряд УНР не буде сидіти тихо. В кожному випадку — цього що він там почув од німців було для Прокоповича забагато, і це його вбило.

У червні 1941 року обидві галузі уряду УНР (Варшавська і Парижська) були паралізовані і сміли лише безпорадно дивитися що німці виробляють в Україні!

Інакше становище було в Галичині. Хоч там і не було уряду Західньої Облaсті — там була досить міцна організація УНДО, якої представники були і в польському сеймі і в сенаті, а окрім того там була спадщина, яку залишив полковник Коновалець, це є українська військова організація (УВО) і організація українських націоналістів (ОУН). Чи ця спадщина Коновальця (убитого більшовицьким агентом у 1938 році) перейшла в руки одної особи, енергійної, сильною волею і далекозорою, — чи може в проводі тої спадщини уже були розходження, як це завше буває, поміж спадкоємцями — здалека цього не можна було бачити, як і не можна було бачити як УВО і ОУН реагували на окупацію москалями Західньої Облaсті (Галичини).

Лише в червні 1941 року, коли німці, забувши про пакт неагресії, почали бити москалів — ентузіясти з ОУН, може трохи необачно, почали розгортати жовто-блакитний прапор. Он у Бранденбурзі “інженер” Чуйко уже на другий день війни німців проти москалів хотів розгорнути прапор, але хтось йому сказав “не смій”, тому він його й не розгорнув, а 30 червня — пан Стецько уже в Західній Облaсті оголосив відновлення української державності і почав формувати “правління державою”. Нормально розвинена людина, перед тим як зробити цей крок, подумала б про те чи німці не пошлють її в заклад для божевільних. Німці гнали москалів з України не для того щоб пан Стецько почав нею управляти. Вони мали уже давно вироблений плян. Їм не залежало на знищенні Сталінського режиму в Україні — їм був потрібний український хліб, щоб годувати і своє військо і населення. Стецько був ентузіяст! Він думав вузькими категоріями: “Я оголошу відновлення Державності і твердо засяду в історії, як перший державний муж!” Стецькові і його “правлінню” цей вибрик обійшовся не дорого, його не розстріляли і не заморили в концентраційному таборі. А от тим

що з Праги поїхали в Київ “розбудовувати націю” (Сціборський, Олена Теліга, пізніше Ольжич, та й багато інших) це коштувало життя. Вони теж були ентузіясти, позатим вони були мрійники, вони не знали навіть куди і з чим вони йдуть, та саме головне не спитали німців, чи вони сміють почати щось робити в Україні? Україну ж одвоївовував у москалів німець, а не Стецько чи Сціборський.*

Було ще одне питання мимо якого, не лише провідники ОУН, а й Державний Центр УНР пробігли, не звернувши на нього пильної уваги. Це є: положення України між двома хижаками, котрі борються за володіння нею. Провідники ОУН, послали в Україну своїх агітаторів піднімати її на повстання, а Державний Центр дав директиви Бульбі-Боровцеві піднімати повстання в запіллі німців. Чи не слід було б усім отим провідникам подумати про те що станеться з “куданівкою”, коли вона підніме повстання проти двох багатомільйонових, озброєних тяжкими танками, та літаками армій?

Повстання були! Були і великі жертви! Коли повстання були проти червоних — користали з того німці, коли повстання було проти німців — користали червоні москалі, а що ж виграли ті повстання для України? В Німеччині: Бухенвальди, Дахав, Авшвіці, а в московщині: Колиму, Камчатку, Кап Дежньов?...

* * *

І мені прийшов уже час поховати надію що я колись побачу рідний край. Остання спроба: тому що французи що працюють у Німеччині, та й наші комбатанти можуть їздити у відпустку до Франції — чи не можу я дістати відпустку в Україну? Ні! “Відпустку ти можеш мати, а в Україну їхати не смієш!”

* * *

Німці уже поволі починають відходити од московських кордонів, тепер вони знову йтимуть через Україну. Біда буде

*) Автор “Хроніки” не знав що п. Сціборського і Сеника забив пострілами в спину “побратим” Кузій. В Бранденбурзі тоді була поголоска що Сціборського і Сеника розстріляли німці.

тій “куданівці” де вони спіткнуться на перешкоді. Подвійна біда, бо слідом за ними прийдуть назад москалі, а москалі навіть за допомогу вигнати ворога платять кулями і вогнем. І з України уже прибувають невеличкі групи людей що не хочуть повернути знову під владу “генералісімуса” Сталіна. Тепер уже ясно: ніхто не вірить у перемогу німців — але говорити про це небезпечно. Але й ті що ще вірять у перемогу Гітлера — починають думати, що їх чекає як війна скінчиться? Навіть німці, серед яких я працюю, уже говорять що і вони, в Бранденбурзі, будуть чути гарматну музику. Не знати лише, чи з заходу, чи зі сходу. Це питання було і на думці побратимів що були в Бранденбурзі. Але яка різниця чи сюди перші прийдуть аліанти, чи червоні? Скажеш ти аліантам, що ти українець — вони скажуть: “це добре! Йди в твою Україну і пошлють тебе, разом зі східняками до москалів.

Думати про це не є приємно, але ще більше неприємно є те що до такої думки чіпляється й ще одна: “надії ще раз побачити Україну немає, боротися?... Наш час минув, а окрім того ми побачили нову війну і довідались чого треба для модерної війни. Тих засобів, того матеріялу з ціпом у руках, який є єдиною твоєю зброєю, у ворога ти не одвоюєш. Лишається питання: — чи є ще щось для чого варто і треба жити?

Це є грішна думка! Грішна? В пам’яті виринає моє перебування в Білорусії і розмова з одним старезним дідом. То був старовір “начотчик” (так старовіри звали своїх мудрих людей), він зачепив питання про грішні думки і додав до того свій коментар: “коли людині прийде в голову грішна думка, то він ще не встигне додумати ту думку до кінця — а диявол уже розложить перед ним і знаряддя, яким той гріх можна поповнити”... Не знаю чи то диявол уже під’їздив до мене, чи краще окреслити це як надзвичайний збіг обставин: я раз мусів ремонтувати машину, що була в дорозі з Аляуен до Бранденбурга, вона застрягла в дорозі. Скінчивши ремонт я заглянув у причепку до машини. Вона була наладована полоненою зброєю. Ту зброю трохи калічили в Пляуен, щоб вона була нездатна до ужитку і тоді одвозили у “сталеварний завод” у Бранденбурзі, щоб її переплавили на панцерні плити. Там були і револьвери. Один з них мені сподобався, він був не дуже скалічений, я забрав

його в мою скриньку зі струментом. Пізніше, в майстерні я легко привів його в “боеве поготівля”, а шофер тої машини, що я ремонтував приніс мені і півдесятка набоїв відповідного калібра. Та тут допомога, чи “диявола”, чи обставин — скінчилася: я засунув його глибоко в шуфляду, — зараз він мені ще непотрібний, але в майбутньому — як знати?

Вже німці стратили цілу армію генерала Паулоса під Сталінградом, уже й з Криму одсуваються назад, уже й англійські бомбовики літають на Берлін не лише вночі, а і в день, багато міст уже наполовину знищено, приходить черга на Бранденбург. Німці вже вивезли з міста майже всіх шкільних дітей, щоб зберегти їх од англійських бомб. Он і “Августа” школа вже евакуована, та щоб вона не марно пустувала — в ній поселили півтораста французів-полонених. На даху тієї школи намалювали великий червоний хрест і поруч з ним французький “трікольор” (червоно-біло-синій прапор). Одної суботи, по полудні, коли вже й полонені повернули додому, прилетіли гості з Англії, побавились трохи киданням бомб на місто (вони були обережні і не кидали бомб на фабрику літаків “Арадо”, ні на “Опель” — автомобільну фабрику, ні на “сталеварню” — міттельдойче сталь, ні навіть на казарми, які в той час служили лише як “прохідний пункт”), вони вже хотіли летіти додому, та он три літаки повернули знову до середини міста і скинули свій ладунок бомб на “Августу”... Сто двадцять шість французів-полонених були англійцями покарані за те що вони у 1940 році не хотіли воювати. Вони були розчавлені руїною трьохповерхової школи. На місці “Августі” була чотири метри висока купа цегли, бетону та погнутих сталевих балок!

* * *

Гільдегард, племінниця господині, уже давненько в Бранденбурзі. Завше, після вечері, ми маємо час, яку годину розмовляти про стан речей. Я їй розповів про себе і про те що я вже не бачу сенсу жити далі і про револьвер у шуфляді. Раз, знову передивляючись ситуацію Німеччини, Гільдегард запитала: — чим це все скінчиться?”

— Ваш фюрер пустить собі кулю в лоб, я лише не знаю коли, і залишить вас їсти кашку, яку він вам зварив! Бачиш, як би він не був дурень — він мав би мільйонову армію з отих

полонених українців, емігрантів, та тих в Україні, що ждали його як визволителя з московського ярма. Він міг би залишити московський фронт українцям, а своє військо перекинути на захід... Тепер ми можемо лише сидіти і потерпати: чи інші “геніяльні” дурні не оддадуть цілу Німеччину москалям на поталу! — Моя відповідь була не потішаюча, та на іншу я не міг спромогтися.

Кілька день пізніше, в 5 годині ранку — “панцер алярм”. Танки американського генерала Патона в Пляуен (шість кілометрів од Бранденбурга). Богу дякувати! Сюди прийдуть аліанти! Пів години пізніше — танки повернули назад і пішли за Ельбу. Так їм наказав Айзенгауер! Як би він знав скільки прокльонів на його голову посипалось того ранку! Гільдегард каже: — Твою “гармату” з шуфляди — я викинула геть!

Раз ідучи до роботи, в шостій уранці, на вулиці коло одної великої брами я надибав купку вояків у німецьких уніформах. Один з них має відзнаки лейтенанта, чую він говорить до свого співбесідника: “...Я схопив чепку, тай побіг...” — “Чи не зганяють німці “наших” обороняти Бранденбург од москалів?”) Пізніше, по війні, я спіткав декого з цієї “трупі”, уже в таборі Д.П. Отой “співбесідник” був уже студентом в місцевому університеті. А “лейтенант” був “найбільш розумним у таборі” та розвалював “Таборовий Комітет”, якого головою був професор Борис Лесянський, та обсаджував посади в комітеті професорами якоїсь “школи повшехней”.)

Не довго прийшлося чекати на те — що хтось мусітиме захищати Бранденбург. З одного боку — бої вже йдуть в безпосередніх околицях Берліна, з другого — літаки бомбардують Бранденбург. Та чомусь велику частину бомб скидають у поле за залізницею. Чому? Як би я був у Штабі Командуючого обороною міста я сказав би що “американці, рішили улекшити червоним захоплення Бранденбурга і готують вигідний терен, риють бомбами ямки для червоного війська замість окопів. Це значить, що з того місця москалі будуть атакувати Бранденбург”. Найгірше для мене є те що оті “ями” є лише пів кілометра од того місця де я живу. Чи будуть німці тут боронитися?

В обідній час надлетіли яких дві сотні бомбовиків, скинули свій ладунок на місто і полетіли назад. На Берлін

літати їм уже не треба, — там уже нема чого руйнувати. В будинку де я живу, уже всі вікна побиті, навіть двері повири-вані з фрамугами. На моєму ліжку сотні дрібних скалок скла, треба буде перевернути матрац бо я ще не вмю спати на битому склі як це роблять факіри. Поза тим тут іще багато роботи, принаймні в помешканні господині, треба позалатувати вікна картоном, та якось всадити двері в те місце де вони були вбудовані. А увечорі надходять гості з Берліна. Везучи валізки на малих візочках, під'їздять під хату: Микола Ковальський з двома українськими жінками, його співробітницями з його місця праці, та сотник "генерального штабу" Солонар. Просяються переночувати, бо до табору Опеля ще яких три кілометри, а вони стомлені! Гарзд: Ковальський з жінками може переночувати. А Солонар хай шукає притулку десь інше.

Другого дня "гості" поїхали пішки далі. Їм буде трудна дорога, бо бомби зруйнували два мости через Гафель-канал і на провізоричних понтонах буде дуже багато руху. На відході Ковальський питає "чи я не хочу теж докупити в Опель-лягер, бо там же є з яких півсотні наших людей, та може стілько ж прийде ще з Берліна. Ні! Я не піду туди, бо ота Гільдегард, що тоді десь закинула мій револьвер — може буде потребувати помочі. Вона є одна, хто їй поможе коли вона захоче втікати, або буде до того змушена?"

Два дні пізніше — в отих ямках що американські бомби наробили — уже повно москалів, по центрові міста стріляють московські гармати, а по вулицях їздять московські танки. Ми сидимо в пивницях. Тут уже давно, між домами в фундаментах пробиті діри, так що з дому в дім можна пройти цілу вулицю не потребуючи виходити з пивниць. Електрики немає, замість того блимає невеличка керосинова лампа. Люди сидять тихо, ніхто слова не мовить. Як підійдеш до якоїсь істоти, можеш побачити великі напівбожевільні очі, в яких можеш прочитати страх і розпач. Тріскотню автоматичних карабінів чути коло вентиляційних отворів у замурованих вікнах. Через оті отвори уже можна було б кинути пару ручних гранат у пивницю, та напевно ця думка ще не прийшла якомусь червоному сержантові. Чути скрип гусениць великого танка і стріл з танкової гармати, значить червоні вже в нашій вулиці. Але проти кого вони воюють? Жодного війська в Бранденбурзі не було. Останнім

наказом німці забрали з Брандербурга та погнали в бік Берліна старших людей, та молодиків (14-15 річних хлопців) з “Гітлер-Югенд” чи не вони захищають Бранденбург?

Скільки часу триває бій? Перед тим як це все почалося — час летів шаленно-скоро — чи він тепер іде слимачим кроком? Коли москалі прийдуть у цю пивницю? Що вони будуть питати? Тут у пивниці — чоловіків лише двоє: — я та ще один, колись говіркий, підстаркуватий, що випадково забрів у нашу пивницю, коли вже кулі свистіли вздовж вулиці. Решта — десяток жінок. У сусідніх пивницях є більше чоловіків, серед яких обертаються і “партай-геносен”. Цікаво чи німецька солідарність витримає? Чи не почнуть, деякі з заляканих до півсмерти, співбюргерів тикати пальцем на отих “партійців” та вигукувати до москалів: “оце той що робив війну, а я маленька людина півчому не винна!”

А що ж про мене? Тут же вся вулиця знає що я українець, що я колись воював проти москалів! Тут у пивниці всі однозгідні: “він француз!” Але як там у інших пивницях? Ворогів персональних я не мав, як немав і одвертих приятелів, — але може комусь прийде думка — чи не можна в цей спосіб купити для себе ‘полегшу’?

Одна жінка — вона є сестра-жалібниця (стала нею після того як її повідомили що її чоловіка убито десь у Познані) — пішла на верх, у своє помешкання, взяти собі щось їсти, та й прихватити дещо з більш вартого, бо москалі напевно скоро почнуть грабувати — та скоро прибігла назад у пивницю: “...там у помешканнях уже є москалі!” І дійсно, в пивниці вже можна почути тупотіння ніг, висування великих шуфляд із комодів. Отой, другий чоловік у пивниці каже: “...вони шукають кулеметів у шуфлядах!”

Раптом, ляда що прикриває прохід у фундаменті з сусіднього дому, з тріском падає додола, і “переможна” червона армія “влітає” в нашу пивницю, і біжить до протилежної стіни, де вона може “завоювати” сусідній дім, і зникає в другому отворі. Не вся! Трое чи четверо “переможців” лишаються в пивниці і чути команду: “Ур давай!” (давай годинник). Разом з годинниками ідуть з жіночих рук і браслети і перстні. Нарешті моя черга, — я не маю годинника на руці, тож — рука червоноармійця йде в мою кишеню, а там був мій годинник з ланцюжком. Він повернув його до дале-

кого світелка лямпки і рішив, що годинник був золотий. —“Вот тебе за нево!” Він сунув мені в руку пакет німецького тютюну. Я подумав: “за тютюн, я б тобі віддав цей годинник навіть і не впорядку грабунку!”

Серед червоноармійців був порядний відсоток людей з України, я чув це з їхньої мови, коли вони говорили між собою. І бачив що вони “підлизуються” до якогось москаля — “Діми”, котрий наставляє їх, що вони мають робити. Один з них мовить до “Діми” “Там в третьому домі єсть одна молода дєвочка! Хотіш? Я приведу їй тїбе на верх?!”

“Раболєпіє самоотверженного малороса. Та ще й у якій формі? Воно не згоріло і двадцять літ після того як ми воювали за волю од москалів для оцих виродків...”

З пивниць перед нашим будинком всунулись до нас дві дівчини: одній було яких чотирнадцять літ... Гістерично плакали... Одна, крізь плач, говорила: ...там було їх вісім... що я могла робити, вони грозили — розстріляти... як я тепер буду дивитись людям у очі?

Я думав: “може оце є час піти на гору стати серед вулиці і кричати до цих “переможців” “ви хочете зватися солдатами переможної армії — що ж ви робите щоб заробити собі славу героїв? Ви гвалтуєте малих дітей, грабуєте беззахистних людей, яких ви кажете звільняєте од звірського ярма нацизму. Чи це є та “нова” совєтська “культура” що ви хочете принести переможеним народам, та й цілому світові?”

Але що я осягну цим? Мене там на вулиці “шльопнуть”, переїдуть, двічі, танком через мій труп... І будуть далі робити це саме... Я тоді ще не знав що ім маршал Жуков дав волю в нагороду за перемогу — робити що вони хочуть.

По годині часу, з пролому втискається в пивницю “офіцер”, іде до дверей що ведуть у пральню і далі до другого пролому (я сидів коло цих дверей), спиняється коло мене і питає московською мовою: “Где солдати?” Я йому відповідаю німецькою мовою: “да зінд геганген” (пішли туди) і коли він пішов далі — думаю про себе: — “Ох, і ідіот же ти є “гомо сапієнс”... Як би той офіцер не був теж ідіот — він би зразу побачив що ти розумієш його московську мову, бо ти хоч і німецькою мовою але відповів на питання поставлене тобі московською мовою!”

Нам наказано перенестися з нашої пивниці до дальшої в черзі. Чи не значить це що в нашій пивниці вони улаштують для солдатів “ляпанар” і будуть до неї стягати з цілої вулиці молодих дівчат і там їх гвалтувати?

Але скоро нам сказали: “Марш наверх і геть з Бранденбурга, — ми будемо палити всі будинки цієї вулиці!”

* * *

Дорога, якою ми йдемо, веде на Берлін, значить це ще не кінець нашій муці. Десь, хтось нас зустріне і поведе ще кудись інше. Хто? Куди? Хто може відповісти на це питання? Йдемо попри ті бомбові ямки американської продукції, в одній з них лежить мертва старша жінка: чи вона вмерла? Чи її вбито? Чи її отам на дорозі гвалтували і зсунули в ямку умирати?

Далі по дорозі бачимо серед дороги пару коней запряжених у військову фіру. Коні лежать убиті, фіра стоїть серед дороги, а вбік од дороги, за ровом лежить фурман прикритий шинелею. Вони лежать там певне уже кілька днів. Над вечір ми в якомусь селі. Тут ми будемо ночувати. В хатах місця для всіх немає, дехто буде спати в клунях.

Цікаво! Конвоюю коло нас немає. Як би знати напрямок — можна було б одколотися од колони і взяти напрямок до Ельби. Гільдегард запитала господарів оселі і завтра вранці ми спробуємо наш детур. Люди нашої колони — може залишаться на пару днів у цьому селі і повернуть знову в Брандербур, але ми туди не хочемо, хоч “танте Лізхен” (тітка, моя бувша господиня) уже щось і натякнула несміло. Вранці, по пару годин маршу ми пересікаємо інший шлях, що йде паралельно до вчорашньої дороги і бачимо величезну валку, де в перемішку йдуть і військові фіри і цивільні. Все догори наладоване чимось. Одну фіру веде француз, його зразу пізнати по “бере”, який покриває його голову. Я адресуюся зразу до нього: “що ти везеш?” — Він і сам не знає. Він учора цю підводу украв в іншому селі, бо він не хоче ще й до москалів у полон. Може йому дасться в цей спосіб пробитися далі на захід. Добре, цеж бо і наша мета! “Стій, бери на воза оцих двох жінок, бо вони стомлені, а я піду пішки попри воза.”

Знову якесь село і ночівка. Другого дня і коні вже стомлені. Гільдегард уже теж йде попри воза. Раптом колона

стала, — певне передні люди теж зауважили: в бік од дороги в чагарнику стоїть німецький “джіп” (фолксваген приспособлений німцями для вивідів), коло нього стоїть німецький офіцер з біноклем. Гільдегард пробує бігти до нього, але по кількох кроках звільняє аллюр, — їй бракує сили. Та той офіцер побачив цю спробу і пішов поволі сам їй назустріч. Я ще стою при возі і не чую про що вони говорять. Розмова тягнеться вже яких п’ять хвилин, нарешті офіцер киває головою і Гільдегард повертається до нас і рукою дає знак “сюди”. “Танте Лізхен” уже злізла з воза, я скидаю наші валізи з воза, та “джіп” уже підїжджає ближче. Офіцер пішов вздовж нашої колони до передніх фір, певно розпитати “колоновожатих” чи вони не бачили де москалів? А ми ладуємо наші валізки на “джіп”. Офіцер вертається і каже: “попереджую ще раз. Я не знаю чому погодився зробити вам цю прислугу, це мені докине яких тридцять кілометрів дороги, але головне те що ця подорож буде дуже небезпечна! Може нам прийдеться уживати оті гранати, якими наш “джіп” наладований, а може ті гранати й нас викинуть у повітря якщо нас москалі обстріляють!” Та Танте Лізхен уже була на тих гранатах і Гільдегард уже пробувала вилізти на “джіп”. Офіцер їй поміг. Заліз і я на нього. Джіп повернув і пішов через чагарник і поле в іншому напрямку. Офіцер тихо дає інструкції унтерові, що веде джіп. Видно що й вони обидва непевні чим може скінчитися ця екскурсія, але одвідавши ще дві чи три паралельних дороги і об’їхавши невеличкий лісок, ми прямуємо в Бург бай Магдебург”. Од Бурга до Магдебурга ще є яких 20-25 кілометрів, але до Ельби всього тільки 10. В Бург ми прибули пізно по обіді і нам ще треба було знайти місце — десь переночувати. Вранці ми підемо вже пішки до Ельби. Адміністрації в Бурзі уже ані військової ані цивільної немає. Тому поляки що працювали по різних фільварках — уже дістали волю і вночі ходять по клунях де сплять “біженці” — і збирають “ури” та й інше що має якусь вартість. Не обходиться без ножа, бо вони мстяться на німцях. У Бурзі є яких тридцять тисяч охотників переправитись через Ельбу. В тім числі яких двадцять тисяч війська, яке кинуло зброю і хоче здатися в полон — “хоч дідькові аби не москалеві”. Два дні ми пробували дістатися до барж посередині Ельби. Марно! Третього дня ми там уже були, але аліанти приймають лише

німецьких вояків. Всі решта — в тім числі коло п'яти тихяч французів, італійців та голандців мусять назад у Бург.

В Бурзі ми знайшли приют в громадському будинку (Гемайнде гауз). Але “танте Лізхен” заявила що вона пару день спочине, потім піде назад у Бранденбург. Всі чоловіки були попереджені: “не виходити з будинка на вулицю, бо москалі почали виловлювати більш менш здатних до роботи чоловіків і нібито вишукуючи “наці” одсилати цілі групи, не знати куди. Пані що наглядає за будинком каже: “в московщину, або в Сибір”.

Я маю французькій “бере” ще з Франції, але мені ще треба трьохкольорової стрічки до нього (невеличка кокарда). Тоді я можу, не через двері, бо це заборонено, а десь бічним вікном, вибратись на вулицю і розвідати — як можна вибратись з досить прикрої ситуації. Гільдегард десь дістала три невеличких скравка синьої, білої і червоної матерії і зшила з них кокарду. Тепер я можу ходити по вулицях, але вертаючись додому — я мушу ховати мій “бере” в кишеню, бо французам невільно мешкати в Громадському домі.

Я знову спіткався з французами і довідався що вже є одна людина — яка складає листу французів і творить групу для репатріяції у Францію. Я знайшов ту людину. Нею був француз вірменського походження з прізвисьмом Агагйанц. Коли я з ним розмовляв я запитав з якої Вірменії він походить? Він відповів: “з турецької!” Я йому не повірив, але про це йому не сказав. Він мене записав у листу і попередив що група за яких три-чотири дні вийде з Бургу, її десь доповнять і тоді вона піде за Ельбу. Мій план був: з французами лише перебратися за Ельбу і там одчепитися од них, бо я мушу знайти спосіб допомгти Гільдегард дістатися до західньої частини Німеччини. Тим часом Гільдегард знайшла собі роботу, вона буде працювати десь за харчі та помешкання. Це теж уже добре, вона буде мати адресу, коли я буду її шукати.

Мій плян... Ще один доказ, що в часі війни ніяких персональних плянів не можна будувати, — бо не лише натура, а й якась “влада” робить як раз не те чого ти хочеш... Замість погнати нас ближче до Ельби — нас погнали в протилежний бік, тобто до містечка Гентін. Тут буде збірний пункт, і разом — тут нас будуть пересівати через сито, бо серед нас

можуть бути і не французи. Може виудять і якогось “наці” що в цей спосіб хоче утекти од “советської помсти”. Тут же будуть і лагери італійців, бельгійців і голандців.

По двох тижнях ці лагери виростуть до двох з половиною тисяч французів, таке ж число італійців, дві тисячі голандців та півтори тисячі бельгійців. Бараками нам будуть борозни в одкритому полі, дахом нам буде широке небо з сонцем удень і зорями вночі. Часом, на відміну, буде нас дощик з пару день мочити, та на це є рада: тут недалеко є лісок, — там можна наламати гіляк, та збудувати собі курінь, але на це треба громадських зусиль, бо лісок є далеченько щоб транспортувати більші гіляки. Окрім того в наших умовах приватної посілости не можна будувати.

Тепер почнеться щоденне ходження до московської комендатури. Там нас будуть реєструвати, питати, перепитувати, знову реєструвати, а найчастіше ми будемо стояти цілий день перед комендатурою — не знаючи чому?

При реєстрації я знову зробив велику помилку, яка мене могла б зразу виключити з французів і послати або на Кандалакшу, або в Кап Дежньов. На запитання: — Місце народження? Я відповідь — “Тіонвіль”, а рік народження був у минулому столітті. Якщо там у них буде нас просіювати розумна людина — вона покличе мене і скаже: “до 1919 року у Франції не було жодного Тіонвіля. Там де тепер стоїть на карті Тіонвіль, стояв Діденгофен, і то була Німеччина — таким чином ти є німець! Так от ми тебе репатріюємо не до Франції, а десь подалі за Урал”...

Але певне в Гентіні ще не було добрих “експертів” для вилівлювання “небажаного елемента”.

По дорозі через Гентін часто проїздили групи одкритих грузовиків і в них не сиділи а стояли “ост-арбайтери”. Це ті, що англійці збирають по всіх ГанOVERах, Брауншвайгах та Дортмундах і на Ельбі “репатріюють” їх у советські руки. І часто чути — якесь хороше сопрано, або поганий барітон співає: “Росія, моя любимая, єдина непобедимая...” Це значить що хтось уже тут починає здобувати ласку товариша Сталіна! А між тим стоячи близько коло ганку комендатури я чув розмови старшин, що виходили на ганок “покурить”, що отих “остів”, замість додому — повезуть іще “на покуту”.

— Я захворів, і то так зле, що я вже рішив винестись із спільного з французами “куреня” і спати знову в “борозні”. Я

думав що коли почнеться “горячка” — я почну розмовляти в “деліріум” і то напевне в різних мовах, які в голові змішаються до купи. Тоді французи помітять що з моєю національністю є щось неясне і може знову виникнути якась біда. Але французи уже бачили що я хворий. Один з них радить мені: “Там росіяни уже улаштовують польовий шпиталь. Я проведу тебе до доктора, там у них є переводчик, правда не з французької мови, а з німецької, але ж ти, напевно, вже знаєш стільки німецької мови щоб сказати — що тобі бракує!”

Я пішов з ним. У “шпиталю”, який тимчасом складався з одної кімнати, сидів доктор коло невеличкого столика і розмовляв з іншим “товаришем”, та коли я вийшов він зразу підійшов до мене: “что боліт?” (Я тепер був обережний, не показав що я розумію його мову.) З кутка вийшов переводчик і почав говорити німецькою мовою. Я йому показав на мій лівий бік і сказав “гієр” (отут!) Доктор казав мені зняти сорочку і почав звичайну в таких випадках процедуру: перкусію, аускультацію і між ними “допит”. Зрештою, поклав на стіл свій стетоскоп і почав майже лаятись до тої другої людини: Ось тобі приклад, до мене приходять хворий, у нього плеврит, я мусів би його зразу покласти в ліжку, дати йому відповідні медикаменти... А де я його положу? На отих двох десятках стільців що ви мені привезли? Які я йому дам медикаменти? У мене ось тут є десяток порошків для пониження температури — а йому треба що найменше дюжину на день. Віддати йому всі? Це ж моя ціла аптека, може за годину до мене прийдуть ще троє таких як він? Що ж ти мені кажеш про шпиталь, коли в мене немає ліжок, білизни, персонала, ліків...

Він дав мені оті чотири порошки і сказав “як не буде ліпше — прийди сюди за чотири дні. Може я тоді зможу тобі допомогти...”

Я йому був лише вдячний, бо якби він мене поклав у шпиталь — вони могли б мене там “розшифрувати” і тоді була б нова халепка. Коли доктор говорив до свого “товариша” про шпиталь — мені, хоч і болів мій бік, збиралося на шалений регіт. Ох, докторе, як би ти знав, що я розумію не лише твою мову, а й твоє становище в твоїм голім шпиталі?!

Ідучи назад у лягер, я сам собі писав рецепт: “Хворіти зараз ти не маєш права! Ти обіцяв комусь твою поміч. В

таких обставинах як сьогодні — обіцянок не кидають на вітер, бо може для людей, яким ти обіцяєш, твоя обіцянка є отою соломинкою за яку вони тримаються на воді. Твоя хвороба не мусить бути перепоною, вона може зачекати поки ти обіцянку виконаєш. Та жінка повірила тобі і чекає твоєї допомоги, може вона ще довго на неї буде чекати, але та поміч їй мусить прийти. Коли ти виконаєш своє завдання, ти можеш тоді й хворіти і умирати, робити що тобі в голову прийде... Ти можеш сконати тут і вона не буде знати, — буде думати що ти її завів... Отже ніяких хвороб!”

Того дня, коли не було призначено йти до комендантури — я йшов у лісок. Там можна було сісти під деревом і куняти, або думати про те як одчепитися од французів за Ельбою. Отут, у ліску, був останній бій німецьких СС. Це було яких 3-4 тижні тому. Зараз тут ходять бувші “ост-арбайтери” з “метал-детекторами”, — їм москалі наказали вишукувати бомби та міни, які можуть бути під листям та корінням напівзгорілих дерев. Французи кажуть що вже не один з тих “Остів” вилетів у повітря зі своїм “детектором”.

Ще тиждень минув, сьогодні йде остання перевірка. Тому що перевірка буде йти в порядку альфа-бета — мені ще є вільно трохи спати, бо мене покличуть не раніш як в четвертій годині по обіді. Та коли та четверта година прийшла — та жінка-“фельдфебель”, що стояла на столі та вигукувала французькі імена — уже не могла витримати сонячної спеки і сказала: “досить!” (Перевірка йшла на пляцу серед нашого лягера і сонце пекло нестерпно.) Тепер питання, чи наш вимарш на Магдебург буде одсунений ще на день? — Ні! Ми підемо “непровірені, бо й сама перевірка не мала ніякого сенсу!

* * *

Дорога на Магдебург іде через Бург, і тому що ми ідемо пішки і обтяжені валізками та іншим майном, що ми прихватили од місцевого населення, як компенсацію за наше поневолення — ми будемо йти поволі. В цей спосіб — ми будемо мати ночівку в Бурзі. Це якраз те — що мені потрібно, бо я мушу побачити, як там є з Гільдегард. В Бург ми прийшли надвечір. Одні прийшли раніше, — інші прийдуть пізніше, бо хоч деякі французи і “реквірували” собі якийсь візочок та як той візочок наладуєш трохи тяжким

“майном” він завжди десь у дорозі поламається і тоді ладунок треба тягти на плечах, тоді аллюр зменшиться до двох-трьох кілометрів на годину, а йти треба коло тридцяти кілометрів. В Бурзі, в одному місці, я зробив півзворота з головної вулиці — наліво і пішов до того місця де залишилася Гільдегард.

У господі — на мій запит де є Гільдегард? я дістав сумну вістку: — трохи понад тиждень, як я пішов з французами в лагерь — вона з іншими людьми з околиць Бранденбурга пішла подивитись чи там ще лишилося щось з її річей, та взяти собі щось що їй зараз потрібно. Але вона була виснажена останніми подіями в Бранденбурзі, евакуацією та маршами до Ельби і назад. Вона повернула звіттам потягом, але через те що залізниця в багатьох місцях була порвана бомбами — вона мусіла частину дороги робити пішки з двома важкими валізами. Коли вона вернулася до господи — вона вже не могла навіть двері одчинити... Тепер вона лежить у ліжку в маленькому домикові на другім кінці двора. Їй уже значно ліпше, але вона ще не може встати з ліжка... Я знайшов її в тому домикові. Господареві, котрий привів мене до її “квартири” я сказав що я буду спати надворі, на возі з сіном. Ліпшої квартири мені не треба. Гільдегард не спала, її трохи непокоїло як вона почула надворі два голоси що наближаються до її кімнатки. Тепер вона спокійна — ставить мені питання, та я їй сказав: “це буде потім” і почав її питати як вона себе допровадила до цього стану? Ми розмовляли яких три години. Я їй сказав що йду зараз за Ельбу і якщо мені буде трудно одірватися од “репатріяційної колони” може мусітиму з нею аж до Франції. Та в Франції я сидіти не буду. При першій нагоді я вернуся в Німеччину і почну шукати можливості її переходу на захід. Також що це може зайняти чимало часу, але я не спочину поки не скінчу мого заміру. Про мою хворобу я їй не сказав нічого. Після розмови з нею, я ще раз пішов до господарів і просив їх щоб вони наглядали за нею. Господиня сказала мені що Гільдегард буде у них як рідна дитина.

Уранці, як тільки сонце встане я піду звідци нікого не турбуючи. Так буде ліпше і для Гільдегард і для мене...

* * *

В Магдебурзі англійці стисли нас у руїнах одної частини міста і оголосили карантин — “отут ви маєте сидіти і не смієте вийти за смугу вашого осідку. Хоч ви і французи, але ми мусимо вас завезти і передати французам в тому самому стані як ми вас прийняли од москалів!”

По чотирьох днях, нас кілька ешелонів посадили в товарні вагони і повезли кружними дорогами до голандської границі, потім через Бельгію і привезли у Валансієн (північна Франція). Їзда тривала лише вісім днів. У Валансієні можна було перший раз за два з половиною місяці обмити бруд “московського полону” та й поголитися. Тут же нас будуть ще “решетувати”, але вже французи. У французів решето буде щільніше ніж у москалів, бо вони будуть вишукувати навіть французів що не були депортовані — а добровільно поїхали на працю до Німеччини. Звичайно “етранже” (чужинець) через решето не просипеться і його пошлють на пару днів у “каюоль” (в пивниці окремий переділ для арештантів), а потім, на його супровідній карті напишуть: “волонтер” і пошлють додому на дальші муки.

Крім того ота помітка “волонтер” — позбавляє права на дві тисячі французьких франків і величенького пакунка з “делікатесами” і значною кількістю цигарок. Дивним дивом я дістав і гроші і пакунок, і мене не послали в “кажоль”. Це можливо через те що лікар через руки якого проходили всі поворотці у Францію, написав на моїй карті: “пляма на лівому легені, — потребує лікарської опіки”. Там ще треба було віддати всі “німецькі марки”. Колись, коли французи довідаються їх курс на біржі — вони тобі пришлють еквівалент — але я рішив, що “німецькі марки” мені будуть потрібні як я вернуся в Німеччину, отже хай вони ліпше при мені залишаться. За годину я вже був у потязі до Парижу, а в десятій годині вечора був уже на “Гар дю Нор” (північний вокзал). Там уже чекали на нас грузовики щоб одвезти нас до прийомного пункту, де нас нагодують, напоють вином, якого ми вже таки довго не пили, і розвезуть нас додому. Тому що я “домівки” не мав — бо перед відїздом до Німеччини жив у готелі, я не поїду. Я залишуся тут переночувати і завтра буду шукати “пристанища”.

Уранці я поїхав до мого готелю та не з метою залишитися в ньому, а залишити мій багаж, бо я спочатку мушу довідатись чи Бранденбургські комбатанти повернули

з Німеччини? Так! вони повернули, але поки що не всі. Вони по дорозі од Бранденбурга до Ельби через Ратенав в напрямку на Стендаль — згубили мого “побратима” — сотника Михайла Левицького. Він був моїм “побратимом” через те що в його жилах текла моя кров. Перебуваючи в Німеччині він захворів, мав кровоток, йому скоро треба було свіжої крові, — моя пасувала йому найліпше тому я з ним і “породичався”. Де його комбатанти згубили? — ніхто не міг мені ясно сказати, бо тоді кожний дбав лише про себе і хотів якнайскорше видістатися за Ельбу. Ані Бацуца, голова громади у Везіні, ані його заступник Вержбицький до Везіна не повернули, вони залишилися в Парижі, бо боялися репресії од французів, в Везінці й не шкодували за ними. Довідався я й ще про одну нікчемність одного комбатанта. Уже на Ельбі, коли група була зібрана для переправи на лівий берег Ельби — той “комбатант” вихопився бути начальником групи і почав її сортувати, бо там було кілька людей, що ніколи не були у Франції, вони хотіли просто утекти од москалів і тому замішалися у групу поворотців. Отож той “комбатант” зразу їх виділив: — “ви не були у Франції, тому не смієте йти з нами!”... Але правдиві комбатанти стали по отороні отих що “несміли” і порадили тому генерального штабу сотникові, щоб він прикусив свого язика, та й перевели отих, “небажаних” сотникові, через Ельбу. Ще більше: дехто з комбатантів дав тим “небажаним” свій французький сертифікат “д’іматрікулясіон” і це допомогло тим “небажаним” дістатися до Франції.

Той сотник генерального штабу пізніше уже в Парижі, не раз дається в знаки нашим комбатантам та й цілому Товариству бувших Вояків армії УНР у Франції.

Другого дня знову в Парижі. Сьогодні візиту треба скласти п. отцеві Бриндзанові. Мені в Везіні сказали, що його німці уже в Франції посадили у в’язницю. Він ідучи з Німеччини — “не висів” з потяга в Парижі, а поїхав далі на південь і його німці заарештували аж на границі “неутральної зони” (дуже наївна вимовка!). Пан-отець є дуже сердитий на німців і згідно з “планом Моргентау” хоче вимордувати всіх німців, так щоб і насіння їхнього не залишилось, зруйнувати і переорати цілу німецьку територію і не дозволити нікому на неї ногою ступити... — Хороший план! А що ж зробити з отими німцями що живуть

за кордонами Німеччини? Знищити усіх! Тут я йому сказав що я лише на пару тижнів приїхав сюди, що я маю повернутися в Німеччину, рятувати одну німкеню, котра врятувала моє життя в Бранденбурзі, а тепер сидить у московському полоні. Це ще більше роздратувало пан-отця і я побачив що з ним можна буде розмовляти лише два-три роки пізніше, може тоді він буде в стані думати про те що він говорить. Хоч він і прожив уже більше року вільною людиною, він і ще не навчився тримати себе пристойно! Треба було змінити тему. Я запитав його чи тут є ще хтось з ким можна розмовляти спокійно старою українською мовою? Пан-отець в своїм гніві витискав слова з свого горла: всі що приїдять з Німеччини ховаються по закамарках, бо бояться *заслуженої* кари... Тут є лише пара людей які не були в Німеччині, але вони вам скажуть те саме що ви чули од мене... На рю Сюльпіс є поручник Міщенко, як його знайдете почуєте ще одне казання... Він живе під номером... Він пошукав на своїм столі і дав мені число дому. Я подякував і пішов геть, бо мені вже час був подумати про мою ночівку.

Я пішов шукати пана Міщенка, бо знав його не лише з Омекура, але не раз бачив його і в “окремій Кінній”, хоч тоді і не розмовляв з ним про те що я його знаю ще спочатку 1919 року, коли він з Лубень їхав (певне теж до Вінниці), з іншим старшиною в кубанській уніформі. Але Омекурського знайомства вистачить щоб говорити з ним по людському!

Міщенко прийняв мене інакше ніж пан-отець мені грозив, навіть зразу пішов до господаря готелю і запевнив мені квартиру. Тепер я, коли буду вдома, буду більше часу проводити з ним, а у нього було багато дечого цікавого побачити і почути. До його хати приходять люди яких він знає і не знає. Приходить п. Довженко, що пробує знову зібрати Бібліотеку Симона Петлюри в Парижі, приходять навіть доктор Дмитро Донцов, з густо пофарбованим чорним вусом і таким же чорним волоссям (це йому потрібно для камуфляжа!), а найбільш цікаво, до нього приходять “легіонери” (Лежіон етранжф). Їх німці взяли в полон на початку війни з москалями та й завезли чомусь до праці для німців у Франції. Коли французи звільнили ту частину Франції де вони були, вони зголосилися до служби в “Лежіон Етранжер”. Тепер їх Регімент стоїть у Франції і вони, маючи часом відпустку, наїзджають до Парижу. Це

були українці що говорили доброю українською мовою і уміли тримати свою гідність на високому рівні. Міщенко доручив мені водити їх по всіх гідних побачити місцях у Парижі, як музеї, Нотре-Дам, Пантеон, Могили Симона Петлюри. Цікаво було дивитися на них в “Палє дез Інвалід”, коло саркофага імператора Наполеона, навіть французький солдат відвідуючи це місце не міг дорівнятися їм в респекті до того імператора. З таким самим респектом стояли вони “струнко” коло могили Симона Петлюри. Оце є ті люди з яких треба було будувати нове українське військо в 1941 році!

Міщенко порадив мені в неділю піти до української церкви. Там можна побачити багато знайомих і навіть близьких комбатантів. Я послухав його і пішов. Я ні перед ким не ховався з моїм наміром вернутися до Німеччини, принаймні тимчасово, бо я там маю недокінчену справу. Хтось, із ким я про це розмовляв, дав про це знати генералові Удовиченкові, а той у свою чергу повідомив мене що в наступну неділю, там же коло церкви — мене спіткає пан Ковальський і передасть мені, Удовиченкове, доручення до президента А.М. Лівіцького, якого я мушу *рошукати* у Німеччині (де він у Німеччині перебуває — тут ніхто не знає!). Тут є відомості джерело яких теж не відоме, що президент хоче перенести свій осідок до Франції.

У другу неділю я спіткав п. Ковальського. Доручення генерала Удовиченка було стисле: “попередити пана президента, що його приїзд, у цей час до Франції, буде небезпечний, тому що тут ще нерозвіявся хміль перемоги і свавілля макісарів та французьких комуністів що претендують бути “макі” спричинює багато клопоту і урядові і адміністрації. Навіть де-Голя не вистачає, щоб радикальними мірами навести тут порядок. Окрім того, московська амбасада просіяла полонених-москалів, що працювали у Франції і порядну частину їх оділа в московську уніформу і лишила тут у Парижі, навіть у дальших околицях. З якою ціллю? Про це можна додуматись. На додаток, я мушу розказати панові Президентові що я сам тут бачив... Ніяких писаних інструкцій мені не можна мати, бо я піду до Німеччини нелегально і як мене десь затримать жандарми, або на кордонах військо — це поставить під загрозу і президента і тих що мене до нього посилають!

Не знаю чи моє зобов'язання передати доручення з Парижа президентові — має якусь вагу для президента, але я його мушу передати, бо так стояло в літературі, яку я читав, ще в Теренічах у маєтку генерала Власьєва. Зараз треба якнайскорше з Парижа і в дорогу. Тому що я маю виконати два завдання, я не можу тратити часу отут у Франції. Навіть більше: я не маю часу навіть виробити плян як я можу передістатися до Німеччини. У мене є лише перший пункт, з мого найранішого досвіду: з Лотарінгії перейти кордон до Люксембурга, це є найлекше. Далі треба буде передістатися з Люксембурга в Бельгію, потім, проїхавши майже половину Бельгії, в трьохкутнику де сходяться в одному пункті кордони Бельгії, Голандії, і Німеччини перейти кордон, недалеко од Ахена.

Все було добре, аж до самого німецького кордону, та тут я трапив на перешкоду: я вийшов до низеньких штахеток, з'єднаних дротом, і прибитими до них планками з написом “Аттансіон ле мін” (обережно — міни). Це означало що ані бельгійці ані німці не спромоглися очистити це поле од мін, які німці посіяли тут давно перед кінцем війни. Йти вздовз тих штахет, шукаючи місця де вони кінчаються, не було сенсу бо надворі вже вечоріло. Залишалось одне: “з Богом вперед”, як казав один полковник на іспиті в Академії Генерального штабу. Я обережно переступив дрiт і пішов у мінне поле. Щоб пройти смугу тридцять метрів широку, я зужив майже годину часу і коли переступив дрiт на другому боці, з написами “антунг мінен”, на мені вся одежа була мокра так ніби я з води виліз. Отут би сісти та подякувати Богові, але у мене ще яких три кілометри дороги до Ахена. Там я буду дякувати Богові!

Переночувавши в Ахені, я мав намір їхати до Магдебурга — та мені сказали люди що там уже москалі бо в міжчасі пан Труман подарував червоним ще й довгу та широку смугу Німеччини, по цей бік Ельби, тому моя дорога мусить бути до Гельмштедта. Туди я й поїхав.

В той час майже половина німецького населення була в дорозі шукаючи своїх рідних, яких війна та бомби розкидали по всіх усюдах — тому, розмовляючи з людьми я довідався де є пункт у якому є найкраща можливість перейти

кордон у московську зону, та й з неї на захід. У Гельмштедті я випадково спіткав німця, військового інваліда, що з полону вертає додому в Бурзі. Це ж там де залишилася Гільдегард! Я дав йому маленьку записку до неї з назвою того пункту, дав її адресу у Бурзі і просив його зробити мені цю прислугу. В записці до Гільдегард — ще зазначив що про мою адресу я повідомлю її приятелів у Вестфалії, коли я ту адресу буду мати.

Тепер мені треба найти для себе адресу, тобто пристанище і звідтам почати шукати пана Президента. Перші інформації я дістав на якійсь залізничній станції. Тоді, особливо вночі, на станціях було повно всякого люду. Ті люди що ночували на станціях — говорили на всіх європейських мовах, тому, добре прислухаючись до них — можна було знайти якраз те чого тобі потрібно. Німецька мова тепер мене не дуже цікавить, польська? Ні! Вона мені тимчасом непотрібна, французька? Московська? Чеська? Ні! Це теж непотрібно! А он говорять українською мовою — підемо до них, бо вони говорять про табори Д.П. Оце якраз те чого мені треба! Довідуюсь: у ГанOVERі є український Червоний Хрест. Коли є Червоний Хрест то мусить бути і табір! Прямою в ГанOVER. Табір є за містом, у кошарах якогось кінного полку і в ньому є більше як півдесятка тисяч мешканців. Треба йти до коменданта, та й до голови таборового комітету, який одночасно є й головою Червоного Хреста. На жаль до того “начальства” не є легко доступитися, треба сидіти в коридорі і чекати черги. Я сів і почав дрімати, бо я вже таки давненько не спав. Раптом чую моє прізвище, одкриваю очі думаючи — це мене вже кличуть до коменданта, ні, передо мною стоять два пани і питають мене: “а ви звідки і як сюди забрели? Пізнаю обох: Василь Перебийніс (маляр) і Петро Сушицький, обидва з Парижу, я їх востанне бачив у Парижі років вісім тому, та вони мене навіть сонного пізнали. Та коли я вже хотів вимовити прізвище Сушицького — він приклав палець до уст і промовив: “Петро”. Це значило що він не хоче, щоб люди довідались про його правдиве прізвище. Гаразд! Хай він буде Петро!

Той пан Петро виказався бути обізнаним у деяких справах більше, як усі коменданти таборів, з якими я пізніше спіткався. Він мене того вечора нагодував і показавши мені

ліжко де я можу переспати, почав мені говорити про табори, в яких на цей час набереться яка сотка, а може й півтори тисяч Д.П. (“переміщених осіб”). Всі табори є під зарядом УНРРА (Уряд призначений Організацією Об’єднаних Націй, для повернення в їхню батьківщину, депортованих німцями, людей)! Це є поганий знак — звідсіля УНРРА буде посилати грузовики, наладовані “діпістами” до кордонів їх міста народження. Для українців це значить до москалів! Але “діпісти” протестують! В деяких місцях УНРРА не може з цими протестами дати собі ради і пробує притягти на допомогу окупаційне військо. Тоді на це ради нема. Але, особливо тут у англійській зоні, військо не хоче виконувати розпорядження УНРРИ, тому тут уже народжується надія, що ми можемо сидіти тут, аж поки хтось знайде іншу розв’язку цієї проблеми. Надія ще покищо хитка, бо і військо може змінити свою поставу...

— Добре! Мене вже раз репатріювали до Франції і я знову самодепортувався в Німеччину, чи я є “Д.П.”? Це не важно; мені зараз треба знайти де є наш “Президент в екзилі”?

На це Петро дав мені пораду — поїхати в Гоеттінген, там теж є табір і є люди які можуть мені сказати як я можу перебратися в американську зону, коли я вже буду в американській зоні, дорога мусить бути на Франкфурт. Там треба найти або Міяковського, або Олесіюка. Адреса їх була, і може ще є, як вони там живуть... він дав мені адресу... Ці люди або самі можуть сказати мені де його шукати, або можуть направити мене до когось іншого!

Їду в Гоеттінген. В Гоеттінгені є багато таборів: у “Воерт казерне” є український табір, в “Люттх казернен” є поляки, латиші, естонці та литовці, в “Ціттен казарнен” сидять полонені поляки, найбільше розгнуданий і небезпечний елемент. Оці полонені поляки не є під зарядом УНРРИ, вони під опікою англійського військового коменданта, бо вони не є Д.П. Самих Д.П. в Гоеттінгені є коло двадцяти з лишнім тисяч. Самих українців тут є між п’ять і шість тисяч. В кожному таборі є таборова поліція, набрана з самих мешканців. Ота “поліція” і спинила мене у брамі: “хто, куди, чому?” — Моєї відповіді не вистачає. Полицай посилає прохожого по коменданта. Комендант виходить з казарми і зразу до мене — “Доброго здоров’я, пане Семмо!” і посмі-

хається, — не пізнаєте? Так, я пізнав. Це є Коржак, що в Бранденбурзі, в Опель-лягері часто ходив до моїх побратимів з Франції і я там з ним познайомився.

Була довга розмова з ним, не в його канцелярії, а в сепаратці де він живе, і тут ухвалено що тут у таборі я буду жити і це буде моя адреса, яку я повідомлю приятелям Гільдегард, щоб вона знала, де я є, коли вона перейде кордон на захід, та приїде у Вестфалію. Звідси я завтра поїду до Франкфурта. Та не через Фрідлянд, де є строга американська контроля, бо од цього пункта є лише три кілометра до границі московської зони, — а через Ганноверш-Мюнден, де в одному місці треба буде йти пару кілометрів пішки, бо залізниця перервана під час війни.

Два дні пізніше я в Франкфурті! Знайшов адресу, що мені дав Петро в Ганновері, довго чекаю на відповідь на мій дзвінок, нарешті бачу легенько одхилену гардину і обличчя жінки, що оглядає мене з середини помешкання і, нарешті, одхилене віконце і та пані питає мене, чого я хочу? Кажу їй що мені треба бачити або пана Міяковського, або Олесіюка і що моя справа до них є досить поважна, та що в цій справі я приїхав сюди аж із Франції. Відповідь є не дуже потішаюча: обидва пани “на вакаціях” і я зроблю добре, як я поїду в Оффенбах, там є невеличкий табір українців і там перечекаю поки хтось поверне з вакацій... Оффенбах є лише деясть кілометрів од Франкфурта, я за останніх три тижні вже їзджу понад десяток тисяч кілометрів, докинути десять — це небагато, а от чекати?

В Оффенбаху мені сказали що тут є Бакуми, але вони сьогодні поїхали до синів що учаться в гімназії в Агафенбурзі та повернуться надвечір додому. Родину (тоді) сотника Бакума я знав ще з Каліша, коли це ще було лише подружжя, пізніше з Везіна у Франції, коли це вже була родина. Я їх не хотів обтяжувати моєю непрошеною гостиною, але вони можуть за мене сказати слово комендантові (яким, до речі є Владика Мстислав, котрого я, хоч здалека, знав іще хорунжим війська УНР), і це улекшить мені чекання інформацій про місце де я можу знайти пана Президента.

Я сидів на ослоні коло оселі і коло мене уже зібралася купка людей які дивилися на мене як на “індійського гостя”, та й говорили до мене як до такого. То все були люди в більшості з Волині і в більшості належали до еліти

Владика, їм було цікаво побачити як виглядає “франкаїнець” або “украцуз”. Нарешті підійшов сам Владика. Тут треба було встати і привітати його, принаймні поклоном — коли не цілуванням його руки. На нього, здається, це зробило неприємне вражіння, що я міг уявити з тону його мови. *Я був докраю зморений іздою од Парижа, через Люксембург, Бельгію, блуканням по цілій англійській зоні і нарешті блуканням по Франкфурту, тому я й забув про “етікет”.* Я йому сказав, що мене послали поважні люди з Франції з дорученням до Президента, та шукання Президента мене привело до цього табору. Мені сказано що я тут мушу чекати на інформації про місце перебування Президента. Хто вас тут знає? — питає Владика. Отут є Бакуми, — може й ще хто знає мене, як тут є старші вояки з війська УНР... Розмова перейшла на положення у Франції і я правдиво розказав Владикі, що сам бачив і чув. Він мене не питав, кого я там бачив і хто там взагалі є. З цього я заключив що він не цікавився життям української верхівки в Парижі, та воно так було й ліпше, бо в мої рахунки не входило говорити про справи які обходять лише персон особисто.

Увечері приїхали Бакуми і я їм мусів розповісти про те що я бачив у Везіні (Франція), та й про те що їхні сусіди у Везіні та й співробітники у Берліні — сидять в досить пригніченому стані, бо коли повернули з Німеччини — французи почали, хоч і дрібничками, карати їх. Поперше їм ще не дають харчових карток, подруге — немає роботи. Та до того ще — те мізерне майно, що вони везли з собою з Німеччини — французи реквірували.

Три дні я чекав на вістку, — нарешті мені сказали що сюди має прийти якесь тягарове авто і на другий день буде повертати в те місце звідки воно приїде і воно мене підкине ближче до резиденції Президента, та до того ще, що я їхатиму в компанії з підполковником Тисаревським та ще одним цивілістом Андрусівим (мистець-маляр). Мені було байдуже з ким я поїду, розмовляти з ними я напевно не буду, бо мені вже обридло відповідати на запитання та самому питати про речі, які й мене самого вже не цікавлять. Так воно й вийшло: уже кілька кілометрів од Оффенбаха почав падати дощ і ми, кожен зігнувшись у три погібелі, сиділи в тому відкритому грузовику і мокли, як на замовлення. Пізно увечері ми прибули до Бад-Кіссінген. Мене підвезли до одного

дому і сказали — отут Ви будете ночувати, а завтра по вас хтось прийде і поведе куди належиться.

Було видно що пан Президент уже був повідомлений про мою візиту, бо вранці другого дня прийшов до мене сотник (прізвища його не пам'ятаю), він повів мене до генерала Садовського і пізніше до пана Президента. Президент уже чекав на мене. Коли я сказав йому що мене прислали сюди з дорученням од генерала Удовиченка з Франції, він сказав мені сісти і оповідати. Я оповів йому що я сам бачив у Франції і потім про думку генерала Удовиченка про те, що переселення Президента в цей час до Франції є небезпечно з огляду на непевні і не стійкі обставини в тім краю. Там щодня можна сподіватися внутрішньої революції і коли владу переймуть цілком у свої руки комуністи, там будуть виконувати лише накази московської амбасади. Тоді ніхто не може ручитися за те що французи не почнуть оддавати москалям усіх тих що боролися проти москалів. Що московська амбасада уже має там цілу когорту знову уніформованих, бувших полонених німцями — москалів які вже навіть окупували друкарню, колись власність Організації Українських Націоналістів, і друкують в ній московську пропаганду.

При цьому я мусів Президентові сказати, що доручення генерала Удовиченка передав мені п. Микола Ковальський, бо сам Удовиченко живе не в Парижі, а в віддаленій околиці і я поспішаючи виконати це доручення, не мав часу персонально відвідати генерала. Коли я згадав прізвище Ковальського — Президент сказав: — Я знаю його. Він колись залицявся до моєї доньки, але...

На закінчення розмови, Президент спитав мене що я маю робити далі? — Я поїду назад в англійську зону, власне в Гоеттінген, там у мене є ще одне незакінчене, цілком персональне, забов'язання!

— Я вам дам доручення на англійську зону! Він звінком викликав свого ад'ютанта і наказав йому: — виготовте доручення сотникові Семмо почати в англійській зоні організацію Військових Товариств. Коли я йому сказав що я ще не дослужив до ранги сотника — він зауважив: — Ви це підвищення вислужили зараз!

Авдієнція була скінчена. Я дістав те доручення і попрощався з Президентом. Тепер я мушу знову в дорогу на

Гоеттінген. Тому що дорога далека, а в коров'ячих вагонах спальних відділів немає — треба розрахувати час від'їзду так щоб до англійської зони приїхати вночі. Для цього треба ще одну ніч переночувати в Бад-Кіссінген і на світанку вирушити в дорогу. На цей раз я буду ночувати разом з Д.П. Вони мають для них реквірований будинок, цього вже вистачить, бо це й недалеко од залізничної станції. Рано вранці я вже стояв на буфері товарового вагона, бо всередину вагона втиснутись було неможливо, а лежучи на даху не було вільно їздити, і прямував “додому”.

* * *

Отут ми приходимо до часу коли треба вже приготувитись до розмежування старої боротьби за визволення України од нової, яка ще лише пробує вилізти з пелюшок, але на жаль уже так розафішована, що вона затьмарює все що було зроблене од початку в 1917 році до другої світової війни.

Спроби генерала Шандрука гальванізувати українське військо йшли не паралельно навіть зі спробами московського генерала Власова на спілку з донським атаманом Красновим, та генералом Шкуро — створити московську протибольшевицьку армію. Вони йшли трохи позаді, і це може було й добре, бо Шандрука переможці не послали Сталінові в нагороду за спільну перемогу над ворогом, щоб той повісив його разом з отими москалями.

Формації українських галицьких дивізій йшли перед спробами генерала Власова і ці дивізії заплатили сотками трупів на полі під Бродами, та десь коло Монте-Касіно. Ці дивізії показали як український вояк уміє воювати, але на жаль не в обороні Києва, де належалося умирати, а за опухлу душу, тобто в обороні ворога од остаточної поразки. На той час уже було відомо, що “фюрер”, ефрейтор Гітлер уже постановив: винищити український народ вивозючи його на роботи для відбудови покаліченої війною Німеччини і заселення України голандцями, які мусітимуть віддати Голандію Ес-Есам, щоб вони продукували юберменшів.

Може у якихось провідників була думка що той план Гітлера відноситься лише до наддніпрянської України, а Галицьку Україну він залишить не лише живою, але й дасть їй змогу експансії в теренах “бувшої” Польщі. Ми не знаємо

що думали провідники українського руху. Тому, ліпше помовчимо про те. Але думка про існування двох Україн була наявна! Вірніше: одної України і одного бедламу під назвою “колхоз”.

Коли і як почався розкол єдиної України? Залишімо вишукати це якомусь хороброму дослідникові який не побіється поставити свою славу історика під знак запитання. Ми просто перейдемо до фактів. До наших послуг будуть стояти два великі табори українських Д.П. в англійській зоні окупації: Гоеттінген і Ганновер.

В обох таборах населення є змішане з переважаючою більшістю наддніпрянців у таборі Ганновер і навпаки в таборі Гоеттінген, де була більшість наддністрянців. Спинимось спочатку на одному з них, власне Ганновері, тому що про нього ми не будемо говорити так довго, як про Гоеттінген. В таборі Ганновер, з галицької інтелігенції є Мирон Луцький, доктор Лисяк (чоловік Мілени Рудницької) та ще кілька осіб з прізвищами менше відомими, але ця інтелігенція не є “войовничою”. З наддніпрянської інтелігенції там є імена професорів Рябокonia, Плюща та ще кількох. Але вищі інтелігенти, з обох груп, не є зацікавлені в адміністрації табору. Справа адміністрації належить людям здібним адмініструвати. Один час там був поручник Подільський, який фігурував у ранзі не то полковника, не то професора, та він був хворий і передав владу п. Гаранові, який був довший час комендантом табору і тримав табір добре в руках: так що в ньому до якихось ексцесів не доходило. Там була відома в цілій Україні і навіть Росії, капеля Нестора Городовенка (Горбенка?), там були і українські композитори і мистці-малярі (з обох Україн). Там було й яких два десятки старих комбатантів (яких я, на доручення Президента, звів до купи, та залишив під командою сотника Горячка).

Тепер повернемося до табору: — напевно там було і багато простого народу з Наддніпрянщини, але там був і народ з Галичини. Щоб цей, останній, стояв на вищому рівні інтелектуального розвитку ніж решта таборян — твердити, аж ніяк, не було можливо, але чомусь там була проорана межа між одними і другими! Там була купка “українців” і подавляюча маса “східняків”. Од “українців” — цілий час їздили до інших таборів післанці і також багато післанців

приїздило до них, і це все мусіло виглядати на глибоку конспірацію. Вони навіть, часом, вимовляли приглушеним голосом слово УПА, очевидно бажючи комусь показати що вони є активними учасниками дальшої боротьби за визволення. Їхні кур'єри, що роз'їжджали по таборах — були зареєстровані в різних таборах. Зі своїми співмешканцями вони говорили пошепки, щоб який “східняк” не почув про що вони говорять. А “східняк” думав: “це дїтваки бавляться у війну!” Ця демонстрація була б смішна, якби не була смутною, бо вона чим далі тим більше вросла в ґрунт і не лише розтягалася на інші табори, — а й виїхала на заробітки до Англії, Америки, Австралії, Франції і скрізь де її ще бракувало!

В Гоеттінгені — на початку була більшість наддніпрянців, тому й таборовий комітет мав у своєму складі більше наддніпрянців. Але головою Комітету, на жаль, була одна особа, яку слід було б повісити за його поведінку в часі визвольної боротьби, а саме у Києві в 1917 році, коли ця особа була комісаром поліції і помагала полковникові Оберучеву, що був начальником київської військової округи, знищити український Полуботківський полк. Це був “Присяжний повернений Лепарський”. Комендантом табору на початку був якийсь “недоук” і його змінив Степан Коржак, який звав себе інженером, був десь з Галичини і оставляв по собі вражіння — що він був “поручником войска польського”, (що було трудно довести!). Тому що в перші часи прибували все нові й нові Д.П. в таборі — більшість стала меншістю, тому “українці” змінили свою позицію, а “східняки” мусіли принизити свій голос. Скоро п. Лепарського зсадили з посади голови комітету і вибрали новий комітет на чолі з професором Б. Лисянським і ввели в комітет, ще одного “професора”, одного “суддю”, одного “доктора” та одного “магістра”. Тут до речі буде сказати що в Гоеттінгені було кілька професорів з совєтських університетів, але українців і з походження, та й з переконання. Але вони все ж таки були — “східняками”. Здається титул професора був низької вартости, бо он і жінка Сапливого була професорка в початковій школі. Тому професор Москаленко, доктор медицини не може їй дорівняти, бо він належить до “східняків”.

Коли свіжа людина прибувала до табору в Гоеттінген — їй могло здатися, що сюди не слід було їхати — не маючи якогось титула, наприклад: доктор, професор, директор, інспектор, магістер, полковника або сотника, тут будуть лише терпіти, бо їх у “східняки” не можна втиснути, їх треба хоч і нехотя — поважати. Коли я приїхав туди — комендант Коржак об’явив мене поручником, бо ще в Бранденбурзі чув що деякі комбатанти так мене величали. Отже я, хоч і нижчої ранги, але в “східняки” мене зіпхнути не можна. Та це лише у вічі, а поза очі?

Так само в Гоеттінген, я нагадав комбатантам що Президент хоче щоб вони відновили військове товариство, і тут теж набралось зо два десятки старих комбатантів, серед них був і лейтенант, про якого я згадував у описі останніх днів у Бранденбурзі. Тут він є “магістром” і найбільше освідомленим у внутрішній і зовнішній політиці, його авторитет у таборі не підлягав жодному запереченню!

Їдучи одного разу до Ганновера — я залишив на моїм ліжку під подушкою деякі мої папери, які мені набридло тримати в моїй кишені. Там були мої папери з мого останнього побуту у Франції, деякі старі листи, які я чомусь не знищив, та серед них було і оте доручення од Президента на ім’я сотника Семмо. Коли я вернувся до табору і хотів витягти мої папери — там їх не було!... Нас мешкало в кімнаті шість осіб, та кімната ніколи на була замкнена і туди міг зайти кожен, кому хотілося. Питати?, підозрівати? — який би це мало сенс. Мене навіть не здивувало, коли пара студентів, що жили теж у тій кімнаті — почали мене величати сотником. Коли я пішов униз до Коржака — він подав мені лист од Гільдегард. Лист теж був одкритий, коли я спитав Коржака — чому? Він не знає, лист лежав отут на столі і хтось його одкрив... Треба було написати Гільдегард, щоб вона адресувала лист “пост-рестант”, а тасмниці не залишати на папері — а ховати в пам’яті.

В кожному таборі в англійській зоні окупації, мусіла бути таборова поліція. В Готтінген — вона була наwerbована з “українців”, а всі коменданти блоків чомусь були “східняки”! Виглядає на якусь аномалію? Може! Та на мою думку це було просто тому що “східняки” були трохи більше досвідчені в господарюванні.

Звідки почався отой поділ українців на “українців” та “східняків”? Отут автор дозволить собі пару припущень, які не запрошують читача брати їх на віру, бо автор не вважає себе абсолютним авторитетом у цих справах, він лише *пробує* “заглянути в корінь”, коли він там щось побачить — він сміє сказати лише що “йому здається”, але це може “не здаватися” іншим людям більше досвідченим.

Коли напочатку війни — Австрії з Московщиною, Австрія дозволила українцям в Галичині формувати Кіш Українських Січових Стрільців, ті стрільці уже закликали галицьку молодь “на кривавий тан, визволяти братів українців з московських кайдан...” Тому що той Кіш мусів бути лише дрібнесенькою частинкою австрійської армії — чи це було б “визволенням цілої України з московських кайдан”? Це можна по різному трактувати — але сама ідея мала дуже широкі аспірації. Коли з того “визволення” нічого не вийшло залишилася лише гола думка: “визволення *цілої* України може прийти лише з Галичини”, а тому і гасло: “Галичина це є п’ємонт України” — засіло в головах і галицької інтелігенції і півінтелігенції, та в сковерканій формі і в головах простого люду. (Частково воно пробувало засісти і в головах наддніпрянських “сальонових” політиків та поетів, але коріння — воно серед наддніпрянців не пустило). От з цього джерела хтось міг виснувати думку про вищість галицького хлопа над наддніпрянцем.

Друге припущення, може навіть більш віроїмне, виглядає так: “Західня Україна оголосила свою самостійність 1 листопада 1918 року. В цей час східня Україна ще лише готувалася до повстання проти Гетьмана. Вона лише починала розбудовувати військо, бо його буде потрібно не лише для боротьби проти гетьмана а й для оборони од можливого нападу з боку червоних. Уряд Західньої України рішив самостійно боротися проти поляків своєю українською Галицькою Армією. Не міг вибороти од поляків Галичину і переніс УГА до Східньої України, але залишив за собою право і командувати нею і навіть вести свою політику. В критичний для обох Україн момент той уряд, наказав головній команді УГА перейти на службу до ворога України Денікіна і тим знівечити відпорність Армії УНР. Про результат такого поступовання Галицького уряду — читач уже знає. Старшому поколінню в Галичині було

соромно розказати про це своїм дітям і воно сугерувало дітям, що Петлюра, (східня Україна), запродав Галичину полякам. В часі 2-ої світової війни оті діти вже були дорослі і батьківська наука в них уже мала міцне коріння, а з нього і майже “зоологічне”, наставлення проти “сходу”.

* * *

В таборі заходять зміни, уже випхнули й професора Лисянського з головування таборовим комітетом і на його місце обрали пана “суддю”, уже й “східняки” починають протестувати проти “порабощенія в таборі”, уже й комендант змушений виділити найбільш галасливий елемент “східняків” та просити УНРР-у про дозвіл перекинути їх до іншого табору в Нортгаймі. На щастя деякі країни рішили, що вони можуть ужити Д.П. як робітників у них і почали брати “діпістів” групами до Англії, Франції, Австралії, Канади і покищо, поєдично, до Америки.

Я прийняв службу в “326 (P) детачмент оф Мілітарі Гавернмент” і мене перестало цікавити, як і хто адмініструє той табір, бо я тепер маю дбати і про інші табори: естонський, латишський, литовський, польський. Але не в адмініструванні тих таборів, а лише в галузі до якої я був призначений. Та все ж слідив за тим, щоб український табір не був кривджений.

Ще перед тим як я пішов на службу до англійської команди, справами в Гоеттінген я працював деякий час для УНРРА і ця служба дала мені можливість полагодити і мої персональні справи. Моїм прямим начальником був індус, Талаад Віяз, він свою посаду в УНРРА дістав тому що він був британський підданий. Він був у Німеччині ще з часів з перед війни, студіював спочатку в Університеті в Берліні, а пізніше в Гоеттінгені. Коли моя спроба дістати на переселення Гільдегард до Гоеттінгена, не дала позитивного результату — той містер Віяз сказав мені взяти з собою фунт кави, а сам узяв три пачки американських цигарок і ми пішли до “вонунгс-Амта” (уряд який відає питанням, чи хтось має право жити у цьому місті - чи ні). За пів години, я вже сидів удома з дозволом у кишені! Приватну квартиру для Гільдегард я теж з фунтом кави легко сам дістав. Переселившись го Гоеттінгена — Гільдегард скоро знайшла собі працю.

Там був один сліпий студент університету, якому було трудно справлятися з викладами професорів. Отож Гільдегард буде ходити з ним до Університету і стенографувати виклад, потім удома буде читати йому стенограму, а він буде записувати її системою Браїль. Часом буде читати йому спеціальну літературу що потрібна для його курсу. Іншої праці в Гоеттінген у той час не було: у німців все закисло на останньому дні війни, в англійців працювати пріоритет мали Д.П.

Те що я турбувався про Гільдегард — ще більше одсувало мене набік од “українців”, та й деякі “східняки” стали на мене “скоса поглядати” — а я тільки тим і завинив — що дотримав обіцянку, яка була заплаатою за те що Гільдегард зробила для мене в Бранденбурзі.

Ще коли я служив у тому “Детачментові” у англійців —я одружився з Гільдегард і вона виявила охоту навчитися українську мову. Я дістав їй пару шкільних книжок і вона скоро почала уже читати українську газету, але не розуміла про що там була мова, бо вона не знала значіння слів, я почав з нею словник і науку поводитись зі словами, та...

Одного разу я повів її в табір, там був концерт бандуристів, і коли ми сиділи в передній лавці, я почув, за спиною, розмову двох “українців”, до того не просто “українців” — а пана “директора” з паном “професором”. Коли я почув їхню мову — мені стрілила в голову думка: — якби Гільдегард розуміла що вони говорять, мені треба було б на місці крізь землю провалитися... Удома я сказав дружині: давай почекасмо з українською мовою поки ми остаточно виберемось з цієї помийниці! Тут пристойної і хорошої української мови ти не почувеш, навіть од гімназйальних професорів. На концерти та інші імпрези до табору ми більше не підемо, бо там окрім хорошої музики є й гидкий дух!

Восени 1949 року окупаційна влада в Німеччині була скасована, тому й наша частина була розв'язана, та я не був довго без роботи. Я скоро почав працювати для “IRO” (Інтернаціональна опіка над біженцями). Я буду працювати в розшуковому бюро, завдання буде: розшукувати пропавших без вісті французів, бельгійців, голандців, українців, поляків тощо, — як не їх самих — то місце де поховані їхні кістки. Це не значить що треба буде їздити по цілій Німеччині. Все йде через систему картотек, та часом інтуїцію

та телефон. І цьому прийшов кінець коли й цю службу ліквідували. В Німеччині ще не було роботи бо демонтована спочатку бомбами, а потім “репараціями” індустрія, ще лише починала слабенько дихати, а мені вже доходить п’ятдесят один рік віку. З Америки мені обіцяють спонзора (людину яка поручить що я не стану когось об’їдати). Я запропонував дружині: — хочеш — поїдемо на пару літ до Америки? Коли тут у Німеччині буде ліпше — ми повернемо сюди. Вона зі смутком погодилась... Та пара літ, які я обіцяв дружині — розтяглася навіки!

Ще про Гоеттінген. Треба сказати що Гоеттінген притягав багато молоді до свого університету і в старі часи, а в часі війни, та й після неї університет у Гоеттінгені був перегружений напливом студентів з Берліна, та й інших міст де наука була змушена причинити свої двері. До Гоеттінгена наїхало і багато студентів-українців з Берліна, особливо тих що були напередодні дипломного іспиту. З них, дехто навіть склавши той іспит залишився в Гоеттінгені щоб од того університету дістати й докторат. Між ними були: Прицак, Скальський, Рудко, Воробій, Цимбалистий та й ще дехто (пізніше дехто з них став професором в університетах в Америці та Канаді). Але поза тими старими студентами до університету посунули й Д.П. (таборяни). Деякі з них не мали навіть “матури”, але через те що студентами опікувалася окупаційна влада — декому пощастило “вимусити” їхню іматрікуляцію в університет. А бути студентом університета було вигідно: поза тим що він не потребував платити гроші за науку, він не лише жив “на хазяйських харчах”, а мав задармо й дах над головою, та окрім того й діставав грошову допомогу, яку міг уживати до своєї впадоби. Більшість отих таборян-студентів, по двох-трьох курсах (кілька семестрів) не могли втримати в голові навалу науки й почали писатися на роботу до Англії та Австралії, та й повезли з собою “титул” студента Гоеттінгенського університету.

Ті студенти і докторанти (кандидат наук) що брали науку поважно — в більшості були аполітичні, а коли дехто з них посковзнувся та виявив свою симпатію до якоїсь політичної партії — йому пришивали й титул: “поплентач”. Так було в Гоеттінгені з молодого українською інтелігенцією. Про стару — уже було дещо сказано, тому ворушити

її не будемо, хоч би уже через те що декотрий естет може запротестувати!

Там ще було дещо ненормальне з “клериками”, тобто зі спірітуальним проводом. Ми тут згадаємо лише про становище в Гоеттінгені. Уже в 1945 році таборяни рішили що жити в таборі без Бога — трохи незатишно, тому рішили побудувати церкву. Може не таку як усі церкви назовні виглядають, але дім Божий є у середині, не назовні! Весною 1946 року церква уже була побудована і першу службу Божу одправив у ній пан-отець Іван Олійник і до тої служби Божої пішли не лише греко-католики, яких священником був отець Олійник, а й чимало “східняків”, які в “синодику” пан-отця стояли в категорії “схизматиків”. На другу неділю “схизматики” виписали собі з ГанOVERA православного священника і той одслужив їм їхню службу. “Східняки” не мали свого священника в Гоеттінгені, наїздити сюди міг священник лише з ГанOVERA, і лише тоді як він мав час. Комендант табору, Степан Коржак не думав про те що й православним треба було б якогось душ-пастиря, бо й “ортодоксів” було в таборі понад дві тисячі. Як би Коржак узявся за цю справу поважно, то священника можна було б дістати навіть з американської зони окупації, де їх було більше як у англійській зоні, але він про це не дбав. Та може воно було б і так добре. Але п. отець Олійник поставив справу гостряком: “у церкві, де служить службу Божу “східняк” — схизматик, я більше служити не буду!” Тому що ту церкву в таборі будували східняки — їх викинути з церкви не можна, тому п. отець піде до міста і впроситься в якусь міську церкву (населення в Гоеттінгені, як і в цілій провінції долішній Саксонії було протестантське). Та Бог з ним! Хай він править у чужій церкві! Але прийшло 22 січня, свято “соборности”. Бажано було щоб обидва священники: приїзджий з ГанOVERA, православний і місцевий греко-католик разом одправили в церкві службу, як кажуть клерики “в намірі” соборности, але отець Олійник заявив: служить у вашій церкві, а я для моїх вірних буду служити на майдані за казармою! І так сталося! Більше того: пан-отець Олійник у “казанню” в чужій церкві — попередив своїх вірних: “Коли якась овечка з моїх вірних захоче вийти заміж за “східняка”, або якийсь з моїх вірних захоче одружитися зі

“східнячкою” — одлучу од церкви! Хай не сміє ногою вступити в мою церкву!”

Не диво що такий Грицько Комар буде питати: — оце та “соборність” що ви підписували 22 січня 1919 року?

* * *

Другу еміграцію, вірніше поповнення військової еміграції 1921 року, (що вже вимирала) котре прийшло з рядів Д.П., можна було використати для зміцнення “закордонної України” і дітей цієї еміграції виховати на свідомих українців. На це було часу аж п’ять років. Ці п’ять років були страчені на поглиблення розколу між двома галузями одного народу — замість, хоч тут у чужих краях, прийти до порозуміння, до зрозуміння що тут не сміє бути ні кращих ні гірших, що зватися українцем ще не значить ним бути. Українець є той хто думає не містечковими категоріями, а носить в своїх думках цілу Україну. А вона є велика і широка. Далеко більша ніж коломиїський повіт!

* * *

Автор спинився лише на двох більших таборах Д.П. в англійській зоні окупації Німеччини. В цій зоні менші табори мало чим різнилися од тих двох великих, правда війнятком могли бути деякі, в яких населення було однорідне, — там не було анімозій і всі були рівні. Тут треба ще мати на увазі що англійська зона була місцем найбільшого скупчення “остів” (східняків), котрих німці вивозили з України на працю в Німеччині.

Американська зона окупації, і українське населення в ній, різнилися од англійської. Коли в англійській зоні йшли до таборів люди що працювали десь по селах, по менших містах тощо, котрі були примусово вивезені і тепер не хотіли повертати в московське ярмо, мало було таких що прийшли сами в Німеччину — в американській зоні було якраз навпаки: було мало вивезених німцями з України і більше тих, що сами прийшли. Це були люди які боялися повороту москалів в Україну і тому, по мірі наближення фронту, заздалегідь посувалися на захід. Їх би можна було назвати “самоДП”, тобто “симопереміщених осіб”, але в часі війни це різниці не робить: чи тебе перемістили — чи ти сам перемістився. Там були люди і з Галичини і з великої України і

йшли вони різними шляхами: через Чехію, Австрію та деякі й через центральну Німеччину. Але там було більше інтелігентів, чим звичайних смертних. Тому там і “розкол” був більше на політичному ґрунті ніж на “міжрасовому”, або релігійному. В англійській зоні були “українці” і “східняки” — а в американській були і бандерівці і багрянівці, доленківці і мельниківці. Були і партійці і попелентачі і немало було просто спекулянтів. В американській зоні, через те що Америка є країна “чотирьох свобод” можна було робити все що в англійській зоні було суворо заборонено, наприклад: політикувати і спекулювати.

* * *

В 1951 році, уже прийшов кінець і опіки аліантів над Д.П. Вони перейдуть під опіку німців. Чи буде їм ліпше під німцями ніж під окупаційною владою, чи гірше цього ми в “Хроніку” не запишемо. Ми закінчимо цей період Хроніки лише одним спостереженням: — коли англійці та французи, а за ними й австралійці виявили охоту брати українців до роботи в їхніх країнах — “східняки” зразу пішли писатися на виїзд. Чому?

Один східняк, хоч і не дуже освічений, міг мені дуже добре пояснити:

— Бачите, оті західні українці, як не всі, то багато з них, мають афідейвіти на виїзд в Америку. В Америці та Канаді є повно їхніх українців, і вони радо приймуть і цих з таборів. І як ці з таборів приїдуть туди — їх там приймуть свої люди і допоможуть стати на ноги. А ми тим американським українцям є чужі, як і тут у таборах були чужі, бо ми “східняки”, “колхозники”. Бути чужим серед, нібито, своїх людей? Коли вже чужинцем — то ліпше бути й серед чужих людей!

В щім реченні було дуже багато не хитрої, простої правди. Але мені треба було багато літ щоб переконатися в цьому вживаючи власний досвід!

* * *

Америка! Мені трудно знайти якусь працю по професії в якій я маю порядний досвід ще з Франції, потім з Німеччини, а я таких професій маю яких три чи чотири. В більших закладах питають чи я належу до Юніі? В менших немає вільного місця. Добрі люди дають поради: — он там є

мій знайомий, на півдні Філядельфії він має гараж де ремонтують авта... А цей південь лежить од мого мешкання яких вісім кілометрів. Он там є невеличкий заклад де ремонтують радіо-апарати... А там сидить одна людина — господар — він і сам немає чого робити, — сьогодні люди не ремонтують апаратів... Я почав ходити по українських підприємствах: “Самопоміч”; а чи ви маєте конто у нашій “щадниці”? — Та як же я можу його мати; я ж лише три дні отут в Америці... — Шкода!...

Нарешті, чужа людина послала мене в Інтернаціональний Інститут. Там добрий директор був трохи прихильніший ніж свої люди, він витяг з шуфляди бланк аплікації і почав спочатку повчати мене що тут в Америці людина мусить говорити лише чисту правду і борони Боже, не вигадувать. Почав писати моє ім'я, прізвище, дата народження? Я кажу 13 вересня 1900. О, борони Боже, не кажіть цього бо вас не приймуть на роботу... Ми напишемо 47 літ... — Гаразд, пишіть скільки хочете, бо мені роботи потрібно до зарізу! Він виповнив аплікацію і сказав мені де я маю з нею йти. Я заніс її по адресі, там її прийняли і сказали мені, щоб завтра в сьомій уранці я ставився до фабрики.

По тижневі роботи я довідався що я заробив: брутто 36 долярів на тиждень, це значить що на місяць я буду мати яких 140 долярів, з яких треба буде зужити 45 долярів на плату за помешкання. На одного — може, тим часом старчило б, але нас двоє... Правда, я вже в першому тижні заробив “бонус”, 5 долярів. Це значить — я став на слизьку дорогу, бо мої сусіди, справа і зліва, косо дивляться на маленький конвертик з “бонусом”, певне заздять, а це є не лише неприємно, але й небезпечно... Треба шукати іншої роботи, де “бонусів” не дають — але більше платять за роботу.

Три тижні я працював у тім закладі і вже довідався, що мої сусіди по роботі є теж українці, тільки вони приїхали до Америки вже рік тому. Один з них є навіть “доктор”. Чи не міг би він знайти собі трохи ліпше оплачувану роботу? Тут же є багато українських підприємств, — чи вони не потребують своїх людей до помочі? — Так. Підприємств є досить, але, коли людина є знана, або зі знаної родини, її не випадає брати до якоїсь брудної роботи, а в кожному випадку за низьку плату. Вищеплатні роботи тут є лише для амери-

канців. Он і тут, отой що ходить коло станків з мітлою, замітає порох, він дістає доляр-двадцять п'ять на годину, а нам треба що найменше два роки праці у них щоб дослужитися до такої платні!

Я знайшов роботу, де мені будуть платити менше на годину, але я зможу працювати шістьдесят, або й шістьдесят шість годин на тиждень. В міжчасі, дружина не питаючи мене, знайшла собі теж роботу в бюро одної фабрики, власниками якої були німці, що не вмiли говорити німецькою мовою. Оті німці, не дивлячись на енергійний спротив жіночого персоналу в бюро (як сміє німкєня працювати в американському підприємстві?) прийняли її на роботу, Тепер стало легше, тепер може можна скоротити оті шістьдесят шість годин праці на тиждень, але натурально не за 85 центів на годину.

Одної неділі дружина хоче до своєї лютеранської церкви, — питає: хочеш зі мною? — чому б ні? По службі Божій, пастор підійшов до нас: що ви за люди? Дружина почала йому оповідати, а я вже готовив мою версію і, коли вона спинилася, я сказав пасторові, що мені є трохи незручно жити на роботі, тобто працювати по дванадцять-чотирнадцять годин на день, лише на те щоб не голодувати в Америці! Чи не міг би він серед своїх парафіян запитати, може якийсь знайде мені щось вигідніше? — Він зразу відповів: — Цими днями його питав один знайомий, хоч і не парафіянин, чи він не знає когось — хто уміє з пензлем поводитись? Він би взяв його до себе на роботу, церкви малювати!

Три дні пізніше, сам “контрактор” прийшов до мене: “чи я не хочу, вже завтра вранці почати працювати з ним у католицькій церкві, таки тут у Філядельфії. Платня буде, на початок доляр п'ятьдесят центів на годину.

* * *

Тепер уже стало значно ліпше. “Завтра” уже не лякало мене, позатим — я маю більше часу і можу спробувати вернутися в американську Україну. Я уже водив пару раз мою дружину на українські імпрези в “Академії оф мюзік” та в “Говн Голл”, де ми могли слухати український хор, українських піяністів що наїзджають з Нью Йорку, та могли бачити українські танці, слухати капелю бандуристів. Уже

бачився з Богданом Кравцівим, якого знав ще з Берліна, уже буваю на зборах “Союзу ветеранів”, де можна почути оповідання полковника (?) Галана про те як він тікав у 1918 році з московського полону, та добрівши аж десь на Полтавщину, боявся піти до повітового коменданта, щоб той не віддав його австрійцям, котрі стояли залогою в тому місті. Бачив там теж кілька знайомих ще зі Стржалкова та й з Каліша в Польщі. Але я бачив і те що “своїм” я в їхньому товаристві не є! Коли я приходжу в українське середовище один — люди сують мені в руки підписний лист і кажуть йти під церкву та збирати датки, або на союз ветеранів, або на Зудак або й на будову Катедри. Коли я десь забреду з дружиною — то ми й стоїмо там самотні, жоден не привітає нас, не промовить слова. Муляє думка: “ми тут чужі!”... Ну, а коли чужі, то й немає сенсу до них ходити. Хай вони прийдуть до нас коли вони нас будуть потребувати!

Приблизно в той час моя дружина тяжко захворіла. Перебувши довший час у шпиталі вернулася додому, але з огляду на хворобу не до праці. Тепер вся моя увага буде зосереджена на дружині. Назад у Німеччину я її не повезу, але я мушу дати їй змогу час од часу відвідувати її батьківщину. Я мушу влаштувати їй життя хоч і не в розкошах — але й не в злиднях. Тепер я маю сталу роботу в бюро одної машинової фабрики і буду тримати ту роботу більше як п'ятнадцять літ. Шість літ довше чим соціальна асекурація вимагала.

Моє відчуження од українського середовища в Філяделфії не перешкоджало мені і далі цікавитись тим: що тут роблять і чого не роблять українці. Стоючи збоку мені було зручніше спостерігати та фіксувати вражіння. Тому що я мав кореспонденцію з давніми знайомими, що перебували далеко од Філяделфії, я міг порівнювати, а це давало змогу одшлякувати мої вражіння та подекуди й корегувати спостереження.

Ще одне, останнє спостереження, яким автор закінчить “хроніку” і зробить підсумок. Це спостереження, як і деякі попередні, буде обмежене лише тим що автор бачив у Філяделфії. Коли інакше було в решті Америки — автор залишає читачеві право сказати “у нас було інакше!”

Ще колись у Ланьцуті в Польщі (1921 р.), коли я прийняв од хорунжого Германа бібліотеку Кордонного

Корпуса, я переглядаючи книжки, побачив одну маленьку книжечку, в котрій автор писав про українських піонерів в Америці. Ні назви книжки, ні її автора я не пам'ятаю, але зміст її — я тричі в моїм життю пригадав. В тій книжечці було сказано, що першими українцями в Америці були “русини”, що поїхали в Америку копати вугілля в північній і західній Пенсильванії, та що вслід за ними поїхали і кілька греко-католицьких священників, щоб задовольняти їхні духові потреби, та щоб не допустити їх до асиміляції в чужому краю. Греко-католицька церква дуже добре виконала своє завдання; вона не лише схоронила і мову і звичаї “русинського” народу в Америці, але й побудувала міцну економічну базу для нього. Це все було в другій половині минулого (XIX) століття. В Америці ті “русини” мали назву “рутеніен” (Чому? Рутенці, 2,000 літ тому назад жили в Аквітанії, яка була од Карпат так далеко як і Америка!). Назва “українці” приїхала до Америки вже в XX столітті, коли з заснуванням в Америці Греко-католицьких Єпископатів, та розвитком шкільництва сюди почали наїздити вже більше освічені, та й національно освідомлені люди з Галичини. Найбільшу популярність назва “Українець” досягла після першої світової війни, коли на європейському континенті було вже дві України і коли емігранти з одної з них почали напливати в Америку. Ті емігранти привезли з собою і глибші інформації про перебіг подій в Європі та й обох Українах. А тому що ті емігранти були лише з одної частини України (з Галичини), яка уже була майже на ворожій стопі відносно Наддніпрянщини і їхні інформації були відповідно сформульовані, — і опінія американських “уже українців” про поведінку обох Україн “по той бік” — була односторонньо скерована.

Наддніпрянська Україна не мала в Америці своїх “уже українців”, тому не могла збалансувати “глибших інформацій” які надходили в Америку з Галицької України і тому еміграція Наддніпрянців (авторові вже набридло слово “східняк”), в Америку — зовсім не радо була повітана американськими українцями. Скоро буде сорок літ як нова еміграція українців в Америку почалася і вже нове покоління українців починає творити родини і буде повчати своїх дітей, а стан взаємовідносин між двома галузями України ніяк не змінився, тому автор, закінчить це спостереження маленькою

ілюстрацією: “по тридцяти роках перебування в Америці автор мусів на деякий час лягти в шпиталь. З обов’язку, коло кожного хворого бігають багато медичних сестер, жалібно-ницями звати їх незручно, одна з них, забігши в мою “станцію” питає: я чула що ви українець? А так! кажу їй. А до якої церкви ви ходите? — “до української, православної” кажу їй. — “А!...” і побігла геть. Більше я її в шпиталі не бачив.”

* * *

Тепер, коли моя дружина відійшла у вічний покій, а я ще маю трохи часу топтати грішну землю — я спробую привести в порядок мої спостереження та підсумувати їх. А підсумовуючи — автор нагадає читачеві, як і в яких умовах визвольна боротьба 1917-21 р. почалася.

* * *

І на цей раз,— хай Куданівка фігурує як українське село, а не якесь одно село в Лебединському повіті, бо оті “півтора мільйони українських вояків у московському війську” були з усіх Куданівок України. Ті півтора мільйона не були й “українськими вояками”. Вони були куданівці. Але вони були й Українці, лишень вони не знали про це. Українська інтелігенція — забула сказати їм про це значно раніше ніж тоді, коли вона побачила, що язиками України не збудуєш. Куданівець жив у своєму селі і турбувався лише про те: як би з тих п’яти десятинок, що він має, виорати більше рублів, щоб утримати свою родину. Куданівець говорив своєю мовою з тих часів, коли почав у своїй голові в’язати слова, та речення з них. І його мова була українська. Ту мову не приніс йому український інтелігент, бо той інтелігент і сам навчився вживати ту мову лише коли почалася українська революція. Інтелігент дивувався що село “говорить українською мовою”. Чи не слід було б інтелігентові дивуватися тим що у села старчило сили ставити опір намаганням москалів русифікувати українське село протягом понад двісті літ?

Сам інтелігент, довідавшись що село говорить українською мовою — рішив: “значить село є національно свідоме, тому ми залишимо йому звільняти Україну, а ми можемо дискутувати спосіб управляти тим селом та виробляти

форму того управління. Що ми постановимо — те наш куданівець і мусить виконати!

Війна тяглася вже три роки і півтора мільйона куданівців були у московському війську захищаючи “віру, царя і отечество”. Уже тисячі куданівців потоплені в мазурських та пінських болотах, пошарпані німецькими кулями та бомбами лежать ледве прикидані землею вздовж усієї лінії фронту, починаючи майже од Балтійського моря до Чорного. Десятки тисяч, уже майже два роки, сидять і голодують, та з голоду божеволіють у німецькому полоні. А ті що ще сидять у полках та гарматних батареях — чекають що завтра їхня черга прийде бути убитим, або пропавшим без вісті. Як багато отих куданівців охоче зголосяться на заклик Центральної Ради — нести своє життя на вітвар своєї батьківщини, коли там удома, жінка з двома-трьома дітьми, хоч і не пухне з голоду, але зі смутком дивиться що засіки в коморі, вже майже порожні, чим вона догодує дітей до нового хліба? Усі оті три з половиною роки куданівець потребував поради од “розумнішої людини”, а тою людиною міг бути лише офіцер куданівського, або лебединського походження. Та ті не йшли на розмови з куданівцями, бо і у них була уздечка в зубах: — “од вашої поведінки на полі бою залежить ваше право на черговий орден, або підвищення у вищу рангу, але од вашої поведінки в полку залежить питання чи ви отого права на ордени та підвищення — не згубили!” Та ще біда в тім що там де було скупчено більше куданівців, там було дуже мало куданівських офіцерів.

Коли революція трохи звільнила оту уздечку в роті куданівського офіцера і він міг уже завернути до своїх земляків уже було пізно, бо куданівця уже обсіли рязанські, тамбовські та костромські Івани і пхали в його голову поміщицьку земельку. А про земельку куданівець мріяв, ще од того часу — коли почав ходити за плугом.

В оцій Хроніці є чимало написано про куданівця в московському війську і може непотрібно автор багато написав і про те як він сам потрапив у “казан туманної зупи”, але авторові здавалося, що він мусить довести читачеві — що він сам, особисто, це бачив, а не вичитав десь у чужих спогадах.

* * *

“Перед початком революції наша інтелігенція була добре підготовлена до боротьби з царським режимом...”, так пише один з безпосередніх учасників подій у Києві в березні 1917 року. “...але цілком не готова і не здатна до тієї великої організаційної і будівничої праці, яка її чекала. Як і раніш, коли революціонери брали верх, вони губилися, не знали що треба далі робити!...”

Про це вже було не раз згадано в “хроніці”. Але тут можна докинути пару слів для того щоб підсумок того періоду визвольного духу, для читача, мав якийсь сенс.

“Цілком неготова і нездатна” *наша* інтелігенція, не лише робила революцію (в московщині?), але і вибрала сама себе для розв’язання проблем, які виникли в наслідок її революційної діяльності в Україні.

Не уміючи сама адмініструвати, вона не мала до своїх послуг і досвідчених адміністраторів щоб послати їх у повіти, не кажучи вже про губернії.

Ота “нездатна інтелігенція” сама себе вибрала і в Центральну Раду і пізніше *сама себе* призначила і в Генеральний Секретаріат (уряд). За свідченням учасників подій — домінуючим чинником у Центральній Раді були дві партії: соціал-демократична і соціал-революційна. Тому що ці партії були одна одній смертельним ворогом, (точнісінько так само як це було і у московщині), з цього можна було і висновок зробити, що вони працюють не для України, а спільно з Москвою — для інтернаціонала.

На жаль ця міжпартійна боротьба, боротьба за впливи, взагалі розкол на партії та фракції от уже майже сімдесят літ після її початку — йде ще й далі, отут за кордоном. Тоді (в 1917 році) урядуючі партії пробували випросити у Леніна права називатися самостійною Україною, тому не хотіли й чути про своє, національне військо, і де лише можна було — гальмували його організацію. Вони навіть Симона Петлюру, що намагався переконати їх в потребі національного війська, усунули з посади комісара військових справ. А тим часом червоний полководець Муравйов вів в Україну цілу армію озброєних “мішочників” по хліб. Була обава, що оті “мішочники” заберуть у свої мішки і цілу Центральну Раду. Та тут прийшов Симон Петлюра, що на власну руку, зібрав купку патріотів та врятував не лише Центральну Раду, а й гасло боротьби за визволення.

Центральна Рада видала чотири універсали: два перших “просили” у московського тимчасового уряду право називатися провінцією Московщини, з обмеженою автономією, третій хотів автономії, а четвертий оголосив самостійність, але з такими умовами самостійного існування, що вона не сміла вирватися з під контролю Винниченка та Шаповала і не мала права мати війська для захисту її кордонів од москалів, які можуть знову посунути в Україну по “хлебушек”! І знову з рушницями та кулеметами.

Ініціативу Симона Петлюри організувати військо, — Центральна Рада прийняла вороже, усунувши Петлюру з поста комісара військових справ — вона призначила на цей пост Порша, але скоро переконалася що без війська вона не висидить у Києві і двох тижнів — тому покликала його знову і уже на пост генерального секретаря військових справ (бо у нього вже було маленьке військо). Постійні конфлікти Симона Петлюри з головою уряду — Винниченком змусили Петлюру вийти зі складу Уряду, і він пішов на Лівобережжя розгортати далі організацію війська. Прийшов Берестейський мир, прийшли німці, прийшов гетьман і Петлюра пішов у в'язницю. Коли його випустили з в'язниці, він знову почав збирати військо на повстання проти Гетьмана. До влади прийшла Директорія. І знову на чолі Директорії сидить Винниченко. Для повстання проти Гетьмана — Україна, коли взяти в рахубу вільне козацтво, та й ті відділи що самостійно боролися з “карними загонами Гетьмана” — мала може півтораста — двісті тисяч війська, але цього війська не можна було звести в корпуси, дивізії та полки, бо воно було “охочекомонне”, тобто з девізом — “хочу — воюю! не хочу — йду додому! Цей девіз мало і вільне козацтво.

Ядро українського війська: це був Запоріжський Кіш, що стояв на кордонах Слобожанщини та війська донського, Кінний полк Костя Гордієнка, та Корпус Січових Стрільців, що зненацька виріс довкола покловника Коновальця. Скільки вояків було в цьому ядрі? — ні у той час, ні тепер — ніхто не може сказати, бо тоді нікому не приходила думка провадити статистику, та й часом це було б небезпечно, щоб вона не потрапила в руки ворогові. В січні 1919 року всього війська, хтось нарахував 66,500 чоловік піхоти, та 1,460 кінноти. Тому що рахував “хтось” і на підставі відомостей

добровільно посланих статистиків, це число треба було брати в рахубу 20-30% плюс або мінус. Бо в таких умовах які були в часі нашої війни, командири частин не були певні, нащо ці відомості були потрібні? Як це було потрібно для приділення частині зброї, амуніції, шинелів, чобіт та харчування? — наявне число треба було збільшити, якже це було потрібне для ділокації по фронту, — його треба було зменшити. Окрім того вістка про статистику могла ще не дійти до всіх куренів та загонів що ще десь вештаються між Лубнями і Києвом, або де інше і вони в рахубу не потрапили. Було ясно лише одно, що для позиційної війни — це число було мале, щоб його можна було назвати військом, але ми вели польову війну і мали надію на допомогу з боку півтора мільйонів “свідомих українських вояків” — з цим уже можна було починати війну.

На жаль в той час у нас було багато полків, загонів та куренів, але поза тими що були в Запоріжському коші та Корпусі Січових Стрільців, не було жодного командира для тих одиниць і ніхто в тих полках та загонах не умів приймати і виконувати накази, тому робити з них регулярні частини було майже неможливо, а тому і чекати добрих наслідків дальшої боротьби було майже неможливо. Треба було кілька місяців і багато жертв — щоб це все урегулювати. А тим часом до наших ворогів приєднався новий союзник — епідемія тифу.

Часом до війська приєднувались цілі загони вояків, та часом вони озброївшись за рахунок нашого війська і зникали в безвість. Але військо боролось! Уже й Винниченко, та його приспівники утекли не лише з Директорії, а й з України, але “партійні патріоти”, не дивлячись на те що військо стікає кров’ю — не йшли в село піднімати його на поміч військові, а навпаки під’юджували село проти уряду і війська. Та уряд?... Де і чим він мав урядувати? Винниченко, гірка спадщина од Центральної Ради, навіть симпатії залізничників одіслав у Москву, а нам залишив лише непослух та саботаж. Село, переконавшись що до нього не прийде урядник з нагайкою, або карний загін — нападає часом на військові ешелони, щоб одрізати у них пару вагонів зі зброєю та харчами для війська.

Слід іще багато говорити?... Гаразд, додамо: “період урядування Центральної Ради в Україні треба назвати періо-

дом урядування політичних партій, які йшли на повіді у москалів". Це була спадщина, яку Центральна Рада залишила у пізній Директорії в особі Винниченка.

На весні 1919 року, дехто з повстанських отаманів, котрі захищали свою "куданівку" од ворогів та й од нас, не то щоб заключили мир з нами — просто обіцяли не нападати на нас, але за це хотіли од нас зброї та й грошей. Наше військо, проріджене тифом, трохи підсилив повстанський отаман Юрко Тютюнник. Його військо, що він привів до нас, складалося з кількох сотень вояків і стало ядром тої одиниці, що пізніше звалася Київською групою, а ще пізніше Київською дивізією. Але, майже в той самий час, на півдні і південному заході, замість повстанців та більшовиків — з'явився на нашому фронті новий ворог: Денікін з його "білою армією". З цим ворогом боротися було значно трудніше ніж з більшовиками, бо "біла армія була ліпше вивінувана і організована чим наше військо, вона спиралася на Антанту. Одночасно — на заході поляки окупували Галичину. Галицькій армії було не підсилу стримати навалу поляків, за котрою теж стояла Антанта. Ми не могли допомогти Галицькій Армії, поперше через те що у нас було війська яких три — чотири десятка тисяч, з яких половина лежала хвора на тиф, по-друге, через те що Галичина мала свій окремий уряд і свого диктатора Петрушевича, котрий тримав Галичину од цілої України на віддалі. Галицька Армія перейшла на територію України, але затримала для себе і свою окрему команду. Під тою командою, в критичний момент, вона перейшла на бік нашого ворога Денікіна, котрий атакував нас уже і з півночі та північного сходу. Це було ще далеко перед тим як галицькі українці почали обвинувачувати Петлюру в зраді акта "соборності".

Пізніше галицька армія, побачила що Денікін є непевний союзник і перейшла на службу до більшовиків. Положення війська УНР було безвихідне: ні зброї, ні одягу на зиму, ні території де можна було б перезимувати! Був кінець листопада 1919 року. Військо втиснене в чотирьохкутник сторони якого ледве сягають сорок кілометрів. Командир корпусу Січових Стрільців каже що він не бачить сенсу далі боротися, тому звільняє січових стрільців од їхнього обов'язку боротися, уже й декотрі начальники груп (Загородський, Трутенко) — несміло висловлюють думку —

просити пробачення у червоних, та йти до них на службу для боротьби (проти кого? Проти українського селянина що не хоче платити москалям продналогу?) Військо каже: “Ні!” Ми зробимо рейд у запілля ворога і як не згинемо, то повернемося весною на Поділля і далі будемо боротися поки наших сил стачить!

Той “рейд” буде зватися “Зимовий Похід”. Військо в запіллі ворога не стало “партизанами”, воно залишилося військом Української Народньої Республіки. Воно виконало своє завдання і обіцянку і повернулося весною 1920 року на Поділля і стало знову під команду Головного Отамана.

На мир з Польщею Симон Петлюра був змушений: — у нас не було ні зброї ні резервів звідки можна було б черпати поповнення наших втрат у боях. У нас лишилася лише одна надія, що війна між поляками та червонини — затягнеться на довше та Анганта встрягне в боротьбу, допомагаючи полякам. Тоді й нам щось перспаде зі зброї та одягу, а зі зброєю ми моглимо ще багато зробити! Початок “спільної з поляками” боротьби проти москалів здавався бути добрим, та ми йдучи у спільну боротьбу — забули що у поляків є вікова традиція: зраджувати свого союзника. І на цей раз вони потайки од нас почали торгуватися з москалями про мир — і, натурально за рахунок України. З цього вийшло 21 листопада 1920 року. Отут, належалося б порадити майбутнім вільним українцям: “Не вір собаці спереду, коневі ззаду, а полякові — ні спереду, ні ззаду!...”

Військо роззброєне, інтерноване в таборах. Воно ще не стратило надії на своє “завтра”, воно ще жде чуда. Воно робить розпучливу спробу і організує рейд в Україну під командою генерала Тютюнника. Та в той час, як більшовики під Базаром ліквідують той Рейд — поляки приводять у табори більшовицьку репатріаційну комісію. Вони певно хочуть позбутися нас із таборів як найскорше. Чи не для цього і чи не тому — наш рейд був офірований на загибель?

За три з половиною роки сидіння в таборах — слабодухи одсіялись од того війська і повернули в Україну, бо їм певно хотілося попробувати іще й московської в’язниці та концентраційних таборів, як не скорого розстрілу на рідній землі. Решта чекала на можливість вийти в світ, щоб там пропагувати ідею вільної України, а там була і прихована надія — “може пощастить у чужині народити українців, та

вивести їх на людей що колись будуть корисні Україні”!

Трудне це завдання, бо вояків є багато — а жінок немає. А з чужинками — навіть з власних дітей робити українців не так легко!

“Хроніка” після 1924 року трактувала лише ту частину бувшого війська, що перебувало між 1924-40 роками у Франції, а в часі другої світової війни у Німеччині і то не цілій, а тільки в провінції Бранденбург. Тому і “висновки” будуть відноситись лише до цих місць перебування бувших вояків.

У Франції, після трагічної смерти Отамана Симона Петлюри, подекуди зайшли зміни і в психиці деяких людей. Після початкової, у одних короткої — у інших затяжної констернації — виникло питання: що тепер? Одні згадали про їхнє відпускне свідоцтво що вони дістали в Каліші, другі думали що вони згубили свого бунчужного сотника, генерала, що вони згубили отамана, що давав їхньому духові напрямок, керував не лише їхніми рухами, а й думками. От перед цими останніми — оте “що тепер”? — буде стояти, аж до початку другої світової війни.

Оті, що згадали про свою безтермінову відпустку з війська — уже третього дня думали: “як у мене родиться син — оддам його, пізніше як він підросте, в ремісничу школу, щоб йому не було так тяжко гарувати на брудній роботі, як це мені судилося”. На брудній роботі де? У Франції? в Польщі? в Німеччині? В Україну він уже навіть і вишколеним слюсарем або теслею — не поїде, бо він тут народився, хай тут і живе!

У інших ще тліла думка: “Ми вже скінчені, а що ж ми пошлемо в Україну на наше місце? Вона ж буде потребувати багато-багато хороших лікарів, інженерів, навіть старшин — чи спроможемось ми хоч на такий подарунок нашій Батьківщині?

Мало було таких що так думали. Та й з тих “мало”, деякі не встані були здійснити свою мрію.

Уже п’ятнадцять-двадцять літ по смерті Отамана і між старими вояками почалася гризня і ворожнеча. Старий вояцький порох згорів і лишився тільки чад.

Коли почалася друга світова війна, уже постаріли українські вояки — не думали про те що їм прийшов час братися за зброю, а все ж багато з них думали: коли двое

б'ються, то часом третій може з цього скористати, і як знати, може в розігру війни попаде і Україна, та й буде можливість повороту в рідний край. Та німці, може й думали в той час про Україну, але вважали це їхньою особистою справою. Блискавично захопивши Польщу, вони теж блискавично захопили і більше як половину Франції. І скоро почали вивозити з Франції до Німеччини усе що було працездатне. Натурально, впершу чергу чужинців в тім числі і українців. Українці що до цього часу працювали у Франції навіть привітали цей стан речей, бо їм треба було якось жити і щось їсти, а Франція була в прострації. В цей спосіб багато українців і вільно і невільно опинилися в Німеччині. Та звідцільа могли й бачити як люди тепер воюють. Модерна війна була дуже неподібна до тих воєн якими вони колись воювали.

Німці, коли почали війну проти москалів, казали що вони визволяють народи од сталінського ярма. Натурально, це була неправда, це була пропаганда, але вона дійшла й до московського війська і, знесилені під сталінською кормигою, вояки не лише з України, а й з московщини вірили в німецьку щирість, тому складали їхню зброю та здавалися в полон не десятками а сотнями тисяч. Вони й самі, як би лише німці дали їм у руки зброю, пішли б бити сталінське військо залишаючи німцям боротьбу на інших фронтах. Це було ясно всім і навіть німцям, що стояли з боку од війни. Так само це було ясно і в головній команді, тобто в штабі самого Гітлера. Та Гітлер не пішов за голосом розуму і почав виморювати тих полонених тифом та голодом. Тоді стало ясным і те що Гітлер має інші пляни для тих "визволених". А коли Гітлер починає свої пляни переводити в життя — бережись! Бережись не тому що ти можеш згинуть як муха, а тому що через тебе можуть згинуть ще й сотні невинних людей!

Не лише бувші вояки УНР уже постаріли для дальшої праці для України, постаріли вже й політичні тигри, декотрі вже пішли у вічний спокій, а декотрі прийшли до свідомости, що хоч руки у них і довгі, щоб потягтися до керми, але вони не навчилися замолоду як тою кермою орудують. Та не було у них і молодих поплечників, які носили б їх на щитах. Молоде покоління, особливо в Чехії, ходило на корді у "нових майстрів нової політики". А тому що нових майстрів було багатенько, тому й покоління ходило різним трабом.

Не треба дивуватися, що у деяких молодиків був нестримний гін у безсмертні герої. Не треба дивуватися і тому що вони падали зробивши лише перші кроки до своєї мети!

Ті люди, що в початку німецько-московської війни, вірніше в перших місяцях війни йшли в Україну, чи то на власну руку чи з наказу якогось проводу, одні “запалюють огонь патріотизму” в українському населенню, другі щоб підняти населення на боротьбу з окупантами — були засліплені спонтанним ентузіазмом, вони не бачили, а може й не знали, що час воєн, які можна було воювати ціпом та вилами, уже давно минув, а з ним минула і героїка та романтика складання свого життя на вітар батьківщини. Ті що в той час були в чужині — могли, і можуть навіть зараз, оспівувати і славословити упавших, бо вони сами не були близько коло виру війни, не відчували холоду смерти за своїми плечима.

А ті що *упали*? Може було б ліпше якби вони жили та виховували своїх дітей, приготувляли їх для майбутньої боротьби. Та так виховували щоб і ті діти передали дідівський заповіт своїм дітям — бути готовими, в слухний час, боротися, визволяти та й відбудовувати Україну.

Не лише провід, а й виконавці директив того проводу мусіли знати — коли дві потуги воюють за володіння твоєю батьківщиною і то на твоїй території і до того ж обидві є тобі ворожі — піднімати повстання проти одної потуги — значить помагати другій. А піднімати його нараз проти обох потуг є безглуздою авантюрою, бо не ти переможеш — а одна з воюючих потуг. Перемігши свого контрагента вона знищить і тебе. Та при тім знищить і половину населення твого краю, маючи на те і легальне право: “ти воював проти мене й відповідальним є той хто дав тобі волю воювати проти мене!”.

Не більше глузду було і в проголошенні паном Стецьком уже два тижні після початку німецько-совєтської війни акта відновлення Української Державності. Панові Стецькові було відомо, що у Варшаві сидить законний уряд УНР, що представники того уряду є розкидані і в інших державах Європи. Це для пана Стецька не мало значіння: він оголосив, він формує уряд для відновленої “ним” Української Держави. Проголошенням того акта пан Стецько ліквідував Державний Центр УНР, Уряд УНР і

провідників визвольного руху і боротьби та й одібрав у бувших вояків армії УНР право зватися першими борцями за звільнення України.

Може тепер стане зрозумілим оте розмежування уже в 1945-46 роках в таборах Д.П. в Німеччині, між “українцями” і “східняками”. Тоді в таборах “українці” демонстративно підкреслювали, що дата початку визвольної боротьби є 30 червня 1941 року і навіть УПА (Українська Повстанча Армія) своє історичне існування починає од тої дати.

Цю саму дату визнають і деякі коли в Канаді і Америці, бо її завезли сюди учасники подій 1941 року, та навіть уважають цю дату національним святом.

“Американська Україна” перед війною і в часі війни виглядала приблизно так: — “українців” у тій Україні було небагато. Було багато американців українського походження, лише так їх можна було окреслити легально, через це вони мусіли, в часі війни, відповідно й поводитись, мусіли, як і всі американці, давати гроші і працю на будову величезної воєнної машини, яку американці посилали Сталінові для того щоб він якнайскорше вигнав німців з України і почав знову гнати українців у каторгу. Сталінові треба було літаків, танків, гармат, амуніції та й харчів, щоб він мав силу і далі вимордовувати цілі народи, що стогнали під його кормогою. Америка в той час не думала (як напевно ще й зараз не думає) про понад сорок мільйонів українців, понад п'ятдесят мільйонів балтійських народів, понад двадцять мільйонів кавказьких народів. А американські українці мусіли думати лише так як думає Америка.

Лише після закінчення другої світової війни становище дещо відмінилося з напливом до Америки нових емігрантів — українців, американські українці побачили що поза звичайними: бізнесом, церквою, кльобами, “бондами” та “шерами” — є ще ширше поле, якому можна і треба присвятити трохи уваги. Нова еміграція привезла з собою в Америку і чимало старокраєвої культури, мистецтва та й трохи ширше розуміння політики ніж то було в передвоєнний час. Тепер уже можна більше говорити про “американську Україну”. Можна було б говорити й про “українську Америку” — якби ті нові емігранти не привезли з собою одного *негативного* фактора, який завжди перешкоджає народам у боротьбі за своє визволення, а саме: поділу на

партії, групи, угруповання, ідеології та інше сміття, а в тім і поділу на “українців” та “східняків”.

З досвіду 1917 і пізніших років видно як легко можна згубити державу, що ще не вилізла з пелюшок, штовхаючи її у манівці партійних та ідеологічних стежок.

Уже багато років минуло з того часу, коли “нова” еміґрація ступила ногою на американську землю. Тут, далеко од ворогів, вона могла б трохи розглянутися в становищі і тут на місці подумати про те, що було причиною нашого неуспіху в роках 1917-21, та й пізніше, перед і підчас другої війни і думаючи про це — перестати будувати за всіма кордонами України — свою Україну, “таку як він сам хоче”.

України — із-за кордонів збудувати не можна. З закордонів можна лише допомогти Україні стати на ноги, окріпнути. Так, ще перед першою війною, працювали в Америці ірландці, поляки, чехи. На жаль, українці тримаються іншої думки, а тому й світові політики не приймають українське питання як річ поважну, гідну того щоб нею варто було подумати. Та й як же прийняти поважно, коли самі українці грузнуть у своїх титулах та партійних програмах, що особливо закордоном, є лише свідомством незрілості і нездатності до творчої праці, знову ж, особливо коли та праця мусить бути для визволення і відбудови Держави.

Останнім спостереженням тут у Америці, та напевно і в цілому світі, буде порівняння сьгоднішньої ситуації до тої — яка була в Україні перед початком, та і під час визвольних змагань.

В “передісторичні часи” цієї “Хроніки” (тобто передреволюційні 1917 року) автор писав про українську “інтелігенцію” вживаючи цей вираз як назву певної групи більш-менш освічених людей. Так само уживають цей вираз і деякі мемуаристи, тощо. Слово “інтелігенція” і його сенс — москалі втисли не лише в український словник, а і в словники інших європейських і навіть американських держав. Залишмо цю дрібницю на боці та перейдемо до питання: *яка висока була інтелігенція* нашої “інтелігенції” в той час коли ми почали визвольну боротьбу?

Інтелігенцію людини можна і треба градувати по тому як далеко є розвинений її мізок. Наука помагає розвинути здібність людини аналізувати процеси і робити з них

висновки і т.д., але вона одночасно обмежує розвинення напрямком. Тому часом людина — високо інтелігентна в одному напрямку — є абсолютним профаном у іншому. Такого гатунку була наша “інтелігенція” перед початком і під час визвольного руху. Жодного в ній державного мужа, всебічно розвиненого мужа — не було!

Симон Петлюра взяв на себе справу створення українського національного війська, але військо не буде, лише воює і захищає державу. Інших функцій у будові держави, ділетанти з Центральної Ради Симонові Петлюрі не хотіли дати. Вони розібрали поміж собою посади державних секретарів — не знаючи що вони мають робити, не маючи уяви про те які обов'язки вони на себе беруть.

“Інтелігентна інтелігенція” з перед-революційних часів не виховала для визвольної боротьби покоління спеціалістів у галузях державного будівництва, не дала Україні, ані економістів, ані інженерів, ані фінансистів. На цілу Україну вона дала з десяток лікарів-українців, жменьку педагогів, але не дала жодного порядного “губернатора”, котрий би вмів організувати порядок і тримати контроль принаймні в своїй провінції.

Нікчемну спадщину перебрав од попереднього уряду Симон Петлюра, коли став Головою Держави, але у нього було військо, яке він сам створив і це дало йому змогу ще кілька літ тримати хоч невеличку частину України незалежною, та й пізніше винести в світ “українське питання”.

Перша еміграція з Української Народньої Республіки не мала багато матеріалу, щоб з нього виховати майбутніх будівничих вільної України, про що вже була мова у “Хроніці”, отже лишається сказати лише кілька слів про “другу еміграцію” з того що колись було “незалежною Україною”.

«Як і в старі часи — ми маємо чимало політичних партій і їх фракцій, об'єднань, союзів, комітетів і т.д. Але зігнати їх до купи в одну “закордонну Україну”?... Ні!... На це ще немає в світі такого батога, щоб поміг чудові статися! Ми й дітей своїх виховуємо так, що навіть перше покоління уже починає залюбки уживати між собою мову країни де воно перебуває. Так! Ми виховуємо й нову інтелігенцію. А яке! Маємо уже тисячі “докторів”, сотні “професорів”, а “магістрів” і не злічиш! Ага, ще й модерних лікарів, та інженерів!

А чи ми маємо щось — чого буде потребувати в майбутньому Україна? Про це ми будемо думати тоді, як скінчимо розвалення того, що залишилося нам у спадщині по заповіту Симона Петлюри, тобто Державного Центру. Ми хочемо бути Державним Центром і будемо поборювати всіх наших конкурентів!»

А Україна, конаючи стогне!

Сумно говорити про це, але...

—o-O-o—

